ORHEIUL VECHI
REZERVAȚIA CULTURAL-NATURALĂ

Institutul
de Cercetări
Bioarheologice
și Etnoculturale

Revista

de Arheologie, Antropologie și Studii interdisciplinare

Journal of Archaeology, Anthropology and Interdisciplinary Studies

4

2022

https://biblioteca-digitala.ro

COLEGIUL EDITORIAL
Dr. hab. Valentin DERGACIOV, editor onorific (Republica Moldova)
Prof. Paul PETTITT, editor onorific (Marea Britanie)

Dr. Angela SIMALCSIK, editor responsabil (România, Republica Moldova)
Dr. Bianca PREDA-BĂLĂNICĂ (Finlanda, România)
Dr. Alin FRÎNCULEASA (România)
Dr. Cristian Eduard ȘTEFAN (România)
Dr. Daniel GARVĂN (România)
Dr. Denis TOPAL (Republica Moldova)
Dr. Adela KOVÁCS (România)

COLEGIUL DE REDACȚIE/PEER-REVIEW
Dr. Angela SIMALCSIK, redactor responsabil (România, Republica Moldova)
Prof. Paul PETTITT (Marea Britanie)
Dr. Denis TOPAL (Republica Moldova)
Dr. Adela KOVÁCS (România)
Dr. Gabriel VASILE (România)
Dr. Vasile DIACONU (România)
Dr. Bianca PREDA-BĂLĂNICĂ (Finlanda)
Dr. Vitalij S. SINIKA (Moldova)
Dr. Dorina ONICĂ (Republica Moldova)
Dr. Valentin DUMITRAȘCU (România)
Dr. Lucian MUNTEANU (România)
Cristina-Elena CORDOȘ (România)
Dr. Mariana COCIERU (Republica Moldova)
Dr. Ioan Sebastian BRUMĂ (România)
Dr. Lavinia GRUMEZA (România)
Dr. Ștefan HONCU (România)
Dr. Raluca KOGĂLNICEANU (România)
Dr. George Bodi (România)
Ion CIOBANU, secretar de redacție (Republica Moldova)
Dr. Alin FRÎNCULEASA (România)
Dr. Cristian Eduard ȘTEFAN (România)
Dr. Ștefan VASILE (România)
Dr. Daniel GARVĂN (România)
Dr. Roxana MUNTEANU (România)
Dr. doc. Oksana HRYTSYUTA (Ucraina)
Dr. Dmitriy KIRICENKO (Azerbaidjan)
Dr. Alexandru BERZOVAN (România)
Dr. Andrei COROBCEAN (Republica Moldova)
Marian LIE (România)
Dr. Lilia DERGACIOVA (România)
Dr. Robert Daniel SIMALCSIK (România)
Dr. Cătălin-George FEDOR (România)
Dr. Victor COJOCARU (România)
Dr. Bogdan HAIDUC (România)
Dr. Vlad VORNIC (Republica Moldova)

Alexandru KOVÁCS, traducător, corector (limba engleză, limba franceză, limba germană) (România)
Dr. Ștefan VASILE, responsabil de indexarea revistei (România)
Dr. Denis TOPAL, concept copertă (Republica Moldova)
Dr. Bianca PREDA-BĂLĂNICĂ, concept grafic (Finlanda)
Dr. Mihail BĂȚ, machetare și aranjare în pagină (Republica Moldova)

Colegiul de redacție nu răspunde de opiniile exprimate de autori.
The editorial board is not reponsible for the opinions expressed by authors.

Toate lucrările publicate în Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare (RAASI) sunt recenzate de specialiști în domeniu (peer-reviewed journal).

Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare (RAASI) este publicația anuală a Institutului de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale (ICBE) din Chișinău.

Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare (RAASI) este indexată în bazele de date internaționale CEEOL și ERIHPLUS.

CC BY NC SA

Editare și tipar: Bons Offices

ISSN: 2587-3768
E-ISSN: 2587-3776
Chișinău 2022

https://biblioteca-digitala.ro

Cuprins

STUDII // MATERIALE // NOTE

Daniel Garvăn, Gabriel Stăicuț, Gabriela Sava

Câteva elemente de datare a așezării Boian–*Giulești* de la Pietrosu (județul Buzău)

*Chronological markers of the Boian–*Giulești *site from Pietrosu (Buzău County)* 7

Cristian Eduard Ștefan

Early metallurgy north of Danube: A necklace from a Boian – *Vidra* grave discovered at Glina–*La Nuci*

*Metalurgia timpurie la nord de Dunăre: un colier dintr-un mormânt Boian–*Vidra *descoperit la Glina–*La Nuci 23

Adela Kovács

Unelte din cultura Cucuteni: polonicele din lut între utilitate practică și simbol

Tools from Cucuteni Culture: Ladles made in clay, between everyday use and symbol 39

Maria-Cristina Ciobanu, Felix-Adrian Tencariu

Recent discoveries of mat imprints on pottery from Cucuteni–*Cetățuie* (Iași County, Romania). Thoughts and experimental tests on the use of braided supports in forming prehistoric ceramics

*Descoperiri recente de impresiuni de rogojină pe ceramică de la Cucuteni–*Cetățuie *(jud. Iași, România). Considerații și teste experimentale privind utilizarea suporturilor împletite în modelarea ceramicii preistorice* 67

Svitlana V. Ivanova

The North-West frontier of the Black Sea steppe in the Early Bronze Age

Nord-Vestul Mării Negre ca „spațiu de frontieră" al stepei la începutul epocii bronzului 89

Alin Frînculeasa, Daniel Garvăn, Angela Simalcsik, Octav Negrea, Roxana Munteanu, Cătălin Dinu, Ana Ilie, Laurențiu Grigoraș

Ritualul Iamnaia și persistențe locale în prima jumătate a mileniului al III-lea (complexe funerare cercetate în anul 2021 în nordul Munteniei)

The Yamnaya ritual and local persistence in the first half of the third millennium BC (funerary features researched in 2021 in northern Muntenia) 127

https://biblioteca-digitala.ro

Bianca Preda-Bălănică
Note on a Pădureni type shaft-hole axe from northern Muntenia
Notă despre un topor de tip Pădureni din nordul Munteniei 167

József Puskás, Zoltán-József Botha
Contacts between south-eastern Transylvania and the Upper Tisza Basin during the Middle and the Late Bronze Age
Contacte între sud-estul Transilvaniei și bazinul superior al Tisei în perioadele mijlocie și târzie ale epocii bronzului 187

Dmitriy A. Kiricenko, Angela Simalcsik
Modificarea formei capului/craniului în Caucazul de Sud și Orientul Apropiat în perioada târzie a epocii bronzului – perioada timpurie a epocii fierului. Date arheologice și antropologice
Changing the shape of the head/skull in the Southern Caucasus and the Middle East in the Late Bronze Age and Early Iron Age. Archaeological and anthropological data 213

Lucian Munteanu, Nicoleta Vornicu
Contribuții la problema imitațiilor de denari romani imperiali din Moldova. Descoperirea monetară din necropola de la Dumitrești Gălății (comuna Schitu Duca, județul Iași, România)
Contributions to the topic of imitations after Roman imperial denarii from Moldavia. The monetary discovery from the necropolis of Dumitrești Gălății (Schitu Duca Commune, Iași County, Romania) 257

George-Dan Hânceanu, Angela Simalcsik, Lăcrămioara-Elena Istina
Necropola din secolele II-III d. Hr. de la Porcești/Moldoveni (punctul *Dealul Gabăra)*, județul Neamț, România. Interpretări arheologice și antropologice despre câteva morminte de incinerație
*The necropolis from the 2nd-3rd centuries AD from Porcești/Moldoveni (*Dealul Gabăra *point), Neamț County, Romania. Archaeological and anthropological interpretations of several cremation graves* 267

Ștefan Honcu
Un nou tip de amforă atestat în *Barbaricum*-ul de la est de Carpați. Amfora de tip Forlimpopoli descoperită la Polocin
A new type of amphora attested in Barbaricum *in east Carpathians area. The Forlimpopoli amphora type discovered at Polocin* 311

Gabriel Vasile
Osteodistrofia biparietală – o manifestare neobișnuită. Asupra unui schelet medieval de pe teritoriul României
Biparietal osteodistrophy – a rare condition. On a Medieval skeleton on the territory of Romania 319

https://biblioteca-digitala.ro

Robert Daniel Simalcsik
Populații medievale de pe teritoriul statului medieval moldovenesc comparate prin câteva elemente antropologice
Mediaeval populations on the territory of the Mediaeval State of Moldova compared through some anthropological elements 341

George-Dan Hânceanu, Andrei Baltag
Cercetări arheologice din anii 1969-1970 în cimitirul medieval al bisericii *Precista Mică* din Roman
Archaeological research from 1969-1970 in the medieval cemetery of the Precista Mică *Church in Roman* 367

George-Cătălin Fedor
Memorie colectivă și specific local într-o comunitate rurală moldovenească
Collective memory and local specific in a Moldovan rural community 411

RECENZII // PREZENTĂRI DE CARTE

Adela Kovács, Alexandru Nechifor, Constantin Aparaschivei
Frumusețea transpusă în lut. Catalogul statuetelor antropomorfe cucuteniene din Muzeul Județean Botoșani

Яна Яковишина, Оксана Куценяк // Yana Yakovyshyna, Oksana Kutseniak
Трипільська антропоморфна пластика у фондах Львівського історичного музею // The Trypillian anthropomorphic plastic art in the collection of Lviv Historical Museum
Cristian Eduard Ștefan 425

Lista autorilor / List of authors 429

Norme de redactare / Publishing Rules 431

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Câteva elemente de datare a aşezării Boian – *Giulești* de la Pietrosu (județul Buzău)

Daniel Garvăn[1]*, Gabriel Stăicuț[1], Gabriela Sava[2]

Rezumat. Cercetările arheologice desfășurate în nord-estul Munteniei au condus la identificarea a numeroase situri cu materiale atribuite culturii Boian, în special *faza Giulești*, însă puține dintre acestea au fost abordate sistematic. Cele mai multe dintre descoperiri provin din cercetări derulate în a doua jumătate a secolului al XX-lea. Situl de la Pietrosu (jud. Buzău) este ultimul pe scurta listă a celor în care s-au efectuat săpături arheologice de amploare, cercetări realizate în intervalul 1998-2013. Prin prezenta notă se încearcă stabilirea poziției cronologice a locuirii Boian – *Giulești* din situl de la Pietrosu, pe baza unor elemente de cronologie relativă și absolută.
Cuvinte cheie: Boian – *Giulești*, Hamangia, nord-estul Munteniei, Râul Călmățui, date ^{14}C, ceramică.

Chronological markers of the Boian – *Giulești* site from Pietrosu (Buzău County). The archaeological investigations carried out in north-eastern Wallachia have led to the identification of numerous sites attributed to the Boian culture (especially the *Giulești phase*). Only few of those sites have been systematically approached so far, especially in the second half of the twentieth century. The site from Pietrosu (Buzău County) is the last in which extensive archaeological excavations were carried out (1998-2013). The present note aims to establish the chronological position of the Boian – *Giulești* habitation from Pietrosu, based on elements of relative and absolute chronology.
Keywords*:* Boian – *Giulești*, Hamangia, north-eastern Munteania, Călmățui River, radiocarbon dating, pottery.

.....

Informațiile despre urme de locuire care să dateze dintr-o perioadă anterioară fazei *Giulești* a culturii Boian în nord-estul Munteniei sunt sporadice. Cu excepția unor

[1] Muzeul Județean Buzău, Buzău, România.
[2] Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei", Măgurele, România.
* Autor corespondent: daniel.garvan@gmail.com.

https://biblioteca-digitala.ro

descoperiri Starčevo-Criș, concentrate în special în zona de deal, cele aparținând culturilor ceramicii liniare, Dudești sau Vădastra păstrează un caracter insolit. Odată cu apariția fazei culturale Boian – *Giulești* putem consemna o explozie demografică, urme de locuire ale acestor comunități fiind identificate atât în zona de câmpie, cât și în cea de deal. Despre răspândirea și numărul acestor descoperiri s-au făcut mai multe referiri de-a lungul timpului (Comșa 1974, fig. 10; Frînculeasa 2010a, Pl. 7/2; Ștefan 2010; Garvăn 2017; Garvăn 2021, Pl. 11), iar cercetările de suprafață efectuate recent în această zonă au condus la identificarea unor noi situri care vin să completeze harta descoperirilor[3].

Cu câteva excepții, majoritatea materialelor Boian provin din cercetări de suprafață, lipsind detaliile stratigrafice. În câteva așezări au fost efectuate cercetări intruzive, rezultate importante fiind obținute în urma săpăturilor de la Aldeni – *Dealul Balaurului* (Ștefan, Comșa 1957), Lișcoteanca – *Satnoieni* (Dragomir 1969, p. 45-53), Lișcoteanca – *Moș Filon* (Harțuche 1983b), Sudiți – *Hotarul dintre satele Sudiți și Bălaia* (Frînculeasa 2010b), Siliștea – *Conac* (Sîrbu, Pandrea 1994) și Pietrosu – *La Arman*, cea care face obiectul prezentei note.

Cercetările arheologice derulate în nord-estul Munteniei, în special în anii '60-80 ai secolului al XX-lea, au surprins, în majoritatea așezărilor, succesiunea stratigrafică Boian-*Giulești* – Gumelnița/Stoicani-Aldeni, ceea ce a condus către ipoteza unei succesiuni culturale (Dragomir 1983, p. 22; Harțuche 1983a, p. 30). Simpla suprapunere a două niveluri arheologice a fost interpretată în sensul unei continuități de locuire a zonei, chiar dacă aceasta nu a fost exprimată explicit.

Până de curând, intervalul în care s-a dezvoltat și a evoluat faza Giulești a culturii Boian a fost stabilit pe baza *importurilor*. Astfel, începutul acesteia coincide cu sfârșitul orizontului Bolintineanu – Hamangia II – ceramica liniară cu note muzicale – Vinča B2 (Pandrea 1999, p. 27). Pentru sfârșitul acestei faze elementele nu erau foarte clare, însă a fost acceptată existența unui decalaj cronologic între sfârșitul fazei Boian – *Giulești* și începutul culturii Gumelnița, cel puțin pentru valea Călmățuiului (Pandrea 1999, p. 28). Acest moment a fost în parte clarificat în urma cercetărilor de la Gherăseni – *Movila Cremenea*, unde a fost surprinsă stratigrafic pentru prima dată succesiunea Precucuteni – Gumelnița, fiind astfel *umplut* spațiul cuprins între sfârșitul fazei *Giulești* și începutul culturii Gumelnița. Acest fapt este susținut și de datele radiocarbon obținute cu ajutorul unor probe din situl amintit (Garvăn 2021, p. 73, 102). Situația s-a repetat în situl de la Lipia – *Movila Drumul Oilor* (Garvăn 2021, p. 67; Garvăn *et alii* 2022).

[3] Materiale inedite.

https://biblioteca-digitala.ro

Amplasarea sitului de la Pietrosu

Situl arheologic se află în nord-estul Câmpiei Române, la circa 10 km sud-vest de municipiul Buzău, între satele Pietrosu și Groșani, pe terasa de pe malul drept al râului Călmățui, și este traversat de DJ 203G, ce face legătura între localitățile Pietrosu și Stâlpu (**Pl. I/2**). În perimetrul sitului, după cel de-al doilea război mondial, au fost construite grajdurile C.A.P. (Cooperativ Agricolă de Producție). În anul 2020, noul proprietar al terenului a îndepărtat fundațiile acestor construcții, cu scopul introducerii terenului în circuitul agricol. Tot aici funcționează și stația de pompare a apei ce alimentează localitatea (**Pl. I/3**).

Date generale privind săpăturile și stratigrafia

Situl este cunoscut din anii '70 ai secolului al XX-lea, când, cu ocazia construirii grajdurilor C.A.P.-ului, au fost descoperite câteva celturi și fragmente ceramice. A intrat în atenția arheologilor în anul 1998, când segmentul de terasă pe care se găsește situl a fost transformat în groapă de împrumut pentru constructorul Drumului Național 2 (Constantinescu, Pandrea 1999, p. 9). Cercetările au continuat în anii 2000-2005 (Constantinescu, Pandrea, Stăicuț 2001, p. 182-185; Constantinescu, Stăicuț 2003; 2005a; 2006), 2008 (inedit) și 2013 (Constantinescu *et alii* 2017).

Fiind un sit care s-a dezvoltat pe orizontală, stratigrafia/evoluția acestuia pare a fi una complexă, ce cuprinde un palier cronologic larg: neolitic (Dudești), eneolitic (Boian), epoca bronzului, prima epocă a fierului, sec. III-IV, perioada medievală târzie.

Autorii cercetării nu menționează explicit numărul nivelurilor de locuire eneolitice. Din descrierea unor complexe, putem presupune existența a cel puțin două etape de locuire. De exemplu, în cazul complexului notat C8 – B2 au fost surprinse două momente: „etapa de locuire ...", respectiv „etapa de utilizare a gropii bordeiului ca groapă menajeră" (Constantinescu, Pandrea 1999, p. 10).

În majoritatea gropilor eneolitice, pe lângă alte artefacte, au fost descoperite fragmente de lipitură arsă cu amprente de nuiele care provin de la pereți, aceste situații indicând posibila existență a cel puțin două faze de locuire. Nu excludem ca aceste resturi de construcții să provină de la o locuire anterioară, cea Dudești, însă este greu de precizat, dat fiind numărul extrem de mic al elementelor (exclusiv fragmente ceramice) care pot fi atribuite acestei culturi (Garvăn 2021, p. 27-28).

Locuirea Boian este atribuită unei faze evoluate, în cadrul ceramicii fiind menționate elemente decorative ce își găsesc analogii în mediile Boian – *Vidra*, Precucuteni I și Vinča C (Constantinescu, Pandrea 1999, p. 10-11), aserțiune ce trebuie privită cu rezerve.

https://biblioteca-digitala.ro

Elemente de cronologie relativă

Complexul 23 – B4

Complexul a fost descoperit în campania din anul 2002, la limita dintre două suprafețe (α și ß), ambele rezultate în urma intervențiilor neautorizate. S-a considerat că acest complex este un rest dintr-un bordei. Groapa bordeiului a fost și ea distrusă parțial de aceleași intervenții antropice și de eroziunea malurilor celor două gropi. Partea superioară a complexului a fost decopertată de către cei care au amenajat drumul/șoseaua (Constantinescu, Stăicuț 2003, p. 237). Lungimea laturii păstrate era de 3,36 m. Groapa bordeiului avea forma cilindrică în secțiune, cu fundul aproape plat, ușor mai adâncit spre latura de sud (**Pl. II**)[4]. Deși autorii menționează că groapa bordeiului cobora până la 0,74 m, conform marcajelor de pe bilete din pachetele cu ceramică aceasta cobora până la 1,70 m.

Din umplutura complexului au fost recoltate fragmente ceramice, oase de animale, pietre, fragmente de crustă de vatră și mici bucăți de lipitură arsă.

Dintre artefactele descoperite, fragmentele de vase constituie lotul cel mai numeros. Este compus în cea mai mare parte de ceramică din categoria grosieră, cu o cantitate mare de pleavă în pastă, cu diferite nuanțe la interior și exterior, cu miezul negru și, în general, nedecorată. Dintre formele identificate menționăm bolurile, vasele bitronconice și capacele. Decorul se păstrează pe puține fragmente și este excizat, incizat sau plastic (**Pl. III-V**). Dintre tipurile de decor excizat amintim benzile late (**Pl. IV/5, 9**) și „tabla de șah" **(Pl. IV/4**). Cel incizat constă în linii orizontale (**Pl. IV/8**; **Pl. V/8-9**) sau linii scurte dispuse sub buză (**Pl. III/5**), iar cel plastic constă în brâuri alveolate (**Pl. III/6**; **Pl. IV/1**). Puține fragmente pot fi atribuite categoriei fine, fără pleavă în compoziție, iar forma cel mai des întâlnită o constituie paharul (**Pl. IV/11**).

În privința formelor și decorurilor ceramice, atât cele din complexul (groapa) 23, cât și cele din întreaga așezare se circumscriu stilului specific fazei Boian – *Giulești*, acestea găsindu-și analogii în întreg spațiul ocupat de către aceste comunități.

Piesele de piatră sunt în număr de cinci: patru cute de formă alungită realizate din gresie și un șlefuitor/lustruitor de formă rotundă și aplatizat.

Fragmentele de crustă de vatră (10 fragmente) și bucățile de lipitură arsă de mici dimensiuni completează inventarul umpluturii.

Tot aici au fost identificate mai multe resturi osteologice, unul dintre acestea fiind folosit pentru datarea complexului (**Fig. 1**).

[4] În arhiva Muzeului Județean Buzău nu a fost identificată documentația de șantier.

https://biblioteca-digitala.ro

Groapa 99

În campaniile 2003-2004 a fost identificată și cercetată, la adâncimea de 1,35 m, o groapă (nr. 99) de formă ovală, cu diametrele de 1,25 × 1,66 m[5]. În umplutura sa au fost descoperite fragmente ceramice din pastă grosieră care provin de la un vas (**Pl. VI**), un nucleu din silex de culoare maronie și opt pietre cu marginile rotunjite (frecătoare/lustruitoare), cu urme de utilizare (**Pl. VII**), precum și o cantitate mare de oase de animale (Constantinescu, Stăicuț 2005b, p. 9, Pl. II/1-3). Vasul a fost parțial întregit. Are formă globulară, iar gâtul pare să fi fost îngust. A fost decorat prin incizie, decorul constând în mici incizii dispuse în linii, care la rândul lor, grupate câte trei, formează meandre. Cele mai bune analogii se găsesc în mediul Hamangia III[6].

Descoperirea unor materiale de tip Hamangia în mediu Boian – *Giuleşti* nu constituie un caz izolat. La Coslogeni, pe malul stâng al Dunării, au fost descoperite artefacte specifice culturii Hamangia asociate cu unele materiale atribuite de către autorii cercetării, pe baza trăsăturilor decorului și a pastei, fazelor Boian – *Bolintineanu* și Boian – *Giuleşti* și chiar culturii Dudești (Neagu, Pandrea 2004, p. 9).

Mult mai interesantă și mai clară este situația de la Ciulnița, de pe malul râului Ialomița. Într-o așezare Boian – *Giuleşti* cu două niveluri de locuire au fost descoperite fragmente ceramice și figurine antropomorfe Hamangia (Renţa 2016, p. 64-67). În umplutura bordeielor 3 și 6 (aparținând nivelului inferior) au fost descoperite fragmente ceramice atribuite de către descoperitoare culturii Hamangia, faza III (Renţa 2016, p. 64-65, fig. 163). Din bordeiul 6 există și o dată radiocarbon (5797±43 BP) (Renţa 2016, p. 66), indicând un interval cuprins între 4730–4540 cal BC.

Un alt caz în care materiale aparținând celor două faze (Boian – *Giuleşti* și *Hamangia III*) apar asociate a fost semnalat în nordul Dobrogei, la Isaccea – *Suhat* (Micu, Micu 1998), fiind confirmat sincronismul dintre cele două entități culturale în nordul Dobrogei.

Elemente de cronologie absolută

Vârsta radiocarbon a fost obținută în cadrul laboratorului RoAMS al Institutului Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei" Măgurele. Proba constând dintr-un os de mamifer a fost prelevată din *Complexul 23*. Vârsta radiocarbon obținută este de 6003±37 BP, generând o vârstă calibrată în intervalul 4993–4796 cal BC.

[5] Nici în acest caz nu a fost identificată documentația de șantier.

[6] Determinare realizată de către dr. Valentina Voinea, căreia îi mulțumim.

https://biblioteca-digitala.ro

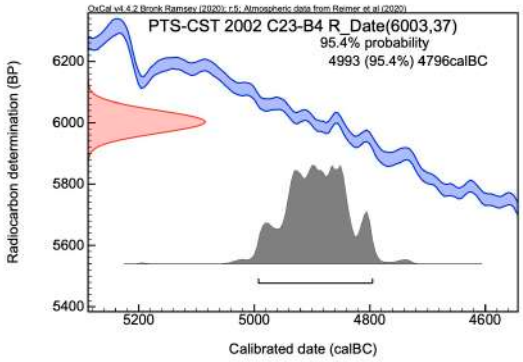

Fig. 1. Graficul cu data radiocarbon pentru proba prelevată din Complexul C23 – B4 de la Pietrosu (jud. Buzău)

Fig. 1. The radiocarbon date chart for the sample taken from feature C23 – B4 from Pietrosu (Buzău County)

Poziția cronologică a locuirii Boian de la Pietrosu. Concluzii

Chiar dacă deținem o singură dată radiocarbon din această așezare, observăm apropierea de datele obținute din situl de la Isaccea-*Suhat* (jud. Tulcea) (Carozza *et alii* 2020, fig. 9). În același timp, data care face obiectul prezentului studiu este apropiată setului de date obținut pentru faza *Vidra* a culturii Boian de la Sultana, care indică un interval cuprins între 4900 - 4700 BC (Opriș, Lazăr, Ignat 2017, p. 95) și mai timpurie decât cea obținută din situl de la Ciulnița - (UBA-7793) 5797 ± 43 BP (Bréhard, Bălășescu 2012, tab. 1), aceasta din urmă indicând un interval cuprins între 4730 - 4540 cal BC, apropiat celui Precucuteni III și Boian-*Spanțov*.

Prezența vasului Hamangia la Pietrosu extinde contemporaneitatea dintre fazele Boian – *Giulești* și Hamangia III și în nord-estul Munteniei.

Existența unei singure date radiocarbon pentru faza Boian – *Giulești* din nord-estul Munteniei[7], dar și lipsa unor cercetări ample, nu ne permit să dezvoltăm o discuție mai complexă referitoare la apariția și evoluția acestor comunități. Pe baza a ceea ce se cunoaște până în prezent, putem admite pentru această fază o evoluție mai îndelungată în zonă, până la nivelul fazei Boian-*Vidra* (în sudul Munteniei), Hamangia III (în Dobrogea) și, probabil, celei de a doua faze a culturii Precucuteni în Moldova. Sfârșitul culturii Boian la Curbura Carpaților poate fi pus pe seama pătrunderii dinspre nord a comunităților Precucuteni III (Garvăn *et alii* 2022).

[7] Recent au fost obținute două vârste pentru faza Boian – *Giulești* din siturile de la Însurăței-*Popina I* și Boldești-*Movila Crăciuneasca* – date inedite.

https://biblioteca-digitala.ro

Bibliografie

Bréhard, Bălăşescu 2012: S. Bréhard, A. Bălăşescu, *What's behind the tell phenomenon? An archaeozoological approach of Eneolithic sites in Romania*, Journal of Archaeological Science 39, 2012, p. 3167-3183.

Carozza *et alii* 2020: L. Carozza, C. Micu, A. Bălăşescu, S. Ailincăi, A. Burens, O. Gâza, C. Mănăilescu, *Pour une relecture des collections archéologiques néolithiques et chalcolithiques dans la zone de Hamangia-Baia: nouvelles données chronologiques relatives aux recherches conduites par Dumitru Berciu*, Cercetări Arheologice XXVII, 2020, p. 141-161.

Comşa 1974: E. Comşa, *Istoria comunităţilor culturii Boian*, Ed. Academiei R.S.R., Bucureşti 1974.

Constantinescu, Pandrea 1999: E.-M. Constantinescu, S. Pandrea, *Cercetările arheologice de la Pietrosu-Costești, județul Buzău*, Mousaios V, 1999, p. 9-14.

Constantinescu, Stăicuț 2003: E.-M. Constantinescu, G. Stăicuț, *Pietrosu, com. Costești, jud. Buzău. Punct: La Arman*, Cronica Cercetărilor Arheologice din România, campania 2002, 2003, p. 236-239.

Constantinescu, Stăicuț 2005a: E.-M. Constantinescu, G. Stăicuț, *Pietrosu, com. Costești, jud. Buzău. Punct: La Arman*, Cronica Cercetărilor Arheologice din România, campania 2004, 2005, p. 276-278.

Constantinescu, Stăicuț 2005b: E.-M. Constantinescu, G. Stăicuț, *Șantierul arheologic Pietrosu-Costești. Campaniile 2003-2004*, Mousaios X, 2005, p. 9-16.

Constantinescu, Stăicuț 2006: E.-M. Constantinescu, G. Stăicuț, *Pietrosu, com. Costești, jud. Buzău. Punct: La Arman*, Cronica Cercetărilor Arheologice din România, campania 2005, 2006, p. 271-273.

Constantinescu, Pandrea, Stăicuț 2001: E.-M. Constantinescu, S. Pandrea, G. Stăicuț, *Pietrosu, com. Costești, jud. Buzău. Punct: La Arman*, Cronica Cercetărilor Arheologice din România, campania 2000, 2001, p. 182-185.

Constantinescu, Pandrea, Stăicuț 2002: E.-M. Constantinescu, S. Pandrea, G. Stăicuț, *Rezultate ale cercetărilor arheologice de la Pietrosu-Costești*, Lucrările simpozionului național Cercetare și istorie într-un nou mileniu, Galați, 3-6 mai 2001, 2002, p. 57-65.

Constantinescu *et alii* 2017: E.-M. Constantinescu, C. Dinu, G. Stăicuț, D. Garvăn, *Cercetările preventive de la Pietrosu-Costești – La Arman. Campania 2013*, Mousaios XXI, 2017, p. 121-150.

Dragomir 1969: I. T. Dragomir, *Contribuții la cunoașterea aspectului cultural Stoicani-Aldeni (Săpăturile de la Lișcoteanca, județul Brăila și Băneasa, județul Galați)*, Danubius II-III, 1969, p. 43-80.

Dragomir 1983: I. T. Dragomir, *Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1983.

Frînculeasa 2010a: A. Frînculeasa, *Epoca neolitică în nordul Munteniei*, Ed. Ploiești-Mileniul III, Ploiești, 2010.

Frînculeasa 2010b: A. Frînculeasa, *Noi informații privind cercetările arheologice de la Sudiți, com. Gherăseni (jud. Buzău) - descoperiri din epoca neo-eneolitică*, Mousaios XV, 2010, p. 23-54.

Garvăn 2017: D. Garvăn, *Descoperiri Boian în interfluviul Buzău-Râmnicu Sărat*, Mousaios XXI, 2017, p. 5-25.

Garvăn 2021: D. Garvăn, *Valea Călmățuiului în neo-eneolitic*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2021.

Garvăn *et alii* 2022: D. Garvăn. R. Munteanu, C. Dinu, A. Frînculeasa, *Datarea locuirii Precucuteni de la Lipia – Movila Drumul Oilor (jud. Buzău)*, 2022, în: V. Diaconu (ed.), *Ab lapide ad metallum: Studia in honorem Professoris Marin Cârciumaru*, Ed. Istros a Muzeului Carol I; Ed. C. Matasă, Brăila – Piatra-Neamț, 2022, p. 219-231.

https://biblioteca-digitala.ro

Harțuche 1983a: N. Harțuche, *Date privind evoluția culturii Gumelnița în NE Munteniei și N Dobrogei*, Istros II-III (1981-1983), 1983, p. 29-34.

Harțuche 1983b: N. Harțuche, *Locuința bordei din așezarea Boian de la Lișcoteanca „Moș Filon"*, Istros II-III (1981-1983), 1983, p. 7-27.

Micu, Micu 1998: C. Micu, S. Micu, *Ceramica culturii Hamangia din așezarea de la Isaccea-Suhat (Campania 1997)*, Pontica XXXI, 1998, p. 25-35.

Neagu, Pandrea 2004: M. Neagu, S. Pandrea, *Așezarea neolitică de la Grădiștea Coslogeni în contextul neoliticului dezvoltat de la Dunărea de Jos. Considerații preliminare*, în: I. Cândea, V. Sîrbu, M. Neagu (Coord.), *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Ed. Istros, Brăila, 2004, p. 3-24.

Opriș, Lazăr, Ignat 2017: V. Opriș, C. Lazăr, T. Ignat, *Technological analisys of Boian - Vidra pottery from Sultana*, Studii de Preistorie 14, 2017, p. 93-109.

Pandrea 1999: S. Pandrea, *Observații referitoare la evoluția culturii Boian în nord-estul Câmpiei Române*, Istros IX, 2017, p. 13-46.

Rența 2016: E. Rența, *Cercetările arheologice de salvare de la Ciulnița, județul Ialomița (1994-1997)*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016.

Sîrbu, Pandrea 1994: V. Sîrbu, S. Pandrea, *Cercetările arheologice de la Siliștea, jud. Brăila, campaniile 1991-1993: a) așezarea Boian-Giulești; b) așezările din prima epocă a fierului*, Istros VII, 1994, p. 27-62.

Ștefan 2010: C. E. Ștefan, *Unele observații privind habitatul fazei Giulești a culturii Boian*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 61, 1-2, 2010, p. 5-30.

Ștefan, Comșa 1957: Gh. Ștefan, E. Comșa, *Săpăturile arheologice de la Aldeni*, Materiale și Cercetări Arheologice III, 1957, p. 93-102.

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. I. 1-2. Amplasarea sitului de la Pietrosu – *La Arman* (jud. Buzău);
3. Imagine după extragerea fundațiilor de beton, ianuarie 2020
Pl. I. 1-2. The positioning of the site Pietrosu-*La Arman* (Buzău County);
3. The state of the terrain after the removal of the concrete foundations, January 2020

https://biblioteca-digitala.ro

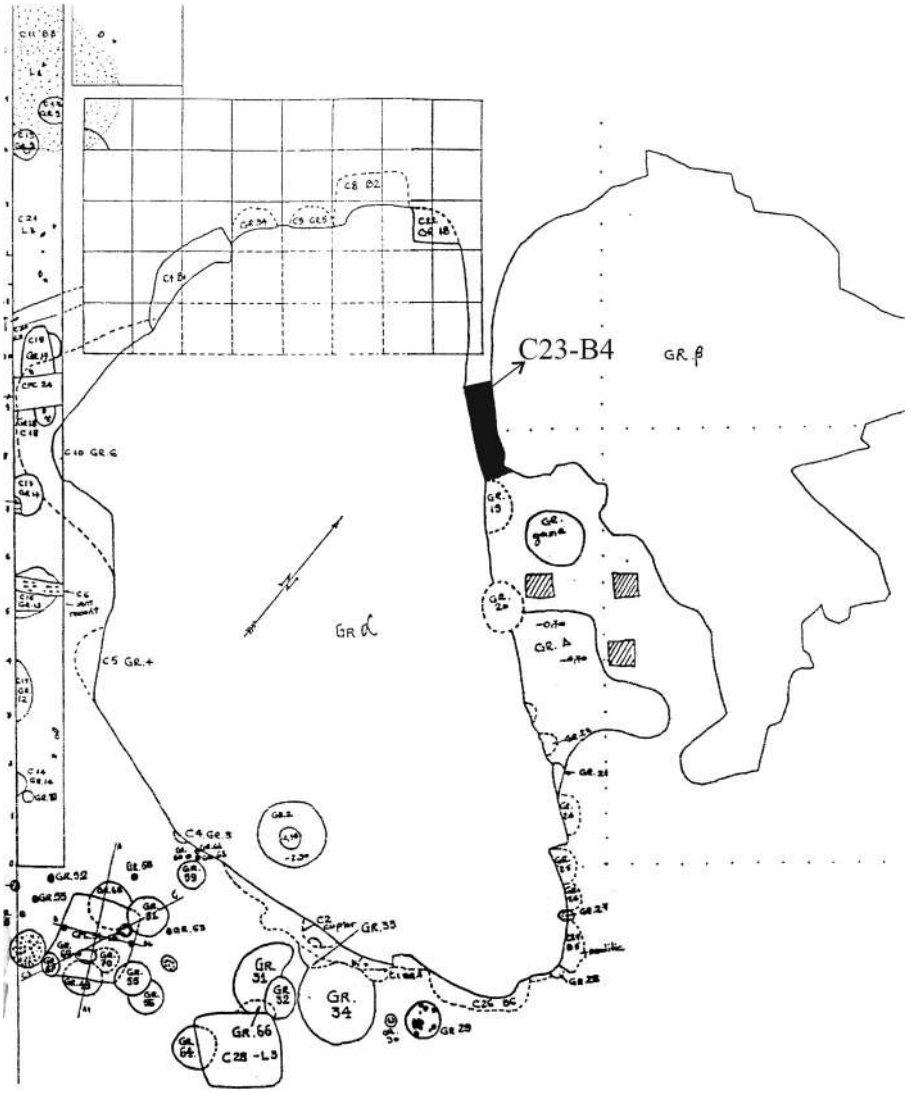

Pl. II. Segment din planul săpăturilor efectuate și complexul C23-B4 (după Constantinescu, Pandrea, Stăicuț 2002)
Pl. II. Partial layout of the excavations showing the feature C23-B4 (after Constantinescu, Pandrea, Stăicuț 2002)

https://biblioteca-digitala.ro

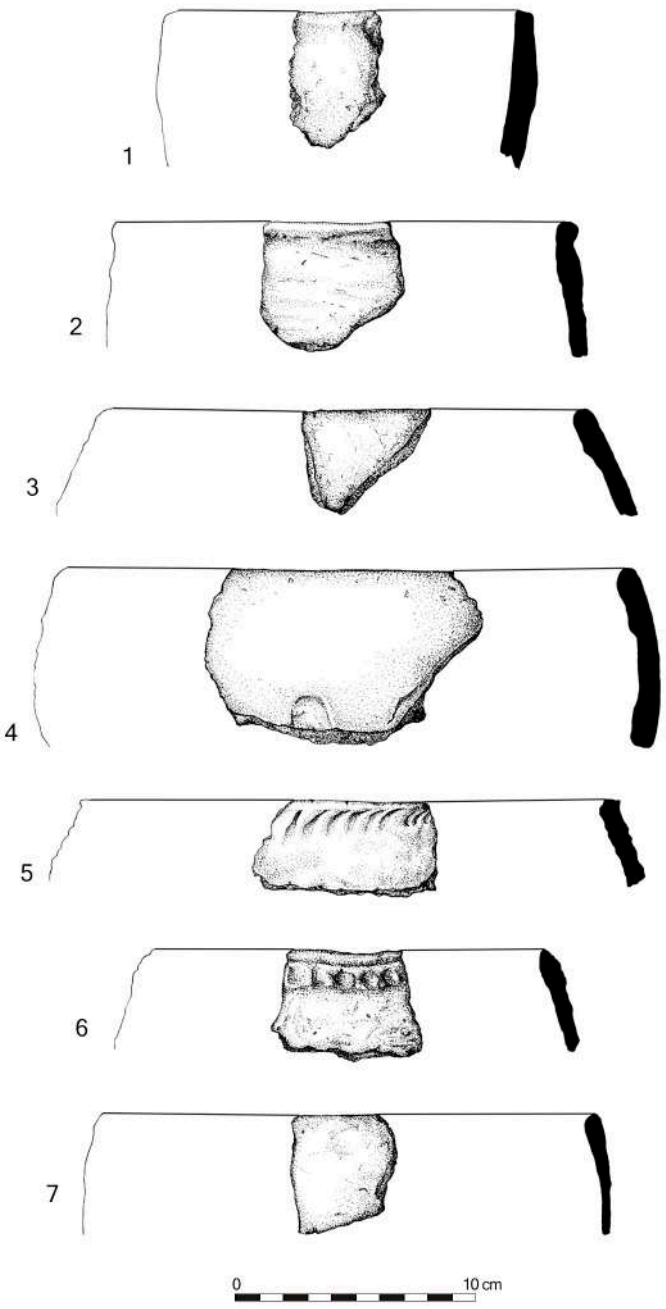

Pl. III. Ceramică din Complexul C23-B4 (după Garvăn 2021)
Pl. III. Pottery from feature C23-B4 (after Garvăn 2021)

https://biblioteca-digitala.ro

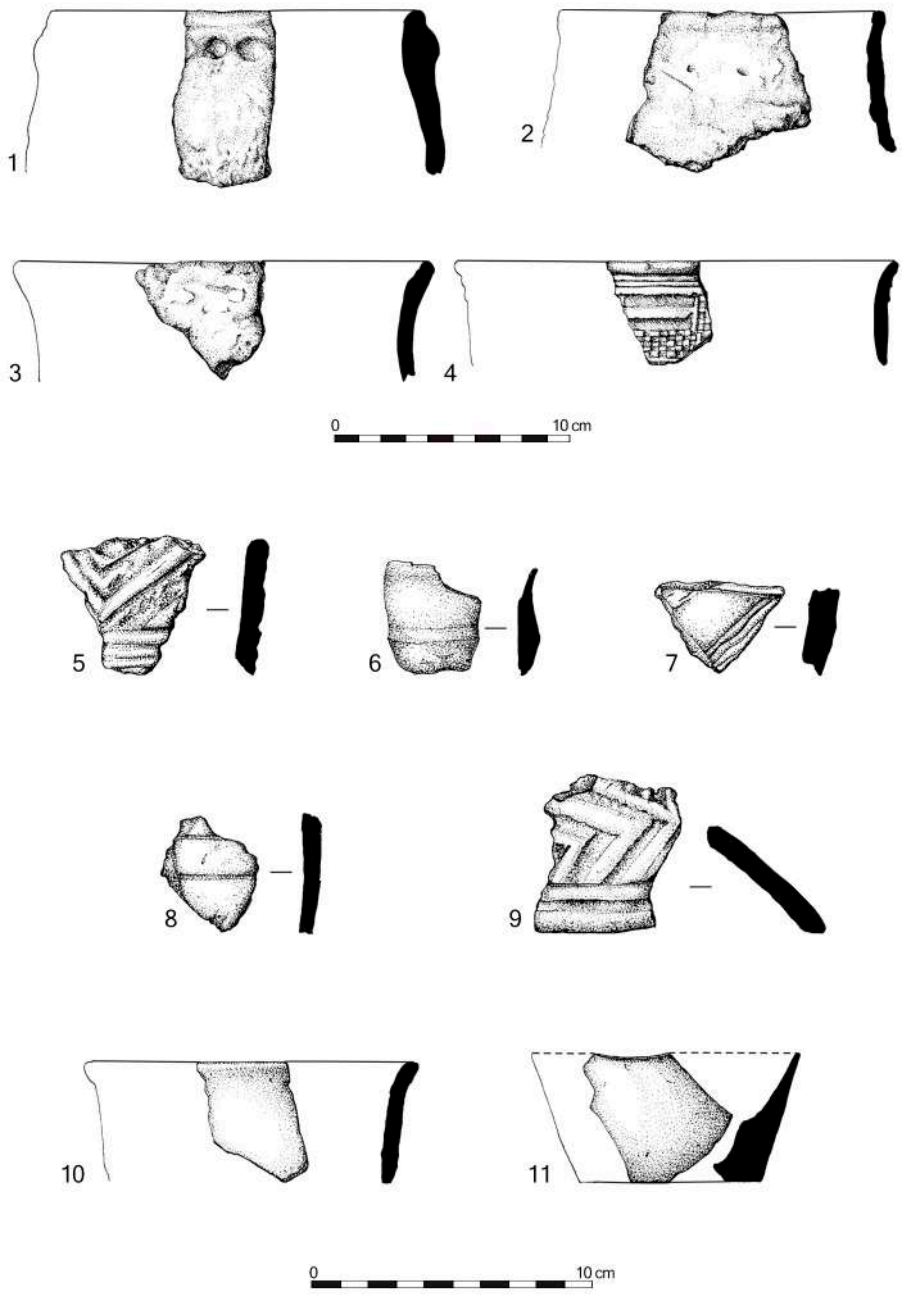

Pl. IV. Ceramică din Complexul 23-B4 (după Garvăn 2021)
Pl. IV. Pottery from feature C23-B4 (after Garvăn 2021)

https://biblioteca-digitala.ro

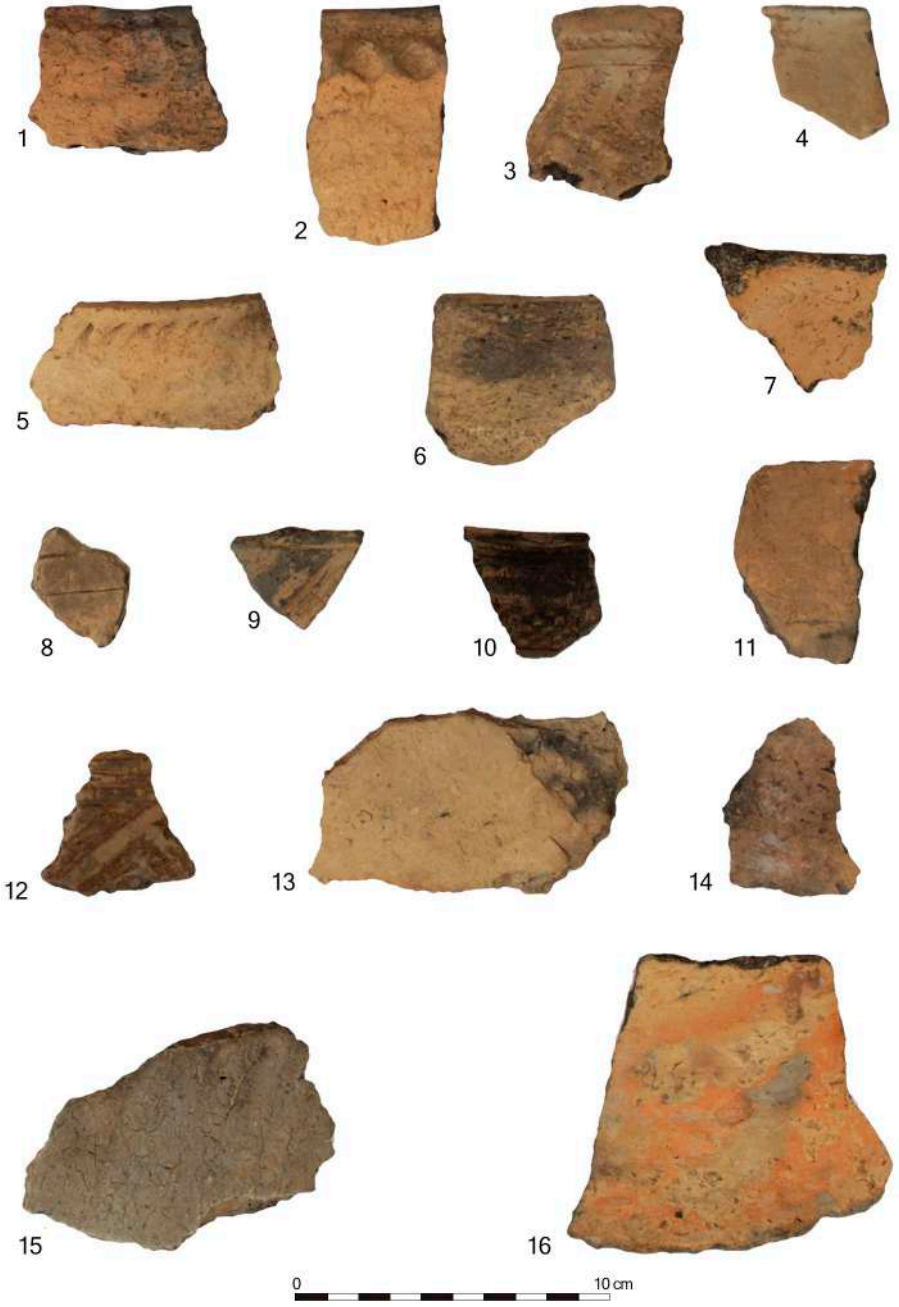

Pl. V. Ceramică din Complexul 23-B4
Pl. V. Pottery from feature C23-B4

https://biblioteca-digitala.ro

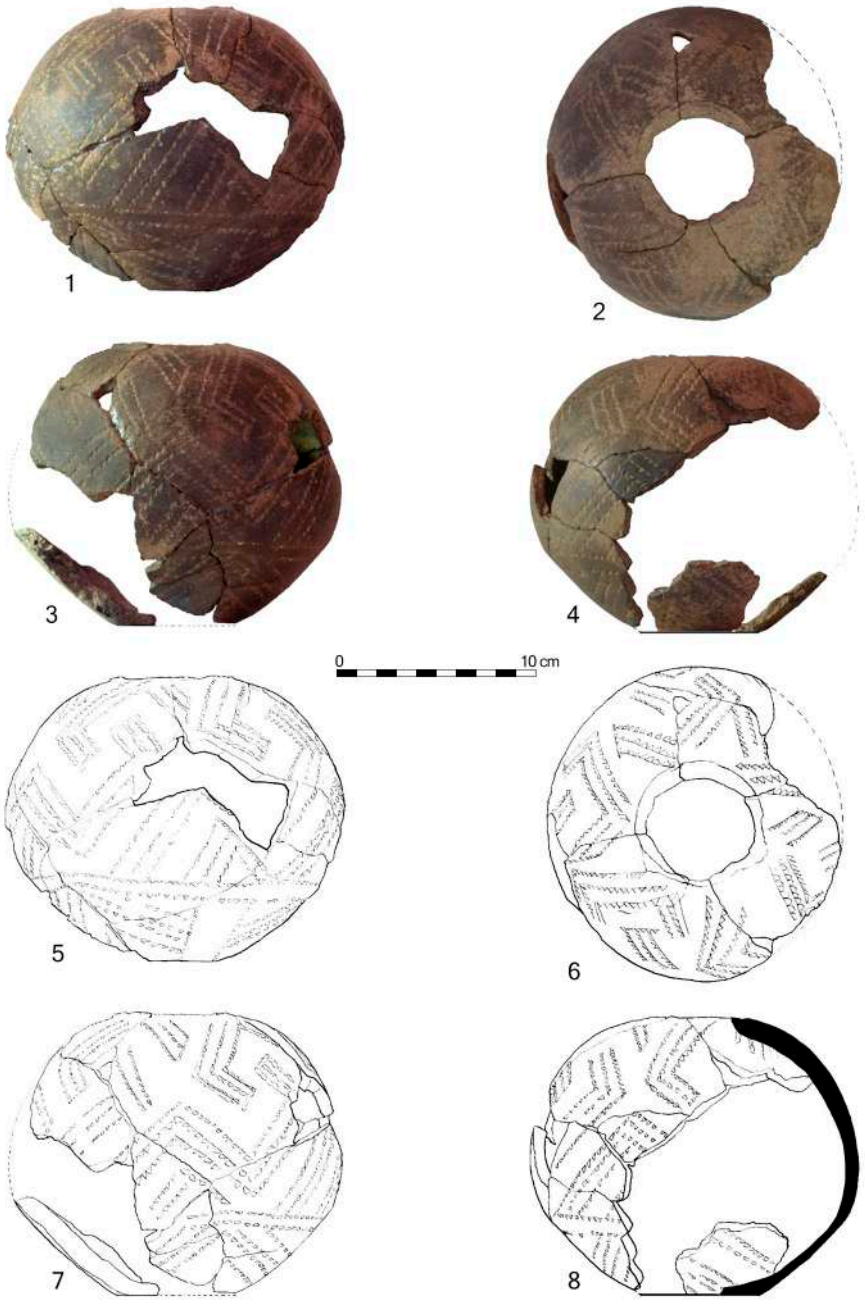

Pl. VI. Ceramică Hamangia din Groapa 99 (foto și desen M. Molina)
Pl. VI. Hamangia-type pottery from Pit 99 (photo and drawings by M. Molina)

https://biblioteca-digitala.ro

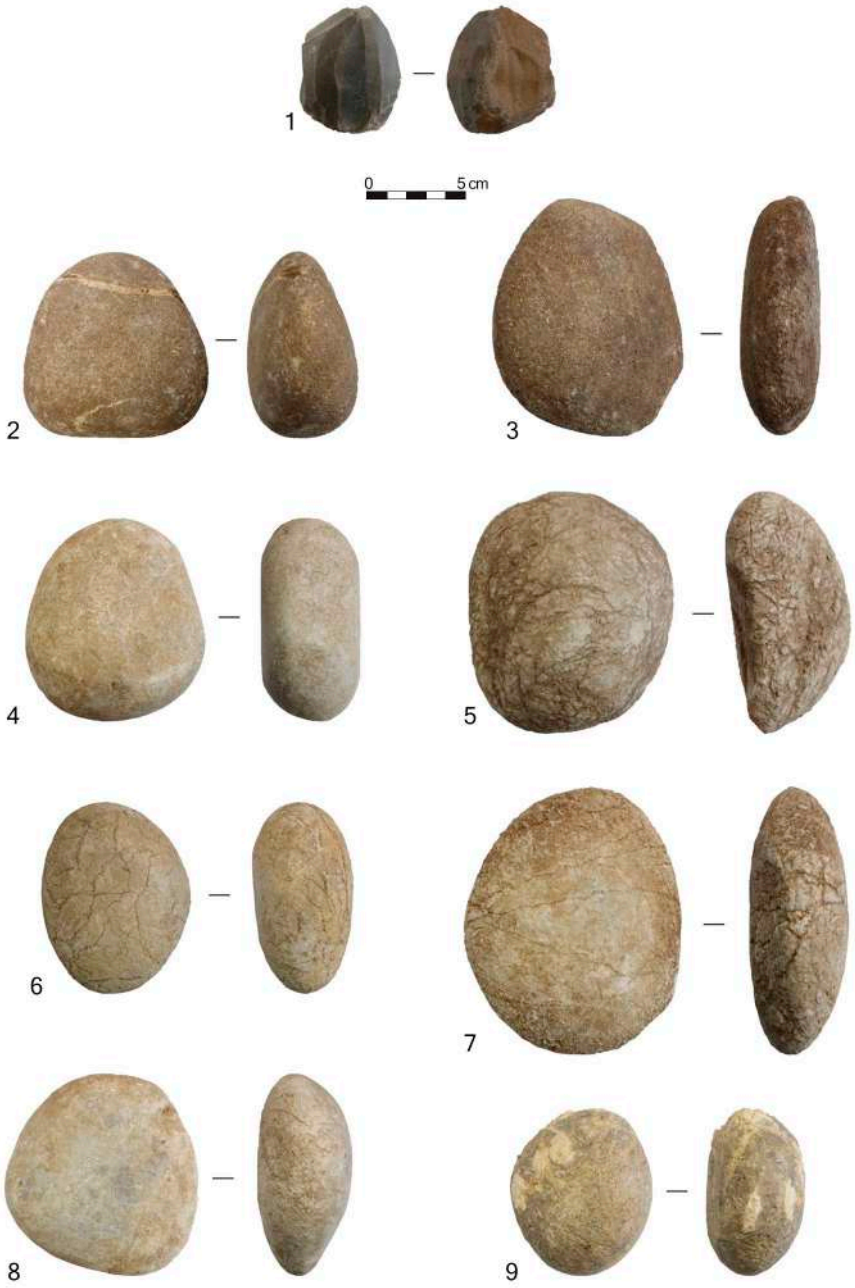

Pl. VII. Obiectele din piatră descoperite în Groapa 99
Pl. VII. Stone artefacts from Pit 99

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Raasi 4/2022, 23-37.

Early Metallurgy North of the Danube: A Necklace from a Boian-*Vidra* grave discovered at Glina-*La Nuci*

Cristian Eduard Ştefan[1]

Abstract. In the old collections belonging to the National Museum of Antiquities ("Vasile Pârvan" Institute of Archaeology) some interesting artefacts were found (shell, rock and copper beads). They belong to a necklace discovered in a Boian-Vidra grave at Glina-*La Nuci* (Ilfov County) in 1946. Similar items found in funerary contexts at the Lower Danube are discussed (Andolina, Cernica, Popești-Vasilați, Sultana-*Valea Orbului*). The Vidra phase of Boian culture has only a few radiocarbon dates until now, and corroborating other data ("imports", indirect links, stratigraphy) we can state its existence around 5000 cal BC, a period of remarkable changes at the Lower Danube, such as the transition to tell settlements or the rise of metallurgy. The combination of shell and copper beads is rather rare at the Lower Danube in the first half of the 5th millennium BC, sometimes instead of copper other materials being used (e.g. malachite). The fact that our necklace was discovered as an inventory of a child grave raises the question of the status of so-called children (anthropologically speaking) in ancient societies. The XRF analysis proved that the copper sheets utilised to make beads were very pure (over 99%), which leads us to the conclusion that the ancient metallurgist used copper nuggets. Also, the 158 pieces of the necklace showed a variety of raw materials used (*Spondylus* & *Dentalium* shells, copper, limonite, marl and limestone) and high technological skills (melting/cold hammering and bending copper, cutting and abrasion of shells).
Keywords*:* copper, graves, Boian culture, early metallurgy, necklace.

Metalurgia timpurie la nord de Dunăre: un colier dintr-un mormânt Boian-*Vidra* descoperit la Glina-*La Nuci*. În vechile colecții aparținând Muzeului Național de Antichități (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan") au fost găsite câteva obiecte interesante (mărgele din scoică, rocă și cupru). Acestea aparțin unui colier descoperit într-un mormânt Boian-Vidra de la Glina-*La Nuci* (județul Ilfov) în anul 1946. Sunt discutate obiecte similare descoperite în contexte funerare la Dunărea de Jos (Andolina, Cernica, Popești-Vasilați, Sultana-*Valea Orbului*). Faza Vidra a culturii Boian are numai câteva date radiocarbon până acum, dar coroborându-le cu alte argumente („importuri", legături indirecte, stratigrafie), putem stabili existența acesteia în jurul datei de 5000 î. Hr., o perioadă de mari schimbări la Dunărea de Jos, cum ar fi trecerea la așezări de tip *tell* sau intensificarea metalurgiei. Combinația de mărgele din cupru și scoică

[1] "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Romanian Academy, Bucharest, Romania; Institute of Bioarchaeological and Ethnocultural Research (ICBE), Chișinău, Republic of Moldova; cristarh_1978@yahoo.com.

https://biblioteca-digitala.ro

este mai degrabă rară la Dunărea de Jos în prima jumătate a mileniului V î. Hr., uneori în locul cuprului fiind folosite alte materiale (malahitul, de exemplu). Colierul provine din inventarul unui mormânt de copil şi acest lucru ridică problema statutului aşa-numiţilor copii (din punct de vedere antropologic) în societăţile arhaice. Analizele XRF au arătat că foiţele utilizate pentru a face mărgelele erau din cupru pur (peste 99%), ceea ce ne poate duce la concluzia că metalurgistul a folosit pepite. De asemenea, cele 158 de piese ale colierului ne arată o varietate de materii prime folosite (scoici *Spondylus* şi *Dentalium*, cupru, limonit, marnă şi calcar) şi calităţi tehnologice dezvoltate (topire/batere la rece şi îndoire pentru cupru, abraziunea scoicilor).
Cuvinte cheie: cupru, morminte, cultura Boian, metalurgie timpurie, colier.

.....

Introduction

If we look at the distribution of copper artefacts between the 7th and 4th millennia BC, as they were analysed in a relatively recent overview (Mareş 2002), we count only eight items in the interval between 6000 and 5500 cal BC, 172 items between 5500 and 4500 cal BC, a real boom consisting of 1517 copper objects between 4500 and 3500 cal BC followed by a dramatic downfall after 3500 cal BC (77 items, i.e. a few kilograms). In this contribution, we are discussing the inventory of a Boian-Vidra grave (re)discovered in the old collections of the National Museum of Antiquities ("Vasile Pârvan" Institute of Archaeology).

The grave was found in the settlement of Glina-*La Nuci*, near Bucharest (**Figs. 1, 2**). This site was researched during three main stages: the first one in 1926-1927 (with Ion Nestor in charge), the second one in 1943-1948 (with Mircea Petrescu-Dâmboviţa in charge) and the third one in 1969-1970 (with Mircea Petrescu-Dâmboviţa and Eugen Comşa in charge) (Nestor 1928; Nestor 1933; Petrescu-Dâmboviţa 1944; Ştefan 2016).

The stratigraphy of the settlement has a thickness of approximately 4 m and comprises layers of habitation belonging to Boian-Vidra, Gumelniţa (A1 and A2 phases) and Glina (Early Bronze Age) traditions (Ştefan 2016; Băjenaru 2014).

In the Boian-Vidra occupation layer, eight intra-muros children's graves were found, mostly near dwellings, as follows: four graves were discovered in 1943, two graves in 1946, and another two graves in 1947 and 1948, respectively (Comşa 1974, Fig. 80). One of the graves found in 1946 represents our focal point, although it has only a short description at E. Comşa (1974): "*… At the other skeleton, in the neck area, many shell beads and a few made of copper sheet were found. The latter looked like short cylindrical tubes which alternated with the other beads.*"

Four radiocarbon dates from Sultana-*Malu Roşu* and Sultana-*Gheţărie* (Opriş, Lazăr, Ignat 2017, Tab. 1) corroborated with stratigraphic data and other indirect links (Ştefan 2014) place the Vidra phase of Boian tradition around 5000 cal BC, a period of consequential changes at the Lower Danube such as the transition to tell settlements and the rise of metallurgy.

https://biblioteca-digitala.ro

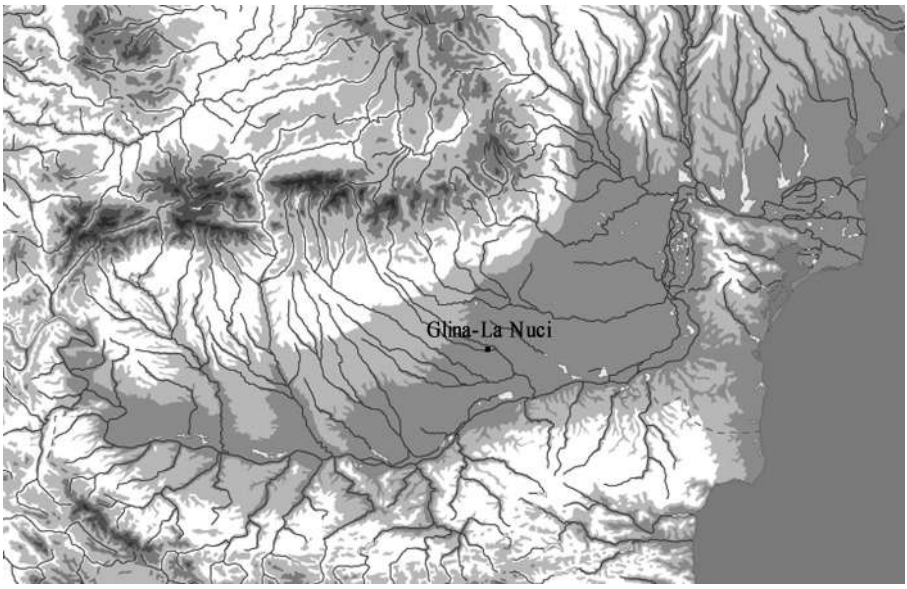

Fig. 1. The topographic position of the settlement at Glina-*La Nuci*
Fig. 1. Poziția topografică a așezării de la Glina-*La Nuci*

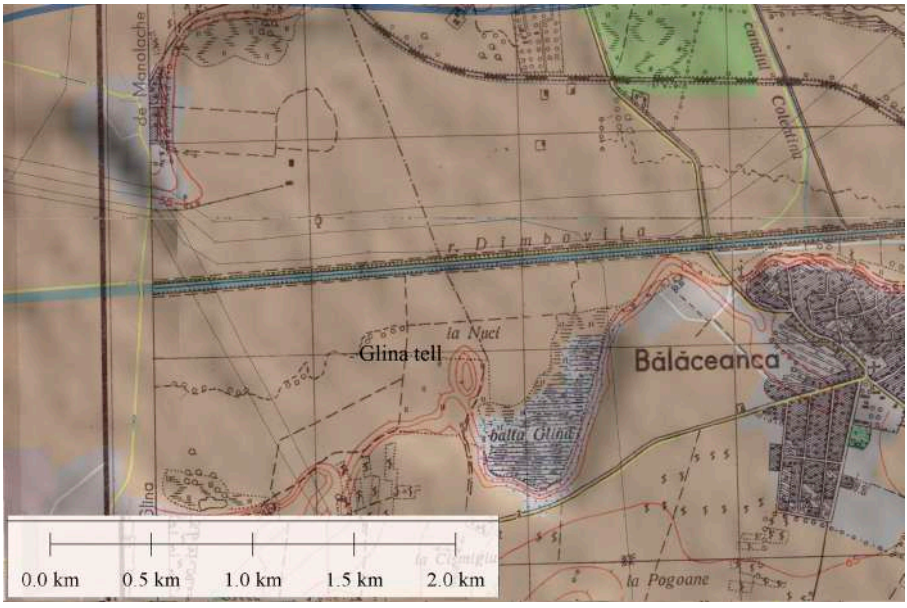

Fig. 2. The tell from Glina-*La Nuci*
Fig. 2. *Tell*-ul de la Glina-*La Nuci*

https://biblioteca-digitala.ro

Material and methods

The inventory of Grave 6 from Glina is composed of 158 items (23 cylindrical copper beads and 135 *Spondylus*, *Dentalium*, limonite, marl and limestone). Only 21 of the 23 copper beads (**Fig. 3**) were analysed by XRF method.

Fig. 3. The copper beads
Fig. 3. Mărgelele din cupru

https://biblioteca-digitala.ro

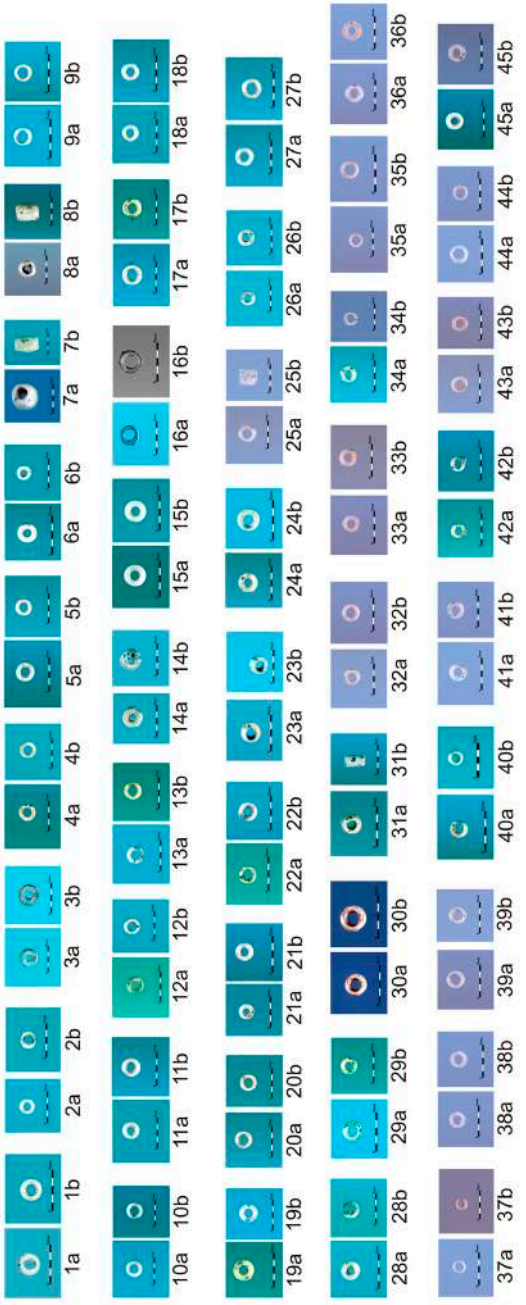

Fig. 4. The rock and shell beads
Fig. 4. Mărgelele din piatră și scoică

https://biblioteca-digitala.ro

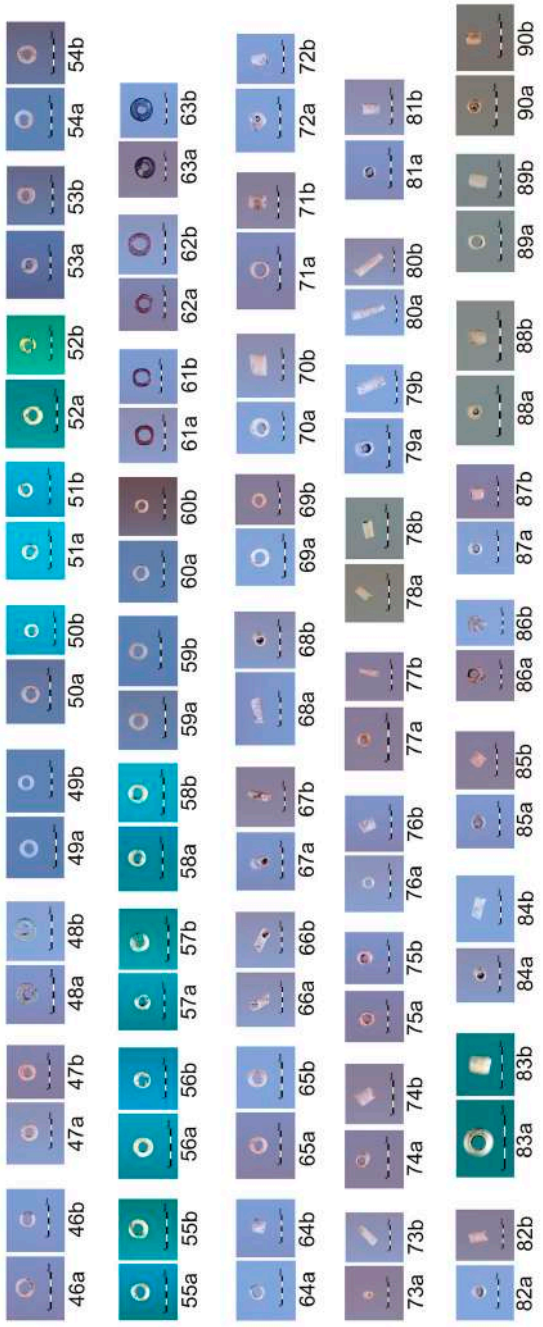

Fig. 5. The rock and shell beads
Fig. 5. Mărgelele din piatră și scoică

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 6. The rock and shell beads
Fig. 6. Mărgelele din piatră și scoică

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 7. A possible reconstruction of the necklace
Fig. 7. O posibilă reconstrucție a colierului

The analyses were carried out with a XRF portable spectrometer, InnovX Systems Alpha Series, with Wolfram anticathode, SiPIN diode and a cooling system through Peltier effect. The working parameters were: 45 kv as voltage, 30 microA as intensity and 120 s as acquisition time.

Most of the other 135 beads of the necklace are made of shells (*Spondylus* and *Dentalium*) and only six of them of other materials: three of limonite, two of marlstone and one of limestone (**Figs. 4-6**). Also, if we look at the shell beads, the *Spondylus* kind constitutes the majority, the *Dentalium* being represented only by a few items. The interesting fact we observed is that most of the *Spondylus* specimens kept the original pinkish colour of the shell. If we consider typology, we note that most of the beads are ring shaped, but also other forms are represented: cylindrical, barrel, bilobated and one bead shaped like a button (**Fig. 6/122a-b**), very similar to two artefacts from the cemetery of Popești-Vasilați (Șerbănescu 1999, Fig. 1).

https://biblioteca-digitala.ro

We will not insist on the process of transforming the shells in actual adornments, the topic being approached already in the literature on the occasion of analysing the items from the cemeteries at Cernica (Mărgărit, Vintilă 2015) or Cernavodă (Mărgărit 2012). The striking similarity between our items and the ones mentioned above strongly suggests the existence of a network of adornments trade or travelling craftsmen.

Based on the short description of Grave 6 and on the typology of the beads we tried a possible reconstruction of the necklace as shown in **Fig. 7**.

Results

The XRF analysis of the copper beads revealed some interesting facts (**Tab. 1**). First of all, it appears that Fe, Ti and Mn were retained from the soil and As was a trace element. What striked us was the high purity of the copper (over 99% in almost all cases), which could lead us to think that ancient craftsmen looked for copper nuggets. Also, we observed two main groups containing V on one hand and Au on the other hand (and excluding each other), which can be interpreted as two different sources of raw material.

Reading	Description	Chemical element (%)								
		Ti	V	Cr	Mn	Fe	Ni	Cu	Au	As
2	**bead 1**					1.27	0.05	98.36	0.32	0.001
3	**bead 2**		0.08			0.40	0.05	99.47		0.001
4	**bead 3**				0.02	0.46	0.001	99.52		0.001
5	**bead 4**					0.62	0.06	99.26	0.06	0.001
6	**bead 5**					0.52	0.001	99.48		0.001
7	**bead 6**					0.43	0.001	99.32	0.25	0.001
8	**bead 7**		0.09	0.03		0.38	0.05	99.44		0.001
9	**bead 8**	0.10	0.10	0.03		0.34	0.001	99.43		0.001
10	**bead 9**	0.07				0.52	0.05	99.36		0.001
11	**bead 10**		0.08	0.03		0.46	0.001	99.43		0.001
12	**bead 11**			0.04		0.86	0.001	99.10		0.001
13	**bead 12**					0.59	0.001	99.41		0.001
14	**bead 13**					0.29	0.001	99.71		0.001
15	**bead 14**					0.57	0.07	99.14	0.23	0.001
16	**bead 15**				0.04	0.17	0.001	99.75		0.001
17	**bead 16**					0.27	0.001	99.73		0.001
18	**bead 17**					0.38	0.001	99.62		0.001
19	**bead 18**					0.52	0.001	99.48		0.001
20	**bead 19**				0.02	0.27	0.001	99.71		0.001
21	**bead 20**		0.09			0.32	0.001	99.42	0.17	0.001
22	**bead 21**					0.47	0.10	99.26	0.18	0.001

Tab. 1. The XRF analysis for 21 of the 23 copper beads
Tab. 1. Analiza XRF pentru 21 din cele 23 de mărgele din cupru

https://biblioteca-digitala.ro

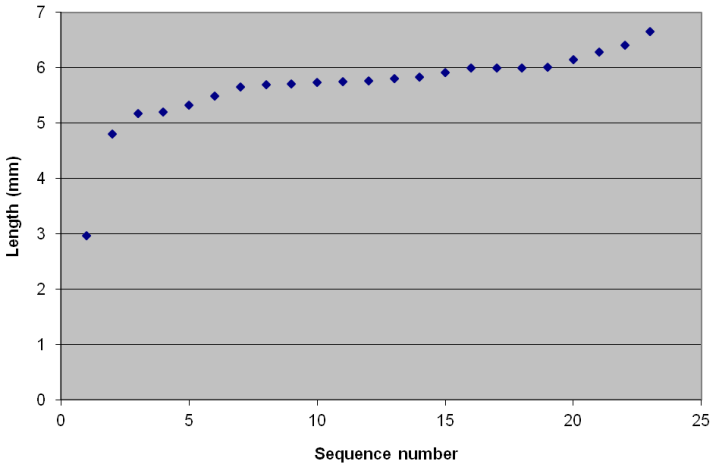

Fig. 8. The length of the copper beads
Fig. 8. Lungimea mărgelelor din cupru

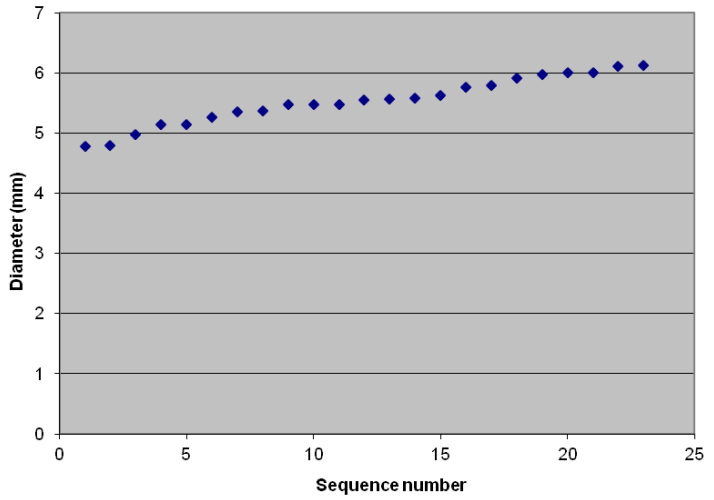

Fig. 9. The diameter of the copper beads
Fig. 9. Diametrul mărgelelor din cupru

The technique used was cold hammering. A metal sheet was obtained and then was cut into narrow slices and bent over on a cylindrical device (made of bone/antler or wood) in order to obtain circular beads. A good analogy for the production technique of our beads is represented by the ring shaped items made of gold from the Varna I cemetery (Leusch, Pernicka, Ambruster 2014, Fig. 9a-c).

https://biblioteca-digitala.ro

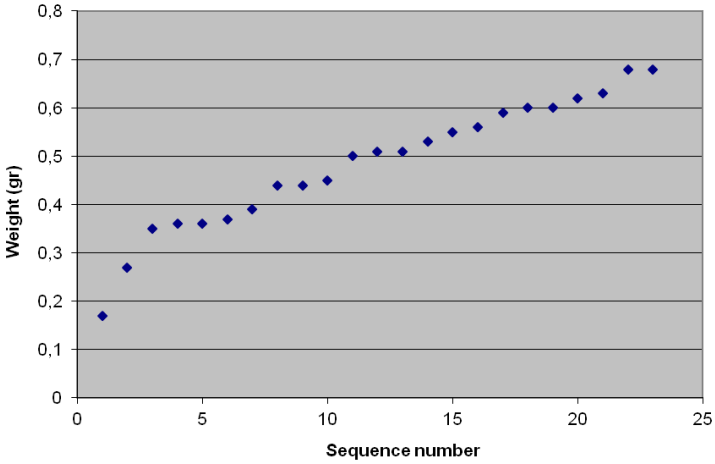

Fig. 10. The weight of the copper beads
Fig. 10. Greutatea mărgelelor din cupru

The copper beads have a length roughly between 5 and 6 mm (with one exception of 3 mm – see **Fig. 8**), a diameter also between 5 and 6 mm (**Fig. 9**) and a weight between 0.2 and 0.7 g (**Fig. 10**).

Discussion

Several Neolithic cemeteries (most of them of Boian tradition) with some interesting inventories were researched north of the Danube. For example, at Andolina (Călărași County) nine graves were excavated, two of them being very important for our discussion. Grave 1 had a volcanic tuff axe and 58 beads as inventory, 30 made of shell (24 of *Spondylus* and six of *Dentalium*) and 28 made of copper (most probably malachite in our opinion). From the 24 *Spondylus* shells, 16 were bilobate and eight trilobate in shape, forming a two rows necklace according to the author's description (Comșa 1961). The individual from grave 2 had 65 beads around the neck, four of them of *Spondylus*, a few of *Dentalium* and most of them of malachite (Comșa 1974).

Another interesting necropolis was researched at Cernica (Ilfov County). Of the 378 Neolithic graves, only 119 had inventories (ca. 31.8%) and 24 contained malachite beads (ca. 6.3%). It is interesting to note that many graves with malachite beads also contained shells as inventory: *Spondylus gaederopus*, *Dentalium, Petunculus pilosus* or *Ostrea edulis* (Comșa, Cantacuzino 2001). Since the necropolis of Cernica benefited of an anthropological analysis of the skeletons, we tried to see the distribution per gender of the graves with malachite beads (**Fig. 11**).

https://biblioteca-digitala.ro

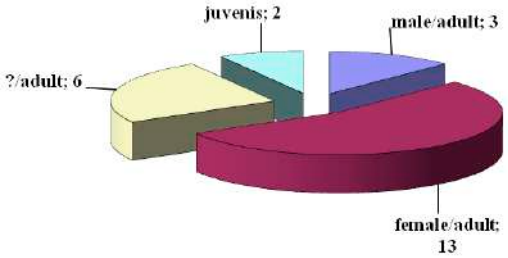

Fig. 11. The graves with malachite beads from Cernica cemetery
Fig. 11. Mormintele cu mărgele de malachit din cimitirul Cernica

Several Neolithic graves were excavated at Popești-Vasilați, Călărași County. Of 16 researched burials, seven had inventories (flint arrowheads, stone axes, *Spondylus* and malachite beads). Unfortunately, data for this cemetery are very scarce and we do not have any distribution per grave of the inventories (Șerbănescu 1999).

Another important necropolis was investigated at Sultana-*Valea Orbului*, Călărași County. Of the 250 burials excavated, 121 had inventories (48.4%) and most of them present the same triad: malachite-*Spondylus*-*Dentalium* beads (Șerbănescu 2002).

Copper (malachite?) beads were mentioned in cemeteries excavated south of the Danube, such as those at Cernavodă (Berciu 1966) or Durankulak (Todorova 2002). A very important discovery for our discussion is the workshop from Aşağı Pınar (western Turkey). In the courtyard of a house from Level 3 (dated 5080-4900 cal BC) a necklace made of malachite, rock crystals and *Spondylus* beads was found. Furthermore, a concentration of scattered unfinished lumps of malachite and beads was observed, the Neolithic community from here taking advantage of the proximity of these two important raw materials: malachite from the Strandzha slopes and shells gathered from the north Aegean and the Sea of Marmara (Ivanova 2012). The striking fact here is the synchronicity of the date of Aşağı Pınar with the Vidra phase of the Boian tradition, to which our Grave 6 belongs, but also many other graves from the cemeteries discussed above. Starting from here, we can speculate (as Ivanova also does in her important study) about a coastal trade along the shore of the Black Sea, as we have also other evidence of copper processing in this area.

Malachite and copper beads were also found in later cemeteries (Gumelnița-Karanovo VI tradition) at Chirnogi I, Chirnogi II, Sultana-Malu Roşu II (Lazăr,

https://biblioteca-digitala.ro

Ignat 2012). A more recent publication, which contains all the archaeological sites known around Chirnogi commune (Călărași County, southern Romania) has some interesting discoveries linked to our subject. Thus, in the place called "*Terasa rudarilor*" an Eneolithic necropolis with 16 graves was researched in 1988. For our discussion two graves are important, namely graves 10 and 30. The first grave (10) belonged to a male around 40 years old and had as inventory red ochre, a *Spondylus* bracelet, a shell bead and a copper bead. The other grave (30) also belonged to a male around 30-40 years old and contained as inventory two carnelian beads, one bead made of bone, five roundels made of greenish rock and 27 copper beads (Șerbănescu 2020, p. 37, 40, 50, 54, Fig. 4). Another Eneolithic cemetery with 58 graves was discovered in 1989 at Chirnogi, in a place called "*Șuvița Iorgulescu*". Seven graves contained copper beads as inventory, namely graves 2, 16, 17, 18, 36, 68 and 71. Four of them belonged to male individuals and the other three to females and showed no special disposition on the general plan of the necropolis (Șerbănescu 2020, p. 57, 59-61, 63, 71, 72, 77, Tab. 5). Another interesting fact to note is the presence of the flat bone figurines belonging to the same tradition, with copper ornaments. We have such items mentioned in the literature at Căscioarele, Sultana, Glina (Andreescu 2002, p. 64) or Pietrele (Hansen *et alii* 2011, Fig. 78, Abb. 84; Hansen *et alii* 2012, Abb. 53). The importance of such figurines is that they could teach us about copper/malachite ornaments and how these were worn in the Eneolithic times.

Conclusions

Although in this contribution we discussed an old excavation, we think it is a very important discovery in the context of the Early Eneolithic at the Lower Danube. So, all the facts considered why is Grave 6 from Glina-*La Nuci* so interesting?

It is one of the few graves known north of the Danube around 5000 BC with copper beads as inventory. We know from the literature that only a small percent (under 10%) of all Neolithic graves north of the Danube between 5500-4500 BC had inventories with malachite/copper beads: this could be a sign of high status. A significant part of these graves were children burials (from anthropological point of view) and this fact raises the question if access to adulthood was earlier in some Neolithic societies, as we know from the ethnographic record.

Grave 6 is not part of a cemetery, but an *intra-muros* burial, a practice well known in the (E)Neolithic, so we must ask ourselves if such graves had a greater/different importance in relation with *extra-muros* cemeteries. Also, the 158 pieces of the necklace show a variety of raw materials used (*Spondylus* and *Dentalium* shells, copper, bone, carnelian) and high technological skills (cold hammering and bending copper, cutting and abrasion of shells).

https://biblioteca-digitala.ro

Acknowledgements

I wish to express my gratitude to Alexandra Ţârlea (Faculty of History, University of Bucharest) and Migdonia Georgescu (National Museum of Romanian History) for the invaluable help with XRF analyses. Also, many thanks are due to Ştefan Vasile (Faculty of Geology and Geophysics, University of Bucharest) for rock beads determination and to Cătălin Nicolae ("Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Romanian Academy) for the beads' photos.

Bibliography

Andreescu 2002: R. R. Andreescu, *Plastica antropomorfă gumelniţeană. Analiză primară*, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti, 2002.

Băjenaru 2014: R. Băjenaru, *Sfârşitul bronzului timpuriu în regiunea dintre Carpaţi şi Dunăre*, Cluj-Napoca, 2014.

Berciu 1966: D. Berciu, *Cultura Hamangia. Noi contribuţii*, Bucureşti, 1966.

Comşa 1961: E. Comşa, *Mormântul neolitic descoperit lângă satul Andolina*, Studii şi cercetări de istorie veche XII, 2, 1961, p. 359-362.

Comşa 1974: E. Comşa, *Istoria comunităţilor culturii Boian*, Bucureşti, 1974.

Comşa, Cantacuzino 2001: E. Comşa, Gh. Cantacuzino, *Necropola neolitică de la Cernica*. Bucureşti, 2001.

Hansen *et alii* 2011: S. Hansen, M. Toderaş, A. Reingruber, D. Nowacki, H. Nørgaard, D. Spânu, J. Wunderlich, *Die kupferzeitliche Siedlung Pietrele an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabungen und geomorphologischen Untersuchungen im Sommer 2010*, Eurasia Antiqua 17, 2011, p. 45-120.

Hansen *et alii* 2012: S. Hansen, M. Toderaş, A. Reingruber, J. Wunderlich, R. Benecke, I. Gatsov, E. Marinova, M. Müller, C. Nachev, P. Nedelcheva, D. Nowacki, A. Röpke, J. Wahl, S. Zäuner, *Pietrele an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabungen und geomorphologischen Untersuchungen im Sommer 2011*, Eurasia Antiqua 18, 2012, p. 1-68.

Ivanova 2012: M. Ivanova, *Perilous waters: early maritime trade along the western coast of the Black Sea (fifth millennium BC)*, Oxford Journal of Archaeology 31, 4, 2012, p. 339-365.

Leusch, Pernicka, Ambruster 2014: V. Leusch, E. Pernicka, B. Ambruster, *Chalcolithic gold from Varna – Provenance, circulation, processing, and function*, in: M. Meller, R. Risch, E. Pernicka (Hrsg.), *Metalle der Macht – Frühes Gold und Silber/Metals of power – Early gold and silver*, Halle, Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte, Band 11/I, 2014, p. 165-182.

Lazăr, Ignat 2012: C. Lazăr, T. Ignat, *The index of funerary discoveries in middle eneolithic*, in: C. Lazăr (Ed.), *The catalogue of the neolithic and eneolithic funerary findings from Romania*, Târgovişte, 2012.

Mareş 2002: I. Mareş, *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*, Suceava, 2002.

Mărgărit 2012: M. Mărgărit, *Shell adornments from the Hamangia cemetery excavated at Cernavoda-Columbia D. Techno-typological analysis*, in: R. Kogălniceanu, R. G. Curcă, M. Gligor, S. Stratton (Eds.), *Homines, Funera, Astra. Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology*, BAR International Series 2410, 2012, p. 97-106.

Mărgărit, Vintilă 2015: M. Mărgărit, C M. Vintilă, *New information from old collections. Reevaluation of personal adornments made of hard animal materials from the necropolis of Cernica*, Studii de Preistorie 12, 2015, p. 81-115.

https://biblioteca-digitala.ro

Nestor 1928: I. Nestor, *Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit*, Praehistorische Zeitschrift, 19, 1928, p. 110-143.

Nestor 1933: I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtforschung in Rumänien*, BerRGK, 22, 1932 (1933).

Opriș, Lazăr, Ignat 2017: V. Opriș, C. Lazăr, T. Ignat, *Technological analysis of Boian-Vidra pottery from Sultana*, Studii de Preistorie 14, 2017, p. 15-25.

Petrescu-Dâmbovița 1944: M. Petrescu-Dâmbovița, *Raport asupra săpăturilor dela Glina*, *jud. Ilfov, 1943,* Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități în anii 1942 și 1943, București, 1944, p. 65-71.

Șerbănescu 1999: D. Șerbănescu, *Necropola neolitică de la Popești, comuna Vasilați, jud. Călărași*, in: M. Neagu (Ed.), *Civilizația Boian pe teritoriul României*, Călărași, 1999, p. 14-16.

Șerbănescu 2002: D. Șerbănescu, *Observații preliminare asupra necropolei neolitice de la Sultana, jud. Călărași*, Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos XIX, 2002, p. 69-86.

Șerbănescu 2020: D. Șerbănescu, *Arheologia comunei Chirnogi*, Călărași, 2020.

Ștefan 2014: C. E. Ștefan, *Câteva date despre locuirea de tip Boian-Vidra de la Radovanu-La Muscalu, jud. Călărași*, Analele Banatului (serie nouă) XXII, 2014, p. 155-163.

Ștefan 2016: C. E. Ștefan, *Scurtă notă cu privire la trei locuințe eneolitice de la Glina-La Nuci*, Pontica 48-49, 2016, p. 137-145.

Todorova 2002: H. Todorova, *Durankulak. Band II. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*, Sofia-Berlin, 2002.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Raasi 4/2022, 39-65.

Unelte din cultura Cucuteni: polonicele din lut între utilitate practică și simbol

Adela Kovács[1]

Rezumat. Polonicul este definit în dicționarele lingvistice ca reprezentând o unealtă de bucătărie, în formă de lingură mare, având gâvanul adânc și coada lungă, folosită pentru a scoate mâncarea lichidă din oală și a o turna în farfurie. Sunt considerate polonice piesele cu căușul semisferic, adânc, cu diametrul mai mare de 5 cm, având cozile mai lungi de 10 cm. Piesele care se încadrează sub aceste limite dimensionale au fost considerate linguri. Trebuie remarcat în primul rând faptul că artefactele de acest tip, întregi, sunt destul de rare, deseori fiind descoperite cozi de polonic sau fragmente de cupe. Recipientele atașate sunt de cele mai multe ori semisferice, cu sau fără umăr profilat. Numeroasele exemplare descoperite în arealul culturii Cucuteni ne-au determinat să acordăm atenție acestui tip de artefact, punând accentul asupra polonicelor aflate în colecțiile Muzeului Județean Botoșani. De-a lungul timpului s-au acumulat piese care nu au fost publicate în trecut și care merită discutate prin prisma utilității acestora, dar și a caracteristicilor morfologice. Din întregul lot de piese încadrabile la categoria polonice, aflat în colecțiile Muzeului Județean Botoșani, am ales 20 de artefacte care să ilustreze cât mai fidel caracteristicile generale ale acestor ustensile. Acestea au fost descoperite în deceniul al șaselea al sec. al XX-lea, în situri aparținând fazei A a culturii Cucuteni și provin de la Mitoc - *Pârâul lui Istrate*, Truşești - *Țuguieta*, Cucorăni - *Medeleni*, Cerviceşti - *La Morișcă* și Drăgușeni - *Ostrov*. Studiind lotul de artefacte din cadrul Muzeului de Istorie Botoșani-colecția Arheologie, remarcăm faptul că polonicele prezintă, în general, o pastă bine frământată, cu degresant fin, fiind încadrabile preponderent în categoria fină și semifină. Abordăm în articolul de față și antropomorfizarea unor mânere de polonice, referindu-ne la una dintre piesele din inventarul muzeal botoșănean, ca fiind o posibilă piesă din categoria celor antropomorfe.
Cuvinte cheie: cultura Cucuteni, cercetări arheologice, unelte din lut, polonice, antropomorfizare.

Tools from Cucuteni Culture: Ladles made in clay, between everyday use and symbol. The ladle is defined as a kitchen tool, in the shape of a large spoon, having a deep dipper and a long handle, used to remove liquid products from the pot and pour them onto the plate. Objects with a hemispherical, deep bowl, with a diameter greater than 5 cm, having handles longer than 10 cm, are considered ladles. The objects falling below these dimensional limits

[1] Muzeul Județean Botoșani, Botoșani, România; Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Chișinău, Republica Moldova; adelakovacs.museum@gmail.com.

https://biblioteca-digitala.ro

were considered spoons. It should be noted first of all that complete artefacts of this type, are found rarely. Quite often there are discovered handles detached from the dipper, or fragments of dippers. The attached containers-the dippers-are mostly hemispherical, with or without a profiled shoulder. The numerous objects discovered in the Cucuteni Culture area led us to pay attention to this type of artefact, focusing on the objects in the collections of the Botoșani County Museum. Over time, several objects accumulated and these were not published in the past. We wanted to approach them in terms of their use and morphological characteristics. From the entire batch of objects which can be classified as ladles, found in the collections of the Botoșani County Museum, we chose 20 artefacts that illustrate as much as possible the general characteristics of these utensils. They were discovered in the sixth decade of the 20th century, in sites belonging to phase A of the Cucuteni culture and come from Mitoc - *Pârâul lui Istrate*, Trușești - *Țuguieta*, Cucorăni - *Medeleni*, Cerviceşti - *La Morișcă* and Drăgușeni - *Ostrov*. Studying the objects from the Botoșani History Museum-Archaeology collection, we note that the ladles generally present small inclusions into the clay paste, being mainly classified in the fine and semi-fine category. In this article, we approach the anthropomorphisation of some ladle handles, referring to one of the objects from Botoșani County Museum inventory, as a possible piece from the anthropomorphic category.
Keywords: Cucuteni Culture, archaeological researches, clay tools, ladles, anthropomorphisation.

.....

Introducere

Polonicul este definit în dicționarele lingvistice ca reprezentând o unealtă de bucătărie, în formă de lingură mare, având gâvanul adânc și coada lungă, folosită pentru a scoate mâncarea lichidă din oală și a o turna în farfurie. Ca etimologie, termenul din limba română provine dintr-un cuvânt de origine ucraineană (ucr. *polonnyk*) (Nodex 2002). Cambridge Dictionary definește polonicul ca ustensilă cu mâner lung, cu un bol în formă de ceașcă pentru scufundarea sau transportul lichidelor. O altă utilitate a acestuia este în metalurgie, fiind descris ca un recipient în formă de găleată, căptușit cu material refractar, pentru transferul metalului topit[2]. Dicționarele de specialitate în arheologie nu oferă prea multe detalii. B. A. Kipfer definește polonicul ca o lingură cu mâner lung folosită de obicei pentru lichide[3]. D. Boghian definește polonicele și lingurile ca fiind accesorii ceramice gospodărești și/sau de cult, clasificând diferențiat polonicele și lingurile în funcție de criterii dimensionale (Boghian 2004, p. 121). Sunt considerate polonice piesele cu căușul semisferic, adânc, cu diametrul mai mare de 5 cm, având cozile mai lungi de 10 cm. Piesele care se încadrează sub aceste limite dimensionale au fost considerate linguri (Boghian 2004, p. 122). Trebuie remarcat în primul rând faptul că artefactele de acest tip, întregi, sunt destul de rare, deseori fiind descoperite

[2] Ladle: a long-handled utensil with a cup-shaped bowl for dipping or conveying liquids. *Metallurgy*, a bucketlike, refractory-lined container for transferring molten metal (Cabridge Dictionary Online, accesat pe 25.06.2022).

[3] Ladle: a long-handled scoop usually used with liquids (Kipfer 2000, p. 172).

https://biblioteca-digitala.ro

cozi de polonic sau fragmente de cupe. Recipientele atașate sunt de cele mai multe ori semisferice, cu sau fără umăr profilat. Cozile sunt deseori modelate în directa prelungire a căușului (Boghian *et alii* 2014, p. 76).

Numeroasele exemplare descoperite în arealul culturii Cucuteni ne-au determinat să acordăm atenție acestui tip de artefact, punând accentul pe polonicele aflate în colecțiile Muzeului Județean Botoșani. De-a lungul timpului s-au acumulat numeroase piese care nu au fost publicate și care merită discutate și prin prisma utilității acestora, dar și a caracteristicilor morfologice.

Piese din colecțiile Muzeului Județean Botoșani

1. Polonic fragmentar. Mitoc - *Pârâul lui Istrate*, 1974. Cercetări coordonate de D. Monah, D. Popovici (**Pl. I/1**). Descoperit în Locuința 1; adâncime – 1,20 m. Dimensiuni: diametru căuș – 120 mm; lungime păstrată – 55 mm; lățime mâner – 74 mm. Nr. inv. 556 (Monah, Popovici 1985, p. 119).

Din polonic s-au păstrat căușul în întregime și o mică parte din mâner. Buza căușului este dreaptă, forma semi-sferică, mânerul venind în directa prelungire a căușului, având o înclinare de 45º în sus față de buza acestuia. Nepictat. Modelat din pastă semifină, aspectul piesei este masiv. Ca degresant în pastă s-au folosit în cantitate mare nisip și cioburi pisate. Ars oxidant, culoare cărămizie.

2. Polonic cu coadă scurtă. Trușești - *Țuguieta*, 1951 (**Pl. I/2**). Cercetări coordonate de M. Petrescu-Dîmbovița. Date stratigrafice neprecizate. Dimensiuni: lungime totală – 230 mm; diametru căuș – 113 mm; lățime mâner – 72 mm. Nr. inv. 767 (Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999).

Din cadrul piesei s-au păstrat aproximativ jumătate din căuș și mânerul în întregime. Forma căușului este semi-sferică, mânerul venind în directa prelungire a acestuia, fără înclinare față de buză. Mânerul este de formă triunghiulară, cu o mică parte îngustată în zona de contact cu căușul. Pictura este realizată geometric, cu benzi liniare roșii pe fondul alb angobat al piesei. Modelat din pastă semifină. Ca degresant în pastă s-au folosit în cantitate mică nisip și cioburi pisate. Remarcabil este faptul că pe partea opusă a mânerului a rămas urma unei cariopse de cereale. Ars oxidant, culoare cărămizie.

3. Căuș cu mâner. Trușești - *Țuguieta*, 1951 (**Pl. I/3**). Cercetări coordonate de M. Petrescu-Dîmbovița. Date stratigrafice neprecizate. Dimensiuni: lungime totală – 175 mm; diametru căuș – 162 mm; lățime mâner – 42 mm. Nr. inv. 804 (Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999).

Din piesă s-a restaurat căușul, iar mânerul s-a păstrat în întregime. Forma căușului este semi-sferică, mânerul venind în directa prelungire a căușului, sub buză, fiind ușor înclinat în sus. Mânerul este de formă triunghiulară, la 3 cm sub buză și prezintă o perforație transversală, circulară, centrală. Pictura formează

https://biblioteca-digitala.ro

motive legate din S-uri culcate, formate din benzi roșii cu chenar negru, pe fond alb. Modelat din pastă fină. Ca degresant în pastă în cantitate mică s-au folosit nisip și cioburi pisate. Ars oxidant, culoare cărămizie.

4. Mâner de polonic. Trușești - *Țuguieta*, 1951 (**Pl. II/3**). Cercetări coordonate de M. Petrescu-Dîmbovița. Movila 1. Dimensiuni: lungime totală – 230 mm; diametru căuș – 113 mm; lățime mâner – 72 mm. Nr. inv. 805. (Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999, p. 419, fig. 306/2, a-b).

Din piesa originală s-au păstrat mânerul în întregime, o foarte mică parte din căuș și zona de îmbinare a acestora. Forma căușului este probabil semi-sferică, mânerul venind în directa prelungire a buzei, fără înclinare față de buza acestuia. Mânerul este de formă triunghiulară, cu o mică parte îngustată în zona de contact cu căușul. Modelat din pastă semifină. Ca degresant în pastă s-au folosit în cantitate mică nisip și cioburi pisate. Pictura este realizată geometric, cu două semi-ove culcate, pictate cu alb și mărginite cu negru, pe fondul roșu al piesei. Ambele suprafețe prezintă același tip de decor. Ars oxidant, culoare cărămizie. Publicată ca *passim*, pe piesă se păstrează marcajul original care precizează ca loc de proveniență Movila I. Conform monografiei sitului de la Trușești - *Țuguieta*, Movila I avea inclusiv materiale de origine Cucuteni, din fazele A și B, care au fost descoperite în poziție secundară, fiind răvășită locuința VII, aparținând nivelului cucutenian (Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999, p. 555).

5. Mâner de polonic. Trușești - *Țuguieta*, 1954 (**Pl. IV/3**). Cercetări coordonate de M. Petrescu-Dîmbovița. Date stratigrafice neprecizate. Lungime păstrată – 64 mm; lățime mâner – 32 mm; grosime mâner – 8 mm. Nr. inv. 18630 (Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999).

Din piesa originală s-a păstrat o parte din mânerul de prindere, probabil partea mediană. Nu cunoaștem forma căușului. Mânerul era de formă triunghiulară, aplatizat, fragmentul actual având forma trapezoidală cu secțiunea ovală. Nu se observă urme de pictură, fiind păstrată urma de angobă roșie care acoperă piesa în întregime. Modelat din pastă semifină. Ca degresant în pastă s-au folosit în cantitate mare nisip și cioburi pisate. Ars oxidant, culoare cărămizie.

6. Mâner de polonic. Trușești - *Țuguieta*, 1951 (**Pl. I/4**). Cercetări coordonate de M. Petrescu-Dîmbovița. Date stratigrafice neprecizate. Lungime păstrată – 75 mm; lățime mâner – 33 mm; grosime mâner – 8 mm. Nr. inv. 18628 (Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999).

Din piesa originală s-a păstrat o parte din mânerul de prindere, partea mediană. Nu cunoaștem forma căușului. Mânerul era de formă triunghiulară, aplatizat, fragmentul păstrat având forma trapezoidală cu secțiunea ovală. Pictura este diferită pe ambele suprafețe ale piesei. O suprafață prezintă benzi roșii încadrate de linii brune, pe fond alb. Cealaltă suprafață prezintă un romb pictat cu roșu,

https://biblioteca-digitala.ro

umplut cu patru benzi liniare de aceeași culoare, încadrat cu linii brune, pe fond alb. Modelat din pastă semifină. Ca degresant în pastă s-au folosit nisip și cioburi pisate. Ars oxidant, culoare cărămizie.

7. Mâner de polonic. Trușești - *Țuguieta*, 1953 (**Pl. IV/1**). Cercetări coordonate de M. Petrescu-Dîmbovița. Date stratigrafice neprecizate. Lungime păstrată – 110 mm; diametru mâner – 18 mm. Nr. inv. 18629 (nr. inv. vechi 2273) (Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999).

Din piesa originală s-a păstrat jumătatea distală din mânerul de prindere. Nu cunoaștem forma căușului. Mânerul era de formă aproape cilindrică, cu secțiunea circulară pe capăt. Pictura este formată din benzi liniare roșii încadrate de linii brune, pe fond alb, abia vizibil. În partea mediană prezintă urma unei perforații transversale, circulare. Modelat din pastă semifină. Ca degresant în pastă s-au folosit nisip și cioburi pisate. Ars oxidant, culoare cărămizie.

8. Mâner de polonic. Trușești - *Țuguieta*, 1951 (**Pl. IV/4**). Cercetări coordonate de M. Petrescu-Dîmbovița. Date stratigrafice neprecizate. Lungime păstrată – 97 mm; lățime mâner – 32 mm; grosime mâner – 12 mm. Nr. inv. 18627 (nr. inv. vechi 2274) (Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999).

Din piesa originală s-a păstrat jumătatea mediană din mânerul de prindere. Nu cunoaștem forma căușului. Mânerul este de formă aproape aplatizată, trapezoidală, cu secțiunea ovală, neperforat. Nepictat. Modelat din pastă semifină. Ca degresant în pastă s-au folosit nisip și cioburi pisate. Ars oxidant, culoare gălbuie.

9. Căuș cu mâner scurt. Cervicești - *La Morișcă*, com. Mihai Eminescu (**Pl. II/2**). Cercetări coordonate de D. Popescu în anul 1962. Locuința 2, zona nord-vestică. Lungime totală – 74 mm; lățime mâner – 38 mm; grosime mâner – 8 mm. Nr. inv. 18616[4] (Popescu 1963, p. 453).

Din piesă s-au păstrat o parte din căuș, zona de îmbinare cu mânerul și mânerul de prindere, scurt, neperforat. Forma căușului este semi-sferică, mânerul venind în directa prelungire a căușului, sub buză, fiind ușor tras în sus. Mânerul este de formă triunghiulară, direct în prelungirea căușului, amplasat imediat sub buză. Pictura de pe interior corespunde cu cea de pe exterior și este formată din benzi albe, demarcate cu linii negre, pe fondul roșu angobat al vasului. Modelat din pastă fină. Ca degresant în pastă s-au folosit în cantitate mică nisip și cioburi pisate. Ars oxidant, culoare cărămizie.

10. Căuș cu mâner scurt. Cervicești - *La Morișcă*, com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani (**Pl. III/1**). Cercetări coordonate de D. Popescu în anul 1962. Locuința 2,

[4] Singura referire cu privire la cercetările arheologice invazive din anul 1962 este făcută de D. Popescu, în anul imediat următor. Notița cuprinde doar informația că s-au desfășurat cercetări arheologice, fără a se menționa detalii legate de stratigrafie sau despre descoperirile din sit (Popescu 1963, p. 453).

https://biblioteca-digitala.ro

zona nord-vest. Lungime totală – 52 mm; lățime mâner – 62 mm; grosime mâner – 7 mm. Nr. inv. 18617 (Popescu 1963, p. 453).

Din piesă s-au păstrat zona de îmbinare cu mânerul și mânerul de prindere, scurt, neperforat. Forma căușului este nedeterminabilă; mânerul este ușor tras în sus, de formă ovală, atașat direct în prelungirea căușului. Nu putem ști unde era amplasat, deoarece nu se păstrează buza, dar, conform analogiilor, probabil că era atașat în partea superioară a piesei. Pictura de pe interior corespunde cu cea de pe exterior și este formată din benzi roșii, demarcate cu linii negre, pe fondul alb angobat al vasului. Modelat din pastă fină. Ca degresant în pastă s-au folosit nisip și cioburi pisate fin. Ars oxidant, culoare cărămizie.

11. Mâner de polonic. Cerviceşti - *La Morişcă*, com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani (**Pl. III/2**). Cercetări coordonate de D. Popescu în anul 1962. Locuința 2, zona nord-est. Lungime totală – 52 mm; lățime mâner – 38 mm; grosime mâner – 12 mm. Nr. inv. 18618 (Popescu 1963, p. 453).

Din polonic s-au păstrat o parte din căuș, zona de îmbinare cu mânerul și mânerul de prindere. Forma căușului este semi-sferică. Mânerul este modelat în directa prelungire a căușului, la 3 cm sub buză, fiind ușor tras în sus, lung, trapez, perforat transversal în partea mediană. Pictura de pe interior corespunde cu cea de pe exterior și este formată din benzi roșii, demarcate cu linii negre, pe fondul alb angobat al vasului. Angoba albă s-a șters în timp. Modelat din pastă fină. Ca degresant în pastă s-au folosit nisip și cioburi pisate fin. Ars oxidant, culoare cărămizie.

12. Mâner de căuș. Cerviceşti - *La Morişcă*, com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani (**Pl. III/3**). Cercetări coordonate de D. Popescu în anul 1962. Locuința 2, zona nord-est. Lungime totală – 42 mm; lățime mâner – 61 mm; grosime mâner – 8 mm. Nr. inv. 18619 (Popescu 1963, p. 453).

Din piesă s-a păstrat mânerul de prindere, scurt, triunghiular, lățit, ușor adâncit și perforat transversal în partea mediană. Forma căușului este nedeterminabilă. Mânerul este nepictat. Modelat din pastă fină. Ca degresant în pastă s-au folosit nisip și cioburi pisate fin. Ars oxidant, culoare cărămizie.

13. Mâner de polonic. Cerviceşti - *La Morişcă*, com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani (**Pl. III/4**). Cercetări coordonate de D. Popescu în anul 1962. Locuința 2, zona nord-vest. Lungime totală – 58 mm; lățime mâner – 33 mm; grosime mâner – 10 mm. Nr. inv. 18620 (Popescu 1963, p. 453).

Din piesa originală s-a păstrat partea mediană din mânerul de prindere. Fragmentul actual are forma trapezoidală cu secțiunea ovală și este fragmentat pe linia perforației circulare transversale, care este posibil să fie amplasată median. Se observă urme de pictură roșie cu motive în benzi. Modelat din pastă semifină. Ca degresant în pastă s-au folosit nisip și cioburi pisate. Ars oxidant, culoare cărămizie.

https://biblioteca-digitala.ro

14. Căuș cu mâner scurt. Cerviceşti - *La Morișcă*, com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani (**Pl. II/1**). Cercetări coordonate de D. Popescu în anul 1962. Locuința 2, zona sud-vest. Lungime totală – 58 mm; lățime mâner – 38 mm; grosime mâner – 11 mm. Nr. inv. 18621 (Popescu 1963, p. 453).

Din piesă s-au păstrat o parte din căuș, zona de îmbinare cu mânerul și mânerul de prindere, scurt, neperforat. Forma căușului este probabil semi-sferică, mânerul de formă pentagonală fiind ușor tras în sus. Pictura de pe cele două suprafețe diferă. Pe una dintre suprafețe prezintă două benzi duble, brune, pe fondul alb angobat. Pe cealaltă parte este un motiv curb, format din bandă roșie, demarcată cu linii subțiri negre, care continua pe partea exterioară a căușului. Modelat din pastă fină. Ca degresant în pastă s-au folosit nisip și cioburi pisate fin. Ars oxidant, culoare cărămizie.

15. Polonic fragmentar. Cerviceşti - *La Morișcă*, com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani (**Pl. V/1**). Cercetări coordonate de D. Popescu în anul 1962. Locuința 2, zona nord-vest. Lungime totală – 33 mm; înălțime păstrată – 68 mm; dimetrul buză – 108 mm. Fără nr. inventar (Popescu 1963, p. 453).

Din piesă s-au păstrat o parte din căuș, zona de îmbinare cu mânerul și baza mânerului de prindere. Forma căușului este semi-sferică. Mânerul are forma nedeterminabilă, fiind tras direct în prelungirea căușului. Pictura se păstrează pe partea interioară a căușului, fiind formată din benzi succesive de roșu și alb, demarcate cu linii subțiri negre. Pe exterior nu se observă urme de pictură. Modelat din pastă semifină. Ca degresant în pastă s-au folosit nisip și cioburi pisate. Ars oxidant, culoare cărămizie.

16. Căuș cu mâner scurt. Cucorăni - *Medeleni*, com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani (**Pl. V/3**). Cercetări coordonate de D. Marin în anul 1963. Fără coordonate stratigrafice. Lungime totală – 54 mm; lățime mâner – 55 mm; grosime mâner – 11 mm; diametru căuș – 125 mm. Fără nr. inventar. (Monah, Popovici, 1985, p. 82)

Din piesă s-au păstrat o parte din căuș, zona de îmbinare cu mânerul și mânerul de prindere. Forma căușului este semi-sferică, mânerul este scurt, aplatizat, amplasat sub buză, fiind ușor tras în sus și perforat central. Nepictat. Modelat din pastă fină. Ca degresant în pastă s-au folosit nisip și cioburi pisate fin. Ars oxidant, culoare cărămizie.

17. Mâner de polonic. Drăgușeni - *Ostrov*, jud. Botoșani (**Pl. IV/2**). Cercetări coordonate de A. Crîșmaru în anul 1964. Fără coordonate stratigrafice. Lungime totală – 55 mm; lățime mâner – 42 mm; grosime mâner – 14 mm. Nr. inv. 18646 (Crîșmaru 1977).

Din piesă s-au păstrat o mică parte din căuș, zona de îmbinare cu mânerul și o mică parte din mâner. Forma căușului este probabil semi-sferică. Mânerul este tras din pastă în directa prelungire a piesei, fiind de tip lung, aplatizat, amplasat

https://biblioteca-digitala.ro

sub buză. Nepictat. Modelat din pastă semifină. Ca degresant în pastă s-au folosit nisip și cioburi pisate fin. Ars oxidant, culoare cărămizie.

18. Mâner de polonic. Drăgușeni - *Ostrov*, jud. Botoșani (**Pl. I/5**). Cercetări coordonate de A. Crîșmaru în anul 1964. Fără coordonate stratigrafice. Lungime totală – 112 mm; lățime mâner – 33 mm; grosime mâner – 12 mm. Fără nr. inventar (Crîșmaru 1977).

Din piesă s-a păstrat doar mânerul, mai exact partea distală a acestuia. Forma mânerului este de tip lung, aplatizat, oval în secțiune, fără perforație. Nepictat. Modelat din pastă semifină. Ca degresant în pastă s-au folosit nisip, lut decantat și cioburi pisate fin. Ars oxidant, culoare cărămizie.

19. Mâner de polonic. Drăgușeni - *Ostrov*, jud. Botoșani (**Pl. III/5**). Cercetări coordonate de A. Crîșmaru în anul 1964. Fără coordonate stratigrafice. Lungime totală – 63 mm; lățime mâner – 24 mm; grosime mâner – 8 mm. Fără nr. inventar (Crîșmaru 1977).

Din piesă s-a păstrat doar mânerul, mai exact partea mediană a acestuia. Forma mânerului este de tip lung, triunghiular, aplatizat, oval în secțiune, cu perforație circulară centrală. Pictat cu benzi roșii încadrate de linii subțiri negre, pe fond alb, pe ambele suprafețe, dar numai pe una dintre ele s-a păstrat pictura. Modelat din pastă semifină, amestecată cu nisip și cioburi pisate fin. Ars oxidant, culoare cărămizie.

20. Mâner de polonic. Drăgușeni - *Ostrov*, jud. Botoșani (**Pl. V/2**). Cercetări coordonate de A. Crîșmaru în anul 1964. Fără coordonate stratigrafice. Lungime totală – 75 mm; lățime mâner – 33 mm; grosime mâner – 8 mm. Fără nr. inventar (Crîșmaru 1977).

Din piesă s-a păstrat doar mânerul, mai exact partea distală a acestuia. Forma mânerului este de tip lung, triunghiular, aplatizat, oval în secțiune, fără perforație. Pictat cu benzi albe încadrate de linii subțiri negre, pe fond roșu, cu motive similare pe ambele suprafețe. Pictura s-a păstrat parțial. Modelat din pastă semifină. Ca degresant în pastă s-au folosit nisip și cioburi pisate fin. Ars oxidant, culoare cărămizie.

Scurte considerații asupra polonicelor din lut

Din întregul lot de piese încadrabile la categoria polonice, aflat în colecțiile Muzeului Județean Botoșani, am ales 20 de artefacte care să ilustreze cât mai fidel caracteristicile generale ale respectivelor ustensile. Acestea au fost descoperite în deceniul al șaselea al sec. al XX-lea, în situri aparținând fazei A a culturii Cucuteni și provin de la Mitoc - *Pârâul lui Istrate*, Trușești - *Țuguieta*, Cucorăni - *Medeleni*, Cervicești - *La Morișcă* și Drăgușeni - *Ostrov*. După cum se observă, polonicele pot fi încadrate tipologic în două categorii mari: polonice cu coadă lungă și căușuri cu mâner. În general, polonicele sunt lucrate din lut amestecat

https://biblioteca-digitala.ro

cu nisip fin. Uneori au fost modelate din două părți distincte, mânerul și cupa, lipite ulterior între ele, însă există și exemplare care prezintă mânerul modelat în directa prelungire a cupei căușului (Buzea, Lazarovici 2005, p. 34). Coada este de cele mai multe ori trapezoidală sau rectangulară, rareori cilindrică. Cele trei categorii de forme pe care le distinge D. Boghian cu privire la cozile de polonice sunt: triunghiulare, aplatizate și ușor rotunjite. Diferențele între cozile polonicelor sunt de tip dimensional (Boghian *et alii* 2014, p. 76).

Polonicele și lingurile modelate din lut nu sunt specifice complexului cultural Ariușd-Cucuteni-Trypillia, acestea fiind prezente începând cu cele mai timpurii civilizații arheologice neolitice, până inclusiv în antichitate (Levițki 2008, p. 23). Exemplare extrem de timpurii sunt documentate în Egipt, la Mostagebba (Müller-Karpe 1974, taf. 4/1, 11, 12), având căușul mic și mânerul lung, uneori cu protome zoomorfe pe capătul mânerului. La Tarkhan, sit din aceeași arie geografică, au fost descoperite polonice și linguri cu mânere serpentiforme, uneori cu căușurile rectangulare (Müller-Karpe 1974, taf. 50/13, 14, 15, 17, 19, 20). La Promachon-Topolnica, sit arheologic aflat între Grecia și Bulgaria, polonicul este realizat din marmură albă, ceea ce denotă un grad sporit de efort pentru sculptare și șlefuire a căușului (Koukouli-Chryssanthaki *et alii* 2007, p. 73, fig. 53). Căușe pictate, cu mâner scurt, se găsesc în neoliticul cipriot la Sotira (Müller-Karpe 1974, taf. 112/A5, A8). De precizat este faptul că o parte dintre artefactele aparținând culturii Gumelnița din siturile Vulcănești II și Lopățica din Republica Moldova păstrează urme de ocru pe suprafețe, aspect care i-a determinat pe descoperitori să atribuie funcții speciale acestui tip de artefact (Levițki 2008, p. 23).

În cadrul culturii Stoicani-Aldeni au fost descoperite artefacte asemănătoare din punct de vedere morfologic. În cazul sitului de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova) și Coțatcu (jud. Buzău) se remarcă faptul că lingurile și polonicele din lut erau modelate neglijent, din pastă semifină, arse oxidant sau reducător. În ceea ce privește mânerele, acestea au formă plată sau cilindrică. Se pare că există o diferență vizibilă între cozile polonicelor și cele ale lingurilor, unele având gaură de prindere, iar celelalte având capătul îndoit pentru a fi agățate. Important de remarcat ni se pare faptul că nu au fost descoperite piese întregi (Paveleț 2010, p. 41). De asemenea, se observă o diferență tehnologică și tipologică majoră: uneori coada este despicată în zona de îmbinare cu căușul (Paveleț 2010, p. 78; Paveleț, Grigoraș 2011, p. 30). În ceea ce privește decorul, în cadrul cercetărilor de la Mălăieștii de Jos au fost descoperite fragmente de la linguri sau polonice cu pictură albă sau grafit pe fond negru lustruit. O piesă descoperită la Coțatcu, decorată pe mâner cu romburi pictate cu alb pe fond roșu, este considerată import Cucuteni din faza A2, aspect care ar demonstra că în afară de piese finite sunt importate inclusiv decoruri (Paveleț 2010, p. 68; Paveleț, Grigoraș 2011, p. 22).

https://biblioteca-digitala.ro

S. Marinescu-Bîlcu consideră că polonicele cucuteniene sunt o moștenire de la antecesorii precucutenieni, care însă se schimbă morfologic, prin alungirea mânerelor (Marinescu-Bîlcu 1981, p. 63; Garvăn 2013, p. 229, fig. 81). D. Boghian stabilește originea polonicelor tot în faza Precucuteni III, remarcând faptul că, deși sunt deseori întâlnite în faza A a culturii Cucuteni, în fazele ulterioare acestea devin rarisime (Boghian 2004, p. 121).

Acest tip de artefact apare relativ frecvent în cele mai timpurii etape de dezvoltare ale culturii Cucuteni. La Păuleni-Ciuc - *Várdomb* (jud. Harghita) au fost descoperite mai multe exemplare, dintre care se remarcă cele cu pictură pe ambele suprafețe, inclusiv în interiorul căușului (**Pl. VII/1**) (Lazarovici Gh. *et alii* 2002, p. 20). Remarcabile sunt și exemplarele descoperite la Ariușd - *Tyiszk-hegy,* majoritatea cu pictură tricromă aplicată pe ambele suprafețe (Sztáncsuj 2015, p. 452, Pl. XCV).

Studiind lotul de artefacte din cadrul Muzeului de Istorie Botoșani-colecția Arheologie, remarcăm faptul că polonicele prezintă, în general, o pastă bine frământată, cu degresant fin, fiind încadrabile preponderent în categoria fină și semifină. În continuarea corpului semisferic au fost realizate mânerele, rareori cilindrice (**Pl. IV/1**), în majoritatea cazurilor plate (**Pl. IV/3-4**). De cele mai multe ori cupa este semi-sferică și marginea buzei este rotunjită. Mânerele lungi sunt atașate de căuș în zona diametrului maxim al cupei, respectiv în zona gurii, la un unghi ce variază între 35º și 45º înclinare (Buzea, Lazarovici 2005, p. 34).

În lotul studiat de noi cu acest prilej, se observă perforație centrală în cazul pieselor din situl Cerveceşti - *La Morișcă*, com. Mihai Eminescu (**Pl. III/4-5**) sau Truşeşti - *Țuguieta* (**Pl. IV/1**). Trebuie să subliniem că pentru exemplarele ilustrate aici fractura mânerelor s-a realizat exact pe linia perforației, aspect care ne determină să ne întrebăm dacă nu cumva perforația centrală a fragilizat piesa. Căușurile, în general de formă semi-sferică, prezintă dimensiuni mai mari decât cupa polonicelor și au mânere scurte semi-circulare sau triunghiulare, în profil fiind lățite și ovale, prevăzute cu perforație centrală, deseori arcuite în sus. De remarcat este exemplarul întregibil de la Truşeşti - *Țuguieta*, care are un mâner mic, însă cupa este de mari dimensiuni (**Pl. I/3**), precum și un exemplar descoperit în trecut la Drăgușeni - *Ostrov*, care prezintă aproximativ aceleași caracteristici (**Pl. V/3**). Mânere de la obiecte similare au fost descoperite în situl Cerveceşti - *La Morișcă* (**Pl. III/1**, **3**, **Pl. II/1-2**).

Analogii bune pentru piesele de la Cerveceşti - *La Morișcă* și Drăgușeni - *Ostrov* regăsim în situri aflate în același interval cronologic, precum Bodeşti - *Cetățuia Frumușica* (**Pl. VIII/1**) (Matasă 2014, p. 402, pl. XLII; p. 403, pl. XLIII; p. 404, pl. XLIV; p. 405, pl. XLV; p. 406, pl. XLVI, p. 407, pl. XLVII), Costeşti - *Cier* (Boghian 2004, p. 122), Hăbăşeşti (Dumitrescu Vl. *et alii* 1954, pl. CVI; p. 375, pl. CVII; p.

https://biblioteca-digitala.ro

377, pl. CVIII) (**Pl. VIII/2**) și Ruginoasa (Dumitrescu H. 1933, p. 69, fig. 14; pl. V; Chirica, Văleanu 2008, p. 107). Observăm și faptul că aceste obiecte nu prezintă bază de așezare, așadar se presupune că erau atârnate. Faptul că există exemplare cu mânere care depășesc 20 de cm lungime, arată că uneori trebuiau manipulate substanțe sau materii care se aflau în vase adânci. Perforarea mânerelor ar putea fi pusă pe seama faptului că polonicele erau legate și atârnate.

În ceea ce privește decorul pictat, acesta este deseori folosit, fiind dispus pe ambele suprafețe ale cozilor, uneori chiar și pe ambele suprafețe ale căușului, însă există și exemplare pictate numai pe interior. Ca motive picturale se identifică mai des ovele și semi-ovele, ove cu trei brațe în arc de cerc, descriind un vârtej în jurul unui punct central, capetele de spirală, unghiuri și benzi orizontale pe cozi (Boghian *et alii* 2014, p. 76). Important de remarcat este faptul că există și artefacte care nu au pictură (**Pl. I/1, 5**; **Pl. III/3**; **Pl. 4/2**; **Pl. 5/3**) sau care prezintă doar un strat subțire de angobă, albă sau roșie, fără a fi elaborat un motiv pictural (**Pl. IV/3**). R. Alaiba remarcă faptul că polonicele sunt pictate cu aceleași motive geometrice precum vasele, folosind aceleași tehnici și aceeași pastă (Alaiba 2007, p. 51).

O colecție deosebit de interesantă este formată din artefacte descoperite la Costești și Giurgești, toate având pictură pe ambele suprafețe (Boghian *et alii* 2014, p. 76). Polonicele descoperite la Dumești sunt frecvente în prima etapă de locuire, respectiv în fazele Cucuteni A3 și A4, fiind pictate tricrom pe fond alb (Alaiba 2007, p. 51). Polonice de mari dimensiuni, unele cu decor pictat tricrom, sunt menționate de R. Vulpe în cadrul cercetărilor de la Poienești - *Dealul Teilor* (Vulpe 1953, p. 270-271). Pictura bicromă, compusă din linii negre sau ciocolatii pe fundal roșu, șlefuit, este considerată o apariție mai rară (Marinescu-Bîlcu 1981, p. 63).

Între mânerele de polonice există și obiecte care arată caracteristici antropomorfe, uneori evidente, alteori stilizate. Discutăm mânerele antropomorfizate în mod distinct în primul rând datorită faptului că acestea înglobează un set de simboluri pe care le vedem transferate în mediul funcțional. În mare parte aceste mânere sunt de formă relativ triunghiulară sau trapezoidală, uneori prevăzute cu perforație.

Un exemplu extrem de sugestiv de polonic antropomorfizat este cel descoperit la Bodești - *Cetățuia Frumușica*[5]. Piesa redă în partea superioară un personaj feminin, capătul fiind modelat, cu capul mic, rotund (**Pl. IX/3**). Trăsăturile faciale sunt realizate realist: urechile și bărbia sunt proeminente, nasul, mandibula și ochii sunt marcate prin ciupire, iar gura, printr-o scobitură. Cu pictură brună au fost

[5] Piesa de la Bodești - *Cetățuia Frumușica* (jud. Neamț) a fost interpretată ca mâner de polonic și clasată în Patrimoniul Cultural Național la categoria Fond (http://clasate.cimec.ro/Detaliu_en.asp?tit=polonic--polonic-antropomorfizat&k=56A9EFABDF7A4615B4AEAA313133BBFD, accesat pe 31.07.2022), însă în opinia lui E. Comșa, obiectul antropomorf ar reprezenta o spetează înaltă provenind de la o piesă de mobilier (Comșa 1980, p. 48).

https://biblioteca-digitala.ro

marcate urechi, sprâncene, ochi, nări şi mandibulă. Peste angoba alb-gălbuie au fost pictate cu brun motive decorative. La gât este pictat un colier format dintr-un element circular şi un pandantiv pentagonal. În zona corpului sunt benzi în grupe de câte trei linii, iar pe corp două benzi verticale arcuite pe talie subliniază o siluetă zveltă. În zona centrală, reprezentând probabil abdomenul, este un romb cu linie centrală. Pe partea dorsală sunt pictate benzi unghiulare albe delimitate cu negru pe fond roşu (Dumitroaia *et alii* 2011, p. 145, nr. cat. 155; Matasă 1946, p. 160, nr. 407, pl. LV/407, a-c). Decorul frontal aminteşte de bijuteriile sugerate pe anumite statuete antropomorfe, dintre care una dintre cele mai cunoscute reprezentări feminine cu medalion pentagonal şi inel circular în jurul gâtului este aşa-numita statuetă „Venus de la Drăguşeni" (**Pl. IX/2**, **4**) (Crîşmaru 1967, p. 88, fig. 3; 1970, p. 277, fig. 11/5; Dumitrescu 1968, fig. 72; 1974, p. 208-209, fig. 219-220; Crîşmaru 1977, fig. 52/1-1a; Condurache, Dumitrescu, Matei 1972, fig. 10; Niţu, Chirica 1989, p. 35, fig. 8; Monah 1997, p. 313, fig. 61/3; p. 345, fig. 93/1; Ţurcanu 2011, p. 32, fig. 9/4a-4b; Lazarovici C.-M., Lazarovici Gh., Ţurcanu 2009, p. 276, cat. no. 264; Anthony, Chi 2010, p. 112, p. 126; Gimbutas 1989, p. 295, fig. 465; Lazarovici C.-M. 2005, p. 149, fig. 6/1; Kovács, Nechifor, Aparaschivei 2021, p. 46-47, cat. nr. I.9).

Dincolo de reprezentările pe plastică antropomorfă, remarcăm şi existenţa pandantivelor pentagonale, unele din material preţios, descoperite de cele mai multe ori în tezaure, alături de alte piese de prestigiu, precum cel descoperit la Cărbuna, Republica Moldova (**Pl. IX/1**). Motivul pentru care ne interesează această piesă în mod deosebit este legat de faptul că deschide discuţia asupra posibilităţii ca şi alte piese, interpretate fie statuete sau încadrate în diverse alte categorii, să reprezinte, de fapt, obiecte antropomorfizate. Publicată ca statuetă, una dintre piesele din inventarul Muzeului Judeţean Botoşani ar putea fi încadrată în categoria mânerelor de polonic antropomorfizate (**Pl. VI/2**). Descoperită la Drăguşeni - *Ostrov* în anul 1969, ca urmare a cercetărilor efectuate de A. Crîşmaru, piesa provine din zona afectată de construirea unor grădini de legume şi nu are date stratigrafice precise, pe locul respectivei sere fiind menţionate două locuinţe afectate de lucrările de amenajare. Din piesa originală s-a păstrat toracele, fiind ruptă din zona mediană, iar capul lipseşte din vechime. Partea rămasă este modelată dintr-o singură bucată de lut. Mâinile sunt modelate sub forma unor amorse rotunjite, orientate în lateral, în aceeaşi manieră precum cele de la piesa descoperită la Bodeşti - *Cetăţuia Frumuşica*. Corpul (sau mânerul) are formă trapezoidală, este plat şi oval în secţiune. Piesa a fost netezită neglijent şi a fost modelată din lut de bună calitate, rezultând o pastă semifină, degresată cu nisip şi cioburi pisate mărunt. Culoarea cenuşie se datorează arderii reducătoare (Diaconescu 2001, p. 34, pl. 14/2; Kovács, Nechifor, Aparaschivei 2021, p. 366-367, cat. no. V.2).

https://biblioteca-digitala.ro

Remarcăm faptul că unele mânere par să fie modelate intenționat într-o manieră care amintește de partea superioară a statuetelor. Privind strict mânerul, se observă aspectul triunghiular cu brațele trase în lateral foarte puțin, amintind forma de amorsă a brațelor statuetelor. Partea superioară sugerează capul, într-o manieră stilizată (**Pl. VIII/4**). Originea acestei iconografii este una destul de timpurie, fiind descoperite piese de acest tip la Ariușd (**Pl. VIII/3**) (Sztáncsuj 2015, p. 240). Există și exemplare care par să fie reprezentate cu umerii ridicați în sus, aceștia fiind la același nivel cu capul, precum în cazul polonicului de la Izvoare (Dumitroaia *et alii* 2011, nr. cat. 156; Mantu *et alii* 1997, p. 138, 200, cat. nr. 86). În cazul a două dintre piesele de la Cervicești - *La Morișcă*, aspectul antropomorf al mânerelor se păstrează destul de vizibil în ceea ce privește morfologia generală, având un capăt conic foarte îngust și mici amorse trase în exterior (**Pl. II/1-2**). Cele mai apropiate analogii pentru acest tip de modelare este la Poduri - *Dealul Ghindaru*, jud. Bacău (Monah 1997, 190, 512, fig. 260/4; Dumitroaia *et alii* 2005, 156, cat. no. 174; Lazarovici C.-M. *et alii* 2009, p. 174, cat. nr. 46).

Un singur exemplar din faza Cucuteni B a fost încadrat în categoria mânerelor antropomorfe, respectiv exemplarul de la Parincea - *Gâtul Grecului* (jud. Bacău), și pentru moment este un unicat pentru respectiva fază culturală (**Pl. X/3**) (Monah 1997, 190, 512, fig. 260/4; Dumitroaia *et alii* 2005, 156, cat. no. 174; Lazarovici C.- M. *et alii* 2009, p. 210, cat. no. 418). În cazul de față, capul este modelat cu un nas proeminent, cu aspect de cioc. Umerii sunt de tip amorsă, iar sânii sunt reprezentați prin mici pastile inegale. Sexul este marcat în relief, picioarele nu sunt diferențiate, fesele sunt proeminente. Personajul este considerat ca fiind unul de tip androgin[6]. În cazul acestei piese este greu de spus dacă este cu adevărat un mâner de polonic sau un fragment dintr-o piesă complexă de dimensiuni mai mari.

În lotul studiat de noi din colecțiile Muzeului Județean Botoșani nu am identificat pentru moment nicio piesă care să aibă caracteristici zoomorfe. Remarcăm totuși faptul că în cadrul reprezentărilor ornitomorfe cozile de polonic reprezintă un caz special, cu totul remarcabil (Garvăn 2011).

În ceea ce privește utilitatea directă a polonicelor, D. Boghian consideră că polonicele și lingurile erau folosite pentru consumul hranei, dar nu exclude folosirea unei game de veselă și inclusiv tacâmuri din lemn (Boghian 2004, p. 122). În condițiile în care există în cadrul diferitelor faze ale culturii Cucuteni recipiente de mari dimensiuni, cu siguranță accesul la materiile depozitate în interior se făcea cu ajutorul polonicelor, fiind o metodă mai sigură de transfer a substanțelor lichide, dacă recipientul de păstrare era unul plin (Bodi, Solcan 2010, p. 319).

[6] http://clasate.cimec.ro/detaliu.asp?k=F4F34FB0A55F4501A0DE45486E082A2A, accesat pe 31.07.2022.

https://biblioteca-digitala.ro

Deschiderea mai largă a unor vase este explicată uneori prin necesitatea de prelevare sau de transfer a lichidelor prin intermediul acestui accesoriu. Interesant de remarcat sunt cele două polonice de la Târpești descoperite în interiorul unui vas din locuința 12, aspect care demonstrează de fapt folosirea lor pentru preluarea unor substanțe sau materii din vase de mai mari dimensiuni (Marinescu-Bîlcu 1981, p. 63; fig. 178/7; fig. 155/4; fig. 178/6) (**Pl. VI/1**).

Pictura acoperă de cele mai multe ori ambele suprafețe. Privind unele exemplare pictate atât de spectaculos, cu respectarea motivelor decorative de pe ambele suprafețe, redate în mod similar, demonstrează nu doar grija pentru precizia desenului, ci mai degrabă o operă de artă care ar fi putut împodobi anumite elemente interioare ale locuinței. Important de precizat este faptul că unele piese poartă urme de ardere secundară, acestea fiind încadrate în categoria creuzetelor, precum unele exemplare descoperite la Poduri - *Dealul Ghindaru*, jud. Bacău (Monah *et alii* 2003, p. 39-40).

Nu avem niciun indiciu pentru moment care să arate contextual dacă aceste polonice pictate spectaculos erau folosite în alt mod decât cele nepictate. De asemenea, nu putem să spunem cu siguranță dacă aceste polonice erau sau nu folosite strict în sens utilitar, sau dacă anumite persoane din cadrul comunității foloseau aceste accesorii. Faptul că acestea apar deseori în contexte casnice, ne determină să considerăm că polonicele sunt folosite ca unelte cu rol funcțional direct. Chiar dacă acest tip de unealtă se regăsește și în cadrul altor culturi neolitice, remarcăm faptul că antropomorfizarea acestora este rară. În ceea ce privește cultura Cucuteni, este posibil ca adăugarea unor caractere antropomorfe să-și aibă originea în cultura Precucuteni, unde apar piese stilizate, fiind descoperiri de acest tip la Izvoare, Târpești și Hoisești (Sztancsuj 2015, p. 241). Lingurile din ceramică descoperite în situri aparținând Epocii Bronzului, precum cele aparținând culturii Glina, erau folosite pentru consumul hranei, dar și pentru libații (Schuster 1998, p. 21).

Faptul că există numeroase descoperiri din această categorie de accesorii, precum și contextul lor de descoperire, atât în locuințe, strat cultural, gropi menajere, ar putea indica faptul că piesele sunt un accesoriu folosit deseori, având o utilitate directă în cadrul gospodăriilor. Este foarte greu de discutat dacă aceste piese ar fi putut fi folosite în cadrul unor activități religioase sau a ritualurilor, însă aceste presupuneri nu pot fi excluse. Ne punem întrebarea dacă polonicele cu mânere antropomorfe aveau o altă funcție decât cele care prezintă mâner rectangular sau cilindric. Este posibil ca aceste artefacte să fi fost folosite într-o altă manieră, însă acest lucru nu a fost dovedit și deocamdată rămâne o speculație.

Privim totuși spre ritualurile de venerare hinduse, unde sucul fermentat de la planta *Soma* se prezintă într-un polonic divinităților invocate. O parte din

https://biblioteca-digitala.ro

substanța respectivă era stropită pe focul sacru, o parte era servită de cel care conducea ceremonia. Consumul de sucuri de legume sau fructe fermentate a fost fără îndoială unul dintre mijloace prin care populațiile erau obișnuite să producă vise și viziuni, astfel încât să obțină o cale de comunicare cu spiritele sau cu divinitatea (Philpot 1897, p. 126). Din păcate anumite gesturi și ritualuri nu lasă urme palpabile, astfel încât o asemenea practică nu poate fi demonstrată pentru comunitățile cucuteniene.

Bibliografie

Alaiba 2007: R. Alaiba, *Complexul cultural Cucuteni - Tripolie: meșteșugul olăritului*, Ed. Junimea, Iași, 2007.

Anthony, Chi 2010: D. W. Anthony, Y. J. Chi, *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC.*, Princeton, New York, 2010.

Bodi, Solcan 2010: G. Bodi, L. Solcan, *Considerații asupra unei posibile tipologii funcționale a formelor ceramice cucuteniene specifice fazei A*, Arheologia Moldovei XXXIII, 2010, p. 315-323.

Boghian 2004: D. Boghian, *Comunitățile cucuteniene din bazinul Bahluiului*, Suceava, 2004.

Boghian *et alii* 2014: D. Boghian, S. C. Enea, S. Ignătescu, L. Bejenaru, S. M. Stanc, *Comunitățile cucuteniene din zona Târgului Frumos. Cercetări interdisciplinare în siturile de la Costești și Giurgești*, Editura UAIC, 2014.

Buzea, Lazarovici 2005: D. Buzea, Gh. Lazarovici, *Descoperirile Cucuteni-Ariușd de la Păuleni-Ciuc-Ciomortan „Dâmbul Cetății". Campaniile 2003- 2005. Raport preliminar*, Angvstia 9, 2005, p. 25-88.

Chirica, Văleanu 2008: V. Chirica, M.-C. Văleanu, *Umanizarea taurului celest: marturii ale spiritualitatii comunitatilor cucuteniene de la Ruginoasa-Iasi*, Casa Editoriala Demiurg, Iași, 2008.

Comșa 1980: E. Comșa, *Despre obiectele de mobilier din epoca neolitică de pe teritoriul României (Gegenstände aus dem Neolithikum auf dem Gebiet Rumäniens)*, Pontica 13, 1980, p. 32-56.

Condurache, Dumitrescu, Matei: E. Condurache, V. Dumitrescu, M. Matei, *Harta arheologică a României*, București, 1972.

Crîșmaru 1967: A. Crîșmaru, *Câteva piese din ceramica și plastica cucuteniană de la Drăgușeni Săveni*, Magazin Istoric I, 9, 1967, p. 88-89.

Crîșmaru 1970: A. Crîșmaru, *Contribuții la cunoașterea neoliticului din împrejurimile Săvenilor (jud. Botoșani)*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 21, 2, 1970, p. 268-270.

Crîșmaru 1977: A. Crîșmaru, *Drăgușeni – contribuții la o monografie arheologică*, Muzeul Județean de Istorie Botoșani, Botoșani, 1977.

Diaconescu 2001: M. Diaconescu, *Plastica antropomorfă cucuteniană din colecțiile muzeelor din județul Botoșani*, in O. L. Șovan (ed.), Hierasus, nr. XI, 2001, p. 7-36.

Dumitrescu Vl. et alii 1954: Vl. Dumitrescu, D. Vlad, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dâmbovița, N. *Gostar, Hăbășești. Monografie Arheologică*, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1954.

Dumitrescu Vl. 1968: Vl. Dumitrescu, *Arta neolitică în România*, București, 1968.

Dumitrescu Vl. 1974: Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București, 1974.

Dumitrescu H. 1933: H. Dumitrescu, *La Station prehistorique de Ruginoasa*, in Dacia, SV, 1933, p. 56-87.

https://biblioteca-digitala.ro

Dumitroaia et alii 2005: Gh. Dumitroaia, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Primul muzeu Cucuteni din România*, BMAntiq, XV, Editura Foton, Piatra-Neamț.

Garvăn 2011: D. Garvăn, *Reprezentări ornitomorfe eneolitice din zona subcarpatică a Moldovei*, Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie 3, 2011, p. 171-178.

Garvăn 2013: D. Garvăn, *Contribuții la cunoașterea Culturii Precucuteni*, Bibliotheca Memoriae Antiqvitatis XXX, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 2013.

Gimbutas 1989: M. Gimbutas, *The Language of the Goddess*, Harper&Row Publishers, San Francisco, 1989.

Kipfer 2000: B. A. Kipfer, *Encyclopedic dictionary of archaeology*, Editor Springer, 2000.

Koukouli-Chryssanthaki *et alii* 2007: Ch. Koukouli-Chryssanthaki, H. Todorova, I. Aslanis, I. Vajsov, M. Valla, *Promachon-Topolnica A greek-bulgarian archaeological project*, in Henrieta Todorova, Mark Stefanovich and Georgi Ivanov (eds.), The Struma/Strymon River Valley in Prehistory, Proceedings of the International Symposium „Strymon Praehistoricus", Kjustendil-Blagoevgrad-Serres-Amphipolis, 27.09-01.10.2004, Museum of History-Kjustendil, Sofia, 2007, p. 43-78.

Kovács, Nechifor, Aparaschivei 2021: A. Kovacs, A. Nechifor, C. Aparaschivei, *Frumusețea transpusa in lut. Catalogul statuetelor antropomorfe cucuteniene din Muzeul Județean Botoșani*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2021.

Lazarovici C.-M. 2005: C.-M. Lazarovici, *Antropomorphic statuettes from Cucuteni-Tripolye Culture*, Documenta Praehistorica XXXII, 2005, p. 145-154.

Lazarovici C.-M., Lazarovici Gh., Țurcanu 2009: C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Țurcanu, *Cucuteni. A great civilisation of the prehistoric world*, Palatul Culturii Publishing House, Iași, 2009.

Lazarovici Gh. *et alii* 2002: Gh. Lazarovici, V. Cavruc, S. A. Luca, C. Suciu, D. Buzea, *Descoperirile eneolitice de la Păuleni. Campania 2001*, Angustia 7, 2002, p. 19-40.

Leviţki 2008: O. Leviţki, *Piese din categoria ceramicii tehnice depistate în așezarea Trinca „Izvorul lui Luca"*, Revista Arheologică, serie nouă, IV, 1, 2008, p. 5-30.

Mantu *et alii* 1997: C.-M. Mantu, Gh. Dumitroaia, A. Tsaravopoulos (Eds.), *Cucuteni – the Last Great Chalcolithic Civilisation of Europe*, Athena Publishing & Printing House, Bucharest, 1997.

Marinescu-Bilcu 1981: S. Marinescu-Bilcu, *Tîrpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR, International Series, 107, Oxford, 1981.

Matasă 1946: C. Matasă, *Frumușica. Village prehistorique a ceramique peinte dans la Moldavie du nord Roumanie*, Institutul de istorie națională, București, 1946.

Matasă 2014: C. Matasă, *Opera istorică și arheologică*, C.-D. Nicola, C. Preoteasa, Gh. Dumitroaia (Ed.), Bibliotheca Memoriae Antiquitatis XXXII, Ed. „Constantin Matasă", Piatra-Neamț, 2014.

Monah 1997: D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis III, Piatra Neamț, 1997.

Monah, Popovici 1985: D. Monah, D. Popovici, *Corpusul descoperirilor în așezările culturii Cucuteni din România*, in D. Monah, Ș. Cucoș, Așezările culturii Cucuteni din România, Iași, 1985, p. 52–177.

Monah *et alii* 2003: D. Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Poduri Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei*, Biblioteca Memoriae Antiquitatis XIII, Piatra Neamț, 2003.

Müller-Karpe 1974: H. Müller-Karpe, *Handbuch de Vorgeschichte*, II, Jungsteinzeit, München, 1974.

Nițu, Chirica 1989: A. Nițu, V. Chirica, *Două vase cucuteniene cu caractere antropomorfe recent descoperite*, Hierasus VII-VIII, 1989, p. 17-38.

Nodex 2002: *Noul dicționar explicativ al limbii române*, Litera Internațional, Editura Litera Internațional, 2002.

https://biblioteca-digitala.ro

Paveleț 2010: E. Paveleț, *Ceramica Stoicani-Aldeni din așezările de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova) și Coțatcu (jud. Buzău)*, Ed. Musica Viva, Ploiești, 2010.

Paveleț, Grigoraș 2011: E. Paveleț, L. Grigoraș, *Ceramica Stoicani-Aldeni – studiu de caz: tell-ul de la Aldeni, com. Cernătești, jud. Buzău*, Ed. Musica Viva, Ploiești, 2011.

Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999: M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A. C. Florescu, *Trușești, monografie arheologică*, Editura Academiei Române, București-Iași, 1999.

Philpot 1897: J. H. Philpot, *The sacred tree or the tree in religion and myth*, Macmillan and Co., Limited New York: The Macmillan Company, London, 1897.

Popescu 1963: D. Popescu, *Săpăturile arheologice din R.P.R. în anul 1962*, Studii și cercetări de istorie veche, XIV, 2, 1963, p. 453.

Schuster 1998: C. Schuster, *Despre obiectele de lut ars din aria culturii Glina*, Angustia 3, 1998, p. 19-39.

Sztáncsuj 2015: S. J. Sztáncsuj, *Grupul cultural Ariușd pe teritoriul Transilvaniei*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015.

Țurcanu 2011: S. Țurcanu, *Podoabe pentru gât reprezentate pe statuetele antropomorfe ale complexului cultural Cucuteni-Tripolie*, Cercetări Istorice XXVII-XXIX (2008-2010), 2011, p. 9-36.

Vulpe 1953: R. Vulpe, *Săpăturile de la Poienești din 1949*, Materiale și Cercetări Arheologice 1, 1953, p. 213-506.

https://biblioteca-digitala.ro

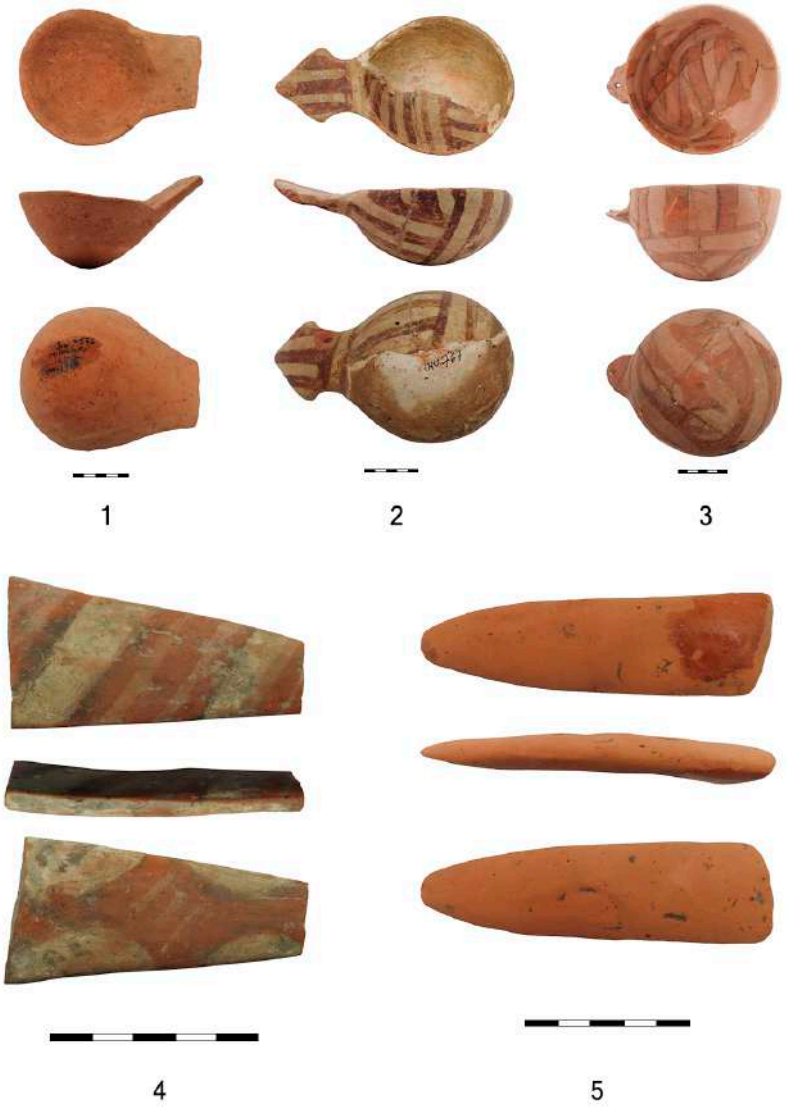

Pl. I. 1. Polonic, Mitoc - *Pârâul lui Istrate*, jud. Botoșani (nr. inv. 556); 2. Polonic cu coadă scurtă, Trușești - *Țuguieta*, jud. Botoșani (nr. inv. 767); 3. Căuș cu mâner scurt, Trușești - *Țuguieta*, jud. Botoșani (nr. inv. 804); 4. Mâner de polonic, Trușești - *Țuguieta*, jud. Botoșani (nr. inv. 18628); 5. Mâner de polonic, Drăgușeni - *Ostrov*, jud. Botoșani (fără nr. inventar)

Pl. I. 1. Ladle, Mitoc - *Pârâul lui Istrate*, Botoșani County (inv. no. 556); 2. Dipper with short handle, Trușești - *Țuguieta*, Botoșani County (inv. no. 767); 3. Dipper with short handle, Trușești - *Țuguieta*, Botoșani County (inv. no. 804); 4. Ladle handle, Trușești - *Țuguieta*, Botoșani County (inv. no. 18628); 5. Ladle handle, Drăgușeni - *Ostrov*, Botoșani County (unregistered)

https://biblioteca-digitala.ro

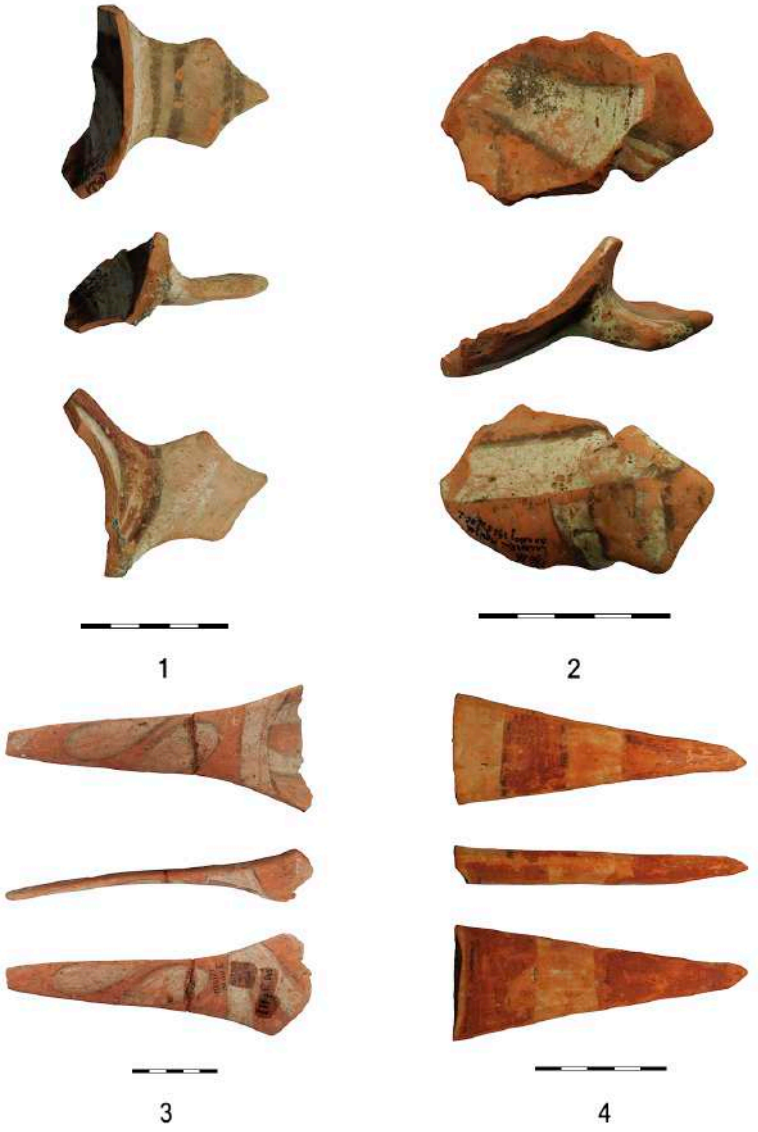

Pl. II. 1. Căuș cu mâner scurt, Cervicești - *La Morișcă*, com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani (nr. inv. 18621); 2. Căuș cu mâner scurt, Cervicești - *La Morișcă*, com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani (nr. inv. 18616); 3. Mâner de polonic, Trușești - *Țuguieta*, jud. Botoșani (nr. inv. 805); 4. Mâner de polonic, Trușești - *Țuguieta*, jud. Botoșani (nr. inv. 18626)

Pl. II. 1. Dipper with short handle, Cervicești - *La Morișcă*, Mihai Eminescu commune, Botoșani County (inv. no. 18621); 2. Dipper with short handle, Cervicești - *La Morișcă*, Mihai Eminescu commune, Botoșani County (inv. no. 18616); 3. Ladle handle, Trușești - *Țuguieta*, Botoșani County (inv. no. 805); 4. Ladle handle, Trușești - *Țuguieta*, Botoșani County (inv. no. 18626)

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. III. 1. Căuș cu mâner scurt, Cerviceşti - *La Morișcă*, com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani (nr. inv. 18617); 2. Mâner de polonic, Cerviceşti - *La Morișcă*, com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani (nr. inv. 18618); 3. Mâner de căuș, Cerviceşti - *La Morișcă*, com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani (nr. inv. 18619); 4. Mâner de polonic, Cerviceşti - *La Morișcă*, com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani (nr. inv. 18620); 5. Mâner de polonic, Drăguşeni - *Ostrov*, jud. Botoșani (fără nr. inventar)

Pl. III. 1. Dipper with short handle, Cerviceşti - *La Morișcă*, Mihai Eminescu commune, Botoșani County (inv. no. 18617); 2. Ladle handle, Cerviceşti - *La Morișcă*, Mihai Eminescu commune, Botoșani County (inv. no. 18618); 3. Dipper handle, Cerviceşti - *La Morișcă*, Mihai Eminescu commune, Botoșani County (inv. no. 18619); 4. Ladle handle, Cerviceşti - *La Morișcă*, Mihai Eminescu commune, Botoșani County (inv. no. 18620); 5. Ladle handle, Drăguşeni-*Ostrov*, Botoșani County (unregistered)

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. IV. 1. Mâner de polonic, Trușești - *Țuguieta*, jud. Botoșani (nr. inv. 18629); 2. Mâner de polonic, Drăgușeni - *Ostrov*, jud. Botoșani(fără nr. inventar); 3. Mâner de polonic, Trușești - *Țuguieta*, jud. Botoșani (nr. inv. 18630); 4. Mâner de polonic, Trușești - *Țuguieta*, jud. Botoșani (Nr. inv. 18627)

Pl. IV. 1. Ladle handle, Trușești - *Țuguieta*, Botoșani County (inv. no. 18629); 2. Ladle handle, Drăgușeni - *Ostrov*, Botoșani County (unregistered); 3. Ladle handle, Trușești - *Țuguieta*, Botoșani County (inv. no. 18630); 4. Ladle handle, Trușești - *Țuguieta*, Botoșani County (inv. No. 18627)

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. V. 1. Polonic fragmentar, Cerviceşti - *La Morişcă*, com. Mihai Eminescu, jud. Botoşani (fără nr. inventar); 2. Mâner de polonic, Drăguşeni - *Ostrov*, jud. Botoşani (fără nr. inventar); 3. Căuş cu mâner scurt, Cucorăni - *Medeleni*, com. Mihai Eminescu, jud. Botoşani (fără nr. inventar)
Pl. V. 1. Fragmentary ladle, Cerviceşti - *La Morişcă*, Mihai Eminescu commune, Botoşani County (unregistered); 2. Ladle handle, Drăguşeni - *Ostrov*, Botoşani County (unregistered); 3. Dipper with short handle, Cucorăni - *Medeleni*, Mihai Eminescu commune, Botoşani County (unregistered)

https://biblioteca-digitala.ro

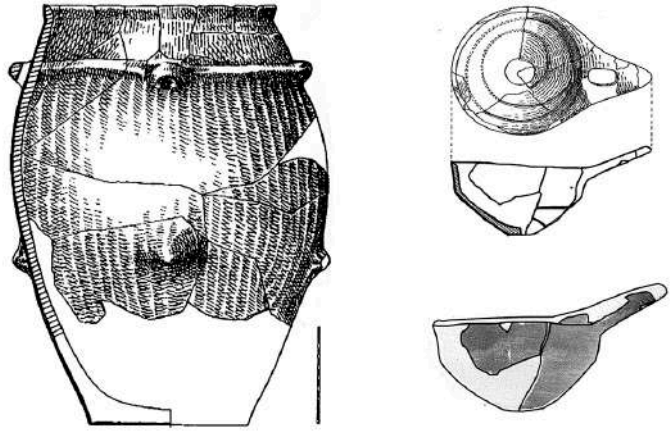

1

2

Pl. VI. 1. Vasul de provizii în care s-au descoperit două polonice la Târpești (Marinescu-Bîlcu 1981, fig. 178/7) și polonicele descoperite în interiorul vasului de provizii (Marinescu-Bîlcu 1981, fig. 155/4; fig. 178/6); 2. Posibil mâner de polonic antropomorf, Drăgușeni - *Ostrov*, jud. Botoșani (nr. inv. 7060)

Pl. VI. 1. The deposit vessel inside which two ladles were discovered at Târpești (Marinescu-Bîlcu 1981, fig. 178/7) and the ladles discovered inside it (Marinescu-Bîlcu 1981, fig. 155/4; fig. 178 /6); 2. Possible anthropomorphic ladle handle, Drăgușeni - *Ostrov*, Botoșani County (inv. no. 7060)

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. VII. 1. Polonic descoperit la Păuleni-Ciuc-*Várdomb*, jud. Harghita (http://clasate.cimec.ro/detaliu.asp?k=B6467A38597511DD8D2400A0D21C2D1F); 2. Polonic pictat de la Bodești - *Cetățuia Frumușica* (foto – D. Buzea, Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni); 3. Mânere de polonice pictate de la Ruginoasa, jud. Iași (Chirica, Văleanu 2008, p. 111, fig. 55/1)

Pl. VII. 1. Ladle discovered at Păuleni-Ciuc-*Várdomb*, Harghita County (http://clasate.cimec.ro/detaliu.asp?k=B6467A38597511DD8D2400A0D21C2D1F); 2. Painted ladle from Bodești - *Cetățuia Frumușica* (photo – D. Buzea, National Museum of the Eastern Carpathians); 3. Painted ladle handles from Ruginoasa, Iași County (Chirica, Văleanu 2008, p. 111, fig. 55/1)

https://biblioteca-digitala.ro

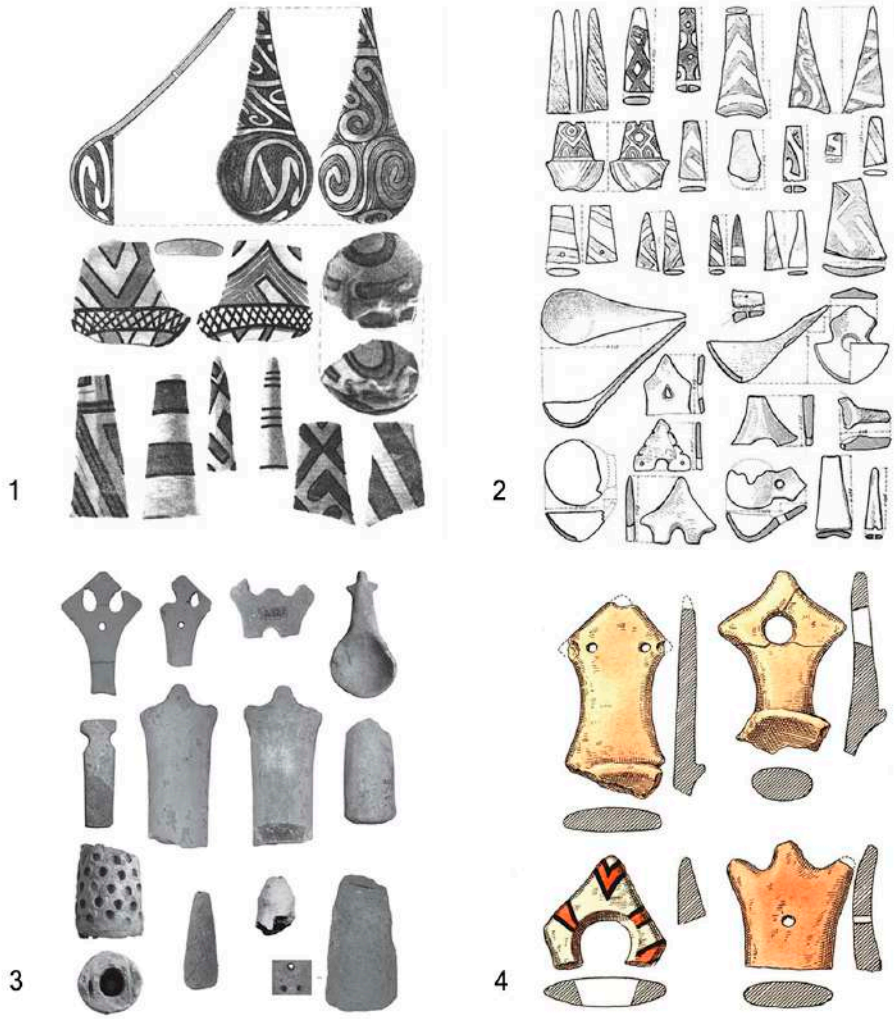

Pl. VIII. 1. Polonice pictate tricrom descoperite la Bodești - *Cetățuia Frumușica*, jud. Neamț (Matasă 2014, p. 404, pl. XLIV); 2. Polonice de diferite tipuri descoperite la Hăbășești - *Holm* (Dumitrescu Vl. et alii 1954, pl. CVII, CVIII; Boghian 2004, fig. 76); 3. Polonice și mânere antropomorfizate (Sztáncsuj 2015, p. 576, Planșa CCXXV); 4. Mânere de polonic cu caracteristici antropomorfe de la Ariușd -*Tyiszk-hegy* (Sztáncsuj 2015, p. 240, fig. 91)

Pl. VIII. 1. Ladle painted trichrome discovered at Bodești - *Cetățuia Frumușica*, Neamț County (Matasă 2014, p. 404, pl. XLIV); 2. Ladles of different types discovered at Hăbășești- *Holm* (Dumitrescu Vl. *et alii* 1954, pl. CVII, CVIII; Boghian 2004, fig. 76); 3. Ladles and anthropomorphized handles (Sztáncsuj 2015, p. 576, Plate CCXXV); 4. Ladle handles with anthropomorphic characteristics from Ariușd- *Tyiszk-hegy* (Sztáncsuj 2015, p. 240, fig. 91)

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. IX. 1. Tezaurul de la Cărbuna, Republica Moldova (Lazarovici C.-M. et alii 2009, p. 17); 2. „Venus de la Drăgușeni" – fotografie de ansamblu (realizată de A. Kovács, colecția Arheologie a Muzeului Județean Botoșani, 2020); 3. Polonic antropomorfizat de la Bodești - *Cetățuia Frumușica* (http://clasate.cimec.ro/Detaliu_en.asp?tit=polonic--polonic-antropomorfizat&k=56A9EFABDF7A4615B4AEAA313133BBFD, accesat pe 31.07.2022); 4. „Venus de la Drăgușeni" – fotografie de detaliu asupra pieptului (realizată de A. Kovács, colecția Arheologie a Muzeului Județean Botoșani, 2020)

Pl. IX. 1. The treasure from Cărbuna, Republic of Moldova; 2. „Venus from Drăgușeni" - general photo (A. Kovács, Archeology collection of the Botoșani County Museum, 2020); 3. Anthropomorphised ladle from Bodești - *Cetățuia Frumușica* (http://clasate.cimec.ro/Detaliu_en.asp?tit=polonic--polonic-antropomorphizat&k=56A9EFABDF7A4615B4AEAA313133BBFD); 4. „Venus from Drăgușeni" - detail photo of the chest (A. Kovács, Archeology collection of the Botoșani County Museum, 2020)

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. X. 1. Polonice pictate tricrom descoperite la Ariușd - *Tyiszk-hegy* (Sztáncsuj 2015, p. 446, Planșa XCV); 2. Polonice pictate tricrom descoperite la Ariușd - *Tyiszk-hegy* (Sztáncsuj 2015, p. 447, Planșa XCVI); 3. Mâner antropomorf descoperit la Parincea - *Gâtul Grecului*, jud. Bacău (Lazarovici C.-M. et alii 2009, p. 210, cat. nr. 418); 4. Căuș cu mâner descoperit la Izvoare, jud. Neamț (Lazarovici C.-M. et alii 2009, p. 178, cat. no. 89)

Pl. X. 1. Trichrome painted ladles discovered at Ariușd - *Tyiszk-hegy* (Sztáncsuj 2015, p. 446, Plate XCV); 2. Trichrome painted ladles discovered at Ariușd - *Tyiszk-hegy* (Sztáncsuj 2015, p. 447, Plate XCVI); 3. Anthropomorphic handle discovered at Parincea - *Gâtul Grecului*, Bacău County (Lazarovici C.-M. *et alii* 2009, p. 210, cat. no. 418); 4. Dipper with handle discovered at Izvoare, Neamț County (Lazarovici C.-M. *et alii* 2009, p. 178, cat. no. 89)

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Raasi 4/2022, 67-87.

Recent discoveries of mat imprints on pottery from Cucuteni-*Cetățuie* (Iași County, Romania). Thoughts and experimental tests on the use of braided supports in forming prehistoric ceramics

Maria-Cristina Ciobanu[1]*, Felix-Adrian Tencariu[2]*

Abstract. In the context of the resumption of archaeological excavations in the eponymous site of the Cucuteni culture, the investigation of a burnt dwelling from the Cucuteni B1 sub-phase provided some unique observations on the architecture and internal organization of the construction. At the same time, it led to the retrieval of a rich archaeological material, sprinkled with various "surprises". Of these, on this occasion we turn our attention to three fragments of pot bases that retain the imprint of woven mats. The observations made on the basis of these discoveries and similar ones from the Cucuteni-Trypillia settlements allowed us to formulate hypotheses regarding the use of textiles in certain stages of the technological chain of ceramic manufacture, possibly in association with a rotating device, precursor of the potter's wheel. These innovations, along with the generalization and refinement of bicameral pottery kilns, are part of a trend of efficiency and standardization visible in the potter's craft, starting with the Cucuteni B1/Trypillia C1 phase, a consequence of a significant population growth. Several experimental tests have also been performed, on how to form and cover such impressions with fresh clay, as well as the potential for such behaviour to provide clues regarding the modelling duration of a large vessel.
Keywords: Cucuteni-Trypillia culture, pottery forming, textile imprints, archaeological experiments, ceramic production.

Descoperiri recente de impresiuni de rogojină pe ceramică de la Cucuteni-*Cetățuie* (jud. Iași, România). Considerații și teste experimentale privind utilizarea suporturilor împletite în modelarea ceramicii preistorice. În contextul reluării săpăturilor arheologice în situl eponim al culturii Cucuteni, cercetarea unei locuințe incendiate din sub-faza Cucuteni B1 a prilejuit, pe lângă unele observații inedite privind arhitectura și organizarea internă a

[1] "Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, Faculty of History, Iași, Romania.
[2] "Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, Institute of Interdisciplinary Research, Department of Exact and Natural Sciences, Arheoinvest Centre, Iași, Romania.
* Corresponding authors: cristinaciobanu.cmc@gmail.com, adifex@gmail.com

https://biblioteca-digitala.ro

construcției, recoltarea unui bogat material arheologic, presărat cu diverse „surprize". Dintre acestea, cu această ocazie ne îndreptăm atenția asupra a trei fragmente de baze de vase care păstrează amprenta unor materiale textile împletite. Observațiile făcute pe baza acestor descoperiri, și a altora asemănătoare din așezări Cucuteni-Trypillia, ne-au permis formularea unor ipoteze privind utilizarea materialelor textile în anumite etape ale lanțului tehnologic al prelucrării ceramicii, posibil în asociere cu un dispozitiv rotativ, precursor al roții olarului. Aceste inovații, alături de generalizarea și perfecționarea cuptoarelor bicamerale de ardere a ceramicii, se înscriu într-o tendință de eficientizare și standardizare vizibilă în meșteșugul ceramicii, începând cu faza Cucuteni B1/Trypillia C1, consecință a unei creșteri demografice importante. De asemenea, s-au efectuat câteva teste experimentale privind modul de formare și de acoperire cu lut proaspăt a unor astfel de impresiuni, precum și potențialul unui astfel de comportament de a aduce indicii în legătură cu durata de modelare a unui vas de dimensiuni mari.
Cuvinte cheie: cultura Cucuteni-Trypillia, modelarea vaselor, amprente de împletituri, experimente arheologice, producția de ceramică.

.....

Introduction

Cucuteni pottery, both as expression of remarkable artistic manifestations (shapes and painted motifs) and as result of a constantly evolving technology, fascinated archaeologists and the general public, underlying manifold studies on almost all aspects of Cucuteni civilization: chronology, spread and regional characteristics, crafts, art and spirituality. Undoubtedly the prerogative of specialists, the potter's craft was practiced in certain dedicated spaces (workshops), equipped with setups for storage and primary processing of clay, devices and various tools used for forming and decorating the pottery, pigments for painting, spots for drying vessels; to these the pottery firing installations (kilns) are added, possibly located outside the settlements, due to the danger of fire. However, unfortunately, if we relate to the large and very large quantities of pottery discovered in the Cucuteni-Trypillia settlements, the archaeological evidence to attest and nuance the various stages of pottery manufacture is disproportionately rare. With a few notable exceptions – e.g., the pottery workshop from Dumești-*Între Pâraie* (Alaiba 2007), the kilns and groups of pottery kilns from Ariușd (Tencariu 2015), Costești IX, Stolniceni, Maidanetske, Taljanky, Zhvanets (Țerna *et alii* 2019) and others – the techniques, tools and installations used during the pottery technological chain are generally deduced from the frequency, appearance and physical-chemical characteristics of the finished products (vessels and other ceramic objects).

There are many situations in which the common shard, beyond its role of "fossile directeur" for the cultural-chronological framing of a context (through its morphological and stylistic characteristics), also provides valuable information on the technical choices, actions and instruments of the Cucuteni potter. Thus, various

https://biblioteca-digitala.ro

types of fractures may suggest the vessel forming technique (from coils or clay strips, horizontally superimposed, or from vertically welded clay sheets); certain stigmas (traces of smoothing/polishing, various imprints – e.g., fingerprints, textiles –, empty spaces left over from the burning of some organic matter in the paste) may give indications on the type and nature of tools used during forming and/or decorating ceramics. Of the latter, the textile imprints, preserved mainly on the basis of medium and large vessels, occupy a special place; these are practically "double witnesses" – both of the actions and techniques of the potter's craft and of the (generally ephemeral) finished products of the weaving craft. The study of archaeological textiles, with a rich history of research in western Europe (Barber 1991; Grömer 2016), has seen in the last decades a rising interest in Romanian literature as well (Marian, Ciocoiu 2005; Marian 2009; Mazăre 2010, 2014; Mazăre, Lipot, Cădan 2012).

Our article brings to the attention of specialists some new discoveries of braided mats imprints on the bases of Chalcolithic pottery, unearthed on the occasion of resuming archaeological excavations in the eponymous settlement of the Cucuteni culture. Also, some experiments performed in the laboratory are presented, performed to test the authors' hypotheses on how these imprints were formed and preserved, as well as the role of textiles within the process of pottery forming.

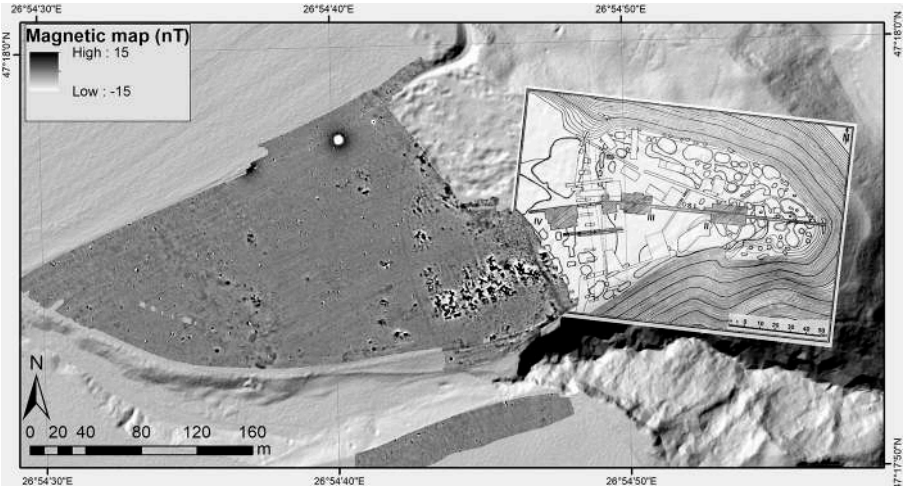

Fig. 1. Magnetic map of the Cucuteni-*Cetățuie* site overlapped on LiDAR DEM, in relation with the previous excavations (map by A. Asăndulesei)
Fig. 1. Harta magnetometrică a sitului Cucuteni-*Cetățuie* suprapusă pe modelul numeric al terenului (DEM) derivat din măsurători LiDAR, în relație cu săpăturile anterioare (hartă de A. Asăndulesei)

https://biblioteca-digitala.ro

The context and the characteristics of the mat imprints from Cucuteni-*Cetățuie*, discovered in 2021

More than 50 years after the last excavations in the eponymous site of the Cucuteni culture (Petrescu-Dîmbovița, Văleanu 2004), the new investigations (archaeological topography, magnetometry, aerial photography, test trenches) revealed an extension of the settlement from *Cetățuie* towards west, following the promontory, in the form of at least two rows of burnt dwellings, delimited by two ditches, hemicycle shaped (**Fig. 1**). In this context, through a small test trench (2017) (Tencariu *et alii* 2019), followed by an extensive excavation (2021), a dwelling from the B1 sub-phase of the Cucuteni culture was fully investigated. It is a surface-dwelling (**Fig. 2**), of medium size (approx. 8×5.50 m), strongly affected by fire and numerous disturbances, both ancient (pits) and contemporary (agricultural works). However, we were able to document some aspects related to its architecture and material inventory (Tencariu *et alii* 2022). An AMS radiocarbon dating (Poz-144238) on bone material of animal origin, collected from the house, indicates the interval 3771-3641 BC, in accordance with the known data for the Cucuteni B1 sub-phase (Popovici, Drașovean 2020, p. 356-357). Among many aspects more difficult to elucidate, related to this dwelling, we mention the absence of a hearth, a ubiquitous element of the Cucuteni housing structures.

A possible explanation (hard to prove with solid arguments) could be given by the presence of a consistent disturbance in the area of the north-western corner of the house – a pit (Cx. 3), quasi-circular in plan, with slightly rounded walls (diameter about 1.90 m, 1.10 m in depth). The pit was quickly filled, immediately after its digging, the filling materials consisting exclusively of a very large amount of pottery and daub from the burnt walls, all dislocated from the dwelling. If we add the premises that for the Cucuteni B1 dwellings on *Cetățuie* there is a predilection for placing the hearths towards the western wall (Petrescu-Dîmbovița, Văleanu 2004, p. 107), as this pit is positioned, and that the ritual disturbance or destruction of the hearths is a relatively common behaviour of the Cucuteni communities (Frînculeasa 2006; Cotiugă 2015, p. 352), then we can think of a possible ritual of desecration/abandonment of the house, consisting in its strong burning, followed by digging the pit and removing the hearth.

As mentioned, the filling of this pit consisted of a considerable amount of pottery shards from the dwelling (in the north-western part of the construction a concentration of vessels of various shapes and sizes was noted – **Fig. 3**). Among them, we will focus on three fragments from the bases of ceramic recipients, which kept the imprints of spiral braids on the outside. In addition to the usual measurements and photographs, in order to obtain details of the impressions,

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 2. Overview of the dwelling excavated in 2021 (photo by A. Asăndulesei)
Fig. 2. Vedere generală asupra locuinței cercetate în 2021 (fotografie de A. Asăndulesei)

a condensation silicone used for dental impression was applied to each of the artefacts, obtaining positive moulds of the materials "stored" in the ceramic paste.

The first shard (A1) is part of a large vessel, partially restored (the lower part, the shoulder and a little of the upper part - **Fig. 4/a**). Thus, it is a biconical vessel, with a height of about 50 cm; the exterior is well smoothed, with a yellowish-white (mostly detached) engobe on which, starting immediately below the shoulder,

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 3. The pit (Cx. 3) and the pottery assemblage from the north-western corner of the dwelling (photo by A. Asăndulesei)
Fig. 3. Groapa (Cx. 3) și aglomerarea de ceramică din colțul nord-vestic al locuinței (fotografie de A. Asăndulesei)

brown decorative motifs were painted in the ε style. The inside of the vessel was smoothed rather carelessly, which, however, offered the possibility of other interesting observations: the smoothing (or rather the thinning of the vessel walls) was carried out using a spatula-type tool, with the width of the active part of 1.5 cm; also, the active part of the spatula was not smooth, leaving very visible streaks on the walls. These smoothing traces are continuous, at least on the restored parts of the vessel, but we can assume that they were uninterrupted on its entire inner circumference (**Fig. 4/c**). We believe that such a trace would not be possible to obtain by the movement of the hand with the instrument on the immobile vessel, but, most likely, by a rotational movement of the vessel conjugated with keeping a constant pressure with the spatula on the wall. Therefore, we cautiously propose the use by the potter of a rotating device (a "tournette" wheel, operated by hand), where the pivoting component was or had glued above a spiral braid, on which the vessel was formed.

https://biblioteca-digitala.ro

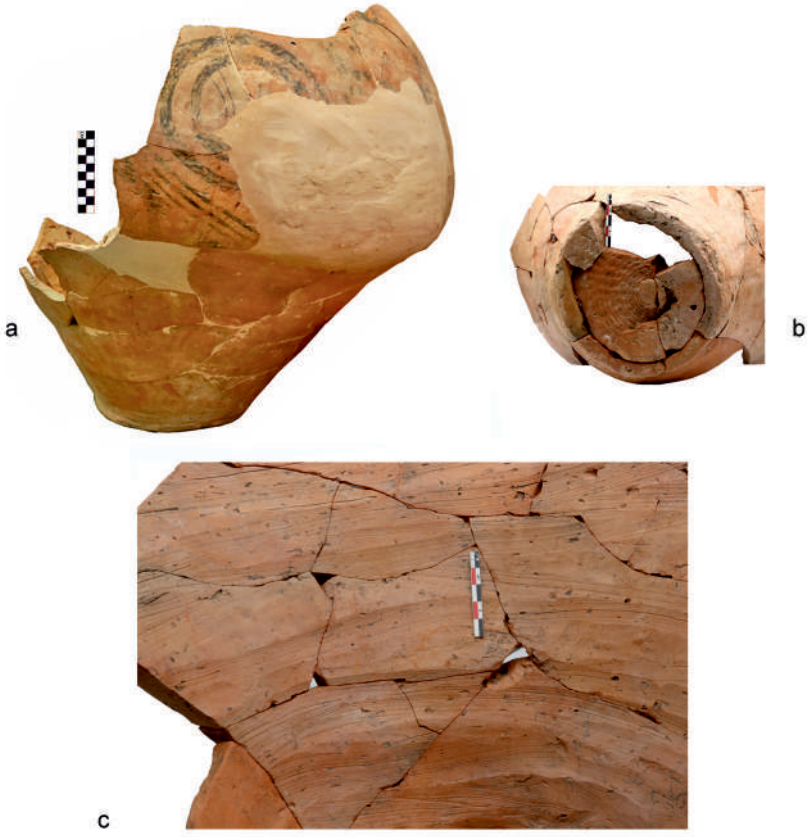

Fig. 4. (a) The biconical vessel, partially restored; (b) the base of the vessel, with mat impression; (c) the inside of the vessel wall, with continuous thinning traces (photos by the authors)
Fig. 4. (a) Vasul bitronconic, parțial restaurat; (b) baza vasului, cu impresiune de rogojină; (c) interiorul peretelui vasului, cu urme continue de subțiere (fotografiile autorilor)

The diameter of the base of the vessel, on which the spiral imprint has been kept, is 18 cm, and the thickness of the base varies between 1.3 cm and 2 cm. This variation results from an interesting peculiarity of the vessel: probably after forming, at the moment of detachment from the braided support, a layer of clay was added over the spiral imprint; its thickness varies from 1 to 6 mm, from one side to the other of the base (**Fig. 4/b**). This extra-clay did not have an aesthetic role, to cover the imprint, but rather to balance the vessel by correcting a defect of the base, which shows a visible deformation, from the outside to the inside. At one point, after using the vessel, or perhaps due to heavy secondary firing, some of the added clay came off, revealing the

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 5. (a) The first base fragment (A1) with spiral mat impression; (b) mould of A1 (photos by the authors)
Fig. 5. (a) Primul fragment de bază (A1) cu impresiune de rogojină; (b) mulajul A1 (fotografiile autorilor)

https://biblioteca-digitala.ro

imprint; this is clearer towards the centre of the base of the vessel, and rather blurred towards the edges. Following the observations made on the ceramic fragment and on the mould (**Fig. 5/a-b**), we can say that the impression comes from a spiral mat, made up of two elements: a spirally spooled base (we counted 12 visible coils) and a connecting element, pulled above and below the base coils. The thickness of the base element varies between 3 and 4 mm, and the connection between 3 and 5 mm. Due to the fact that the ceramic fragment has a rather friable ("dusty") consistency, the imprint has deteriorated over time, so we could not capture details, such as the nature and composition of the constituent elements. It is worth remembering that the centre of the mat coincides perfectly with the centre of the base of the vessel.

The second shard (A2) is another fragmentary vessel base, with an original diameter of 22 cm and a thickness of 1.5 cm, probably also coming from a large vessel. On one side it keeps a piece of the vessel wall, on a height of 9 cm. This fragment too has a mat imprint (**Fig. 6/a-b**), but barely perceptible; some traces of the connecting element, arranged radially, with a thickness varying between 2 and 4 mm, can be seen rather on the mould than on the ceramic fragment. It was not possible to count the coils of the braid. As in the case of A1, it is noted that the linear strings of the imprint of the connecting element converge towards the centre of the vessel base.

As for **the third ceramic fragment (A3)**, this one is small in size, being part of the edge of a vessel base, which was originally about 20 cm in diameter and 1.4 cm thick. The mat imprint is quite visible, but blurry (**Fig. 6/c-d**) – there are four coils of the base, but the connecting element is not distinguishable. However, from the orientation of the coils versus the edge of the base we can assume that, again, the centre of the braid coincided with the centre of the base of the vessel.

Impressions of textile materials on Cucuteni-Trypillia pottery: characteristics, interpretations, experimental approaches

The textile imprints preserved on the bases of the ceramic vessels represent a category of rather rare discoveries in the set of artefacts of the Cucuteni-Trypillia culture. However, the different contextures of the materials printed in the yielding clay body of the vessels allowed the identification of several textile techniques and technologies, from simpler or more complex braids of twigs, fibres, grass plants, etc., to fabrics with various structures: needle looped textiles, textiles made by interlinking, twined textiles, woven textiles (Kosakivskiy 2004; Marian 2009; Mazăre 2011; Skrzyniecka 2020).

Of these, of major interest to our article, as analogies for the fragments of vessels from Cucuteni, are the impressions of spiral and rosette mats, both made by braiding two elements: the skeleton of the structure and the braiding/binding

https://biblioteca-digitala.ro

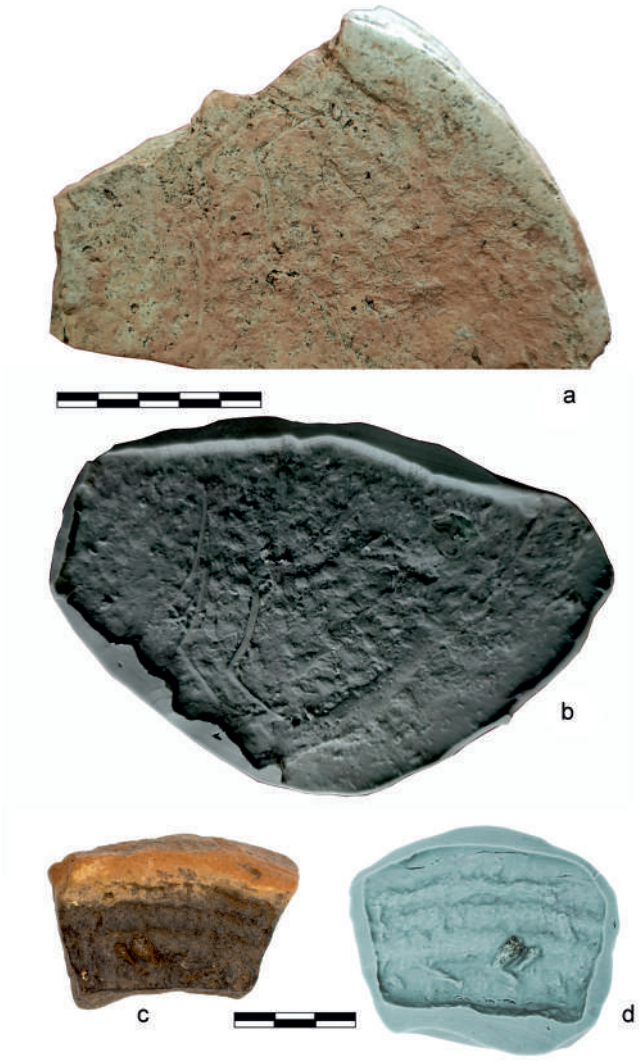

Fig. 6. (a) The second base fragment (A2) with spiral mat impression; (b) mould of A2; (c) the third base fragment (A3); (d) mould of A3 (photos by the authors)
Fig. 6. (a) Al doilea fragment de bază (A2) cu impresiune de rogojină; (b) mulajul A2; (c) al treilea fragment de bază (A3); (d) mulajul A3 (fotografiile autorilor)

element (Marian 2009, p. 58). Certainly not by chance, most of these discoveries also come from the eponymous site, from the older excavations (1961-1966), coordinated by Mircea Petrescu-Dîmbovița. We refer to five fragmentary bases of vessels (**Fig. 7/a-e**) that keep quite well the contexture of spiral mats, made by braiding vegetable strands, 3-4 mm thick, on a base also of vegetal nature (grass,

https://biblioteca-digitala.ro

reed, rush, sedge, etc.), spirally coiled (Văleanu, Marian 2004, p. 322-323; Marian, Bigbaev 2008, p. 44-45; Marian 2009, p. 57-59). All these ceramic fragments are placed chronologically inside the Cucuteni B phase. Although the cited sources do not specify morphometric information and the published photographs have no scale, we can estimate that they are fragments from large or medium-sized vessels (diameters of the bases over 15 cm). It should be noted that the centre of these braids, recorded in the clay body, coincides with the centre of the vessel bases.

Apart from these, also from the Cucuteni-*Cetățuie* settlement, phase B, there are other fragments of pottery bases with impressions of textile materials made by different, more advanced techniques – knitting and weaving (Văleanu, Marian 2004, p. 323-326). Of these comes a different analogy for the first case presented (A1) from our recent excavations. It is also a fragment from the base of a large vessel (**Fig. 7/f**) which partially retains the imprint of a woven material, most likely made with a loom (Văleanu, Marian 2004, p. 321, 324). The imprint is very spectacular itself, due to the complexity of the contexture and the information it provides, regarding techniques (spinning, weaving) and technologies (loom), otherwise very "discreet" in the prehistoric archaeological records. As far as we are concerned, it seems even more interesting that this imprint was not kept on the surface of the bottom of the vessel, but embedded in it (as in the case of A1). As the authors assume (Văleanu, Marian 2004, p. 321), the vessel was probably formed on and by means of this textile support; at one point, after finishing and removing it from the fabric, the potter found necessary to straighten the surface of the base by applying a thin layer of clay (2-3 mm, according to our estimate). The clay body of the vessel, which was in a medium or advanced stage of drying, has not made a good grip with the freshly applied one; therefore, during the initial firing, or after a period of use (following a thermal or mechanical shock), or during the secondary firing, the added layer came off partially, revealing the textile impression.

Similar discoveries of spiral braided textile impressions can be found in other settlements of Cucuteni culture (**Fig. 7/g-j**): Costești IV, Brânzeni III-*Țiganca* (both from Republic of Moldova, dated Cucuteni B3/Trypillia CII – Marian, Bigbaev 2008; Marian 2009), Bil'che Zolote (Ukraine, Trypillia CI-CII – Skrzyniecka 2020), Liveni (Romania, Cucuteni B2 – Marian 2009, p. 66) and Buznea (Romania, Cucuteni B1).

We chose to treat separately and more thoroughly one of the analogies found for our findings, namely the fragment of the vessel from Buznea-*Siliște/După Grădini* (Iași County). The reason is that the ceramic fragment is unpublished[3] and preserves a very clear imprint of a spiral braid, with details on the components

[3] The artefact is displayed in the Museum within the "Ion Neculce" High School from Târgu Frumos, coming from the excavations from the '70s from the Buznea-*Siliște/După Grădini* site (Mihai 1973). We thank our colleagues Dumitru Boghian and Sergiu Enea for permission to analyse and publish the ceramic fragment.

https://biblioteca-digitala.ro

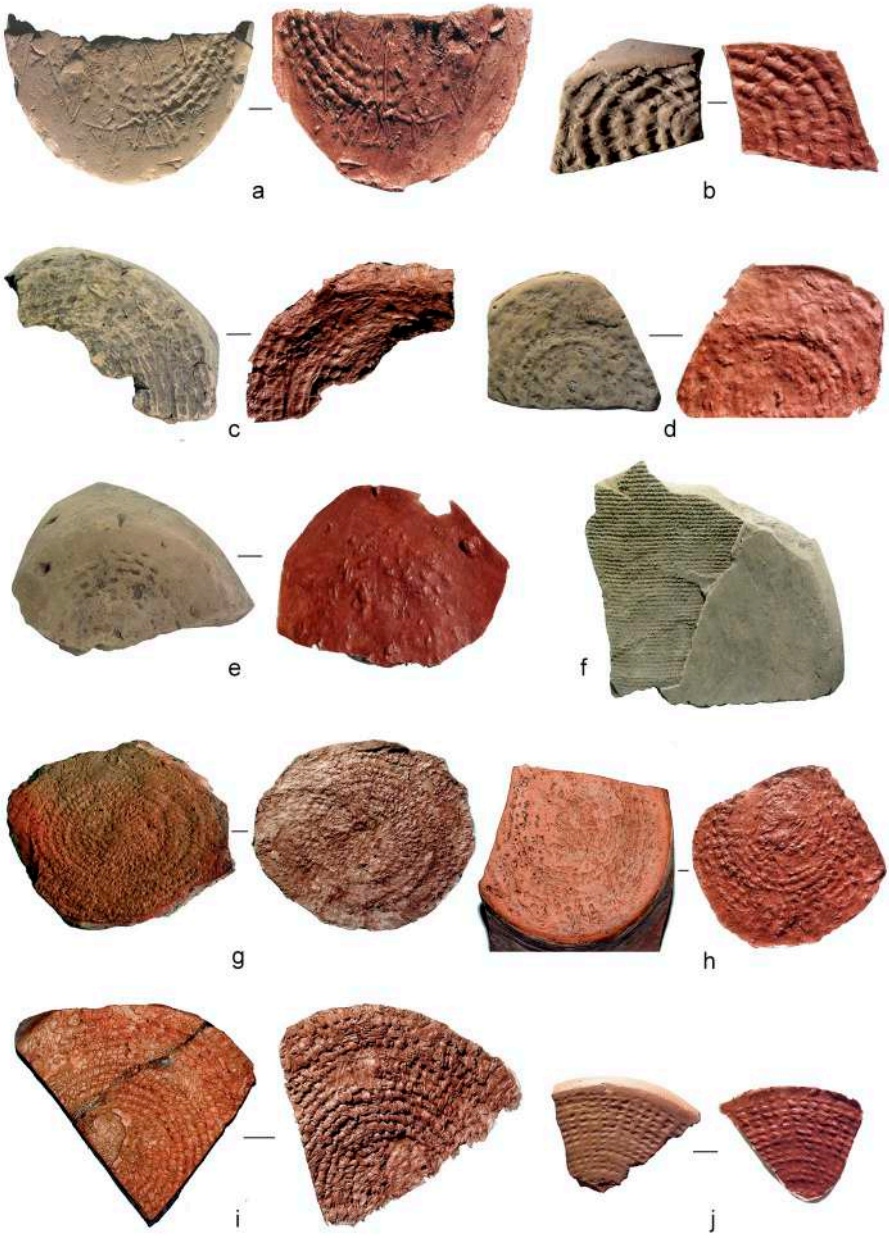

Fig. 7. Cucuteni-Trypillia pottery bases with textile impressions: (a-f) Cucuteni-*Cetățuie*; (g, i) Costești IV; (h) Brânzeni III-*Țiganca*; (j) Liveni (different scales, after Marian 2009)
Fig. 7. Baze de vase Cucuteni-Trypillia cu impresiuni textile: (a-f) Cucuteni-*Cetățuie*; (g, i) Costești IV; (h) Brânzeni III-*Țiganca*; (j) Liveni (scări diferite, după Marian 2009)

https://biblioteca-digitala.ro

and the method of execution. Therefore, it is a fragmentary vessel base (**Fig. 8/a**), restored from three pieces which make about 65% of the whole. Its original diameter was 23 cm and its thickness is 1.5 cm, coming probably from a large storage vessel; on its side, the wall of the vessel is also partially preserved (about 5 cm high), with traces of relatively sloppy smoothening on the outside (possibly barbotine). The mat imprint, visible on the entire surface of the bottom of the vessel, is very clear towards the centre, slightly blurred towards the edges and almost erased at the edge (after a period of use, the base of the vessel has blunted towards the edges, even getting a polished appearance).

The mould (**Fig. 8/b**) made on this impression revealed much clearer details than those observed on the original fragment. As mentioned, it is a braided mat consisting of a spiral base element (skeleton or filler), reinforced with a binding element (**Fig. 8/c**). The base element, ranging in thickness from 5.4 to 7.2 mm, appears to be, given the longitudinal streaks, a bundle of thin vegetable fibers (Ø <1 mm), very slightly twisted in the Z direction (to the left – Mazăre 2010, p. 15). The connecting element is much thinner, with a diameter of about 2.5 mm, arranged radially below and above the coils of the filler. It is also a composed element, made of two threads also twisted in the Z direction (to the left). 14 coils of the base element could be counted, and the centre of the braid coincides perfectly with the centre of the vessel's base.

In addition to the above, there are many other discoveries from the Cucuteni-Trypillia settlements which, through the imprints kept on the bases of the vessels, attest other types of textile techniques: rosette-shaped braid – Brânzeni-*Țiganca* - Brânzeni-Gordinești/Trypillia CII (Marian 2009, p. 66-67); braid with right angles, similar to weaving – Trinca, Costești IV and Gordinești - Brânzeni-Gordinești/Trypillia CII (Marian 2009, p. 67-70); weaving – Cucuteni-*Cetățuie* - Cucuteni B1, Liveni-*Săraturi* - Cucuteni B2, Costești IV - Brânzeni-Gordinești/Trypillia CII, Văratic-*Holm* - Trypillia C2 (Marian 2009, p. 71-88), Solca - Cucuteni B (Nicola *et alii* 2007), Ghelăiești - Cucuteni B (Cucoș 1999, fig. 27/5), Bernashivka II, Yaltushkiv - Trypillia CI (Kosakivskiy 2004), Bil'che Zolote (Skrzyniecka 2020); interlinking (net-like structure) – Cucuteni-*Cetățuie*, Trușești-*Țuguieta* - Cucuteni B (Marian 2009, p. 88-95); braids made by knitting or by nalbinding techniques – Bodești-*Frumușica* and Cucuteni-*Cetățuie* - Cucuteni B (Marian 2009, p. 101-105).

In all the cases mentioned above, given the dimensions of the bases, it can be assumed that they generally come from large or medium-sized vessels. The bases of ceramic containers that preserve textile impressions are not only characteristic of the Cucuteni-Trypillia complex, but are also found in other major European Neolithic and Chalcolithic cultural areas, such as Starčevo-Criș (Makkay 2001), Vinča, Tiszapolgár (Mazăre 2011) or Gumelnița-Karanovo VI (Andonova 2021; Andonova, Nikolov 2022).

https://biblioteca-digitala.ro

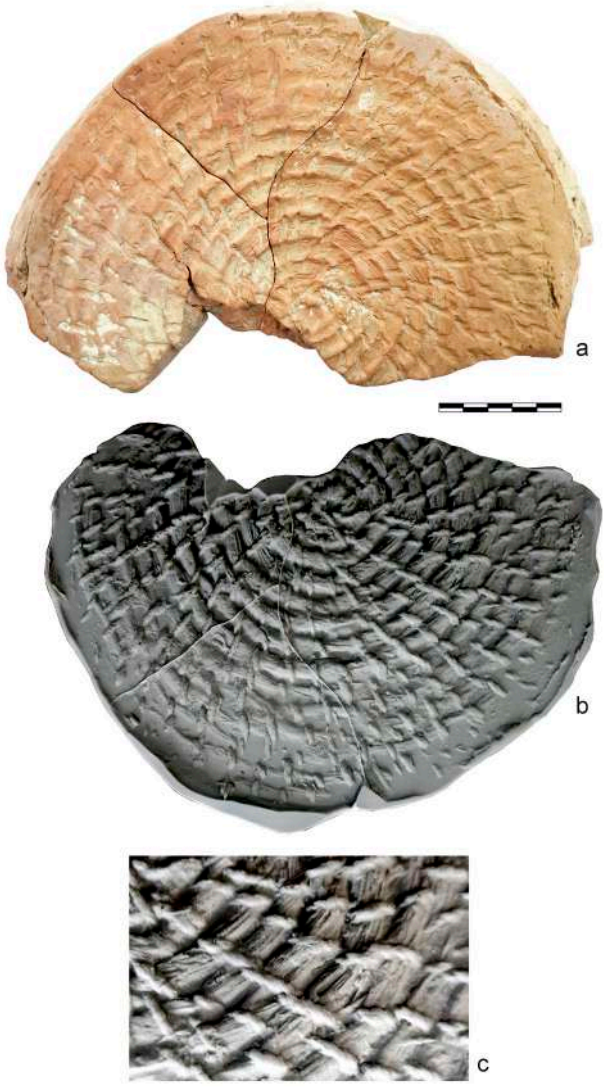

Fig. 8. The vessel base from Buznea-*Silișteă/După Grădini*: (a) original; (b) mould; (c) detail of the braid (photos by the authors)
Fig. 8. Fragmentul de bază de la Buznea-*Silișteă/După Grădini*: (a) originalul; (b) mulajul; (c) detaliu al împletiturii (fotografiile autorilor)

The presence of these textile imprints on the outside of the vessel bases cannot be considered as intentional, since they don't have a decorative or functional purpose. On the other hand, given their frequency and specificity, the accidental nature of these features is not supported either. Therefore, they can be considered

https://biblioteca-digitala.ro

technological stigmas, being a direct effect of a stage in the operating chain of pottery manufacture.

As the impression could only take place during the time interval when the clay body of the vessel was soft enough, it is obvious that these traces were related to the forming and/or drying the vessels (Văleanu, Marian 2004, p. 321; Marian 2009, p. 54). Thus, one can assume the use of various textile materials as an intermediate support between the vessel and the work surface, in order to avoid sticking the wet clay to the flat surface and, at the same time, to facilitate the rotation of the vessel during the forming of the walls. The pressure exerted by the potter on the clay during forming and the weight of the clay itself determine the very clear impression of the contexture of the support. There is also the possibility of placing the still-drying recipients on the textile supports, the weight of the vessel causing their pattern to be printed on the outside of the base.

These hypotheses, in fact very consistent, are also tempting for experimental testing. Recently, such experiments have been performed, all having in common various types of archaeological textiles, immortalized in the clay body of ceramic vessels. Here are some of them, without claiming exhaustivity.

Starting from almost 100 vessels with braid impressions discovered at Gülpinar, a Chalcolithic site in north-western Anatolia, and from a series of ethnographic observations in Africa, an experiment was conducted to test the formation of impressions during pottery forming on such small braided mats (Özdemir 2007). The author's conclusion is that such supports were used by ancient potters, to avoid direct contact of the soft clay body with the soil surface in the early stages of forming, being a method to enhance the manufacture of vessels, in the absence of a rotating device.

A series of experimental tests focused directly on the formation of impressions on Cucuteni-Trypillia pottery (Marian, Mihuleac 2011), by making textile materials similar to those identified on pottery bases, and simulating the forming/drying of ceramic recipients using these fabrics. One of the conclusions is that only drying the vessels on textiles leads to the formation of superficial, poorly defined impressions. Instead, forming and drying the vessels on the same support, followed by their firing together with the textile material, would determine impressions similar to those found on the bottoms of Cucuteni culture vessels.

A more complex experimental approach, based on discoveries from the European Neolithic and Chalcolithic, but with a special focus on those from Romania, aims at four theoretical models of using perishable fibre structures in the technological chain of pottery manufacture: drying vessels on textile support; forming pottery on textile support (as a variant of a rotating device); the use of textiles to create areas of adhesion between separately shaped bodies of vessels; firing pottery with embedded textiles, as elements to strengthen the walls or the

https://biblioteca-digitala.ro

base (Mazăre, Lipot, Cădan 2012). Analysing the results, the authors conclude that various textile products used as a rotating support in forming ceramics determine the appearance of clear impressions, being also helpful in the faster realization of symmetrical and well-balanced vessels. Also, drying the ceramic on these supports can produce stronger or less defined impressions, depending on the weight and humidity of the vessel when placed on the textile material.

Experimental tests on spiral imprints coated with fresh clay

The recent discoveries from Cucuteni-*Cetățuie*, as well as our acquaintance with the subject of textile impressions on Cucuteni-Trypillia pottery have determined us to start some experimental tests of our own. Of course, we did not intend to resume hypotheses already tested; we agree that textile impressions were caused by forming the clay body or drying vessels on such supports, just as we agree that the reason for using textile supports is the easier handling (rotation) of the vessel during forming.

However, previous experiments in Romania were carried out mainly by specialists in archaeological textiles, obviously having textile materials as focus. Our approach, on the other hand, leans towards the potter's craft, with reference to the particular situations where the impressions of textiles were covered with a layer of clay. We started from the premise that the additional clay was added as soon as the vessel was detached from the spiral support – that is, probably, at the end of the forming. Another premise is that, from a certain drying point, the clay at the bottom of the base can no longer bind with the fresh added clay; in that case the whole won't withstand firing and subsequent handling, something known to an experienced potter. Thus, the time elapsed from the start of forming to the point where the clay no longer "accepts" additions may be an indication of the maximum duration of forming a large biconical vessel.

At the same time, we tested three possible scenarios for the moment and the conditions that determined the detachment of the additional clay layer: the initial firing, a mechanical shock during use, the secondary firing during the burning of the house (higher, as temperature, than the initial firing). Several tests were performed by making round vessel bases, formed on spiral textile supports (**Fig. 9/a**). On each of them were pressed and uniformed two or three rolls of clay, in the coil technique (**Fig. 9/b-c**), simulating the first steps of forming the vessels (moments when the texture of the supports is imprinted in the soft clay body). A ready-made pottery clay was used, with optimum working humidity (approx. 30%); we worked in the laboratory, at a constant temperature of 18-20°C. At different intervals from the beginning of forming (+3, +4, +5, +6, +8 and +10 hours), the experimental samples were extracted from the supports, and the impressions, very clearly imprinted (**Fig. 9/d**), were covered with a thin layer of fresh clay (**Fig. 9/e**).

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 9. Experimental tests: (a-c) steps in making pottery bases on spiral mats; (d-e) covering the mat impression with fresh clay (photos by the authors)
Fig. 9. Teste experimentale: (a-c) pași efectuați în modelarea bazelor de vase pe suporturi spiralice; (d-e) acoperirea impresiunilor cu lut proaspăt (fotografiile autorilor)

Under the same (laboratory) conditions, the samples were left to dry for six days, then fired in an electric kiln at 850°C (an average firing temperature accepted for Cucuteni pottery – Măţău *et alii* 2013). The samples +8 and +10 did not withstand the firing, the added part coming off completely. The clay samples +3, +4, +5 and +6 hours withstood the initial firing. One of the samples with clay added after 6 hours was subjected to a mechanical shock (hitting with a wooden object), breaking into two pieces and revealing, at the same time, a good part of the impression of the braided material (**Fig. 10/a**). Three other samples (+3, +4 and +5) were fired again at 1100°C, simulating the secondary firing (which occurred when the house caught fire). In this case, the clay addition came off partially from the +5 sample (**Fig. 10/d**), but resisted on +3 and +4, leaving, instead, a few cracks; in these cases, the additions detached easily as a result of a slight hit with a wooden stick (+3) (**Fig. 10/c**) and throwing on the floor (+4) (**Fig. 10/b**).

In conclusion, at the end of this deductive chain of reasoning we can propose the idea that the maximum time for forming a large vessel (~50 cm high) could not have exceeded 5-6 hours. Also, the clay layer added by the potter did not come off during initial firing, unless it was added too late (which is unlikely); rather, the detachment appears to have occurred as a result of a mechanical shock or of a secondary, stronger firing.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 10. Experimental tests – different scenarios for revealing the mat impressions: (a) +6; (b) +4; (c) +3; (d) +5 (photos by the authors)
Fig. 10. Teste experimentale – diverse posibilități de dezvelire a impresiunilor de rogojină: (a) +6; (b) +4; (c) +3; (d) +5 (fotografiile autorilor)

Conclusions

Undoubtedly, the presence of textile/mat impressions on pottery bases from the Cucuteni-Trypillia culture can be linked to a stage in the technological chain of pottery manufacture, namely pottery forming (and possibly drying). However, there are some aspects that leave room for more nuanced interpretations.

First, it is observed that in the case of all imprints of spiral braided materials, their centres coincide with the centres of the vessel bases; also, they always come from large vessels. Correlating the information with the continuous traces from the thinning/smoothing of the interior of the vessel from Cucuteni-*Cetățuie*, we can hypothesize the use of an installation with a pivoting support on which the

https://biblioteca-digitala.ro

braided material was fixed, for forming certain types of vessels. The spiral aspect of the braided support serves to centre the clay on the pivoting support, and forming the base of the vessel until a certain coil can be a way to achieve standardized sizes and shapes of the vessels. Of course, in the case of such a device it is not a question of using the rotational kinetic energy, as in the case of fast, later pottery wheels, but its use surely increases the efficiency and quality of forming vessels in the coil technique. Such devices are already attested, for the 5th millennium BCE, in the Levant (Baldi, Roux 2016) and for the 4th millennium BCE, in East Asia - Mesopotamia, Iran and the Indus Valley (Roux, Courty 1998).

Secondly, the vast majority of the artefacts in question come from settlements from the last phase (B) and from subsequent related manifestations (Horodiștea-Erbiceni/Trypillia C2) of the Cucuteni-Trypillia complex. If we consider that, in the same phase, the double chamber kilns for pottery firing are generalized and perfected (Țerna *et alii* 2019; Tencariu *et alii* 2021), then we can add the appearance of rotary devices on the list of technological innovations in the potter's craft, meant to increase efficiency. These innovations probably appear as following the increased demand for ceramic vessels, which is a direct and logical consequence of a significant population growth, visible in the number and sizes of human settlements during this period (culminating in the Trypillia mega-settlements). Withal, these may be a clue of an increased social stratification and differentiated wealth distribution (new requirements of the elites).

Acknowledgements

This work was supported by a grant from the Romanian Ministry of Education and Research, CNCS–UEFISCDI, project number PN-III-P1-1.1-TE-2019-2232, within PNCDI III, TE 14/2020.

References

Alaiba 2007: R. Alaiba *Complexul cultural Cucuteni-Tripolie. Meșteșugul olăritului*, Ed. Junimea, Iași, 2007.

Andonova 2021: M. Andonova, *In Search for Prehistoric Matting Plants: Mat-impressions on Pottery from Neolithic and Chalcolithic Bulgaria*, in: M. Berihuete-Azorín, M. Martín Seijo, O. López-Bultó, and R. Piqué (eds.), *The Missing Woodland resources: Archaeobotanical Studies of the Use of Plant Raw Material*, Advances in Archaeobotany 6, Barkhuis: Groningen, 2021, p. 59-68.

Andonova, Nikolov 2022: M. Andonova, V. Nikolov, *Pots on mats: mat-impressed salt-extraction pottery at Chalcolithic Provadia-Solnitsata, Bulgaria*, Antiquity 96(385), 2022, p. 51-66. https://doi.org/10.15184/aqy.2021.145

https://biblioteca-digitala.ro

Baldi, Roux 2016: J. Baldi, V. Roux, *The innovation of the potter's wheel: a comparative perspective between Mesopotamia and the southern Levant*, Levant 48 (3), 2016, p. 236-253. https://doi.org/10.1080/00758914.2016.1230379

Barber 1991: E. J. W. Barber, *Prehistoric Textiles. The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Age with Special Reference to the Aegean*, Princeton University Press, Princeton, 1991.

Cotiugă 2015: V. Cotiugă, *Locuințele eneolitice de pe teritoriul României*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2015.

Cucoș 1999: Șt. Cucoș, *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, BMA VI, Editura Constantin Matasă, Piatra Neamț, 1999.

Frînculeasa 2006: A. Frînculeasa, *Complexe de cult descoperite în așezările Precucuteni și Cucuteni (cu privire specială asupra gropilor de cult)*, Carpica XXXV, 2006, p. 23-38.

Grömer 2016: K. Grömer, *The Art of Prehistoric Textile Making: The Development of Craft Traditions and Clothing in Central Europe*, Veröffentlichungen der Prähistorischen Abteilung (VPA) 5, Vienna: Natural History Museum Vienna, 2016.

Kosakivskyi 2004: V. O. Kosakivskyi, *Vidbytky tekstyliu*, in: L. M. Novokhatko (ed.), *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*, vol. 2, Kyiv, 2004, p. 93-95.

Makkay 2001: J. Makkay, *Textile impressions and related finds of the Early Neolithic Koros culture in Hungary*, Budapest, 2001.

Marian 2009: C. Marian, *Meșteșuguri textile în cultura Cucuteni*, Iași, 2009.

Marian, Ciocoiu 2005: C. Marian, M. Ciocoiu, *Arta textilă – parte integrantă a istoriei civilizațiilor străvechi*, Revista română de textile – pielărie 1, 2005, p. 105-118.

Marian, Bigbaev 2008: C. Marian, V. Bigbaev, *Cercetarea modalităților de împletire a unor materiale ale căror impresiuni s-au păstrat pe ceramica culturii Cucuteni-Tripolie*, in: V. Dorogan, L. Cantemir, V. Dulgheru (eds.), *Cucuteni - 5000 Redivivus. Științele exacte și mai puțin exacte. Comunicări prezentate la Simpozionul Internațional Cucuteni – 5000 Redivivus, ediția a III, 11-12 septembrie 2008, Chișinău*, Editura UTM, Chișinău, 2008, p. 42-49.

Marian, Mihuleac 2011: C. Marian, I. Mihuleac, *Cercetări experimentale privind modalitatea de formare a amprentelor de materiale textile pe ceramica culturii Cucuteni*, in: L. Stratulat, V. Puiu, H. C. L. Cantemir, L. Chiriță (eds.), *Al VI-lea simpozion Cucuteni 5000 redivivus - Științe exacte și mai puțin exacte*, Iași, Ed. Palatul Culturii, 2011, p. 182-189.

Mazăre 2010: P. Mazăre, *Metodologia de investigare a textilelor arheologice preistorice*, Terra Sebus 2, 2010, p. 9-45.

Mazăre 2011: P. Mazăre, *Textile Structures and Techniques Identifed in Neolithic and Copper Age Sites from Romania*, Marisia XXXI, 2010, p. 27-48.

Mazăre 2014: P. Mazăre, *Investigating Neolithic and Copper Age Textile Production in Transylvania (Romania): Applied Methods and Results,* in: M. Harlow, C. Michel, & M.-L. Nosch (eds.), *Prehistoric, Ancient Near Eastern & Aegean Textiles and Dress,* Oxbow Books, Oxford/Oakville, 2014, p. 1-42. https://doi.org/10.2307/j.ctvh1drkt.5

Mazăre *et alii* 2012: P. Mazăre, Ș. Lipot, A. Cădan, *Experimental study on the use of perishable fibre structures in Neolithic and Eneolithic pottery*, in: V. Cotiugă, Șt. Caliniuc (eds.), *Interdisciplinary Research in Archaeology. Proceedings of the First Arheoinvest Congress, "Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, Romania, 10-11 June 2011*, BAR IS, Archaeopress, Oxford, 2012, p. 159-168.

Măță*u* *et alii* 2013: F. Măță*u*, V. Nica, P. Postolache, I. Ursachi, V. Cotiugă, A. Stancu, *Physical study of the Cucuteni pottery technology*, Journal of Archaeological Science 40, p. 914-925. https://doi.org/10.1016/j.jas.2012.08.021

Mihai 1973: C. Mihai, *Așezările cucuteniene de la Giurgești și Buznea, în zona Târgului Frumos*, Danubius VI-VII, 1972-1973, p. 11-13.

https://biblioteca-digitala.ro

Nicola *et alii* 2008: D. Nicola, R. Munteanu, D. Garvăn, C. Preoteasa, Gh. Dumitroaia, *Solca-Slatina Mare (Roumanie). Preuves archeologiques de l'exploitation du sel en prehistoire*, in: D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (eds.), *Exploitation du sel a travers le temps*, BMA XVIII, Editura „Constantin Matasă", Piatra Neamț, 2008, p. 35-56.

Özdemir 2007: A. Özdemir, *An Experimental Study of Mat Impressions on Pot Bases from Chalcolithic Gülpınar,* in: T. Takaoğlu (ed.), *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia*, 4, 2008, p. 73-86.

Petrescu-Dîmbovița, Văleanu 2004: M. Petrescu-Dîmbovița, M. C. Văleanu, *Cucuteni-Cetățuie. Monografie arheologică*, BMA XIV, Editura „Constantin Matasă", Piatra Neamț, 2004.

Popovici, Drașovean 2020: D.-N. Popovici, Drașovean F., *Despre evoluția culturilor Precucuteni și Cucuteni. Analiza bayesiană a datelor 14C vs. crono-tipologie*, Cercetări Arheologice 27, 2020, p. 331-386. https://doi.org/10.46535/ca.27.15

Roux, Courty 1998: V. Roux, M. A. Courty, *Identification of wheel-fashioning methods: technological analysis of 4th–3rd millenium BC oriental ceramics,* Journal of Archaeological Science 25, 1998, p. 747–763. http://dx.doi.org/10.1006/jasc.1997.0219

Skrzyniecka 2020: W. Skrzyniecka, *Textile impressions on Trypillia culture pottery from Ogród and Verteba Cave sites in Bilcze Złote*, *Sprawozdania Archeologiczne* 72(2), 2020, p. 231-258. https://doi.org/10.23858/SA/72.2020.2.1847

Tencariu 2015: F.-A. Tencariu, *Instalații de ardere a ceramicii în civilizațiile pre- și protoistorice de pe teritoriul României*, Iași, 2015.

Tencariu *et alii* 2019: F.-A. Tencariu, A. Asăndulesei, V. Cotiugă, R. Balaur, D.-M. Vornicu, *Cucuteni, jud. Iași. Punct: Dealul Laiu*, Cronica cercetărilor arheologice din România - campania 2018, 2019, p. 396-397.

Tencariu *et alii* 2021: F.A. Tencariu, R. Brunchi, S. Țerna, A. Drob, M.-C. Ciobanu, A. Vornicu-Țerna, C. Brașoveanu, D. Adumitroaiei, *Understanding technological innovations through experiment. Construction and testing of Chalcolithic pottery kilns*, Studia Antiqua et Archaeologica 27(2), p. 387-401.

Tencariu *et alii* 2022: F.-A. Tencariu, A. Asăndulesei, V. Cotiugă, G. Bodi, R. Balaur, C. Brașoveanu, A. Drob, R. Brunchi, M.-C. Ciobanu, *Cucuteni, com. Băiceni, jud. Iași. Punct: platoul Laiu [Cetățuie]*, Cronica cercetărilor arheologice din România - campania 2021, 2022, p. 789-792.

Țerna *et alii* 2019: S. Țerna, K. Rassmann, A. Țerna, J. Müller, *The evolution of dual-chambered updraught kilns on the Cucuteni-Tripolye mega-sites in the 4th millennium BC: a view from Stolniceni*, Godišnjak, 48, p. 41-58. http://dx.doi.org/10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-48.116

Văleanu, Marian 2004: M. C. Văleanu, C. Marian, *Amprente umane, vegetale și de textile pe ceramica eneolitică de la Cucuteni-Cetățuie,* in: M. Petrescu-Dîmbovița, M. C. Văleanu, *Cucuteni-Cetățuie Monografie arheologică*, Editura „Constantin Mătasă", Piatra Neamț, 2004, p. 318-326.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

The North-West frontier of the Black Sea steppe in the Early Bronze Age

Svitlana V. Ivanova[1]

Abstract. The article deals with the possibility of interpreting the archaeological material according to the theory of the frontier. The historiography of the problem and the possibility of reconstruction of intercultural relations in the frontier according to archaeological data are considered. The North-Western frontier of the Black Sea during the Palaeometallic Age is analysed. The works of the American sociologist Frederick Jackson Turner (late 19th century) have long become classics, and the main ideas of his frontier theory are not only recognised worldwide, but have been further developed. In Turner's concept, the frontier looks like a transitional zone, a dynamic moving boundary, where a clash between "barbarism" and "civilization" occurs. His theory was further developed in the works of American and European historians of the twentieth century. Now the majority of researchers on this subject interpret frontier as a special zone of interaction between different cultures. The frontier concept began to appeal to archaeologists, although in a rather narrow aspect, concerning social changes (in the context of anthropological archaeology). The system of intercultural communications depends on many factors, one of which is the history of the cultural landscape of the territory where the process of intercultural communications is taking place. The specificity of the base of sources of history and archaeology determines the possibilities (and differences) of research of the frontier by these sciences.
Key words*:* frontier, North-Western coast of the Black Sea, archaeological culture.

Nord-Vestul Mării Negre ca „spațiu de frontieră" al stepei la începutul epocii bronzului. Articolul ia în considerare posibilitatea de a interpreta materialul arheologic în conformitate cu teoria spațiilor de frontieră. Se analizează istoriografia problemei, posibilitatea de reconstrucție a relațiilor interculturale în spațiile de frontieră în funcție de datele arheologice. Este analizat spațiul de frontieră din nord-vestul Mării Negre din epoca Paleometalică. Lucrările sociologului american Frederick Jackson Turner (sfârșitul secolului al XIX-lea) au devenit de mult timp clasice, iar ideile principale ale teoriei sale de frontieră nu numai că sunt recunoscute la nivel mondial, dar au fost dezvoltate în continuare. În concepția lui Turner, spațiul de frontieră arată ca o zonă de tranziție, o frontieră în mișcare dinamică, unde are loc ciocnirea dintre „barbarie" și „civilizație". Teoria lui a fost dezvoltată în lucrări ale istoricilor americani și europeni în secolul XX. În prezent, majoritatea cercetătorilor interpretează spațiul de frontieră ca fiind o zonă specială de interacțiune între culturi diferite. Conceptul a

[1] Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv - Odessa, Ukraine; svi1956@gmail.com

https://biblioteca-digitala.ro

început să atragă arheologii, deși sub aspectul mai degrabă îngust al schimbărilor sociale (în contextul arheologiei antropologice). Sistemul de comunicare interculturală este dependent de mulți factori, unul dintre aceștia fiind reprezentat de istoria peisajului cultural al teritoriului în care procesul de comunicare interculturală are loc. Specificitatea bazei de surse a istoriei și arheologiei determină posibilitățile (și diferențele) de cercetare a spațiului frontierei ale acestor științe.
Cuvinte cheie: spațiu de frontieră, coasta nord-vestică a Mării Negre, cultură arheologică.

.....

Introduction

The formation and development of the theory of the frontier at the end of the 19th century is connected with the name of the American sociologist Frederick Jackson Turner. In his concept, the frontier is a transitional zone, a dynamically moving border, where the penetration and further consolidation of an expansive society, the clash between "barbarism" and "civilization" take place. Within the framework of the North American frontier (the US Midwest and the South), F. Turner formulated the concept of a "safety-valve": in certain crisis situations, to solve acute social problems, an outflow of certain population groups to the territory of the frontier was carried out. In his opinion, the frontier was advancing not only geographically, but also socially, culturally and ideologically (Turner 2011). Later on, there have been many works both analysing and supplementing and criticising Turner's concept. The concept of the "frontier" was modernised and then transferred to Eurasia, and this is the merit of Owen Lattimore (1962) and other scientists. Defining the frontier as a zone of intense interaction between different cultures, the researcher showed the heterogeneity of the frontier territory, the existence of an internal and external frontier, which differed by the ethnic composition of the population, its identity, etc. He drew the attention of historians to the Slavic states, the Black Sea Steppe, and Cossacks. However, one of the most important achievements of O. Lattimore, in our opinion, is the substantiation that intercultural contacts, according to the new understanding of the frontier, are not necessarily antagonistic.

Further, the concept of the frontier was established and continued to develop, mainly, in the Anglo-American science. In the 1970s and 1980s, the concept of the frontier attracted the attention of archaeologists and social anthropologists (reviews of major works: Feinman 1986; Parker, Rodseth 2016).

For the most part, researchers have accepted the main points of the classical theory of the frontier. In their works, historians rely on the philosophical concept of the frontier, according to which the frontier is, above all, a conflict zone. That is why all the laws of conflictology apply to the rules of its existence (Karabushchenko 2016, p. 94). The frontier is most often interpreted as a movable border, a special

https://biblioteca-digitala.ro

transitional zone of contacts of several cultures, a territory of social interaction and cultural exchange. On the other hand, the frontier is a peculiar toolkit for identifying boundaries and distances between representatives of different socio-cultural communities on the borderland. Thus, the frontier is a special place (locus), a special period (temporality), special resources (special economy, utopia/dystopia) and a special way of life (transgression, cultural regression, etc.) (Romanova *et alii* 2014, p. 35).

Frontier theory is used in the context of history, anthropology, sociology, archaeology, and other sciences. The methods developed by American science in the study of the frontier have been used to evaluate Eastern European and Asian regions, primarily Siberia and the Far East. Note the works of I. Basalaeva, N. Bolkhovitinov, N. Zamyatina, M. Kolesnikova, S. Malovichko, D. Rezun, A. Romanova, A. Khromakh, M. Shilovsky, and others. The available rather detailed reviews of the literature on this topic (*e.g.* Romanova *et alii* 2014, p. 11-37) allow us not to dwell on this aspect.

Yaroslav Dashkevich was the first Ukrainian historian who transferred the theory of the frontier to Ukraine. He distinguished several types of natural and anthropogenic frontiers, paying attention to the frontier population, their contacts and interpenetration (Dashkevich 1989). He drew attention to the fact that Ukraine has long been a zone of ethno-cultural interaction between the Ukrainian population and its steppe neighbours; he singled out several types of natural and anthropogenic boundaries. In his works, where the thesis of the frontier as a zone of intensive interaction between different cultures is traditionally used, he substantiated the expediency and importance of frontier studies for understanding the Ukrainian past. Following him, other Ukrainian historians began to develop a relatively new topic for themselves: D. Belyj, V. Brekhunenko, T. Vinarchuk, V. Gribovsky, V. Kravchenko, P. Kabitov, Z. Kobozeva, V. Maisliyichuk, V. Maslak, V. Milchev, I. Storozhenko I. Chornovol, L. Shcherbakova and others (for reviews of the main directions, see: Vermenich 2012; Vinarchuk 2013, etc.). The necessity of the socio-cultural approach to the analysis of the phenomenon of the frontier is justified, the key aspects of interdisciplinary construction of the corresponding concept in the conditions of socio-cultural realities are considered (Maksimovich 2017).

The unambiguous assessments of the frontier are being replaced by a multivariate interpretation of this concept, and its content is changing as well. It is noted that along with the paramilitary spread of the power of a strong society, colonisation of the frontier can take place as a result of gradual expansion of the ethnic boundaries of more active and viable peoples (Karachoni, Pidgrushniy, Koval 2016). Ambivalence of contacts, *i.e.* opposition between cowboys and native

https://biblioteca-digitala.ro

Americans, nomads and farmers, Ukrainian Cossacks and their opponents (Rzecz Pospolita/Russian Empire/Ottoman Porte), etc. – gives way to "frontier discourse". It has become one of the most popular models for studying the history of ethno-contact zones, civilisation crossroads and societies located in the latter's influence zones (Chornovol 2013). Andreas Kappeler[2] emphasizes the special importance of borderlands, highlighting frontier regions in the history of the Russian Empire (Siberia) and Ukraine (Black Sea region and Transcarpathia) (Kappeler 2007).

It is topical to find out the specificity of socio-dynamics of the frontier as a special archetype of culture, to classify the varieties of regional identities (Krivitska 2015, p. 186). The frontier may possess its own system of cultural, social, and technological stereotypes, some of which later acquire distribution outside this environment. At the same time, the stereotypes set by the era of the initial development of the territory (*i.e.* the era of the frontier) are preserved and transmitted over a long period. Understanding the frontier as a process makes it possible to move away from its spatial to social localisation, and helps to shift attention to the social aspects. The frontier (as a boundary, a limit) is promoted not only geographically, but also socially, culturally and ideologically (Vinarchuk 2013, p. 211).

The theory of the frontier can become a tool not only for the analysis of historical events in the recent past (new and modern history), but also for the reconstruction of ancient history in a certain area ("frontier zone"), based on archaeological data. This is facilitated, first, by the very notion of the frontier – as a movable border, as a zone of development, which is gradually expanding, as a symbolic space of intersection of social, cultural, ethnic markers of various communities. Taking into account the existing developments of historians and specialists in other humanities disciplines (sociologists, culturologists, anthropologists, philosophers, political scientists), it is necessary to develop new methods in archaeology as well.

The concept of the frontier in the archaeological context

In the archaeology of the "post-Soviet" space, the frontier concept is almost not developed. Among researches it is necessary to note the cycle of works of Andrey Epimakhov, devoted to the historiographic analysis of evolution of the concept of frontier, substantiation of possibility of its application for the interpretation of archaeological data, social structures in frontier conditions (on a concrete example of the Bronze Age of Southern Trans-Ural). The researcher has formulated the author's understanding of this phenomenon, offered its archaeological criteria: locality, brevity of functioning, cultural variability. The frontier is characterised

[2] Austrian historian of Russian and Ukrainian subjects.

https://biblioteca-digitala.ro

by ethno-cultural heterogeneity and is associated with the presence of conflicts (Epimakhov 2014, p. 876; 2018a, p. 94-95, 104).

It should be borne in mind that the opportunities and differences in the study of the phenomenon of the frontier in history and archaeology are largely determined by the specifics of the source base of these sciences. Firstly, archaeological information is incomplete (discrete, lacunar). Secondly, its interpretation is partly related to the personality of the researcher, the methods of his work, and his views on the issues. It is also necessary to take into account the peculiarities of archaeological artefacts, on which the study of archaeological cultures largely relies: they can spread over quite large distances by exchange, without moving people.

The frontier is characteristic of different eras and societies, reflecting the dynamics of the cultural landscape and being the locus of intersection of social, cultural, ethnic markers of different communities. The starting point of the frontier is the meeting of different communities and the interaction between them, stimulating internal transformations (Vinarchuk 2013, p. 211).

Valentin Dergachev proposed a term for the territory of interaction between different archaeological cultures – contact zone, which is partly close to the definition of the frontier (Dergachev 1991). Nevertheless, there is a difference between the contact zone and the frontier: the zone has to a certain extent static boundaries, in contrast to the frontier, whose characteristic feature is precisely the dynamism of the boundaries and the tendency to their advancement, expansion, and displacement. Moreover, understanding the frontier as a process allows us to move from its spatial localisation to social aspects, which makes it possible to apply the concept of the frontier to the interpretation of archaeological data (Ivanova 2019, p. 37; Ivanova 2021a; Ivanova 2021b, p. 98). There is no reason, in our opinion, to consider the territory of the frontier "always a conflict zone". Modern historians conclude that the frontier is "not only a frontier, a limit, an agony, *i.e.* a clash of two polar actors or a battle of antinomies, but also a new open world of unlimited opportunities, attracting and giving hope to new resources, new prospects for development and prosperity" (Romanova *et alii* 2014, p. 77). Finally, the frontier does not create a certain type of society, but provides a kind of "springboard" for creating relationships between different cultures, between autochthons and allochthons, taking into account their value systems and interests. This is where its innovative role is manifested (Kappeler, Vulf, Kravchenko 2011, p. 56).

In the context of the frontier, there are various models of cultural dialogue: trade, military, ideological, religious, marital, etc. Relevant, in our view, are Ray Billington's works on the typology of the American frontier, with his classification based on a socio-economic method. Contacts in the frontier zone are analysed

https://biblioteca-digitala.ro

by the author as a certain system of relations, viewed from different points of view and by different methods: sociology, social anthropology, small group theory and, of course, postcolonial theory. Using specific materials from American history, he has distinguished several staged types of frontier, tracing not only their differences in typology and geography, but also their dynamics over time. In different chronological periods the content of this concept changed, the incentives to develop new territories (Hinterland) became different. Accordingly, the main occupations of the population of the frontier zone differed (Billington 2001). There are also other types of frontier classifications, with different numbers of types and subtypes, and combined variants are possible. The number of frontier types, taking into account their synthesis and multidirectionality, varies by different authors – from units to hundreds. Different vectors of relations are accentuated at different times and in different areas of contact, which determines, to a certain extent, the characteristics and typology of the frontier.

The following aspect is also important. The so-called "third space" (this concept is narrower than the concept of the frontier) appears on the borders of the territories developed by the multicultural population. It is a space of hybridity, a "sphere of agreements" initiated and sustained by everyday situations and encounters. "The third space" opens up discourse beyond simple binary antagonisms; it is a space of constant dialogue (Naum 2016, p. 107).

The Northwest Frontier (late 4th - 3rd millennia B.C.)

Certain archaeological cultures of different chronological periods and geographical ranges can provide the researcher with material not only for generalised conclusions, but also for specific analysis within the framework of the frontier theory. Of particular interest in the context of this topic is the North-Western Black Sea region of the Palaeometallic period (Eneolithic – Early Bronze Age). In archaeological and historical studies, this region is traditionally identified as a certain geographical and cultural-historical area and is quite suitable for the existing definitions of the frontier.

Archaeological data point to the pronounced cultural transformation of the North-West Pontic region during the Palaeometallic epoch. The emergence of new populations (at different times and from different territories) and intercultural interactions led to the formation of new cultures and the development of existing ones. However, this process was also a kind of catalyst for economic development and transformation of the material culture of the inhabitants. It is necessary to mark the special role of the region in the historical processes of South-Eastern and Central Europe, with interconnections and mutual influences.

https://biblioteca-digitala.ro

It is presumed that in the North-West Pontic region there was an influence of several cultural-historical factors connected with different regions of Europe. According to Valentin Dergachev, the South-Eastern European factor was dominant in the periods from the Neolithic to Antiquity. Its position was determined by the susceptibility of South-Eastern Europe to the impulses from the advanced cultural centres (Mediterranean, Western Asia). The East European factor was second in importance; the third (Middle European) factor was fairly secondary. The role of each factor varied at different epochs, weakening or intensifying, blocking each other. In interrelation, they formed a single cultural-historical context, characterising the peculiarities of Carpathian – Danube development (Dergachev 1999, p. 211-218).

Piotr Włodarczak, considering the Yamnaya culture dominating in the Bronze Age of the region, points to the influence on this culture of four factors. These are: local Late Trypillia (Usatovo), Eastern (connected with the Black Sea and Caspian Sea cattle steppe communities), Western (with the Early Bronze Age of Anatolia and Balkans), and Northern (which is defined by appearance of the Globular Amphora culture in immediate proximity to the region) (Włodarczak 2010, p. 302-303).

According to Igor Manzura, in the Middle Eneolithic period a communication system emerged (so-called East-West "bridge"). In this system the Carpathian-Dniester region is a kind of indicator of European cultural processes. On the other hand, the region is a transfer medium, within it the cultural transformation looks especially dynamic and versatile. During the Eneolithic and Early Bronze Age, the development of the North-West Pontic region population was determined by the interaction of two cultural blocks – East European and Balkan-Danube. At certain stages, there were impulses from the Central European communities, direct or indirect, through the forest-steppe formations of the Carpathian-Dniester lands (Manzura 1992; 1993).

Thus, in the Late Eneolithic the territory of the North-Western Black Sea region is an "acquisition zone", *i.e.* a frontier: this is how its researchers position the frontier (review: Zamyatina 1998). There are migrations from the forest-steppe of the Vykhvatinzy and then Gordineshty groups of the Trypillia CII, Lower Mikhaylovka culture from the east, Cernavoda I from the west (Frînculeasa *et alii* 2019, p. 56). The Usatovo culture is formed, which absorbed the alien traditions. The main area of the Usatovo population was the North-West Pontic region, its penetration into other ranges is slight, both eastward and westward (Tovkaylo, Fomenko 2013; Dergachev 2004, p. 111). Synchronously with the Usatovo, there is a small population that left graves of the Post-Mariupol/Kvitianska culture. In the Late Eneolithic in the Black Sea

https://biblioteca-digitala.ro

steppes, there is a movement of a new group of population called the Zhivotilov (Zhivotilov-Volchansk) cultural group. Its graves are known from Prut River to Pre-Caucasus, including in the North-West Pontic region, Lower Bug, Lower Dnieper. Attribution of some burials of this time is difficult, in reports and publications they are assigned to the Eneolithic period.

In the Early Bronze Age, the region retains its frontier status. Late Eneolithic cultures continue to exist during the late 4th – early 3rd millennium B.C. However, at the same time on the basis of the Eneolithic cultural horizon the Budzhak culture is formed, as a part of the Yamnaya cultural-historical area. The barrows of the Yamnaya culture, based on the available numerous radiocarbon determinations, are dated by researchers in the range 3300/3200 – 2100/2000 BC (Telegin, Pustovalov, Kovalyukh 2003, p. 150). Similar dates are also known for the Budzhak culture (Ivanova 2013, p. 210-214).

What was the attractor for the movement of multicultural population groups from different territories to the North-West Pontic region? Cultural transformations in it are connected, in our opinion, with climatic changes and the expansion of the steppe zone suitable for cattle-breeding. It is the change of economic and cultural type, adaptation to the steppe conditions, allowed part of the Late Trypillia population (that moved to the North-West Pontic region) to find a way out of the crisis that marked the end of the Trypillia culture in the forest-steppe zone. The main feature of the cultural and economic evolution of some cultural communities of the Early and Middle Bronze Age[3] (Budzhak and Catacomb Cultures) is that a new stage of their existence falls in the epoch of, at first sight, unfavourable natural conditions. They were represented by rapid climatic changes (aridisation, event 5300 cal BP) and regressions of the Black Sea basin (the Khadjibey Regression). There is reason to assume that climate aridisation, contrary to existing perceptions, did not have negative consequences for these human communities (Ivanova, Kiosak, Vinogradova 2011).

During the long period of the Budzhak culture existence, its cultural environment and the character of intercultural contacts changed. In the North-west Pontic region, during the process of formation of the Budzhak culture based on local substrate, it did not dissolve completely in the new culture, but continued its existence. During this chronological period (end of the 4th –beginning of the 3rd millennium BC) with Budzhak culture was neighbouring a Late Eneolithic population, as well as cultural groups of the Trypolye CII stage (Vykhvatinzy, Kirileni, Gordineshty), tribes of the Usatovo culture final stage. In some situations, in the zone of the North-Western frontier intercultural contacts were active.

[3] In the terminology concerning chronological periods that are applied in Ukrainian archeology.

https://biblioteca-digitala.ro

This is manifested, for example, in the formation of the specific cultural group Zhivotilovka-Volchansk (with Maikop-Gordineshty features), the appearance of the Late Trypillia and Cernavoda ceramics in the monuments of Usatovo culture. In other cases, it was single alien culture artefacts. It is also possible creating the common sacral space, *i.e.* the common ideology and similar "world outlook" of the population inhabiting the frontier zone. It can be seen in the common elements of the funeral rites.

Later only the tribes of the Budzhak culture remain the residents of the North-West Pontic region. Only minor penetrations of population of Globular Amphora culture and Corded Ware culture are recorded. Later, in the middle of the 3rd millennium BC the population of the Catacomb Culture appeared in the region, and the last quarter of the 3rd millennium BC is associated with the spread of the Babino Cultural Circle.

The absence or rarity of settlements makes it impossible to reconstruct the relationships of the multicultural population of the Northwest Frontier region in everyday life. In the material culture (mainly the funerary inventory), contacts of the Yamnaya and Catacomb populations are poorly represented. There are almost no Catacomb finds in the Babino culture either. Undoubtedly, the legacy of the Budzhak culture in Babino culture is more tangible. Most likely, we can speak of a gradual integration of the carriers of the Budzhak and Catacomb cultures into the Babyno at the end of the 3rd millennium BC, with some features preserved at an earlier stage. Within the Babino cultural circle, a distinctive Dniestr-Prut Babino culture is formed (Litvinenko 2009). The intercultural parallels are more significant in the Usatovo and Budzhak (Yamnaya) cultures, less so in other Eneolithic and Bronze Age cultures and cultural groups. Researchers note the influence of Late Trypillia, Coțofeni, Cernavoda II – Folteşti II and Ezero cultures on material features of the Usatovo culture (Patokova *et alii* 1989, p. 114-115). For the Budzhak culture, its connections with local cultures of Late Eneolithic, Early and Middle Bronze Age as well as with the Balkan-Carpathian region are traced.

The distinctions between early and late stages of Budzhak culture are connected not only with a change of ethnocultural situation in the North-West Pontic, but also with a change of the cultural environment in the territory of South-Eastern and Central Europe, with the character of interrelations changes. The new absolute and relative dating of the Balkano-Carpathian cultures, an increase of the database allowed specifying the intercultural communication. These contacts influenced the formation of the ceramic complex and the development of the Budzhak culture metalworking. At the early stage (3200-2500 BC), we find parallels in the ceramic assemblage of the Budzhak culture with the Coțofeni, Kostolac, Globular Amphora

https://biblioteca-digitala.ro

Culture, Cernavoda II, Ezerovo II as well as with the Corded Ware Culture. The change in the cultural environment changed the contacts and ties of the Budzhak population and their material culture. Contacts with the Corded Ware culture at a later stage (2500-2000 BC) and, for a time, with the Glina III – Schneckenberg, Mako-Kosihi-Čaka and Somodvar-Vinkovci cultural blocks were established. In the final stage of the Budzhak culture, there are small contacts with the population of the Babino cultural circle, manifested in the funeral rites and pottery. The changes from the early to late stage are manifested in two aspects – the development of the Budzhak culture and the perception of foreign cultural influence.

A characteristic feature of the Budzhak culture was the processing of alien traditions and not simply the importation of ceramics and artefacts. The main part of the pottery was produced by local potters, but they are imitations or derivatives. Nevertheless, the determination of the sources of these ceramic traditions allowed characterising the material culture of the early and late stages of Budzhak culture (Ivanova 2020).

Thus, the region of the North-Western frontier during the period of Late Eneolithic – Early and Middle Bronze Age (4th – 3rd millennia BC) has been occupied, mainly, by the population of Budzhak culture which lived in territorial groups, with the connections and relations. During certain periods, the area was a network of multicultural enclaves, with unconditional dominance of the Budzhak/Yamnaya culture. The construction of relations of different levels (or refusal of such relations) could not always be reflected in the funeral rituals. Movements within the area and inflow of new population are connected with climate change and expansion of the steppe zone, development of mobile cattle-breeding system, *i.e.* with new opportunities of economic and cultural relations (Ivanova 2010; 2013; 2014; Ivanova, Kiosak, Vinogradova 2011). This contributed to the expansion of the North-West frontier and the movement of the Budzhak population groups westward, mainly along the Danube.

Dynamics of the North-West Frontier

In the Early Bronze Age, the frontier dynamics was manifested in different ways. In some cases, there was an advance of the new population to the borders of the Budzhak cultural area (Globular Amphora culture and Corded Ware culture) and formation of certain connections between the local and newcomer population (Ivanova 2013). In other cases, the perception of innovations was connected only with penetration of insignificant groups of the Budzhak culture into the new cultural areas and translation of some elements of material culture to the original territory. Third, there was colonisation of new territories (Balkan-Carpathian region), while maintaining ties with the "homeland" (North-West Pontic region)

https://biblioteca-digitala.ro

(Ivanova 2014). These situations are reconstructed mainly by the peculiarities of the funeral rites and burial equipment of the North-West Pontic region and Balkan-Carpathian area.

In our opinion, it is unnecessary to interpret the movement of the Yamnaya population westward as a mass invasion or large-scale migration (postulated from the results of genetic studies of the last period). It was a gradual colonisation of certain regions, expansion of the frontier territory, accompanied by acculturation and mutual influence of different cultures. Gradually two components of the Yamnaya culture – Budzhak culture of the North-Western Black Sea region and the communities of the Balkan-Carpathian region – were united in a single trading network (Ivanova 2013; 2014).

The consideration of the archaeological material within the frontier theory and studies of the European archaeologists have allowed to define the cultural context that the population of Northwest Black Sea region has been included in. There are sufficient arguments to combine all burial grounds of the Yamnaya culture of South-Eastern and Central Europe into a separate Balkan-Carpathian variant of the Yamnaya cultural-historical community. Its peculiarity is a certain syncretism, manifested in the fusion of features of Yamnaya culture with the main features of the autochthonous cultures. This is reflected both in the inventory and in some elements of funeral rites (Ivanova 2014). On the other hand, there are still connections with the ancestral homeland, where artefacts from the newly developed areas appear.

In the Central European region, the sites with features of the Yamnaya culture are located in the territories of different cultures, not constituting local groups (Bátora 2006, p. 190, fig. 134). Probably, these monuments could have been left by the Yamnaya population that came from different areas of the Yamnaya culture community. Undoubtedly, a small part of this population came exactly from the North-Western Pontic region and moved to the central part of Europe. This is indicated by a small number of barrows in the middle reaches of the Dniester and Prut, as well as findings of a typical vessel, a "Budzhak jar", in the Lviv Region (Ivanova, Voytovich 2022). At the same time, study of the burial site in the locality Święte, located in the basin of the San River (a right tributary of the Vistula River), allowed to speak about the advance of the Yamnaya and Catacomb population from the territory of the Dnieper-Bug interfluves as well. The discovered feature combines elements of the Corded Ware culture, Catacomb culture and late stage of the Yamnaya culture (Kosko, Klochko, Olshevskiy 2012).

However, the possibility of migration of Yamnaya tribes from the territory of the Volga-Ural region raises great doubts. We will consider this question below.

https://biblioteca-digitala.ro

The isotope analysis of human bones from the Yamnaya graves from Alföld made it possible to determine regular movements of the Yamnaya people, over several generations, to this territory. They had previously inhabited the Western Romanian Mountains of Transylvania (Apuseni) (Gerling, Banffy, Dani 2012). Consequently, the advance to the west was gradual, with a gradual colonisation of the territories rather than a swift invasion. The possibility of movement of the Yamnaya population to Transylvania from the territory of the North-West Pontic region along the Suceava mountain road is quite consistent with this direction (Dergachev 1999).

The routes of the movement to Alföld can also be reconstructed on the basis of the archaeological finds, involving for comparisons the written sources and historical data of later epochs, for example about the movement of medieval nomads to Pannonia. The Pechenegs and Kipchaks mastered three routes from the South Russian steppes to the Central European plain (Hungary): the first one through the Iron Gate; the second one through the Southern Carpathians along the upper reaches of the Olt, Mureș and Someș rivers; the third one from the upper reaches of Siret and Prut to Tisza (Rasovskiy 1933, p. 3).

And what are the possible reasons for the widening of the frontier zone, the movement in the western direction, the formation of a new frontier in the Balkan-Carpathian area? At least two of them can be identified: the pursuit of metal sources (silver, copper, bronze) and the further development of the steppe zone, the basis of welfare of pastoral communities from the steppe. Probably, the supply of metal can be connected with the deposits of the Balkan-Carpathian region, where mines are known not only for copper (Thrace, Banat), but also for natural bronze and silver (Transylvania).

It is possible to conclude about the dominant and mediating role of the North-West Pontic region in trade and exchange contacts with the West and East. It was this region that connected the Black Sea steppes with other European territories, along the Dniester and Danube trade routes. The expansion of the North-Western Frontier in the Late Eneolithic and Early Bronze Age into the Balkan-Carpathian direction led to the appearance there of population groups that left under-barrows Eneolithic burials and burials of the Yamnaya culture (Frînculeasa *et alii* 2019, p. 63).

In our opinion, the North-Western Frontier in the Late Eneolithic and Early Bronze Age from the typological point of view shows complex directions of development, with a combination of two dominant aspects – pastoral and trade. This is indicated both by the peculiarities of the material culture and by the advance of the population in the western direction, towards the Balkan-Carpathian region with certain aims. At the early stage (Early Bronze Age/late Eneolithic), the inflow of the new population and the formation of the Budzhak culture are connected

https://biblioteca-digitala.ro

with the expansion of the steppe zone, caused by the aridisation of the climate and the development of cattle breeding. However, already at the turn of the 4th and 3rd millennia BC, the Yamnaya (Budzhak) population begins to move westward. And this vector is quite correlated with the main provisions of the frontier theory.

Exchange and trade. Exchange networks (metal, flint, obsidian, stone raw materials, etc.) easily penetrated cross-cultural boundaries, bringing together the most diverse cultural groups. The region north of the lower Danube is thought to provide an ideal starting point for such questions, since it is also currently at the centre of an intense debate about what constitutes identity in the context of the emerging relationship between archaeology and genetics (Preda-Bălănică, Frînculeasa, Heyd 2020, p. 98).

In our opinion, the archaeological data indicate that the movement of the frontier borders and colonisation of new territories (in this particular case) did not create a conflict situation in the processes of intercultural communication. Burials with weapons or wounds are rare in the Balkan-Carpathian region, but with prestigious artefacts (silver jewellery) are quite numerous. Burial features with a combination of several cultural traditions (Yamnaya culture + Coțofeni culture, Yamnaya culture + Ezero culture) are known. The mapping of the Yamnaya culture burials in the Balkano-Carpathian region (**Pl. I-II**) indicates their proximity to the copper deposits.

In this context, the observations and conclusions of researchers on the natural changes in the territory of the Greater Hungarian Valley in the Subboreal[4] are interesting. It is noted that in the Neolithic, 85% of the territory of Hungary was covered with oak-beech forests; willow and poplar grew near bogs and lakes, nowadays this figure is 17%. It has been suggested that the natural conditions have changed, mainly as a result of human activity, although climatic fluctuations may also have played a role. Deforestation is associated with the increase in metal production in the Copper and Bronze Age, which is impossible without fuel (Duffy 2010, p. 90-97). Therefore, we think it is possible to assume that Transylvania and Alföld were connected by production relations. It is known that there are no deposits of important natural minerals (copper, tin, salt) in Alföld. Nevertheless, already in the middle of the 3rd millennium BC the territory of Alföld was the most developed in the Carpathian Basin, and in the Late Bronze Age it became one of the most significant metallurgical centres in Europe. Raw materials for bronze foundries were imported, and it is quite natural – it is much more rational to transport ore than wood (Kavruk 2012, p. 30). In our opinion, it is likely that

[4] The Subboreal is a climatic period; it followed the Atlantic and was followed by the Subatlantic, after the Blyth-Santander stages. It lasted from 3710 to 450 BCE.

https://biblioteca-digitala.ro

the ore was transported to Alföld by the population of Yamnaya culture, for further smelting. This might explain the huge number of burial mounds located here, as well as the regular population movements, taking place over several generations, from the Western Romanian Mountains (Apuseni) region, as revealed by the isotope analysis.

The population of the Budzhak culture received metals (copper, bronze, silver) from there as ore, ingots or artefacts. The locations of burials and silver ornaments indicate the routes by which the metals reached the North-West Pontic region, as well as possible sources of silver.

The appearance of silver in the Early Bronze Age sites in Central and South-Eastern Europe is associated with the Yamnaya culture; with its disappearance, silver also disappears (Jovanovič 1993). The exchange equivalent in these relations could have been salt, which requires a hot and arid climate for its natural deposition (Ivanova 2013). Aridisation also contributed to the development of the road network, increasing the periods of their use, stimulating the movement of population over great distances, the development of new territories, and the formation of trade/exchange routes. The colonization of the Balkan-Carpathian area by the population of the Yamnaya culture determined the character of the relations between the newcomers and the autochthonous population in the context of the frontier.

The aridisation of the climate opened new economic possibilities for the steppe communities. The subsequent expansion of the steppe zone stimulated the development of cattle-breeding economy. It also allowed the population of the North-West Pontic region to use more natural resources than before, contributing to the increase of salt production.

The economic upswing, based on new economic opportunities and successful adaptation to climatic changes, was a factor that influenced the dynamics of the frontier. It contributed to the expansion of the frontier zone and to the advance of the population from the North-West Pontic region to South-Eastern and Central Europe. It is possible to speak about parallel development in the Early Bronze Age of two regions – the North-Western Black Sea region and the Balkan-Carpathian area. Bilateral contacts in the Eneolithic and Early Bronze Age intensified the expansion of the frontier area, affecting the social and economic potential of the population.

Genetic aspect. In recent years, there have been several articles presenting the results of the joint work of archaeologists and palaeogeneticists. They focused on the interpretation of the results obtained from the genome-wide analysis (Allentoft *et alii* 2015; Haak *et alii* 2015).

https://biblioteca-digitala.ro

They are primarily related to the problems of ancient population migrations, but special attention was also paid to the search for their ancestral home of the first Indo-Europeans, taking into account the genetic data. The main conclusion of these complex studies was that the migration of the Yamnaya culture tribes to Central Europe led to the formation of the corded pottery cultures and the spread of Indo-European languages in Europe.

The data on genomic markers served as a proof of the hypothesis. They found similarities between the two cultural communities. The presence of "Yamnaya genetics" in the genetics of central and north-western Europe of the Bronze Age was revealed: the gene pool of the Corded Ware culture was two-thirds related to the gene pool of the Yamnaya culture. The specificity of the Yamnaya genome is determined by the inclusion of two non-autochthonous components – Iranian farmers and Caucasian hunters and gatherers (Nikitin *et alii* 2017; Ivanova, Kiosak, Nikitin 2019).

Conclusions were drawn about the "Samara ancestral homeland" (Russia), from where the Yamnaya tribes moved to conquer Europe, but this hypothesis almost immediately caused criticism from leading Russian geneticists (Balanovskiy 2015) and archaeologists (Kleyn 2017 and others), undoubtedly specialists in this complex problem. Leo Kleyn noted several controversial points. The identified similarity could be a consequence of a common genetic source for the Yamnaya population and the Corded Ware culture, and this source could be somewhere in the north at an earlier time. He considers the opinion of archaeologists about the influence of the Yamnaya culture on cultural transformations in Europe to be exaggerated (Kleyn 2017, p. 367).

The emergence of steppe genetics in Europe in the 3rd millennium BC should probably be explained by the interactions that took place earlier. It is necessary to take into account the early and rather deep (up to the Caucasus) penetration of the genetic complex of the early farmers to the steppe. The material correspondence of this impulse can be numerous finds of Trypollian pottery in the steppe (Govedarica 2004), the role of the Gumelnița culture is also possible (Kotova 2013; Manzura 2013). The interactions between the steppe world and the world of "early farmers" were reciprocal and lasting. Instead of unidirectional movement – migration, the model of numerous mutual contacts and advances of separate groups of population, which were not necessarily connected with radical change of the habitats of large cultural communities, looks more realistic. Apparently, the economic factor (rather than invasion or conquest) was dominant in the cultural-historical processes and interrelations between the populations of the Yamnaya cultural-historical community and those of different parts of Europe, as well as in the formation and spread of the

https://biblioteca-digitala.ro

frontier zone. A special role in these processes is given to the Budzhak culture of the North-West Pontic region. One of the main stimuli for the movement of its population in the western direction was the establishment of trade relations and the formation of trade routes (Ivanova, Kiosak, Nikitin 2019; Ivanova, Nikitin 2020). The expansion of the steppe zone created habitual and comfortable living conditions for pastoralists in new places.

In spite of some differences, the genetic composition of the Yamnaya population was sufficiently homogeneous throughout the area of distribution of the burial features. In our opinion, this situation can be explained not by the advance or invasion of the Yamnaya population from the Samara (Volga-Ural) region to the Black Sea steppe and Central Europe, but by the common genetic substrate of the vast territory, formed in the Eneolithic, in the times of the Sredny Stog culture and connected exactly with it.

The erroneousness of the outdated ideas about the origin of the Yamnaya culture in the Volga-Ural region and the advance of the population from there in the western direction is indicated not only by the difference in the material culture (under the common world outlook – funeral rites), but also by the quantitative data. In the Volga-Ural region ("homeland") we know 162 burials of the Yamnaya culture from 152 barrows (according to 2013 data) (Morgunova 2014, p. 36), whereas in the North-West Pontic region there are at least 5-6 thousand (the exact accounting is complicated by the fact that not all results of the excavations are published). At the end of the 1980s the number of the excavated burials of the Yamnaya culture in the Ukraine exceeded 10,000 (Dr. M. Videiko, personal comment). On the lower Don, more than 300 Eneolithic and Early Bronze Age burial mounds were excavated until the end of the twentieth century, where about 1,500 burials of the Yamnaya culture were found (Fayfert 2018). Between the Prut and Dniester rivers alone, more than 700 mounds and more than 5,000 Eneolithic and Bronze Age burials have been excavated and published. In addition, there are more than 10,000 mounds between the Prut and Dniester rivers, of which more than 50% were built during the Eneolithic and Early Bronze Age (Topal 2019).

In Romanian Transylvania, the number of mounds of "Yamnaya time" is about 600, together with unexcavated ones (Diaconescu 2020). As of 2020: in Romania, 177 barrows containing 714 burials of the Yamnaya culture were investigated; in Hungary, 75 investigated barrows; in Serbia, 15; in Bulgaria, 80 barrows containing 460 burials of the Yamnaya culture were excavated. According to radiocarbon dates, three main burial horizons in barrow mounds are distinguished: 3050/2950 BC; 3050/2950-2550/2450 BC; 2550-2200 BC. In the last decade, a group of Late Neolithic burials, predating the Yamnaya culture, was identified from the mound

https://biblioteca-digitala.ro

features of lower Danube, Transylvania, and Alföld, which for many years have been attributed to the Yamnaya culture. They have been dated between 3300-3050 BC (Dani 2011, p. 26; Kaiser, Winger 2015: 9; Preda-Bălănică, Frînculeasa, Heyd 2020) (**Pl. I**).

Apart from the aspects related to the material culture and chronology of its separate regions (Ivanova 2006), the small number of burials of the Yamnaya culture in the Volga-Ural region, despite substantial archaeological excavations is noteworthy. This potential is insufficient for the conquest of Europe, and the lack of archaeological evidence so far for advancement from the Volga-Ural region westward has been noted repeatedly.

All these features cast doubt on the theory of large-scale Yamnaya migration to the west (the eastern direction is assumed as well). Judging by the arguments of the authors of the hypothesis, Yamnaya migration takes place in all regions according to the same scenario (occupation of new territories, displacement and replacement of the male population, with replacement of genetics) and with similar consequences (formation of new cultures).

Peculiarities of identity formation in the context of the frontier

The concept of the "Yamnaya package" was formulated in archaeology quite a long time ago. It describes the variants of interrelations between allochthons and autochthons in the frontier conditions, but without applying this term. The idea is that a recurring set of well-defined artefacts and customs visible in archaeological manifestations corresponds to an equivalent set of "social habits" that identify a cohesive social group. The function of the insignia that make up the "Yamnaya package" is to create and maintain a cultural boundary with other people living in the same area. These can be artefacts as well as clothing, drinking, culinary traditions and elements of ideology materialised in a special way. Yamnaya package transmission and adoption can be very rapid indeed, with demographic or economic pressures on one region being transferred to regions that are more distant as well (Harrison, Heyd 2007, p. 196-200, fig. 45-46).

Relationships in different habitats of the frontier zone may be structured differently, which is most often related to the quantitative ratio of the local to the newcomer population, the intensity of contacts, their purpose, etc. Both natural and socio-cultural factors play an important role (Ivanova 2014). The formation of a new reality in frontier conditions manifests itself in going beyond one's own culture, in various aspects of cross-cultural dialogue. For example, a peculiarity of the residence of the newcomers and locals is the practice of placing some burial mounds in sites previously occupied by other communities. As examples, we can mention the situation in Romanian Moldova, where several burial mounds

https://biblioteca-digitala.ro

have been erected over the remains of Late Cucuteni B (Horodiștea-Erbiceni) settlements (Burtănescu 2002, p. 224-225). In Muntenia, they overlap the settlements of Cernavoda II-Folteşti II. The same situation is in the settlements of Kostolac and Baden (dominating in Baden). There are different explanations for this situation. It is suggested that the populations of different cultures avoided each other because of their different lifestyles, but in some cases a special form of symbiosis was possible. It manifested itself in the overlapping of settlements with barrows (Ecsedy 1979, p. 15, 19, 39). This situation can be interpreted as an indicator of the social relationship between the two cultures, with a subordinate position of the Baden culture population (Anthony 2007, p. 137-138, 378-379). Tumuli were created after the abandonment of settlements, but the chronological interval between these two processes is unknown. A partial coexistence of the two cultures is also possible, but in a peculiar form (Horváth 2011, p. 89-90). Finally, this practice may be related to the marking of possession of these territories (Heyd 2011, p. 542; Frînculeasa *et alii* 2017, p. 39). Most likely, such marking, in addition to illustrating social hierarchy and/or territorial control, played a role in field orientation (Vernescu, Croitoru 2013, p. 89).

On the other hand, the relations in the frontier zone are never static, as has been noted by researchers. Frontier realities create conditions for the invention of practices and the formation of new relationships between people and their material world. At the same time, resettlement did not always mean radical and encompassing changes in practices and traditions. Differences in behaviour may have led to the formation of social groups or the emergence of a discourse of "otherness" and "sameness". Nevertheless, a fair amount of difference may have been accepted and tolerated, even taken for granted and embedded in the intermediate space of the frontier (Naum 2010, p. 107, 113, 116). At the same time, more often alien communities did not create a new culture, but sought to recreate the cultural tradition of the homeland – in the first stages, at least (Chornovol 2016).

The first group of the Yamnaya population that appeared in the zone of the Balkan-Carpathian area/frontier did not remain "newcomers" forever, but after some time they became "locals", autochthons. Nevertheless, new groups of the same Yamnaya population arriving from the steppe might well have been considered "newcomers", with special relations both with the local population and with the already adapted related Yamnaya. For many local communities (who lived in long-term settlements and buried their dead in flat cemeteries) that were used to the presence of steppe people and their way of life, the "newcomers" did not stimulate any significant changes (Heyd 2011, p. 545). At the same time, new types of relationships were forming: between local and newly arrived population, between autochthons and people who had been living in the area for several generations,

https://biblioteca-digitala.ro

between autochthons and outsiders regularly moving along seasonal trade routes, etc. The difficulty also lies in trying to determine who is a newcomer and who is a native in a scenario of interaction that lasted some 500 years (Preda-Bălănică, Frînculeasa, Heyd 2020, p. 96-98).

Archaeological excavations and radiocarbon dates allowed us to identify the period when pre-Yamnaya burials coexisted with Yamnaya burials (Frînculeasa *et alii* 2019, p. 63). Researchers note that the definitions "local" or "non-local" are not something frozen in time; they reflect states that are actively changing and transforming (Preda-Bălănică, Frînculeasa, Heyd 2020). As an example, the observations about the relations between local and non-local (Yamnaya) population, made as a result of the excavations of the barrow from Strejnicu (jud. Prahova), Romania, may be cited (Frînculeasa *et alii* 2021). They demonstrate the dynamics of intercultural relations in the zone of Balkan-Carpathian frontier. As the results of absolute dating and some elements of the burial ritual and tools show, there is a certain chronological evolution – both in terms of their origin as well as in the questions of correlation of the Yamnaya communities with local ones, who already used burial mounds in their funeral ritual. And this is not a static picture, but a dynamic one: originally the Yamnaya population did not use mounds that had already been built. Such an approach may indicate a well-defined political relationship with the local population/elite; it manifests itself institutionally, with the possible preservation of the status quo, including the territorial one. The incoming Yamnaya communities are detached from the Northern Pontic, but at the same time they have long retained the ability to build barrows and preserve the traditions of the Yamnaya culture outside the territory of their origin. In the first stages Yamnaya mounds are created, they are also used for successive (secondary) burials, probably of community/family members. Later, Yamnaya culture communities reuse and resize tumuli previously built by pre-Yamnaya locals. In the middle of the 3rd millennium BC, the Yamnaya population stops building barrows, reusing existing ones. It is likely that not only common social relations and institutions but also a common sacral space emerged (Frînculeasa *et alii* 2021, p. 87). Flat necropolises with burials of the Yamnaya culture also appear (Ailincăi *et alii* 2021, p. 231, fig. 13; Alexandrov, Stefanova 2021, p. 69-72).

The peculiarity of the material culture of the settlers in the new territories was a gradual loss of the forms of dishes, typical for the Yamnaya/Budzhak culture[5], and further introduction of Balkan-Carpathian and Central European features and artefacts into the funeral rites (**Pl. III-VI**). Not only the position of the skeleton on the side or stretched out on the back, common in the Danube region, but also

[5] They are found only in the burials in the Romanian Moldova and Dobrogea.

https://biblioteca-digitala.ro

a flat burial rite (*e.g.* Brailița and Zimnicea cemeteries in Muntenia) are used. At the same time, the classical Yamnaya features are also preserved. The impact on the autochthonous population was manifested mainly in the funerary rites, and to a lesser extent in pottery and other artefacts (knives, silver ornaments). It is assumed that the cord ornamentation on the ceramics of the Balkan-Carpathian region arose under the influence of the steppe population of the Black Sea region (**Pl. VII-VIII**).

This indicates the presence of certain integration processes and the formation of relatively stable relations between aliens and cultures of the Carpathian-Balkan frontier.

Frontier theory and archaeological research: perspectives

In general, frontier theory can become a tool not only for the analysis of historical events in the recent past (new and modern history), but also for the reconstruction of ancient history in a particular area (frontier zone), based on archaeological data. This is facilitated, first of all, by the very notion of the frontier – as a mobile border, as a gradually expanding areal, as a symbolic space of intersection of social, cultural, ethnic markers of various communities. Taking into account the existing developments of historians and specialists in other humanities disciplines (sociologists, culturologists, anthropologists, philosophers, political scientists) it is necessary to develop new approaches in archaeology as well. In the archaeology of the Bronze Age it is already traditional to allocate not simply archaeological cultures, but cultural-historical communities (Yamnaya, Catacomb), cultural circle (Babino) or cultural phenomenon (Bell Beakers). There is a gradation into separate cultures and cultural variants. This approach, which has justified itself, is still not complete. Out of the spotlight, can remain the relationships between different population groups within the same culture. In addition, attention is not always paid to the nature of the relationship between the newly arrived mono-cultural population and the autochthons. Autochthons may use various cultural traditions, which may differ even in relatively compact geographic areas. Contacts which are reconstructed based on the archaeological data can be differed both in the material sphere (artefacts) and in the spiritual one (funeral ceremonies, sacral world). On the other hand, their absence in the synchronic cultures indicates the distancing of human collectives, most likely within the framework of the opposition "native – alien". And at the same time, the intensity and direction of contacts are not always influenced by the distance: sometimes contacts are more distinctive with the remote cultural groups than with the neighbouring ones (for example, presence of Yamnaya graves with the features of Coțofeni culture in Thrace, in the area of Ezero culture) (Nikolova 2000).

https://biblioteca-digitala.ro

"The frontier is not just a natural landscape to be conquered, it is, above all, a certain space inhabited by people with a different culture... In the process of settling new territories, peoples constantly had to come into contact with representatives of other cultures. In the course of such contacts, principles of perception of the «alien» and ways of communication with him were crystallized. This encounter at a distant borderland radically changed the culture of the peoples involved, transforming both themselves and their worldviews. The «alien» in these contacts very often appears not only as an object, but also as a subject of historical processes, their driver and motivator" (Yakushenkova 2014, p. 2, 8).

Conclusion

The analysis of the archaeological material allowed us to conclude that the integration processes of different cultural traditions of the local Eneolithic population (Kvitianska, Lower Mikhaylovka, Zhivotilovka, Post-Stog, Late Cernavoda, Usatovo cultures and cultural groups), possibly with external cultural influence, against the background of intensification of cultural-historical processes, led to the formation of the Budzhak/Yamnaya culture of the North-West Pontic region on the basis of the local, proto-Budzhak horizon (Ivanova 2015). It was formed in the conditions of intensification of migration processes and cultural integration in the zone of the forming frontier.

Archaeology has traditionally focused on the study of the centres of formation and development of various cultures. Only relatively recently (and to a limited extent so far) has the gaze of specialists been turned to the periphery and the frontiers. This has been facilitated to a certain extent by the involvement of frontier theory. Probably, in this context it will be possible to find the answer to a serious question – why on peripheries of the Yamnaya cultural–historical area separate archaeological cultures are allocated – Budzhak in the West, Novotitorovka in the South and Poltavka in the East. Only local variants are known in the vast central territory. On the other hand, considering the North-West Pontic region and the Balkan-Carpathian region through the prism of the frontier theory, two types of frontier characteristic of these territories can be distinguished. The first of them (North-Western) can be attributed to the complex, pastoral and trade type. The second (Balkan-Carpathian) is predominantly a trade type (in relation to the communities of the Yamnaya culture).

The North-West Pontic region has all the necessary signs of a frontier: the transformation of local cultures, the arrival of new populations, their expansion to certain loci, the integration or isolation of groups of autochthons and aliens. Over time, the Northwest Frontier spreads and acquires a new appearance due to the formation of enclaves in new territories and contacts with them. The transformation

https://biblioteca-digitala.ro

of individual enclaves into a unified network, expanding in different directions, was the basis of the Balkan-Carpathian frontier of the Early Bronze Age.

The aridisation of the climate did not have negative consequences for the population of the western Black Sea Steppe of the Late Eneolithic-Early Bronze Age: as a result of climatic changes, steppe communities flourished. That is why the economy of the population was also complex, pastoral-agricultural, with pastoralism having a leading role. This aspect was a certain (but not the only) attractor that facilitated the influx of new population and the development of new territories. Researchers consider the territory of the North-West Pontic region as a linking chain or a kind of "bridge" between East and West, between the world of farmers and the world of pastoralists (Manzura 1993). Archaeological data also indicate the advance of the population from the territory of the North-West Pontic region in a westerly direction and the creation of frontier zones, first on the territories of Romanian Moldova, northern and southern Dobrogea and then further west and southwest, mastering the Balkan-Carpathian region. In the process of this gradual movement, the cultural appearance and cultural ties of the Yamnaya population in the new places of residence changed.

The economic factor was dominant in the cultural-historical processes and relations of the population of the North-West Pontic region and different parts of Europe and in the formation and spread of the frontier zone. The special role is given to the Budzhak culture, from which area the population mainly spread to different regions of the Balkans, Pre-Carpathian and Central Europe. One of the basic stimuli to its movement in the western direction was the establishment of trade relations and the formation of trade routes, an important goal was to obtain metals: silver, copper, bronze, and mastering the techniques of their processing. The genetic homogeneity of the population of a large territory, in our opinion, should be explained not by the invasion, but by the genetic relationship in an earlier time. This phenomenon may be associated with the Sredny Stog community of the Eneolithic period.

Thus, various aspects of the frontier theory provide an opportunity to reconstruct different variants of historical development and cultural dialogue in a certain territory and in a certain chronological period on the basis of archaeological data.

Taking into consideration the possible interrelations of the population of the North-West Pontic region, leaving sites of different cultures, allows defining the character of the North-Western frontier, the direction of its advancement, and the dynamics of intra-cultural changes. The frontier (as a limit) advances not only geographically, but also socially, culturally and ideologically. The theory of the frontier allows the conciliation of different aspects of life in a single process,

https://biblioteca-digitala.ro

promotes transfer of attention to social aspects, and allows allocating a plurality of variants of mutual relations and development to the frontier zone and the dynamics of cultural landscapes.

Bibliography

Ailincăi *et alii* 2021: S-C. Ailincăi, M. Constantinescu, A. Dima, G. Sava, F. Mihail, C. Micu, M. Mocanu, A-D. Stănică, *Bronze Age Graves at Jijila (Southeastern Romania),* in: V. Heyd, G. Kulcsár, B. Preda-Bălănică (Eds.), *Yamnaya Interactions. Proceedings of the International Workshop held in Helsinki, 25-26th April 2019. The Yamnaya Impact in Prehistoric Europe,* 2, Budapest, 2021, p. 207-242.

Alexandrov, Stefanova 2021: S. Alexandrov, A. Stefanova, *The Early Bronze Age graves from Devnya (Northeast Bulgaria). 50 years later,* Peuce, S.N. XIX, 2021, p. 49-77.

Allentoft *et alii* 2015: M. E. Allentoft, M. Sikora, K.-G. Sjögren [*et alii*], E. Willerslev, *Population genomics of Bronze Age Eurasia*, Nature 522, 2015, p. 167-172.

Anthony 2007: D. Anthony, *Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the Modern World,* Princeton-Oxford, 2007.

Balanovskiy 2015: O. P. Balanovskiy, Genofond Evropy, Moskva, 2015 // О. П. Балановский, *Генофонд Европы,* Москва, 2015.

Bátora 2006: J. Bátora, *Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej,* Petrus Publisher, Bratislava, 2006.

Billington 2001: R. A. Billington, *Westward Expansion: A History of the American Frontier,* University of New Mexico Press, Abridged 6th edition, New Mexico, 2001.

Burtănescu 2002: F. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut*, București, 2002.

Chernykh 1976: E. N. Chernykh, *Drevnyaya metalloobrabotka na yugo-zapade SSSR*, Moskva, 1976 // Е. Н. Черных, *Древняя металлообработка на юго-западе СССР*, Москва, 1976.

Chornovol 2013: I. Chornovol, *Diskurs kolonizatsiï. teoriya frontiru ta istoriografiya Ukraïni*, Ukraïna: kulturna spadshchina, natsionalna svidomist, derzhavnist 23, 2013, p. 260-282 // І. Чорновол, *Дискурс колонізації, теорія фронтиру та історіографія України*, Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 23, 2013, с. 260-282.

Chornovol 2016: I. Chornovol, *Komparativni frontiri: svitoviy i vitchiznyaniy vimir*, Avtoreferat disertatsiï na zdobuttya naukovogo stupenya doktora istorichnikh nauk, Lviv, 2016 // І. Чорновол, *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, Львів, 2016.

Dani 2011: J. Dani, *Research of Pit-Grave culture kurgans in Hungary in the last three decades. Kurgan studies: An environmental and archaeological multiproxy study of burial mounds of the Eurasian steppe zone*, British Archaeological Report, International Series 2238, 2011, p. 25-69.

Dashkevich 1989: Ya. Dashkevich, *Bolshaya granitsa Ukrainy*, in: I. I. Krupnik (Red.). *Etnokontaktnye zony v evropeyskoy chasti SSSR (geografiya. dinamika. metody izucheniya)*, Moskva, 1989, p. 7-19 // Я. Дашкевич, *Большая граница Украины*, в: И. И. Крупник (Ред.), *Этноконтактные зоны в европейской части СССР (география, динамика, методы изучения),* Москва, 1989, с. 7-19.

Dergachev 1991: V. A. Dergachev, *O ponyatii «kontaktnaya zona»*, in: V. M. Masson (Red.), *Arkheologicheskie kultury i kulturnaya transformatsiya*, Materialy metodologicheskogo seminara, Leningrad, 1991, p. 76-82 // В. А. Дергачев. *О понятии «контактная зона»*,

https://biblioteca-digitala.ro

в: В. М. Массон (Ред.), *Археологические культуры и культурная трансформация,* Материалы методологического семинара, Ленинград, 1991, с. 76-82.

Dergachev 1999: V. A. Dergachev, *Osobennosti kulturno-istoricheskogo razvitiya Karpato-Podnestrovya. K probleme vzaimodeystviya drevnikh obshchestv Sredney, Yugo-Vostochnoy i Vostochnoy Evropy*, Stratum plus 2, 1999, p. 169-221 // В. А. Дергачев, *Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья. К проблеме взаимодействия древних обществ Средней, Юго-Восточной и Восточной Европы*, Stratum plus 2, 1999, с. 169-221.

Dergachov 2004: V. O. Dergachov, *Pizniy period Tripilskoï kulturi*, in: M. Yu. Videyko (Red.), *Entsiklopediya tripilskoï tsivilizatsiï*, Kiïv, 2004, p. 109-114 // В. О. Дергачов, *Пізній період Трипільської культури*, в: М. Ю. Відейко (Ред.), *Енциклопедія трипільської цивілізації*, Київ, 2004, с. 109-114.

Diaconescu 2020: D. Diaconescu, *Step by Steppe: Yamnaya culture in Transylvania*. Praehistorische Zeitschrift 91/1 (2020) 17–44.

Duffy 2010: P. R. Duffy, *Complexity and autonomy in Bronze Age Europe: assessing cultural developments in Eastern Hungary*, Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy (Anthropology), University of Michigan, Michigan, 2010. http://www.deepblue.lib.umich.edu/bitstream/2027.42/75970/1/pduffy_1.pdf.

Ecsedy 1979: I. Escedy, *The People of the Pit–grave Kurgans in Eastern Hungary*, Budapest, 1979.

Epimakhov 2014: A. V. Epimakhov, *Kontseptsiya frontira v istoricheskikh i arkheologicheskikh issledovaniyakh. Sovremennoe sostoyanie*, in: S. D. Vaulin (Red.). *Nauka YuUrGU. Materialy 66-y nauchnoy konferentsii*, Chelyabinsk, 2014, p. 875-879 // А. В. Епимахов, *Концепция фронтира в исторических и археологических исследованиях. Современное состояние*, в: С. Д. Ваулин (Ред.), *Наука ЮУрГУ. Материалы 66-й научной конференции,* Челябинск, 2014, с. 875-879.

Epimakhov 2018a: A. V. Epimakhov, *Sotsialnye struktury v usloviyakh frontira: primer bronzovogo veka Yuzhnogo Zauralya*, Stratum plus 2, 2018, p. 91-108 // А. В. Епимахов, *Социальные структуры в условиях фронтира: пример бронзового века Южного Зауралья,* Stratum plus 2, 2018, с. 91-108.

Fayfert 2018: A. V. Fayfert, *Ranniy etap yamnoy kultury epokhi bronzy nizhnego Podonya*, Avtoreferat dissertatsii na soiskanii uchenoy stepeni kandidat istoricheskikh nauk, Voronezh, 2018 // А. В. Файферт, *Ранний этап ямной культуры эпохи бронзы нижнего Подонья,* Автореферат диссертации на соискании ученой степени кандидат исторических наук, Воронеж, 2018.

Feinman 1986: G. M. Feinman, *On the cutting edge or out of bounds? Archaeology approaches the frontier,* Anthropology 10 (1), 1986, p. 43-53.

Frînculeasa *et alii* 2017: A. Frînculeasa, A. Simalcsik, B. Preda, D. Garvăn, *Smeeni – Movila Mare. monografia unui sit arheologic regăsit,* Târgoviște, 2017.

Frînculeasa *et alii* 2019: A. Frînculeasa, B. Preda-Bălănică, D. Garvăn, O. Negrea, A. Soficaru, *Towards a better understanding of the end of the Fourth Millennium BC in Northern Muntenia: The case of the Burial mound in Ploiești – Gara de vest*, Ziridava Studia Archaeologica 33, 2019, p. 55-90.

Frînculeasa *et alii* 2021: A. Frînculeasa, O. Negrea, A. Dîscă, A. Simalcsik, *Tumulul II de la Strejnicu (județul Prahova) – o prezentare arheologică și bio-antropologică*, Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare 3, 2021, p. 67-104.

https://biblioteca-digitala.ro

Gerling, Banffy, Dani 2012: C. Gerling, E. Banffy, J. Dani, *Immigration and transhumance in the Early Bronze Age Carpathian Basin: the occupants of a kurgan*, Antiquity 86, 2012, p. 1097-1111.

Govedarica 2004: B. Govedarica, *Zeptertrager: Herrscher der Steppen. Die fruhen Ockergraber des alteren Aneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und in Steppenraum Sudost- und Osteuropa*s, Mainz, 2004.

Haak *et alii* 2015: W. Haak, I. Lazaridis, N. Patterson *et alii*, *Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe*, Nature 522, 2015, p. 207-211.

Harrison, Heyd, 2007: R. J. Harrison, V. Heyd, *The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: The Example of 'Le Petit Chasseur I+III' (Sion, Valais, Switzerland)*, Praehistorische Zeitschrift 82 (2), 2007, p. 129-214.

Heyd 2011: V. Heyd, *Yamnaya Groups and Tumuli West of the Black Sea*, Ancestral Landscapes: Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium BC), Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 61, 2011, p. 536-555.

Horváth 2011: T. Horváth, *Hajdúnánás-Tedej-Lyukas-halom. An interdisciplinary survey of a typical kurgan from the Great Hungarian Plain region: a case study (The revision of the kurgans from the territory of Hungary)*, British Archaeological Report, International Series 2238, 2011, p. 71-131.

Ivanova 2006: S. V. Ivanova, *Yamnaya kulturno–istoricheskaya obshchnost: radiouglerodnoe datirovanie i problemy formirovaniya*, Rossiyskaya arkheologiya 2, 2006, p. 113-121 // С. В. Иванова, *Ямная культурно–историческая общность: радиоуглеродное датирование и проблемы формирования*, Российская археология 2, 2006, с. 113-121.

Ivanova 2010: S. V. Ivanova, *Prirodnye resursy i ekonomika drevnikh obshchestv*, Stratum plus 2, 2010, p. 49-97 // С. В. Иванова, *Природные ресурсы и экономика древних обществ,* Stratum plus 2, 2010, с. 49-97.

Ivanova 2013: S. V. Ivanova, *Kulturno-istoricheskie kontakty naseleniya Severo-Zapadnogo Prichernomorya v rannem bronzovom veke: Zapad-Vostok*, Stratum plus 2, 2013, p. 199-258 // С. В. Иванова, *Культурно-исторические контакты населения Северо-Западного Причерноморья в раннем бронзовом веке: Запад-Восток,* Stratum plus 2, 2013, с. 199-258.

Ivanova 2014: S. V. Ivanova, *Balkano-Karpatskiy variant yamnoy kulturno-istoricheskoy oblasti*, Rossiyskaya arkheologiya 2, 2014, p. 5-20 // С. В. Иванова, *Балкано-Карпатский вариант ямной культурно-исторической области,* Российская археология 2, 2014, с. 5-20.

Ivanova 2015: S. V. Ivanova, *«Protobudzhakskiy gorizont» Severo-Zapadnogo Prichernomorya*, Stratum plus 2, 2015, p. 275-294 // С. В. Иванова, *«Протобуджакский горизонт» Северо-Западного Причерноморья,* Stratum plus 2, 2015, с. 275-294.

Ivanova 2019: S. V. Ivanova, *Frontir v arkheologii: osobennosti rekonstruktsii*, in: V. G. Kushnir (Red.), *Kh Mizhnarodna naukova konferentsiya «Odeski etnografichni chitannya»*, Odesa, 2019, p. 35-45 // С. В. Иванова, *Фронтир в археологии: особенности реконструкции,* в: В. Г. Кушнир (Ред.), *X Міжнародна наукова конференція «Одеські етнографічні читання»,* Одеса, 2019, с. 35-45.

Ivanova 2020: S. V. Ivanova, *Import abo imitatsiya: pro osoblivosti Budzhatskoï kulturi Pivnichno-Zakhidnogo Prichornomor'ya*, Arkheologiya i davnya istoriya Ukraïni 4 (37), 2020, p. 182-198 // С. В. Іванова, *Імпорт або імітація: про особливості Буджацької культури Північно–Західного Причорномор'я,* Археологія і давня історія України 4 (37), 2020, с. 182-198.

Ivanova 2021a: S. V. Ivanova, *Severo-Zapadnoe Prichernomore v kontekste teorii frontira (ranniy bronzovyy vek)*, Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a

https://biblioteca-digitala.ro

Moldovei, 28-29 octombrie 2021, Chișinău, 2021, p. 39-40 // С. В. Иванова, *Северо-Западное Причерноморье в контексте теории фронтира (ранний бронзовый век),* Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a Moldovei, 28-29 octombrie 2021, Chișinău, 2021, p. 39-40.

Ivanova 2021b: S. V. Ivanova, *Fenomen frontiru u sotsiokulturnomu konteksti*, Arkheologiya i davnya istoriya Ukraïni 2 (39), 2021, p. 93-108 // С. В. Іванова, *Феномен фронтиру у соціокультурному контексті,* Археологія і давня історія України 2 (39), с. 93-108.

Ivanova 2021c: S. Ivanova, *Istoriya naseleniya Severo-Zapadnogo Prichernomorya v kontse IV-III do n.e.*, Zhitomir, 2021 // С. Иванова, *История населения Северо-Западного Причерноморья в конце IV-III до н.э.,* Житомир, 2021.

Ivanova, Kiosak, Nikitin 2019: S. Ivanova, D. Kiosak, A. Nikitin, *Proniknovenie yamnoy kultury v Tsentralnuyu Evropu: prostranstvo i vremya dlya vzaimodeystviya (genetika i arkheologiya)*, Archaeologia Bimaris 5, 2019, p. 649-663 // С. Иванова, Д. Киосак, А. Никитин, *Проникновение ямной культуры в Центральную Европу: пространство и время для взаимодействия (генетика и археология)*, Archaeologia Bimaris 5, 2019, с. 649-663.

Ivanova, Kiosak, Vinogradova 2011: S. V. Ivanova, D. V. Kiosak, E. I. Vinogradova, *Modeli zhiznedeyatelnosti naseleniya Severo-Zapadnogo Prichernomorya i klimaticheskie anomalii (6200-2000 let do n. e.)*, Stratum plus 2, 2011, p. 101-140 // С. В. Иванова, Д. В. Киосак, Е. И. Виноградова, *Модели жизнедеятельности населения Северо-Западного Причерноморья и климатические аномалии (6200-2000 лет до н. э.),* Stratum plus 2, 2011, с. 101-140.

Ivanova, Nikitin 2020: S. Ivanova, A. Nikitin, *Yamna kultura: pokhodzhennya ta migratsiï v konteksti teoriï frontiru*, Zapiski istorichnogo fakultetu ONU imeni I. I. Mechnikova 31. 2020, p. 17-39 // С. Іванова, А. Нікітін, *Ямна культура: походження та міграції в контексті теорії фронтиру,* Записки історичного факультету ОНУ імені І. І. *Мечникова* 31, 2020, с. 17-39.

Ivanova, Voytovich 2022: S. Ivanova. M. Voytovich, *Migratsiï chi kulturni kontakti: shchodo teoriï «yamnoï navali» na tereni Tsentralnoï Єvropi*, Materiali i doslidzhennya z arkheologiï Prikarpattya i Volini, 2022 (in press) // С. Іванова, М. Войтович, *Міграції чи культурні контакти: щодо теорії «ямної навали» на терени Центральної Європи*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 2022, с. 56-105.

Jovanovič 1993: B. Jovanovič, *Silver in the Yamna (Pit-Grave) Culture in the Balkans,* The Journal of Indo-European Studies 21 (3-4), 1993, p. 207-214.

Kaiser, Winger 2015: E. Kaiser, K. Winger, *Pit graves in Bulgaria and the Yamnaya Culture,* Präehistorische Zeitschrift 90 (1-2), 2015, p. 1-27.

Kappeler 2007: A. Kappeler, *Mala istoriya Ukraïni*, Vidavnitstvo K.l.C., Kiïv, 2007 // А. Каппелер, *Мала історія України*, Видавництво К.І.С., Київ, 2007.

Kappeler, Vulf, Kravchenko 2011: A. Kappeler, V. Kravchenko, L. Vulf, «*Poverkh kordonu»: kontseptsiya prikordonnya yak ob'ekt doslidzhennya. Ukraïna moderna*, Pogranichchya. Okraïni. Periferiï 18, 2011, p. 47-77 // А. Каппелер, В. Кравченко, Л. Вульф, «*Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження. Україна модерна,* Пограниччя. Окраїни. Периферії 18, 2011, с. 47-77.

Karabushchenko 2016: P. L. Karabushchenko, *Elita i frontir*, Zhurnal frontirnykh issledovaniy 2, 2016, p. 92-104 // П. Л. Карабущенко *Элита и фронтир,* Журнал фронтирных исследований 2, 2016, с. 92-104.

Karachoni, Pidgrushniy, Koval 2016: D. Karachoni, G. Pidgrushniy, K. Koval, *Ukraïnskiy step ta ugorskiy Alfeld yak teritoriï frontiru*, Chasopis sotsialno-ekonomichnoï geografiï 20 (1), 2016, p. 46-53 // Д. Карачоні, Г. Підгрушний, К. Коваль, *Український степ та угорський Альфельд як території фронтиру,* Часопис соціально-економічної географії 20 (1), 2016, с. 46-53.

https://biblioteca-digitala.ro

Kavruk 2012: V. Kavruk, *Olovo i sol v Karpatskom basseyne v bronzovom veke*, Revista Arheologică. Serie nouă VIII (1-2), 2012, p. 16-36 // В. Каврук, *Олово и соль в Карпатском бассейне в бронзовом веке,* Revista Arheologică, Serie nouă VIII (1-2), 2012, p. 16-36.

Kleyn 2017: L. S. Kleyn, *Yamnaya, ne yamnaya (obzor sovremennykh rabot o kurgannykh pogrebeniyakh Podunavya)*, Stratum plus 2, 2017, p. 361-378 // Л. С. Клейн, *Ямная, не ямная (обзор современных работ о курганных погребениях Подунавья)*, Stratum plus 2, 2017, с. 361-378.

Klochko 2004: V. I. Klochko, *Metalurgiya ta metaloobrobne virobnitstvo tripilskoï kulturi*, in: M. Yu. Videyko (Red.), *Entsiklopediya Tripilskoï tsivilizatsiï, 1,* Kiïv, 2004, p. 219-222 // В. І. Клочко, *Металургія та металообробне виробництво трипільської культури*, в: М. Ю. Відейко (Ред.), *Енциклопедія Трипільської цивілізації*, *1*, Київ, 2004, с. 219-222.

Kosko, Klochko, Olshevskiy 2012: O. Kosko, V. I. Klochko, A. Olshevskiy, *Ritualniy ob'ekt naselennya prichornomorskoï kulturnoï spilnoti dobi rannoï bronzi na r. Syan*, Arkheologiya 2, 2012, p. 67-75 // О. Косько, В. І. Клочко, А. Ольшевський, *Ритуальний об'єкт населення причорноморської культурної спільноти доби ранньої бронзи на р. Сян,* Археологія 2, 2012, с. 67-75.

Kotova 2013: N. S. Kotova, *Dereivskaya kultura i pamyatniki Nizhnemikhaylovskogo tipa*, Kiev-Kharkov, 2013 // Н. С. Котова, *Дереивская культура и памятники Нижнемихайловского типа*, Киев-Харьков, 2013.

Krivitska 2015: O. Krivitska, *Diskurs pogranichchya v sotsiokulturnikh doslidzhennyakh: teoretiko-metodologichni aspekti*, Naukovi zapiski Institutu politichnikh i etnonatsionalnikh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukraïni 4 (75), 2015, p. 173-197 // О. Кривицька, *Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти,* Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України 4 (75), 2015, с. 173-197.

Lattimore 1962: O. Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, Oxford University Press, Boston, 1962.

Litvinenko 2009: R. O. Litvinenko, *Ґeneza. rozvitok ta istorichna dolya kulturnogo kola Babine*, Materiali ta doslidzhennya z arkheologiï Skhidnoï Ukraïni 9, 2009, p. 44-90 // Р. О. Литвиненко, *Ґенеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине*, Матеріали та дослідження з археології Східної України 9, 2009, с. 44-90.

Maksimovich 2017: O. Maksimovich, *Teoretiko-metodologichni pidkhodi do sotsiologichnogo analizu prikordonnya*, Visnik KhNU imeni V. N. Karazina, Sotsiologichni doslidzhennya suchasnogo suspilstva: metodologiya, teoriya, metodi 38, 2017, p. 26-30 // О. Максимович, *Теоретико-методологічні підходи до соціологічного аналізу прикордоння,* Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи 38, 2017, с. 26-30.

Manzura 1992: I. V. Manzura, *Stepnye vostochnoevropeyskie obshchnosti eneolita – ranney bronzy v khronologicheskoy sisteme balkano-dunayskikh kultur*, in: V. I. Grosu (Red.). *Materialy i issledovaniya po arkheologii i etnografii Moldovy*, Kishinev, 1992, p. 87-101 // И. В. Манзура, *Степные восточноевропейские общности энеолита – ранней бронзы в хронологической системе балкано-дунайских культур,* в: В. И Гросу (Ред.), *Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдовы,* Кишинев, 1992, с. 87-101.

Manzura 1993: I. Manzura, *The East-West Interaction in the Mirror of the Eneolithic and Early Bronze Cultures in the Northwest Pontic*, Revista archeologica 1, 1993, p. 23-54.

Manzura 2013: I. V. Manzura, *Kultury stepnogo eneolita*, in: I. V. Bruyako, T. L. Samoylova (Red.), *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomorya*, Odessa, 2013, p. 115-153 // И. В.

https://biblioteca-digitala.ro

Манзура, *Культуры степного энеолита*, в: И. В. Бруяко, Т. Л. Самойлова (Ред.), *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья,* Одесса, 2013, с. 115-153.

Morgunova 2014: N. L. Morgunova, *Priuralskaya gruppa pamyatnikov v sisteme volzhsko-uralskogo varianta yamnoy kulturno-istoricheskoy oblast*, Orenburg, 2014 // Н. Л. Моргунова, *Приуральская группа памятников в системе волжско-уральского варианта ямной культурно-исторической области*, Оренбург, 2014.

Naum 2010: M. Naum, *Re-emerging Frontiers: Postcolonial Theory and Historical Archaeology of the Borderlands*, Journal of Archaeological Method and Theory 17, 2010, p. 101-131.

Nikitin *et alii* 2017: A. Nikitin, S. Ivanova, D. Kiosak, J. Badgerow, J. Pashnick, *Subdivisions of haplogroups U and C encompass mitochondrial DNA lineages of Eneolithic-Early Bronze Age Kurgan populations of western North Pontic steppe* Journal of human genetics 62 (6), 2017, p. 605-613.

Nikolova 2000: L. Nikolova, *Yamnaya kultura na Balkanakh*, Stratum plus 2, 2000, p. 423-458 // Л. Николова, *Ямная культура на Балканах*, Stratum plus 2, 2000, с. 423-458.

Parker, Rodseth 2016: B. J. Parker, L. Rodseth (Eds.), *Untaming the Frontier in Anthropology, Archaeology, and History*, The University of Arizona Press, Tucson, 2016.

Patokova *et alii* 1989: E. F. Patokova, V. G. Petrenko, N. B. Burdo, L. Yu. Polishchuk, *Pamyatniki tripolskoy kultury v Severo-Zapadnom Prichernomore,* Naukova Dumka, Kiev, 1989 // Э. Ф. Патокова, В. Г. Петренко, Н. Б. Бурдо, Л. Ю. Полищук, *Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье*, Наукова Думка, Киев, 1989.

Preda-Balanica, Frînculeasa, Heyd 2020: B. Preda-Balanica, A. Frînculeasa, V. Heyd, *The Yamnaya Impact North of the Lower Danube: A Tale of Newcomers and Locals*, Bulletin de la Société préhistorique française 117 (1), 2020, p. 85-101.

Rasovskiy 1933: D. A. Rasovskiy, *Pechenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii*, Sbornik statey po arkheologii i vizantinovedeniyu 6, 1933, p. 82-142 // Д. А. Расовский, *Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии,* Сборник статей по археологии и византиноведению 6, 1933, с. 82-142.

Romanova *et alii* 2014: A. P. Romanova. S. N. Yakushenkov. E. V. Khlyshcheva, D. V. Vasilev, Ok. S. Yakushenkova, Ol. S. Yakushenkova, M. Kh. Kusmidinova, M. S. Topchiev, *Nizhnevolzhskiy frontir: kulturnaya pamyat i kulturnoe nasledie (Uchebnoe posobie)*, Sorokin Roman Vasilevich, Astrakhan, 2014 // А. П. Романова, С. Н. Якушенков, Е. В. Хлыщева, Д. В. Васильев, Ок. С. Якушенкова, Ол. С. Якушенкова, М. Х. Кусмидинова, М. С. Топчиев, *Нижневолжский фронтир: культурная память и культурное наследие (Учебное пособие),* Сорокин Роман Васильевич, Астрахань, 2014.

Telegin, Pustovalov, Kovalyukh 2003: D. Y. Telegin, S. Z. Pustovalov, N. N. Kovalyukh, *Relative and absolute Chronology of Yamnaya and Catacomb Monuments the issue of co-–existence*, Baltic Pontic Studies 12, 2003, p. 132-184.

Topal 2019: D. A. Topal, *Osobennosti kurgannogo landshafta mezhdu Dnestrom, Prutom i Dunaem*, Drevnosti Vostochnoy Evropy, Tsentralnoy Azii i Yuzhnoy Sibiri v kontekste svyazey i vzaimodeystviy v evraziyskom kulturnom prostranstve (novye dannye i kontseptsii), Materiali mezhdunarodnoy konferentsii, Sankt-Peterburg, 18-22 noyabrya 2019 g., Sankt-Peterburg, 2019, p. 29-32 // Д. А. Топал, *Особенности курганного ландшафта между Днестром, Прутом и Дунаем*, Древности Восточной Европы, Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействий в евразийском культурном пространстве (новые данные и концепции), Материали международной конференции, Санкт-Петербург, 18-22 ноября 2019 г., Санкт-Петербург, 2019, с. 29-32.

https://biblioteca-digitala.ro

Tovkaylo, Fomenko 2013: M. T. Tovkaylo, V. M. Fomenko, *Ґruntoviy mogilnik usativskogo tipu na Ґardi*, in: L. L. Zaliznyak (Red.), *Pivnichne Priazov'ya v epokhu kam'yanogo viku – eneolitu. Do 100-richchya vid narodzhennya V. M. Danilenka*, Melitopol, 2013, p. 185-193 // М. Т. Товкайло, В. М. Фоменко, *Ґрунтовий могильник усатівського типу на Ґарді,* в: Л. Л. Залізняк (Ред.), *Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку – енеоліту. До 100-річчя від народження В. М. Даниленка*, Мелітополь, 2013, с. 185-193.

Turner 2011: F. Turner, *Znachennya frontiru v amerikanskiy istorii*, Ukraïna moderna 18, 2011, p. 11-46 // Ф. Тернер, *Значення фронтиру в американській історії*, Україна модерна 18, 2011, с. 11-46.

Vermenich 2012: Ya. Vermenich, *Pogranichchya yak sotsiokulturniy fenomen: prostoroviy vimir*, Regionalna istoriya Ukraïni 6, 2012, p. 67-90 // Я. Верменич, *Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір,* Регіональна історія України 6, 2012, с. 67-90.

Vernescu, Croitoru 2013: M. Vernescu, C. Croitoru, *Late Copper Age and Bronze Age Tumuli in the North-Eastern Part of Brăila Plain and Covurlui Plain*, in: S. C. Ailincăi, A. Ţârlea, C. Micu (eds), *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice la Babadag (1962-2012), Actele conferinţei Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadagh, Tulcea, 20-22 septembrie 2012*, Ed. Istros, Brăila, 2013, p. 89-130.

Vinarchuk 2013: T. V. Vinarchuk, *Natsionalniy kontekst kontseptsii frontiru v ukraïnskiy istoriografii*, Naukovi pratsi istorichnogo fakultetu Zaporizkogo natsionalnogo universitetu XXXVI, 2013, p. 211-217 // Т. В. Винарчук, *Національний контекст концепції фронтиру в українській історіографії,* Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету XXXVI, 2013, с. 211-217.

Włodarczak 2010: P. Włodarczak, *Dunajski szlak kultury grobów jamowycha problem genezy kultury ceramiki sznurowej,* in: S. Czopek, S. Kadrow (Eds.), *Mente et rutro: Studia archaeologica Johanni Machnik*, Rzeszów, 2010, p. 299-325.

Yakushenkova 2014: O. S. Yakushenkova, *Obraz chuzhogo v geterotopnykh prostranstvakh frontira*, Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchènoy stepeni kandidata filosofskikh nauk, Astrakhan, 2014 // О. С. Якушенкова, *Образ чужого в гетеротопных пространствах фронтира,* Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата философских наук, Астрахань, 2014.

Zamyatina 1998: N. Yu. Zamyatina, *Zona osvoeniya (frontir) i ee obraz v amerikanskoy i russkoy kultura*, Obshchestvennye nauki i sovremennost 5, 1998, p. 75-89 // Н. Ю. Замятина, *Зона освоения (фронтир) и ее образ в американской и русской культура,* Общественные науки и современность 5, 1998, с. 75-89.

https://biblioteca-digitala.ro

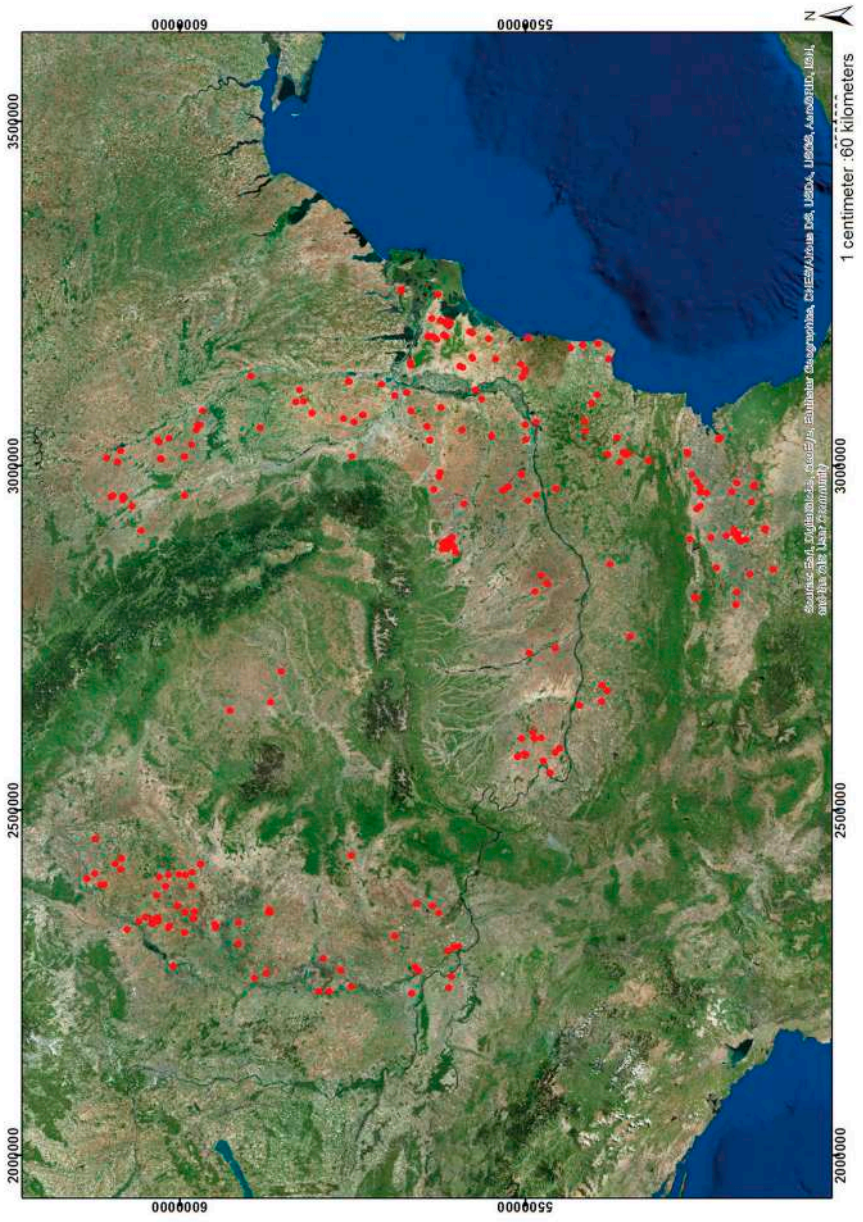

Pl. I. Map of Yamnaya burial mounds excavated on the territory of present-day countries of Romania, Bulgaria, Serbia and Hungary (after Preda-Bălănică, Frînculeasa, Heyd 2020)
Pl. I. Harta movilelor funerare Yamnaya excavate pe teritoriul actual al României, Bulgariei, Serbiei și Ungariei (după Preda-Bălănică, Frînculeasa, Heyd 2020)

https://biblioteca-digitala.ro

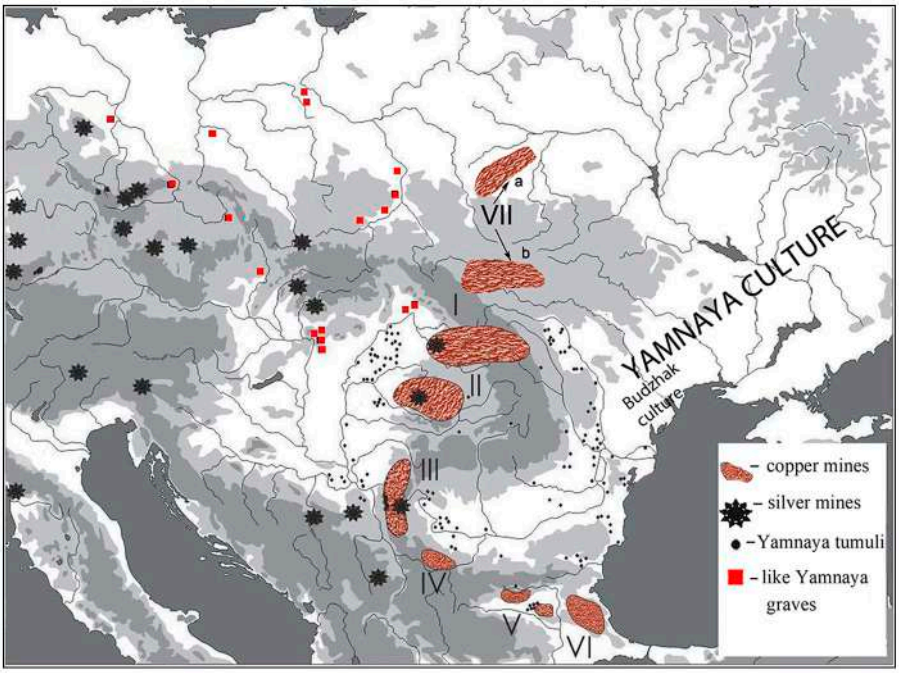

Pl. II. Location of copper-ore zones, silver mines and Yamnaya burial mounds of the Balkan-Carpathian region (after Chernykh 1976; Klochko 2004, added by the author).
Copper-ore areas: I – Northern part of the Eastern Carpathians (Baia Mare, Rodna, Baia Borşa, Southern Bucovina); II – Western Romanian Mountains (Apuseni), Metaliferi and Bihorului ore regions; III – Banat, Bor, Vidin deposit group; IV – Vrancea group; V – Upper Trakia group; VI – Strandja; VIIa – native copper in Volhynia; VIIb – cuprous sandstones
Pl. II. Localizarea minelor de argint din zonele de minereu de cupru şi movilele funerare Yamnaya din regiunea balcano-carpatică (după Chernykh 1976; Klochko 2004, adăugat de autor).
Zone cu minereu de cupru: I – partea de nord a Carpaţilor Orientali (Baia Mare, Rodna, Baia Borşa, Bucovina de Sud); II – Munţii României de Vest (Apuseni), Munţii Metaliferi şi Bihorului ; III – Grupul de depozite Banat, Bor, Vidin; IV – grupul Vrancea; V – grupul Traciei Superioare; VI – Strandja; VIIa – Cupru nativ în Volhynia; VIIb – gresii cuproase

https://biblioteca-digitala.ro

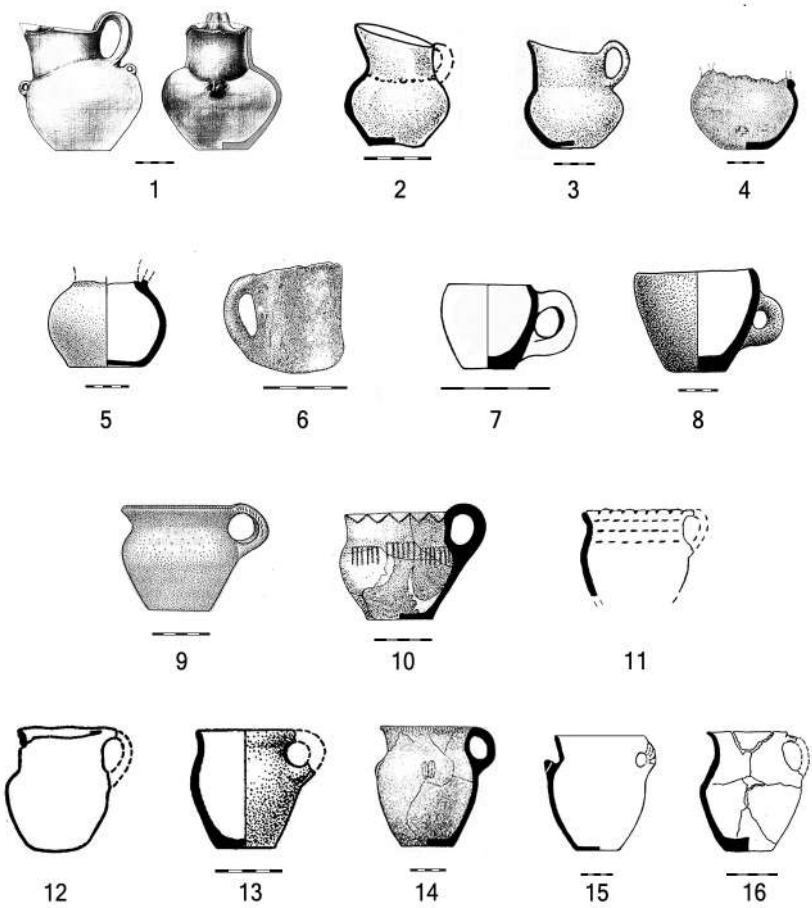

Pl. III. Ceramics of the Budzhak culture, with parallels in the cultures of the Balkan-Carpathian region (after Ivanova 2021c). 1. Matroska, 1, destroyed grave; 2. Kubej 21/5; 3. Glubokoe 2/11; 4. Ursoaia 3/6; 5. Diviziya II, 5/7; 6. Kovalevka I, 3/2; 7. Novogradkovka 2/9; 8. Vishnevoe 54/1; 9. Mayaki III, 1/18; 10. Olănești 1/28; 11. Frikacej 1/5; 12. Bolgrad 1/12; 13. Novogradkovka 2/9; 14. Taraclia 16/5; 15. Strumok 1/3; 16. Novaya Dolina 3/5

Pl. III. Ceramica culturii Budzhak, cu paralele în culturile din regiunea balcano-carpatică (după Ivanova 2021c). 1. Matroska, 1, mormânt distrus; 2. Kubej 21/5; 3. Glubokoe 2/11; 4. Ursoaia 3/6; 5. Diviziya II, 5/7; 6. Kovalevka I, 3/2; 7. Novogradkovka 2/9; 8. Vishnevoe 54/1; 9. Mayaki III, 1/18; 10. Olănești 1/28; 11. Frikacej 1/5; 12. Bolgrad 1/12; 13. Novogradkovka 2/9; 14. Taraclia 16/5; 15. Strumok 1/3; 16. Novaia Dolina 3/5

https://biblioteca-digitala.ro

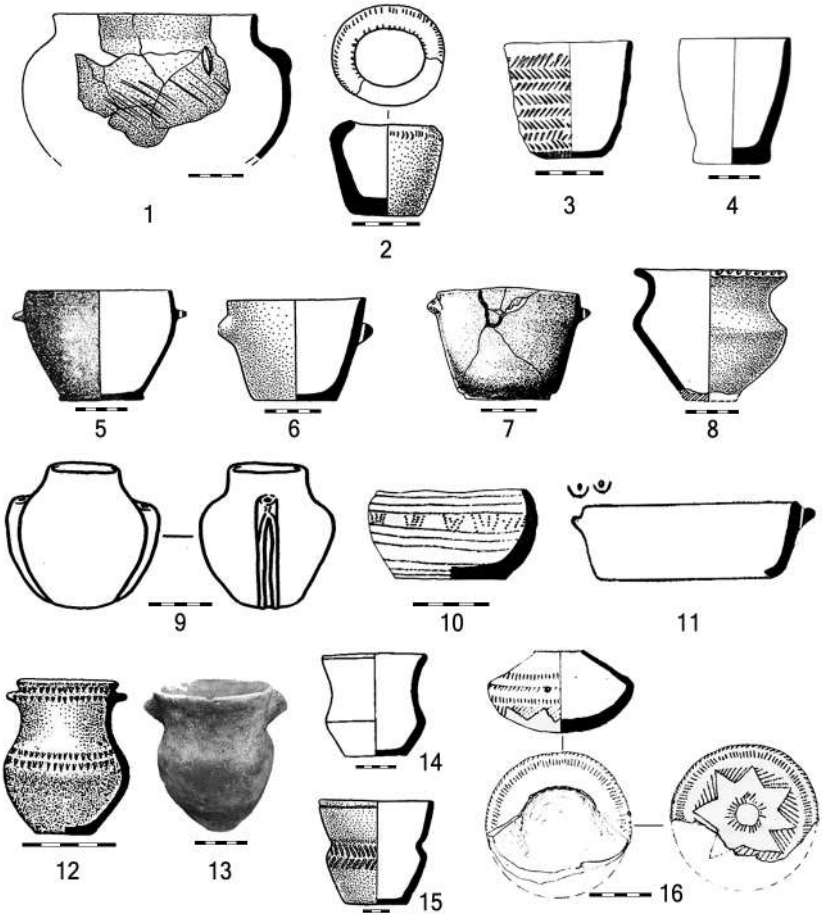

Pl. IV. Ceramics of the Budzhak culture, with parallels in the cultures of the Balkan-Carpathian region (after Ivanova 2021c). 1. Nerushaj 9/9; 2. Vishnevoe 52/3; 3. Novogradkovka 2/9; 4. Alkaliya 4/2; 5. Starye Belyary 1/14; 6. Novogradkovka 5/3; 7. Shcherbanka 1/10; 8. Trapovka 5/6; 9. Bolgrad 5/6; 10. Novogradkovka 5/4; 11. Dubăsarii Vechi 1/38; 12. Taraclia 14/16; 13. Dzinilor 9/12; 14. Holmskoe 1/16; 15. Diviziya II, 2/5; 16. Kurchi 3/8

Pl. IV. Ceramica culturii Budzhak, cu paralele în culturile regiunii balcanico-carpatice (după Ivanova 2021c). 1. Nerushaj 9/9; 2. Vishnevoe 52/3; 3. Novogradkovka 2/9; 4. Alcaliya 4/2; 5. Starye Belyary 1/14; 6. Novogradkovka 5/3; 7. Shcherbanka 1/10; 8. Trapovka 5/6; 9. Bolgrad 5/6; 10. Novogradkovka 5/4; 11. Dubăsarii Vechi 1/38; 12. Taraclia 14/16; 13. Dzinilor 9/12; 14. Holmskoe 1/16; 15. Diviziya II, 2/5; 16. Kurchi 3/8

https://biblioteca-digitala.ro

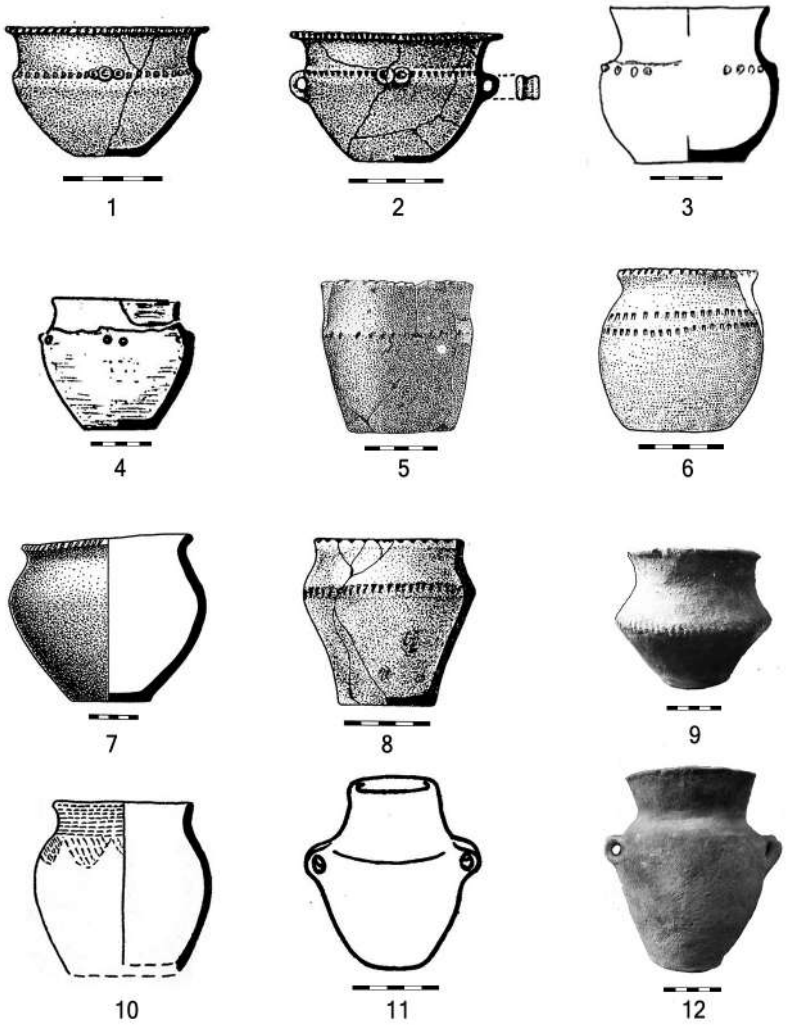

Pl. V. Ceramics of the Budzhak culture, with parallels in the cultures of the Balkan-Carpathian region (after Ivanova 2021c). 1. Cazaclia 8/5; 2. Taraclia 14/1; 3. Plavni 9/7; 4. Medveja 4/4; 5. Kovalevka I, 3/8; 6. Kovalevka II, 8/4; 7. Belolesʹe 11/9; 8. Olănești 3/8; 9. Nikolaevka 8/10; 10. Glubokoe, k. 2, mound; 11. Bolgrad 3/1; 12. Plavni 12/9
Pl. V. Ceramica culturii Budzhak, cu paralele în culturile regiunii balcanico-carpatice (după Ivanova 2021c). 1. Cazaclia 8/5; 2. Taraclia 14/1; 3. Plavni 9/7; 4. Medveja 4/4; 5. Kovalevka I, 3/8; 6. Kovalevka II, 8/4; 7. Belolesʹe 11/9; 8. Olănești 3/8; 9. Nikolaevka 8/10; 10. Glubokoe, k. 2, movilă; 11. Bolgrad 3/1; 12. Plavni 12/9

https://biblioteca-digitala.ro

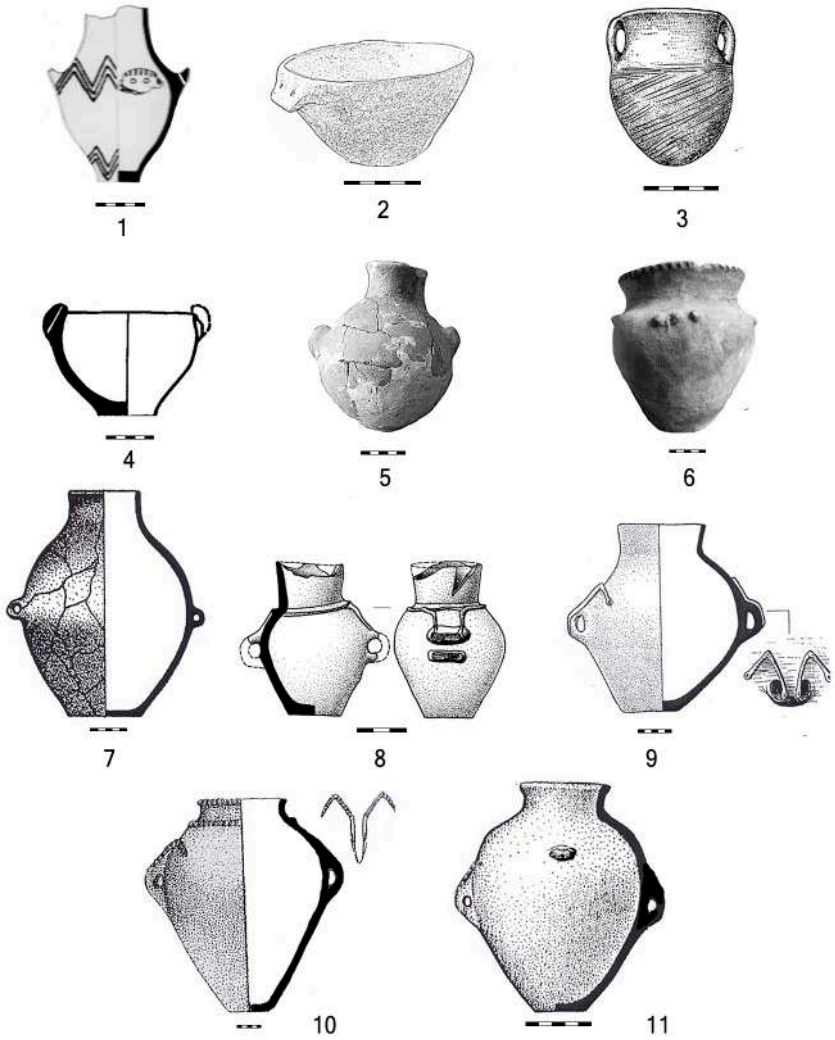

Pl. VI. Ceramics of the Budzhak culture, with parallels in the cultures of the Balkan-Carpathian region (after Ivanova 2021c). 1. Alkaliya, k. 25; 2. Belyaevka 1/20; 3. Kovalevka VII, 1/24; 4. Vishnevoe 17/36; 5. Holmskoe 1/21; 6. Petrodolinskoe 1/4; 7. Sărătenii 2/10; 8. Trapovka k. 1; 9. Gradeshka I, 5/11; 10. Camenka 6/18; 11. Camenka 3/13
Pl. VI. Ceramica culturii Budzhak, cu paralele în culturile din regiunea balcanica-carpatică (după Ivanova 2021c). 1. Alcaliya, k. 25; 2. Belyaevka 1/20; 3. Kovalevka VII, 1/24; 4. Vishnevoe 17/36; 5. Holmskoe 1/21; 6. Petrodolinskoe 1/4; 7. Sărătenii 2/10; 8. Trapovka k. 1; 9. Gradeshka I, 5/11; 10. Camenka 6/18; 11. Camenka 3/13

https://biblioteca-digitala.ro

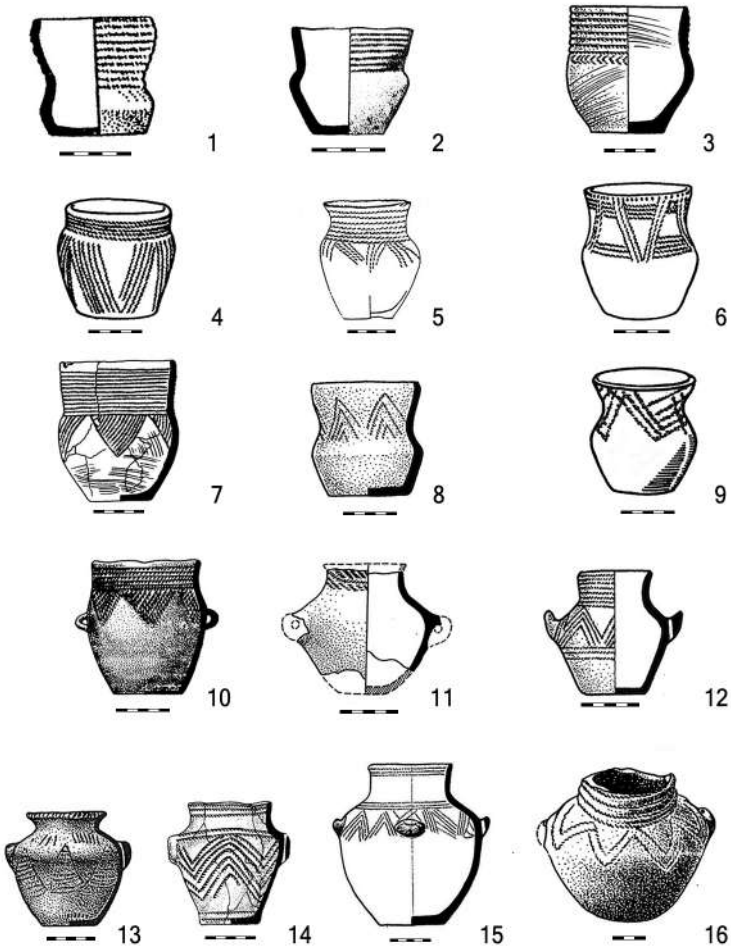

Pl. VII. Ceramics of the Budzhak culture with cord decoration (after Ivanova 2021c). 1. Mirnoe 1/12; 2. Butory 9/3; 3. Trapovka 6/20; 4. Bashtanovka 7/21; 5. Kurchi 3/11; 6. Bashtanovka 7/12; 7. Holodnaya balka 1/13; 8. Trapovka 4/5; 9. Efimovka 9/17; 10. Purcari 1/29; 11. Gradeshka I, 5/1; 12. Mihajlovka 3/6; 13. Nicolscoe 16/16; 14. Olănești 1/15; 15. Gradeshka I, 5/11; 16. Belolesʼe, 1, mound

Pl. VII. Ceramica culturii Budzhak cu decor de șnur (după Ivanova 2021c). 1. Mirnoe 1/12; 2. Butory 9/3; 3. Trapovka 6/20; 4. Bashtanovka 7/21; 5. Kurchi 3/11; 6. Bashtanovka 7/12; 7. Holodnaya balka 1/13; 8. Trapovka 4/5; 9. Efimovka 9/17; 10. Purcari 1/29; 11. Gradeshka I, 5/1; 12. Mihailovka 3/6; 13. Nicolscoe 16/16; 14. Olănești 1/15; 15. Gradeshka I, 5/11; 16. Belolesʼe, 1, movila

https://biblioteca-digitala.ro

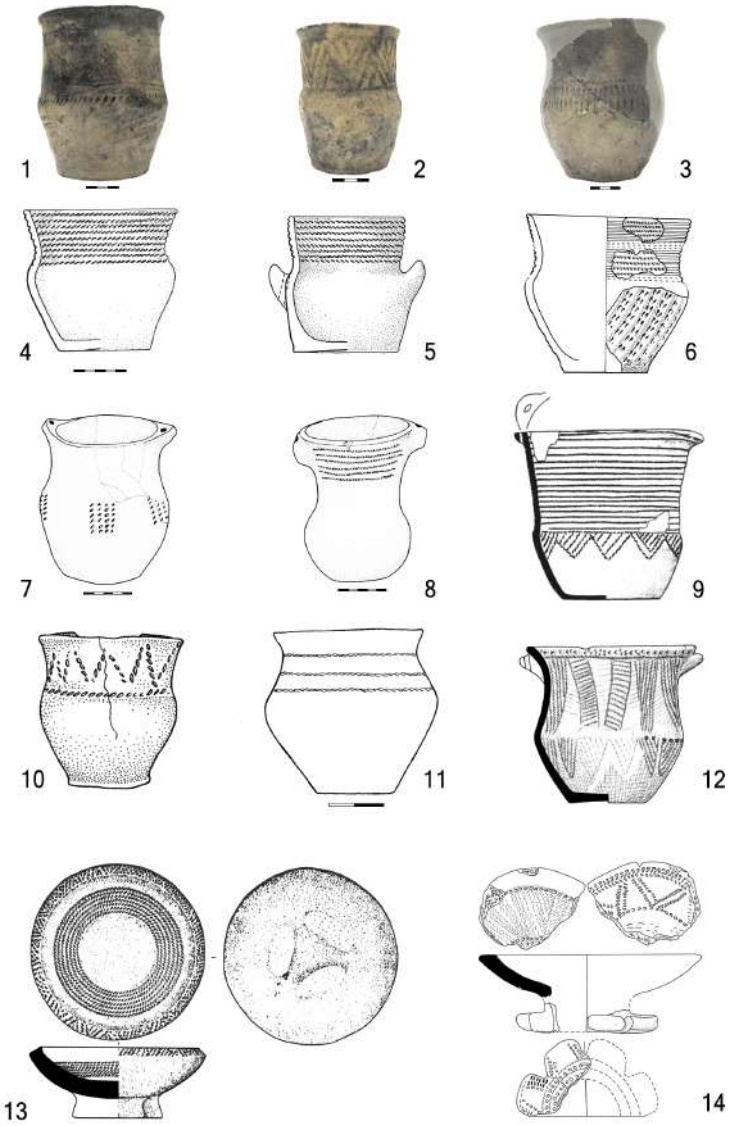

Pl. VIII. Pots with cord decoration from burial mounds north of the Lower Danube (after Preda-Bălănică, Frînculeasa, Heyd 2020)
Pl. VIII. Vase cu decor șnurat din movile de la nord de Dunărea de Jos (după Preda-Bălănică, Frînculeasa, Heyd 2020)

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Raasi 4/2022, 127-165.

Ritualul Iamnaia și persistențe locale în prima jumătate a mileniului al III-lea (complexe funerare cercetate în anul 2021 în nordul Munteniei)

Alin Frînculeasa[1]*, Daniel Garvăn[2], Angela Simalcsik[3], Octav Negrea[1], Roxana Munteanu[2], Cătălin Dinu[2], Ana Ilie[4], Laurențiu Grigoraș[2]

Acest studiu este dedicat Dr. hab. Prof. Valentin Dergaciov cu ocazia aniversării vârstei de 80 de ani

Rezumat. Cercetarea sistematică a tumulilor preistorici în „arealul Prahova" (sud-vestul jud. Prahova) a generat un „pachet" consistent de informații legate de fenomenul funerar Iamnaia. Avem astfel acces la cronologia acestor monumente, ritualul funerar, inventarele mormintelor, dinamica bio-socială. Deși „arealul Prahova" este unul relativ restrâns, avem aici elemente congruente cu reprezentarea acestui fenomen în întregul său habitat. În anul 2021 au fost cercetați doi tumuli în localitățile Ariceștii Rahtivani și Târgșoru Nou (jud. Prahova), în care au fost descoperite morminte Iamnaia. În același an, în localitatea Lipia (jud. Buzău) a fost descoperit un mormânt plan datând din prima jumătate a mileniului al III-lea. Deși nu au fost identificate caracteristicile unei înmormântări tumulare, acest mormânt prezintă o serie de elemente specifice aceluiași fenomen funerar. Descoperirea de la Lipia permite abordarea mormintelor plane datând din prima jumătate a mileniului al III-lea descoperite în apropierea unor tumuli sau chiar în zone în care astfel de construcții funerare lipsesc. Aceste morminte se adaugă așezărilor contemporane, deocamdată marcate de prezențe mai curând discrete, care împreună conturează un tablou complex asupra primei jumătăți a mileniului al III-lea în zona sud-carpatică.

Cuvinte cheie: tumuli, mileniul al III-lea, Iamnaia, morminte plane, Ariceștii Rahtivani, Lipia.

[1] Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești, România.

[2] Muzeul Județean Buzău, Buzău, România.

[3] Centrul de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov" Academia Română Filiala Iași; Rezervația Cultural-Naturală „Orheiul Vechi", Republica Moldova; Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale (ICBE), Chișinău, Republica Moldova.

[4] Complexul Național Muzeal „Curtea Domnească", Târgoviște, România.

* Autor corespondent: alinfranculeasa@yahoo.com.

https://biblioteca-digitala.ro

The Yamnaya ritual and local persistence in the first half of the third millennium BC (funerary features researched in 2021 in northern Muntenia). The systematic research of prehistoric graves in the "Prahova area" (southwest of Prahova County) has generated a consistent "package" of information related to the Yamnaya funerary phenomenon. We thus have access to the chronology of these monuments, funeral ritual, grave goods, and bio-social dynamics. Although the "Prahova area" is a relatively small one, the elements found here are representative for this phenomenon in its entire territory of distribution. In 2021, two mounds were researched in the localities of Ariceștii Rahtivani and Târgșoru Nou (Prahova County), in which Yamnaya graves were discovered. In the same year, in the locality of Lipia (Buzău County) a flat grave dating from the first half of the third millennium BC was found. Although the characteristics of a burial mound have not been identified, this grave has a number of elements specific to the same funerary phenomenon. The discovery from Lipia enables a discussion regarding flat graves dating from the first half of the third millennium BC found near burial mounds or even in areas where these funerary monuments do not occur. These graves, together with contemporary settlements so far marked by rather discreet presences, outline a complex picture of the first half of the third millennium BC in the south-Carpathian area.
Key words: mounds, third millennium BC, Yamnaya, flat graves, Ariceștii Rahtivani, Lipia.

.....

Aflată în zona de câmpie din sud-vestul județului Prahova, pe terasa estică a râului Prahova, comuna Ariceștii Rahtivani poate deveni un reper în ceea ce privește cercetarea tumulilor preistorici la nord de Dunărea Inferioară. Este o unitate administrativă în care au fost cartați peste 100 de tumuli[5], din care unii sunt distruși din cauza unor construcții realizate în secolele XX și XXI (Frînculeasa 2020c). În satele componente Ariceștii Rahtivani, Târgșoru Nou, Nedelea și Stoenești au fost excavați 13 tumuli[6]. Au fost descoperite numeroase morminte preistorice din mileniile IV-III î. Hr. (Frînculeasa *et alii* 2015a; Frînculeasa 2021b), dar și unul atribuit populațiilor turanice (sec. X-XI d. Hr.) (Frînculeasa *et alii* 2020b). De asemenea, a fost cercetat un complex aparținând culturii Cernavodă II, suprapus de un mormânt tumular (Frînculeasa 2020a).

Noi informații privind înmormântările în tumulii datând din prima jumătate a mileniului al III-lea provin din cercetarea a doi tumuli în anul 2021 pe raza satelor Ariceștii Rahtivani și Târgșoru Nou. În ce privește ritualul funerar, acesta păstrează tiparul celor cercetate și publicate anterior (groapă rectangulară cu

[5] Aflate în satul Târgșoru Nou, movilele cu numerele 119 și 120 au fost cartate de A. Frînculeasa și. O. Negrea în data de 02.06.2022.

[6] Mai adăugăm cercetarea unei movile în anul 2011 în Ariceștii Rahtivani, care s-a dovedit a fi o groapă de gunoi datând din sec. al XX-lea, dar și un teren din Târgșoru Nou, pe care apărea marcat un tumul (pe hărți), în prezent dispărut. Deși am decapat zona în care este marcată movila, nu am identificat morminte preistorice, ci doar câteva gropi recente. De asemenea, în anul 2018, în apropierea tumulului T.VII de la Aricești, am cercetat o movilă care acoperea o amenajare ce avea legătură cu o exploatare/sondă închisă. În anul 2022 am cercetat o movilă în satul Nedelea care s-a dovedit a fi una naturală, fără complexe arheologice.

https://biblioteca-digitala.ro

colțurile rotunjite, indivizi depuși pe spate cu membrele inferioare îndoite și ridicate, orientare vest-est, depunere de ocru, prezența unei rogojini pe fundul gropii). La Ariceștii Rahtivani mormântul primar aparținea unui adult de sex masculin, în cazul tumulului de la Târgșoru Nou movila a fost ridicată pentru a fi înmormântat un subadult. Ne aflăm în fața unui comportament social bine conturat în cazul societății Iamnaia, în care observăm că principalii beneficiari ai unor astfel de monumente complexe sunt adulții de sex masculin, urmați de subadulți (Frînculeasa 2019). În cazul tumulului de la Ariceștii Rahtivani au putut fi observate o serie de detalii privind amenajarea acestor complexe funerare (realizarea unei „platforme" pe care a fost ridicată movila, săparea unor „trepte" în manta, succesiune de movile dispuse concentric).

În anul 2021, în timpul cercetărilor de la Lipia (Buzău), au fost descoperite 13 morminte, din care șase preistorice (Munteanu *et alii* 2022). Important este mormântul M.8, care, conform datării, poziției defunctului, prezenței ocrului și analogiilor vasului descoperit, permite o primă abordare a mormintelor plane datând din prima jumătatea a mileniului al III-lea, descoperite în apropierea unor tumuli sau chiar în zone în care aceste monumente funerare lipsesc.

Despre complexele funerare cercetate în anul 2021

Tumulul de la Ariceștii Rahtivani (Ariceşti T.VIII = T.16) a fost identificat și cartat în data de 25.04.2013 de către A. Frînculeasa și B. Preda în timpul unor cercetări de suprafață. Avea înălțimea de circa 1,4 m și diametrul de aproximativ 40 m (**Fig. 1/1**). Acesta se află în tarlaua 64, număr cadastral 23869, la nord de DN72 și la est de satul Ariceștii Rahtivani, la 470 m nord de un tumul săpat în anul 2013 (Frînculeasa *et alii* 2014). În zona apropiată se află și alți tumuli cercetați în anii 2016 (Frînculeasa 2020b) și 2018 (Frînculeasa 2021b; Frînculeasa *et alii* 2022). Situl are codul RAN 132084.20 (http://ran.cimec.ro/sel.asp?codran=132084.20). Coordonatele geografice în zona centrală a movilei sunt următoarele: 44°56'59.71"N, 25°52'37.09"E.

Tumulul de la Târgșoru Nou (Târgșoru Nou T.II = T.22) a fost identificat și cartat în data de 13.12.2013 de către A. Frînculeasa și B. Preda în timpul unor cercetări de suprafață. Avea înălțimea de circa 1 m și diametrul de aproximativ 30 m (**Fig. 1/2**). Este amplasat în tarlaua 100, la vest de satul Târgșoru Nou, la 90 m sud de balastiera *Pontiac*, la 50 m vest de De 510, suprapus de linia de înaltă tensiune. Situl are codul RAN 132128.05 (http://ran.cimec.ro/sel.asp?codran=132128.05). Coordonatele geografice în zona centrală a movilei sunt următoarele: 44°54'39.49"N, 25°51'34.38"E.

Localitatea Lipia se află la circa 6 km vest de orașul Buzău, iar situl *Movila Drumul Oilor*, la 0,6 km sud-est de localitate, la nord de DN1B, în zona de formare

https://biblioteca-digitala.ro

a râului Călmățui. Cercetările arheologice au început în anul 2018 (Garvăn 2021, p. 67). Au fost delimitate două sectoare, *tell* și *terasă*, fiecare cu stratigrafie și trăsături distincte. Dacă în campania din anul 2018 a fost abordat *tell*-ul (Garvăn *et alii* 2019), care are înălțimea de circa 2 m și diametrul de 60 × 50 m (Garvăn 2021, p. 124), în anul 2021 cercetările au vizat *sectorul terasă* (Munteanu *et alii* 2022), zonă abordată prin investigații geofizice în anul 2019 (Garvăn *et alii* 2020, p. 530-531, Pl. I; Garvăn 2021, p. 124). Săpătura a fost amplasată la circa 50 m vest de *tell*-ul eneolitic (**Pl. X**). Au fost deschise două secțiuni (notate S.2 și S.3), orientate nord-sud, cu dimensiunile de 10 × 2 m, între acestea fiind păstrat un martor stratigrafic cu lățimea de 0,5 m. Suprafețele au fost amplasate pe o mică ridicătură a terenului (**Pl. X/3B**), acolo unde, la suprafața solului, în arătură, au fost descoperite câteva oase umane și fragmente ceramice specifice mileniului I d. Hr. Stratigrafia zonei nu este una foarte concludentă, nedelimitându-se un strat arheologic: între 0 și -0,30/-0,40 m – strat arabil, negru, în cea mai mare parte afectat de lucrările agricole recente, cu resturi arheologice rulate (fragmente ceramice și osteologice, inclusiv părți din schelete umane); sub -0,30 m apare un strat de argilă cafeniu-gălbuie, în care s-au conturat majoritatea complexelor adâncite. Au fost descoperite 13 morminte, din două perioade distincte, respectiv epoca bronzului și cea medievală. De asemenea, au fost descoperite oase umane de la alte morminte deranjate, dar și gropi eneolitice atribuite culturii Gumelnița (Munteanu *et alii* 2022).

Metode și mijloace aplicate ale cercetării arheologice

Cei doi tumuli cercetați în anul 2021 au fost abordați diferit. În cazul celui de la Ariceștii Rahtivani, datorită dimensiunii sale, am considerat că ar putea avea o situație stratigrafică/structură internă complexă. Prin trasarea și păstrarea unui număr mare de martori stratigrafici (**Fig. 2/2**) am căutat să avem un control cât mai bun al săpăturii, să identificăm detalii constructive utile unei cât mai bune înțelegeri a dinamicii interne a acestuia. Neajunsul unei astfel de abordări este că fragmentează atât săpătura, cât și amenajările specifice tumulilor. De asemenea, există și neșansa/șansa de a surprinde complexe în martori și de a gestiona „nestratigrafic/necronologic" (subiectiv) săpătura arheologică. În cazul săpăturii de la Târgșoru Nou, prezența unei linii de înaltă tensiune care a traversat tumulul nu a permis dezvoltarea unei metode complexe, ritmul cercetării a fost unul adaptat acestei situații, iar realizarea unor fotografii aeriene perpendiculare – imposibil/riscant de obținut (**Fig. 1/2**; **Fig. 2/1**).

Ariceștii Rahtivani: inițial au fost trasați doi martori magistrali (M.I, orientat nord-sud și M.II, orientat est-vest) cu lungimea de 40 m și lățimea de 1 metru, care s-au intersectat în mijlocul movilei (punct zero). Cei doi martori magistrali au împărțit tumulul în patru sferturi (NV, NE, SE, SV), în interiorul cărora au fost

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 1. Tumulii înainte de cercetare: Ariceștii Rahtivani (1), Târgșoru Nou (2)
Fig. 1. The burial mounds before the excavation: Ariceștii Rahtivani (1), Târgșoru Nou (2)

Fig. 2. Imagini aeriene cu secțiunile trasate și cercetate la Târgșoru Nou (1) și Ariceștii Rahtivani (2) (fotografii O. Negrea)
Fig. 2. Aerial images with the trenches researched at Târgșoru Nou (1) and Ariceștii Rahtivani (2) (photos by O. Negrea)

trasate câte trei secțiuni, despărțite de martori stratigrafici groși de 1 m. Secțiunile au avut lungimea de 20 m și lățimea de 5 m (două), respectiv 3 m (una, cea dinspre exteriorul movilei) (**Fig. 2/2**).

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 3. Imagini din timpul întreruperii cercetărilor (fotografii aeriene realizate de Octav Negrea, 12 martie 2021)
Fig. 3. Images taken during the interruption of the research (aerial photos taken by Octav Negrea, 12 March 2021)

Târgșoru Nou: au fost trasați doi martori magistrali (M.I, orientat aproximativ nord-sud și M.II, orientat aproximativ est-vest) cu lungimea de 30 m și lățimea de 1 metru, care s-au intersectat în mijlocul movilei (punct zero). Cei doi martori magistrali au împărțit tumulul în patru sferturi (NV, NE, SE, SV) (**Fig. 2/1**).

În cazul ambelor obiective arheologice, principalele etape ale cercetării au fost: cu ajutorul unui utilaj, cu cupă de taluz (lățimea de 1,50 m, respectiv de 1,20 m), secțiunile/suprafețele au fost săpate, în plan orizontal, începând de la nivelul superior spre cel inferior. Săpătura s-a desfășurat în suprafață, în pași altimetrici, de la partea superioară/centrală a tumulului spre baza/poalele acestuia. Lucrări manuale de detaliu: taluzări, răzuieli succesive necesare înregistrărilor și corelărilor stratigrafice, curățarea complexelor arheologice; înregistrarea grafică a stratigrafiei și a planimetriei; măsurători și relevee pentru racordarea secțiunilor și complexelor arheologice descoperite; amplasarea pe planul general a complexelor cu ajutorul stației topografice sau alte tipuri de măsurători; păstrarea evidenței zilnice de șantier; înregistrarea fotografică a situațiilor arheologice; demontarea, colectarea și ambalarea artefactelor; prelevarea de probe pentru investigații științifice; fotografii de ansamblu a situației/cercetării arheologice cu ajutorul dronei. În cursul cercetării, în cazul tumulului de la Ariceștii Rahtivani a intervenit schimbarea bruscă a vremii, ceea ce a dus la un moment dat la întreruperea săpăturilor arheologice (**Fig. 3**).

Ariceștii Rahtivani

Stratigrafia și evoluția construcției funerare

I. Peste depozitul natural de pietriș se află stratul antic: grosime de circa 0,20-0,25 m, culoare maronie, consistență prăfoasă; este un lut amestecat cu pietricele (în zona centrală se afla un grind natural cu o grosime maximă de 0,40 m).

II. Mantaua inițială: culoare cenușie la uscare, consistență prăfoasă; era un lut amestecat cu pietricele mărunte; se regăsea doar în zona centrală a tumulului; avea

https://biblioteca-digitala.ro

un diametru de circa 16 m, grosime maximă de 1,20 m; suprapus direct de stratul arabil, dar și de mantaua a II-a.

III. A doua manta: culoare maronie, grosime de circa 0,30 m; diametrul spre exterior de circa 19 m; suprapunea direct mantaua inițială.

IV. A treia manta: culoare roșcată, mozaicată, argiloasă; suprapunea direct numai a doua manta; avea diametrul spre exterior de circa 32 m.

V. Strat care acoperea poalele movilei: avea culoarea negricioasă, consistență argiloasă; diametrul maxim de circa 35 m; în fapt, este partea superioară a celei de a treia manta care a suferit o degradare biotică (putrezire a vegetației) și care s-a acumulat datorită arăturilor sau scurgerii de material spre baza movilei, în zone în care apa a băltit. Acest strat negricios a fost identificat în cazul tuturor tumulilor cercetați în „arealul Prahova".

VI. Strat arabil/vegetal: grosime de circa 0,20-0,25 m, culoare brună; apare pe toată întinderea movilei.

Complexe arheologice cercetate

Mormântul 1 (M.1) este mormântul primar descoperit în centrul movilei, în zona în care s-au intersectat cei doi martori magistrali (M.I și M.II). Complexul se prezenta astfel: pietrișul natural excavat din săparea gropii fusese depus de o parte și de alta a laturilor lungi ale acesteia (la sud și nord), la circa 0,4 m față de margini; acest pietriș excavat forma două movile alungite, având dimensiuni maxime de circa 4,5 m × 2,4 m, cu înălțimea maximă de circa 0,5 m (cea sudică), respectiv 0,3 m (cea nordică) (**Pl. IV/1, 3**; **Pl. V/1**; **Pl. VI/1**). Miezul movilelor era format din pământul excavat din stratul antic, peste care a fost ridicat tumulul, tăiat de săparea gropii funerare (**Pl. VI/1-2**).

Groapa mormântului a fost identificată la adâncimea de -1,20 m față de punctul zero, iar baza acesteia se afla la maximum -2,20 m. Groapa care era de formă rectangulară cu colțurile rotunjite, avea circa 1,70 × 1,20 m, era orientată vest-est, avea umplutura friabilă, cenușie la uscare (**Pl. IV/1-2**). În groapă se aflau resturile osteologice relativ bine conservate ale unui individ depus pe spate, cu membrele superioare pe lângă corp. Membrele inferioare erau îndoite, ridicate și căzute lateral spre sud și nord (în romb/*Froschlage*). Defunctul era orientat vest-est, craniul era la vest. Urme de ocru se aflau în zona craniului, spre umeri, dar și pe oasele membrelor superioare și inferioare. Sub schelet a fost identificată urma unei rogojini de culoare maronie, groasă de cca. 2 cm (**Pl. V**; **Pl. VI/3**). Datare C14-AMS: DeA-35739 (4362±29 BP = 3083-2904 cal BC/sigma 2, 95,4% probabilitate)[7].

[7] Data este una timpurie pentru *arealul Prahova* (Frînculeasa 2021a), asemănătoare cu cea de la Coada Izvorului/M.3 (Frînculeasa *et alii* 2018, fig. 1), dar și cu cea din prima etapă de înmormântări din tumulul de la Smeeni/M.5 (Frînculeasa 2021b, tabel 1). Vezi mai jos și data pentru M.1/T.II de la Târgșoru Nou.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 4. Scheletul de la Ariceștii Rahtivani asamblat pe masa de laborator
Fig. 4. The skeleton from Ariceștii Rahtivani assembled on the laboratory table

Date antropologice

Starea de conservare a scheletului din M.1, care este aproximativ complet, este satisfăcătoare spre moderată (**Fig. 4**). Scheletul provine de la un individ de sex (antropologic) masculin, cu vârsta biologică în momentul decesului de cca. 50-55 de ani (adult bătrân sau *maturus III*).

Caracteristici biomorfometrice: neurocraniu de formă ovoidă; indice cefalic dolicocran (probabil); frunte foarte largă; relief cranian foarte accentuat; zigomatice înalte și reliefate; fosă canină superficială; occipital accentuat curbat/bombat; boltă palatină adâncă; mandibulă foarte robustă, cu corp înalt, simfiză piramidală accentuată și reliefată, ram vertical înalt și larg; humerus cu euribrahie; femur platimer; tibie mezocnemă spre euricnemă; statură scheletică (calculată după lungimea tibiei) de 179,5 cm ± 3,37 cm (categoria masculină mare).

Patologii dentare: stare de sănătate dentară bună; uzură avansată de tip mixt (abrazie avansată pe dinții frontali/jugali, atriție moderată pe molari și premolari); două căderi/pierderi dentare produse *antemortem* (I^1 și P_2 de pe partea dreaptă); tartru supragingival, slab aderent la smalțul dentar.

Patologii osoase: osteoartrită degenerativă generalizată, manifestată prin toate semnele bolii (coroziune, formarea de osteofite, eburnație, deformarea conturului articular), mai severă pe articulațiile șoldurilor, genunchilor, umerilor, palmelor, plantelor și pe coloana vertebrală; hernie intervertebrală în segmentul vertebral toracic.

Indicatori ocupaționali: inserții musculare extrem de accentuate pe toate oasele centurilor și membrelor implicate în mobilitate; numeroși indicatori ai stresului biomecanic; modificări/reacții entezopatice, cu formare de entezofite de mari

https://biblioteca-digitala.ro

dimensiuni în aproape toate ariile de inserție musculară; *torus occipitalis*; pilastrie femurală (mai accentuată pe partea stângă).

Date tafonomice: schelet în stare fragmentară, cu precădere în zonele spongioase; fisurări și fracturări produse *postmortem*; pigmentări vișinii-maronii provenite de la ocru, mai intense pe occipital, plante, glezne și palme și mai atenuate pe oasele neurocraniului și pe cele ale brațelor.

Târgșoru Nou

Stratigrafia și evoluția construcției funerare

I. Deasupra depozitului natural de pietriș se afla stratul antic/grind: grosime de circa 0,20-0,25 m, culoare maronie, consistență argiloasă.

II. Mantaua inițială: culoare cenușie la uscare, consistență argiloasă; lut amestecat cu foarte puține pietricele mărunte; se regăsea doar în zona centrală a tumulului; diametrul de circa 10,5 m, grosime maximă de 0,60 m; suprapusă direct de stratul arabil.

III. A doua manta: culoare gălbuie-roșiatică; grosime de circa 0,20 m; partea superioară a movilei se îngroșa spre exterior; diametrul spre exterior de circa 22 m; suprapunea direct mantaua inițială.

IV. Lentilă de culoare negricioasă: acoperea poalele movilei; diametrul maxim de circa 32 m; pare mai curând un strat rezultat în urma arăturilor și acumulării acestuia la poalele tumulului peste care a băltit apa.

VI. Strat arabil/vegetal: grosime de circa 0,20 m (**Pl. IX**).

Complexe arheologice cercetate

Au fost descoperite două complexe – un mormânt de inhumație notat cu abrevierea M.1 și o groapă recentă (sec. XX) denumită CPL.1 (**Pl. VII/2-3**; **Pl. IX/2**).

Mormântul 1 (M.1) este cel primar, descoperit în centrul movilei, în zona în care s-au intersectat martorii magistrali (**Pl. VIII**; **Pl. IX**). A fost identificat la adâncimea de -1,30 m raportată la punctul zero, iar baza gropii se afla la maximum -1,50 m. Groapa avea circa 1,30 × 0,90 m, orientată vest-est, formă rectangulară cu colțurile ușor rotunjite, umplutură friabilă, maronie la uscare. Pietrișul excavat în timpul săpării gropii funerare era depus dincolo de marginea acesteia, spre nord, sud, est și vest, formând mici movile groase de circa 10 cm. Complexul funerar conținea resturile osteologice slab conservate ale unui individ subadult depus pe spate cu membrele superioare pe lângă corp. Membrele inferioare erau îndoite, ridicate și căzute lateral spre nord. Scheletul era afectat de traseul unui gang de animal, un fragment din femurul drept se afla în zona sternului. Defunctul era orientat vest-est, avea craniul dispus la vest. Urme de ocru se aflau în apropierea umărului

https://biblioteca-digitala.ro

drept, dar și pe calota craniană. Sub schelet a fost identificată urma unei rogojini de culoare maronie, groasă de cca 1 cm. Datare C14-AMS: DeA-38097 (4350±22 BP = 3019-2905 cal BC/sigma 2, 95,4% probabilitate).

Complexul 1 (CPL.1) a fost descoperit în centrul movilei; era o groapă săpată recent care a afectat M.1 (**Pl. VII/2-3**; **Pl. IX/2-3**). Groapa avea dimensiunea de 3 × 3 m și se adâncea în tumul până la partea superioară a pietrișului, la -1,30 m. A tăiat groapa M.1, dar nu a atins scheletul uman. În groapă au fost descoperite cartușe folosite, inclusiv pentru semnalizare, sticlă modernă, piese (fragmente) din fier.

Date antropologice

Starea de conservare a scheletului din M.1 este precară. Apreciat după situația *in situ*, scheletul era complet în momentul descoperirii. Provine de la un individ de sex (antropologic) probabil masculin (apreciere făcută după înălțimea considerabilă a aripii iliace), cu vârsta biologică în momentul decesului de cca. 11-12 ani (pre-adolescent sau *infans II*).

Situația dentară: dentiție definitivă; M1 erupt, cu apexul radicular închis, cu coroana slab uzată; M2 în proces de erupție în momentul decesului, cu rădăcină formată în proporție de 50%, cu coroana neuzată; mugurele M3 neidentificat (probabil absent congenital); P1 erupt, cu rădăcina formată, dar cu apexul deschis, cu coroana neuzată; P2 în proces de erupție în momentul decesului.

Indicatori ai stresului biomecanic și traumatisme: femure cu *fovea capitis* supradimensionată/lărgită, probabil posttraumatic; presupunem o dislocare a șoldului, care a cauzat tensionare/întindere și probabil ruptură a ligamentului *teres femoris*.

Date tafonomice: schelet în stare fragmentară accentuată; liniile de ruptură sunt produse *postmortem*, în timpul procesului de curățare a scheletului (*in situ* și în laborator); exfoliere extremă de tip „subaerial weathering"; pigmentări de culoare vișinie intensă pe un fragment cranian.

Mormântul 8 de la Lipia

Mormântul 8 a fost descoperit în S.2, caroul 5 (**Pl. XI/1**). Groapa mormântului a fost surprinsă la adâncimea de circa -0,40 m, iar bază se afla la -0,67 m (craniul se afla la -0,47 m, iar membrele inferioare, la -0,60 m). Groapa, care pare să fie ușor trapezoidală, cu colțurile rotunjite, avea dimensiunile de 1,20 × 0,95 m. Mormântul era puternic deranjat de ganguri de animale, prin urmare, o parte din oase lipseau sau erau mutate de la locul lor. În groapă au fost descoperite resturi umane de la doi indivizi, ambii subadulți. În cazul individului B s-au păstrat câteva oase în poziție secundară. Individul A era așezat dorsal cu picioarele puternic flexate, îndoite spre stânga, orientat sud-est – nord-vest (**Pl. XI/2**; **Pl. XII/3**). În zona umărului

https://biblioteca-digitala.ro

drept se găsea un vas (**Pl. XII/1**) de mici dimensiuni (H = 83 mm; DG = 60 mm; Dmax cu toarte = 88 mm; Dmax fără toarte = 73 mm; Dbază = 45 mm) (**Pl. XII/2**), cu proeminențe simetrice dublu perforate pe linia diametrului maxim (**Fig. 5/2**); sub vas era o pată de ocru roşu. Urme de ocru se aflau și lângă/sub majoritatea oaselor (sub craniu, sub oasele sau în jurul membrelor inferioare, lângă vertebrele cervicale) (**Pl. XI/2**). Datare C14-AMS: DeA-34302 (4083±30 BP= 2856-2495 cal BC/sigma 2, 95,4% probabilitate).

Date antropologice

Au fost identificate resturi scheletice amestecate provenite de la doi indivizi, notați *Scheletul A* și *Scheletul B*.

Scheletul A provine de la un individ juvenil de 17-18 ani (adolescent sau *juvenis*), de sex (antropologic) feminin. Starea de conservare a osemintelor este precară. Scheletul este reprezentat parțial: din segmentul cranian sunt prezente doar fragmente din parietale și occipital și câțiva dinți izolați; din segmentul postcranian s-au conservat oasele lungi ale membrelor inferioare și cele ale antebrațelor, câteva fragmente din humerusuri și din cutia toracică (părți din coaste și vertebre). Punctăm gracilitatea scheletică accentuată.

Patologii dentare: tartru supragingival.

Anomalii/trăsături epigenetice osoase: osicul suplimentar (os *Inca*) de mari dimensiuni în punctul cranian *lambda*.

Patologii osoase: hiperostoză porotică (*cribra cranii*) pe parietale, în proximitatea suturii sagitale, inactivă în momentul decesului.

Date tafonomice: modificări accentuate de tip „subaerial weathering"; depuneri de calcar pe tăblia craniană internă și delaminare pe cea externă; crăpare și exfoliere pe diafizele oaselor lungi cauzate de depunerile de piatră aderente la periost.

Oase de animale: printre elementele scheletice umane a fost identificată o coastă provenită de la un ovicaprin[8].

Scheletul B provine de la un copil cu vârsta biologică de cel mult 2-3 luni postnatale (infant sau *infans I*), cu sexul (antropologic) indeterminabil. Acesta este incomplet, slab reprezentat. S-au conservat: jumătatea distală a unui humerus, treimea distală a diafizei unui radius (probabil) și o tibie fără pătrimea distală. Starea de conservare a resturilor scheletice este precară.

[8] Restul scheletic de origine animală a fost determinat cu ajutorul domnului dr. Valentin Dumitrașcu, cercetător la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din București, căruia îi suntem recunoscători.

https://biblioteca-digitala.ro

Câteva observații privind amenajarea tumulului VIII de la Ariceștii Rahtivani

A. Alegerea și amenajarea/prepararea terenului par să fie activități relevante în cursul firesc al lucrărilor de realizare a acestor monumente funerare. Impresia inițială este că aceste movile sunt mai înalte decât ceea ce constatăm la finalul cercetării arheologice. Prezenți într-un peisaj monoton, orizontal, în „arealul Prahova" tumulii au fost ridicați pe mici grinduri, care rareori depășeau 0,5 m înălțime față de terenul aflat în imediata apropiere. Aceste grinduri aveau în multe cazuri o formă alungită, iar spre capătul mai înalt era ridicată movila pe un teren care a fost inițial orizontalizat. Era astfel modelată o „platformă", realizată prin excavarea/tăierea/răzuirea surplusului de pământ, dar există și situații când se adăuga sol (pentru nivelare) în completarea grindului, pentru a realiza un spațiu suficient pentru ridicarea unui tumul. O astfel de amenajare am observat-o în cazul tumulului I de la Târgșoru Nou cercetat în anul 2019 (Frînculeasa 2020a, Pl. 4/2).

B. Mantaua inițială nu depășea limitele „platformei", dar următoarele ajustări ale movilei se extindeau dincolo de aceasta, așa cum am constatat și în cazul T.VIII de la Aricești. Aceeași situație a fost bine observată în cazul tumulului de la Boldești săpat în anul 2019 (Frînculeasa *et alii* 2020c, p. 452). La Smeeni *Movila Mare* se precizează că „pământul din jur a fost răzuit", ceea ce a distrus nivelurile arheologice care au precedat ridicarea tumulului (Simache, Teodorescu 1962, p. 275-276). Și recent, în cazul tumulului de la Boldești, am observat ceva asemănător (Frînculeasa *et al.* 2020c, p. 452). O situație specială este T.I de la Păulești, unde grindul pe care a fost ridicat tumulul se afla dispus la baza din capătul sudic al unui rest de terasă relativ înalt. Inițial acesta a fost remodelat, iar ulterior, după una dintre înmormântări, a mai fost adăugat pământ (Frînculeasa *et al.* 2015a, fig. 4, Pl. 10).

C. În general, tumulii din „arealul Prahova" sunt realizați dintr-un lut (argilă prăfoasă) amestecat cu pietricele mărunte. Acesta constituie solul natural (grosime de 0,20-0,40 m) din Câmpia Ploieștiului, care precede depozitul de *pietrișuri de Cândești* (Frînculeasa *et alii* 2013, p. 29-30). Folosirea unei argile galbene, gălbui-roșcate sau roșcate (marne descompuse), precum cea din T.VIII/Aricești, a mai fost observată în cazul T.II/Aricești (Frînculeasa *et alii* 2013, p. 25) sau T.I./Târgșoru Vechi (Frînculeasa *et alii* 2017b, p. 14). Cu ocazia supravegherii unor lucrări aflate la circa 2 km sud de tumulul de la Aricești, am putut observa prezența unui depozit masiv de argilă roșiatică asemănătoare cu cea utilizată la ridicarea celei de a treia manta din T.VIII/Aricești. În cazul T.II de la Aricești (aflat la 4,2 km nord de T.VIII), am observat spre nord (în groapa de exploatare a pietrișului) prezența a unui „dop" masiv de argilă roșiatică (marne), sol care s-a regăsit și în construcția tumulului respectiv (Frînculeasa *et alii* 2013). Este un indiciu că cel puțin o parte

https://biblioteca-digitala.ro

din pământul folosit pentru ridicarea acestor monumente funerare era transportat nu neapărat din imediata apropiere a lor.

D. Movile concentrice/succesiuni de mantale, precum cele din T.VIII/Aricești (**Pl. III/3**), au fost observate și la alți tumuli, în care nu au fost descoperite înmormântări secundare cărora să le fie dedicate astfel de ajustări ale tumulului. Este posibil să avem un comportament specific de înălțare/remodelare a movilei în cadrul unei tradiții specifice de amenajare a acestor construcții funerare.

E. Fără excepție, am observat că solul și/sau pietrișul rezultat în urma excavării gropii funerare primare nu a fost reutilizat pentru acoperirea mormântului. Întotdeauna acesta a rămas depus în partea/părțile laterale lungi ale gropii, rezultând mici movile, peste care a fost construită mantaua/movila inițială, acestea fiind incluse în „corpul" tumulului. Cele mai multe movile au forma ovală, cu înălțimi care nu depășesc 0,30 m, dar există și exemplul de la T.II/Strejnicu, în care tot pietrișul și solul antic excavat au fost așezate pe o singură latură, rezultând o movilă de circa 0,6 m înălțime (Frînculeasa *et alii* 2021, p. 72, Pl. 7/1).

Despre înmormântarea de subadult de la Târgșoru Nou

Construirea unui tumul pentru a înmormânta un subadult este un obicei bine reprezentat la Dunărea de Jos. De exemplu, din cei 27 de tumuli în care s-au conservat morminte, cercetați în „arealul Prahova", în șase au fost descoperite morminte primare ale unor subadulți (Nedelea T.II/M.1, Târgșoru Vechi T.I/M.9, Târgșoru Nou T.I/M.2, Târgșoru Nou T.II/M.1, Blejoi T.IV/M.3, Aricești T.I/M.3[9]) (Frînculeasa 2019). Dacă dintre acești tumuli îi excludem pe cei în care mormintele primare aparțin unei etape mai timpurii/pre-Iamnaia (13), procentul de înmormântări ale unor subadulți în movilele atribuite Iamnaia devine unul relevant (aprox. 42%).

Pentru teritoriul României, tumulii Iamnaia în care au fost descoperite înmormântări primare de subadulți sunt cunoscute la Seaca de Câmpie (Dumitrescu 1980, p. 127), Hamangia (Berciu, Morintz 1953, p. 126; Pippidi, Berciu 1965, p. 53), Crucea-*Lutărie* T.1/M.8 (Enea *et alii* 2021, p. 594, fig. 14) și Aliman T.4/M.2 (Ștefan *et alii* 2022)[10]. Și M.25/T.II de la Ciulnița era amplasat în centrul movilei, dar datele stratigrafice nu sunt dintre cele mai clare (Rența 2016, p. 88). Morminte secundare de subadulți au fost descoperite la Gurbănești T.II/M.3, M.4 (Rosetti 1959; Zirra 1960, p. 103), Sultana-*C.A.P. Ilie Pintilie* (Morintz, Ionescu 1968, p. 116), Sultana-*Movila Mare* (Șerbănescu, Comșa 2012, p. 26), Baldovinești (Harțuche, Anastasiu 1968), Glăvănești Vechi T.I-

[9] Vârsta individului este una aflată la limita dintre subadult și adult.

[10] Și înmormântarea primară din T.3 este una de subadult, dar defunctul era depus întins; poziția defunctului nu este una tipică pentru înmormântările Iamnaia, discuția fiind una situată în afara acestui studiu.

https://biblioteca-digitala.ro

1949/M.12, M.17 (Comșa 1987, p. 374, 376), Glăvăneștii Vechi T.2-1950/M.4 (Comșa 1985, p. 342, fig. 4), Valea Lupului-*Fabrica Chimică*/M.11, M.12 (Dinu 1959, p. 251; Antoniu, Roșca-Gramatopol 1966, p. 51), Giurcani/M.4 (Buzdugan 1981, p. 9), Verbița-*Movila II*/M.1 (Berciu, Roman 1984, p. 16), Bolotești T.2/M.5, M.12 (Buzdugan *et alii* 1987, p. 227, p. 229), Lieşti-*Arbănaşu*/Gr.2 (Brudiu 2003, p. 39-40), Chersăcosu M.2 (Merlan *et alii* 1999), Aliman (Ștefan *et alii* 2022). Menționăm și *Movila Mare* de la Smeeni (Simache, Teodorescu 1962), în care au fost descoperite patru morminte de subadulți (M.12, M.19/individul B, M.21, M.29), ceea ce reprezintă un procent important din numărul total de complexe funerare Iamnaia descoperite în acest tumul (nu mai mult de 18) (Frînculeasa *et alii* 2017a). În cele 13 morminte preistorice din *Movila II* de la Ploiești-*Triaj* au fost descoperiți 15 indivizi, dintre care șapte sunt subadulți și opt sunt adulți (Comșa 1989, p. 186). Dintre cele 13 morminte, șase ar putea fi Iamnaia (M.3, M.6, M.14a, M.15, M.20, M.21), dintre care trei aparțin unor subadulți (M.15, M.20, M.21). Toate cele trei morminte de subadulți au avut inventare (vase decorate cu șnur, inele de buclă din argint, ocru), în timp ce în cele de adulți a fost găsit numai ocru (Comșa 1989). Obiceiul de a înmormânta subadulți în tumuli este cunoscut în tot arealul Iamnaia (Frînculeasa 2019[11]).

Scurte considerații privind ritualul Iamnaia și persistența înmormântărilor plane

Dincolo de cadrul natural reprezentat de stepă/câmpie, fenomenul Iamnaia conservă de-a lungul evoluției sale o serie de caracteristici precum tumulul, groapa funerară rectangulară peste care era așezat un capac realizat din bârne din lemn, la care se adaugă o pânză albă, rogojina pe care era depus individul, dorsal, cu membrele inferioare îndoite și ridicate, axul vest-est al orientării, prezența ocrului (bulgări și/sau împrăștiat pe corp), austeritatea inventarului (Preda-Bălănică *et alii* 2020). Cea mai mare parte a mormintelor primare/principale, dar și secundare, aparțin unor persoane de vârstă adultă, de sex masculin. Devine relevantă și prezența mormintelor de subadulți, inclusiv prin complexe funerare primare pentru care s-au ridicat tumuli (Frînculeasa 2019). În același cadru (cronologic și context/tumul), foarte rare sunt aparițiile unor morminte în care revedem ritualul care a dominat mileniile anterioare sosirii comunităților Iamnaia, respectiv depunerea indivizilor în poziția chircit-lateral, eventual în groapă ovală. În același timp, nu lipsesc nici înmormântările plane cu sau fără ritual Iamnaia, devenite mai vizibile odată cu evoluția cercetării arheologice.

[11] Cu bibliografie extinsă.

https://biblioteca-digitala.ro

Deși înmormântările tumulare predomină, apariția (persistența) mormintelor plane (Burtănescu 2002; Motzoi-Chicideanu 2011; Băjenaru 2014; Ailincăi *et alii* 2021), dar și a așezărilor contemporane (Burtănescu 2002; Băjenaru 2014; Frînculeasa 2021a), conturează un tablou complex al primei jumătăți a mileniului al III-lea[12]. După ce impactul inițial indirect, apoi cel direct, al sosirii comunităților Iamnaia pare unul intens, cu efecte mai curând negative, a doua treime a mileniului este martora revigorării/reasamblării mediului cultural local (Frînculeasa 2021a). Astfel, după ce cultura Cernavoda II/-Folteşti II își diminuase relevanța (Frînculeasa 2020a), în spațiul extracarpatic reapar așezări care par să conserve anumite tradiții anterioare, dar vedem și prezența unor elemente care ar putea să își aibă originea la sud de Dunăre și/sau zona intracarpatică (Frînculeasa 2021a). Morminte plane izolate apar în prima jumătate a mileniului al III-lea, atât cu indivizi așezați chircit-lateral, dar și cu un ritual asemănător celui Iamnaia. Deși cele două ritualuri (dorsal și lateral) coexistă, cel din urmă nu e prezent decât rareori în tumuli care datează din prima jumătate a mileniului al III-lea[13].

Prezența unor morminte plane aflate în apropierea unor tumuli[14] a fost deja semnalată pentru spațiul est-carpatic (Burtănescu 2002, p. 141). Astfel de descoperiri sunt semnalate la Glăvăneștii Vechi/M.3/1950 (Comșa 1995, p. 73), Larga Jijiei/M.1 (Nestor *et alii* 1952, p. 55) și posibil Valea Lupului (Burtănescu 2002, p. 142). Mai recent a fost descoperit un mormânt plan aflat în apropierea a doi tumuli cercetați la Aliman (Constanța). Datarea C14-AMS (4096±28 BP = 2859-2500 cal BC/95,4% probabilitate) indică contemporaneitatea mormântului

[12] Persistența unor tradiții autohtone și interacțiunea mediului local cu cel Iamnaia sunt marcate și de existența unor morminte care combină/sintetizează elemente de ritual, inclusiv legate de amenajarea complexului funerar (a se vedea și prezența gropilor rectangulare cu treaptă). De exemplu, indivizii sunt depuși dorsal, dar cu unul sau ambele brațe îndoite aduse spre craniu (exemple la Sarichioi/M.3, Enisala-*La Bălțiță*/M.9, Blejoi/M.1/T.I, Boldești/M.1) (Simion 2003, fig. 7/3; Vasiliu 2004, p. 126, fig. 4/4; Paveleț 2007; Frînculeasa *et alii* 2020c). O parte dintre aceste morminte sunt atribuite unor persoane de sex feminin (exemple sunt la Blejoi T.1/M1, Smeeni/M.13, Rahman T.II/M.4) (Paveleț 2007, p. 109; Ailincăi *et alii* 2016, p. 35; Frînculeasa *et alii* 2017a, p. 60, 189). Mai sunt observate și o serie de ajustări ale poziției defuncților, una intermediară între dorsal și lateral, cum e cazul M.5 de la Rahman T.II (Ailincăi *et alii* 2016, fig. 8) sau M.1 de la Boldești (Frînculeasa *et alii* 2020c, Pl. 2/5).

[13] Prezentăm selectiv aceste situații, deoarece datele stratigrafice, determinările antropologice și datările absolute de multe ori lipsesc. De altfel, în cazul mormintelor secundare din tumuli, cu indivizi depuși chircit-lateral în gropi ovale, o parte sunt mai recente de perioada timpurie a epocii bronzului (Frînculeasa 2020d).

[14] Descoperirea unor morminte în afara tumulilor ar putea ridica probleme de strategie a cercetării arheologice (tradiția săpării exclusiv în arealul conturat de forma tumulului); o altă interpretare ar putea fi de ordin social (persoane cu un anumit statut care nu au avut acces la înmormântare în tumul). Nu trebuie exclusă nici existența unor evenimente neprevăzute, care nu au mai permis ridicarea tumulului (înmormântări în grabă) sau prezența unor movile (eventual de mici dimensiuni) dispărute din cauza arăturilor sau a unor fenomene naturale. Un exemplu este situația de la Aliman, unde, așa cum arată datele C14-AMS, existau tumuli deja ridicați, dar persoana respectivă a fost înmormântată în exteriorul acestora. Datele antropologice indică un personaj masiv/robust, asemănător indivizilor/scheletelor Iamnaia (Ștefan *et alii* 2022).

https://biblioteca-digitala.ro

cu cele din tumuli (Ștefan *et alii* 2022, tabel 2). Fără să excludem în cazul unora posibilitatea existenței unor tumuli distruși, menționăm alte morminte plane care prezintă elemente de ritual Iamnaia, descoperite la Gherăseni (M.3) (Diaconu 1977, fig. 4/1; Frînculeasa *et alii* 2017a, p. 42) sau Cătămărăști-Deal (Burtănescu 2002, Pl. LIV). La Bălteni (Buzău), în timpul cercetărilor realizate de I. T. Dragomir (Dragomir 1962, p. 21), a fost descoperit un mormânt izolat, care prezintă o serie de elemente Iamnaia (ocru, membre inferioare îndoite și ridicate) (Frînculeasa 2021a, p. 53, nota 75). De la Stelnica (Ialomița) provine un inel de buclă de „tip Zimnicea" dintr-un mormânt izolat, posibil Iamnaia? (Motzoi-Chicideanu, Olteanu 2000, p. 56).

Poziția individului din M.4 de la Costișa (Neamț) este una specifică ritualului Iamnaia (Popescu, Băjenaru 2008, 4/3). De ajutor sunt datele C14 din mormântul colectiv (M.2/2004) cercetat în același sit, dar și vasul descoperit (Popescu, Băjenaru 2008, fig. 8/2; 10). Acesta are analogii (mai ales decorul) cu un vas provenind dintr-un mormânt Iamnaia de la Nikolaevka, care are și o datare în aceeași perioadă (Ivanova 2013, fig. 23/7-8). Din același areal semnalăm mormintele plane de la Târpești, dintre care trei prezintă elemente de ritual Iamnaia (Marinescu-Bîlcu 1968; 1981). Gropile mormintelor apar săpate într-o așezare care ar putea fi mai timpurie (Frînculeasa 2020a), legată de un orizont cultural contemporan cu Cernavodă II/-Folteşti II, cu date absolute aflate în ultima treime a mileniului al IV-lea, începutul următorului, precum cele de la Bodești-*Frumușica* (Munteanu 2018) și Vânători-Neamț (Diaconu *et alii* 2021). Un mormânt plan cu ritual Iamnaia ar putea fi și M.2 de la Gârceni (Florescu, Florescu 1959, fig. 4/3).

De la Jijila (Tulcea) provin mai multe morminte, dintre care unele pot fi legate de orizontul înmormântărilor Iamnaia, respectiv M.3, M.5, M.7 și M.8. Atât datele C14-AMS, cât și segmente ale ritualului funerar (depunerea dorsală, membrele superioare aduse spre bazin sau întinse pe lângă corp, membre inferioare strânse, prezența ocrului) (Ailincăi *et alii* 2021), sunt elemente specifice mormintelor Iamnaia.

De pe partea cealaltă a Dunării, opusă acestui sit, avem cercetările de la Brăilița (Harțuche 2002), care constituie probabil cel mai important sit funerar preistoric cercetat pe teritoriul României. Din cauza unei publicări confuze, o parte dintre descoperirile de aici sunt dificil de gestionat (Motzoi-Chicideanu 2011, p. 201-202; Schuster 2021). Inițial avem semnalată prezența unor înmormântări tumulare (Dragomir 1959, p. 671), apoi dispare cu totul această informație (Harțuche, Anastasiu 1968; Harțuche 2002). În cadrul tumulului aplatizat (păstrat pe jumătate), care avea circa 30 m diametrul și 1 m înălțimea (Harțuche, Dragomir 1957, p. 139; Dragomir 1959, p. 671), au fost descoperite morminte cu ritual Iamnaia (M.5, M.18) (Dragomir 1959), dar există astfel de complexe și în zona exterioară acestuia, spre *Cărămidărie* (Harțuche, Anastasiu 1968, p. 19). Avem cel puțin două exemple,

https://biblioteca-digitala.ro

respectiv M.64 și M.259, care prezintă elementele specifice unor înmormântări Iamnaia (Harțuche 2002, p. 65, 103, fig. 75-76)[15].

***

Trebuie menționat că în spațiul extracarpatic sunt relativ numeroase mormintele plane cu indivizi depuși chircit-lateral (câțiva întinși) care ar putea fi incluse în analiză, dar unele ar putea să fie mai timpurii (a doua jumătate a mileniului al IV-lea) (Frînculeasa 2020a) sau mai recente (bronz mijlociu) (Frînculeasa 2020d). În lipsa unor date absolute, a inventarului funerar sau a unor repere stratigrafice, este dificilă încadrarea acestora. Sunt prezente în tot spațiul extracarpatic, cunoscute fiind descoperirile de la Gherăseni, Cireșu, Lișcoteanca, Brăilița, Râmnicelu, Grădiștea, Piscu Crăsani, Stelnica, Drăgănești-Olt, Zimnicea, Târgșoru Vechi, Sarichioi, Brad, Cârligi, Costișa, Bogdănești, Lichitișeni, Oncești, Răcăciuni, Trestiana, Locusteni etc. (Burtănescu 2002; Motzoi-Chicideanu 2011; Băjenaru 2014; Frînculeasa *et alii* 2015a, Pl. 19/2; Ailincăi *et alii* 2021). În cazul mormintelor de la Pietrele și Uivar, avem datări absolute care indică sfârșitul mileniului al IV-lea pentru primul (Hansen 2014, p. 250), respectiv prima jumătate a următorului pentru al doilea (Woidich, Szentmiklósi 2013, p. 236). Se adaugă câte un mormânt de la Șoimești și Târgșoru Vechi, ambele datate în a doua treime a mileniului al III-lea (Frînculeasa *et alii* 2015b; 2020a; Frînculeasa 2021a, p. 60) și două de la Pietrosu aparținând perioadei mijlocii a epocii bronzului (Frînculeasa 2020d). De la Jijila au fost publicate două date, una trecută ușor de jumătatea mileniului al III-lea și alta din perioada mijlocie a epocii bronzului (Ailincăi *et alii* 2021, tab. 2). În prima jumătate a mileniului al III-lea pot fi încadrate și mormintele de la Zimnicea (Motzoi-Chicideanu 2011, p. 285).

Morminte plane cu ritual Iamnaia au fost descoperite și la est de Prut. Amintim descoperiri precum cele de la Taraklia (Dergacev, Sava 2016, p. 361) sau Orlovka (Bruiako, Agulnikov 2017). În Serbia și Ungaria, cu excepția unei situații susceptibile/incerte de la Bojt – *„demolished tumulus"* (Dani, Kulcsár 2021, p. 348), nu cunoaștem morminte plane cu ritual Iamnaia și nici înmormântări secundare în tumuli cu indivizi depuși chircit-lateral. În schimb, în Bulgaria, prima jumătate a mileniului al III-lea este una foarte complexă, care merită abordată separat (Frînculeasa 2021a, p. 65-66; Alexandrov 2021).

[15] Menționăm o astfel de înmormântare izolată în Transilvania (vezi comunicarea: Cătălin Bem, Adrian Gligor, József Puskás, Cătălin Borangic, Valerii Kavruk, Paula Mazăre, Radu Coman, Ștefan Vasilache, Raul Trif, Mariana Cebotari, Necropola din epoca bronzului mijlociu de la Sfântu Gheorghe-Arcuș (Hosszú), Sesiunea anuală de comunicări a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, 09.12.2020).

https://biblioteca-digitala.ro

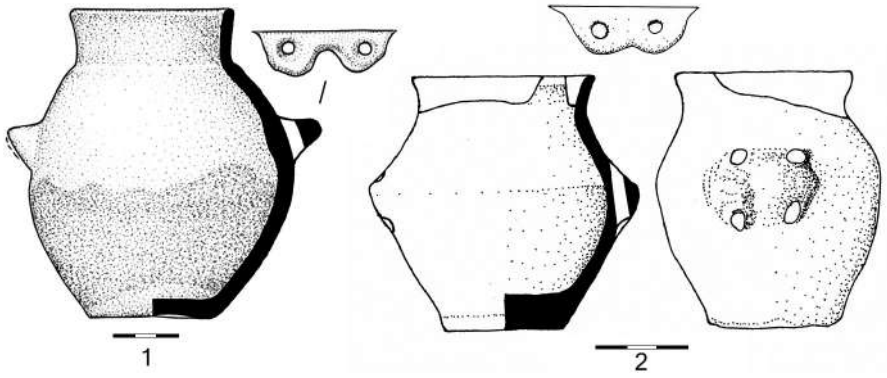

Fig. 5. Vase descoperite la Taraklia (după Dergacev, Sava 2016) (1) și Lipia (2)
Fig. 5. Pots discovered in Taraklia (after Dergacev, Sava 2016) (1) and Lipia (2)

***

Dacă din punct de vedere tipologic, vasul („borcan") de la Lipia este unul relativ comun, descoperiri asemănătoare provin din tumulii cercetați la Mircea Vodă, Baldovinești, Șerbăneștii Vechi, Bolotești, Murighiol, Medgidia etc. (Harțuche, Anastasiu 1968, p. 56; Harțuche 1979, fig. 9/7; Buzdugan *et alii* 1987, fig. 7/4; Vasiliu 2002, fig. 42/3; Brudiu 2003, fig. 33/5; Irimia 2003, fig. 1/1). Vase asemănătoare apar inclusiv în morminte plane, cum sunt cele de la Aldești (Burtănescu 2002, Pl. XXIV/5) sau Brăilița (Harțuche 2002). Cele două tortițe atașate de vas în zona diametrului maxim, care au câte două perforații verticale (pentru suspendat), dar și o formă specifică (**Fig. 5/2**), reprezintă un element util unei abordări privind corologia, analogiile și cronologia. Un vas cu un profil și tortițe asemănătoare provine dintr-un mormânt secundar cercetat în T.1/M.13/Taraklia I (**Fig. 5/1**). Un vas „amforoidal" ceva mai înalt (H = 145 mm) decât cel de la Lipia (H = 83 mm) a fost descoperit în colțul de vest al gropii (Dergacev, Sava 2016, p. 344-345, fig. 9). Torți cu aceleași caracteristici sunt bine cunoscute în cazul ceramicii (inclusiv șnurate) din mormintele Iamnaia cercetate în zona Bugeacului (Ivanova 2013; Dergacev 2021). Amintim și Independența/Murighiol, unde există vase șnurate care au torți prevăzute cu două perforații (Vasiliu 2002, fig. 43/1, 3), în M.5 și M.8 (Simion 1991, Pl. V/c, d). Forma vasului de la Lipia este una relativ comună în mediul Iamnaia din zona Bugeacului (Dergacev 1994, fig. 3A; 2021, fig. 19; Ivanova 2013).

Zona din apropierea sitului de la Lipia este cunoscută pentru cercetarea unor complexe funerare contemporane (**Fig. 6**). Amintim descoperirile de la Gherăseni, Sudiți, Smeeni, Ulmeni și Bălteni (Frînculeasa *et alii* 2017a, p. 40-48; Garvăn *et*

https://biblioteca-digitala.ro

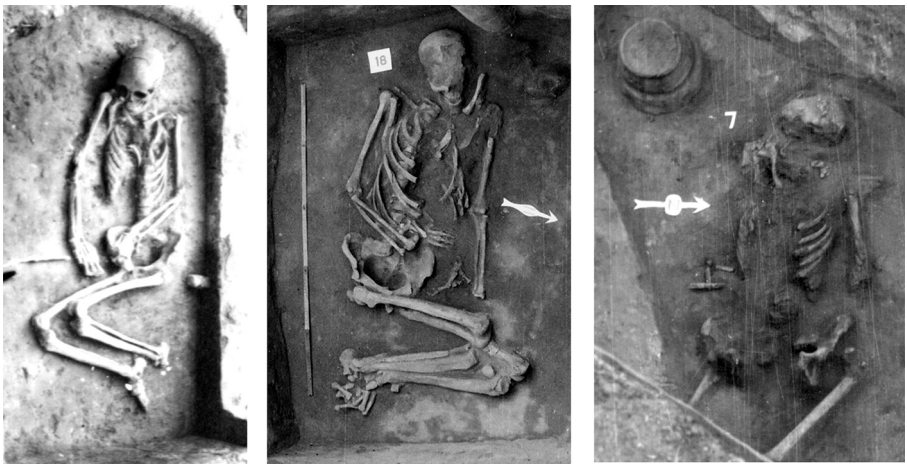

Fig. 6. Morminte cu ritual Iamnaia descoperite la Gherăseni, Smeeni și Sudiți (de la stânga la dreapta) (după Diaconu 1977; Simache, Teodorescu 1962; Frînculeasa *et alii* 2017a)
Fig. 6. Graves displaying the Yamnaya ritual discovered in Gherăseni, Smeeni, and Sudiți (from left to right) (after Diaconu 1977; Simache, Teodorescu 1962; Frînculeasa *et alii* 2017a)

alii 2018; Frînculeasa 2021a, p. 53/nota 75), iar mai spre est, cele de la Lișcoteanca, Brăilița, Baldovinești, Râmnicelu și Horia etc. (Harțuche 1973; 1987; Harțuche 2002; Motzoi-Chicideanu 2011). Pentru Smeeni există publicate 10 date absolute (Frînculeasa 2021b, tabel 1), dintre care unele sunt contemporane cu mormântul de la Lipia datat la 4083±30 BP (2856-2495 cal BC, sigma 2, 95,4% probabilitate). Data de la Lipia pare să asigure contactul/tranziția dintre etapele a II-a și a III-a din tumulul de la Smeeni, cu morminte Iamnaia, respectiv Catacombnaia (Frînculeasa 2021b, tabel 1). De altfel, spre jumătatea mileniului este o perioadă în care înmormântările Iamnaia coexistă cu cele Catacombnaia, așa cum arată o serie de date absolute, la care se adaugă elemente de ritual, tipul de groapă sau inventarul, un exemplu fiind M.7 de la Sudiți-*Crucea lui Ștefan* (Frînculeasa *et alii* 2017a, p. 46-48, 150).

Menționăm aici și un mormânt descoperit în anul 2013 în localitatea Clondiru de Sus (Buzău), aflată la contactul dintre câmpie și zona deluroasă, la aproximativ 12 km vest – sud-vest de Lipia. O serie de elemente/caracteristici ale ritualului sunt comune cu cele Iamnaia. Groapă era rectangulară cu colțurile rotunjite (1,60 × 1,18 m), adâncă de peste 0,80 m. Individul era depus dorsal, cu membrele inferioare îndoite, cele superioare pe lângă corp, depuse pe bazin. Pe oase (brațe, bazin și membre inferioare) au fost observate urme de ocru, inclusiv prezența unor bulgărași (**Fig. 7/1**). Deasupra gropii se profila o mică movilă din pământ (**Fig. 7/2**).

https://biblioteca-digitala.ro

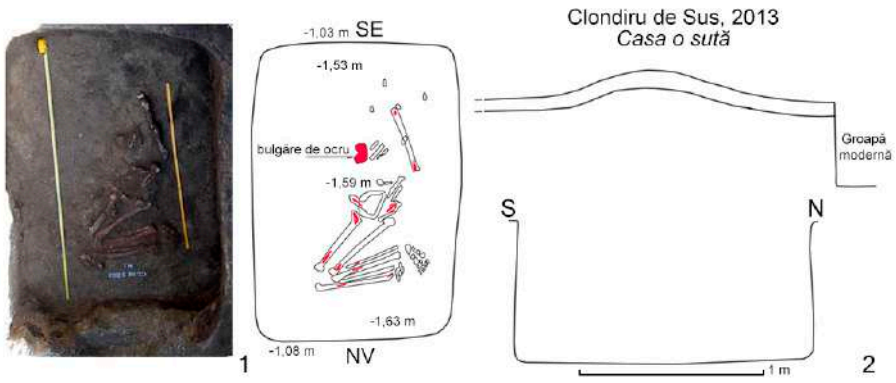

Fig. 7. Mormântul descoperit la Clondiru de Sus (Buzău)
Fig. 7. The grave discovered in Clondiru de Sus (Buzău)

Fig. 8. Morminte plane descoperite la Șoimești (1) și Târgșoru Vechi (2-3)
(după Frînculeasa *et alii* 2020a; 2015a; 2015b)
Fig. 8. Flat graves discovered in Șoimești (1) and Târgșoru Vechi (2-3)
(after Frînculeasa *et alii* 2020a; 2015a; 2015b)

Mai la vest (peste 20 km) de Șoimești a fost descoperit un mormânt plan al cărui inventar creează o punte spre Transilvania (**Fig. 8/1**). Prezența unui inel de buclă din argint păstrează și relația cu spațiul stepic aflat la sud de *Dealul Merez* (Frînculeasa *et alii* 2020a). Odată cu mormântul de la Târgșoru Vechi (**Fig. 8/2**) (Frînculeasa *et alii* 2015b), a cărui nouă datare de 3980±25 BP = 2574–2459 cal BC/95,4% probabilitate (Frînculeasa 2021a, p. 60), suntem deja în plin mediu

https://biblioteca-digitala.ro

cultural Glina (Băjenaru 1998). Mormintele Iamnaia târzii persistă, inclusiv în Oltenia, așa cum arată vasele prezente în inventarul tumulilor de la Verbița (Berciu, Roman 1984), urmate de cele Catacombnaia (deocamdată identificate numai în zona de nord-est a Munteniei și în Moldova) (Frînculeasa *et alii* 2017a; 2021b).

Concluzii

Impactul nou-veniților asupra structurii societăților locale este mai degrabă privit ca unul distructiv/negativ (Frînculeasa 2021a, p. 67). În dezbaterea occidentală se consideră că apariția și evoluția *comunităților stepice* în Europa (Iamnaia, Corded Ware, Bell Beaker) au redefinit paradigma culturală locală, dar și fondul bio-lingvistic anterior (Heyd 2011; Heyd 2017; Heyd 2021; Kristiansen *et alii* 2017; Furholt 2018, 2019). În discursul arheologiei românești (și nu numai), culturile arheologice locale și „mormintele cu ocru" au fost/sunt încă două segmente abordate separat, atât metodologic, cât și conceptual. Evident, o astfel de segregare este una care limitează înțelegerea acestei perioade.

Noile cercetări, accesul la date de cronologie absolută, dar și reinterpretarea unor descoperiri mai vechi, arată că „umplerea" spațiului dominat de fenomenul Iamnaia, aflat între evoluția culturilor Cernavodă II (aprox. 3300-2950/2900) și Glina (aprox. 2650-2400), pare un demers accesibil (Frînculeasa 2021a). Apoi, spre jumătatea mileniului, cultura Glina se conturează foarte bine în Muntenia (mai puțin zona de nord-est ocupată probabil de comunitățile Iamnaia târzii, urmate de cele Catacombnaia) și Oltenia (Băjenaru 1998; Băjenaru 2014). Putem astfel avea acces la o dinamică culturală care acoperă un mileniu (3300-2300 BC), până în pragul a ceea ce a fost definită ca fiind perioada mijlocie a epocii bronzului[16].

Datorită unei relative coerențe a cercetării tumulilor preistorici din ultimii ani, avem acces la un „pachet" consistent de informații legat de fenomenul funerar Iamnaia la Dunărea de Jos (Frînculeasa *et alii* 2015a; Frînculeasa *et alii* 2017a; Frînculeasa *et alii* 2019; Frînculeasa 2021b; Ailincăi *et alii* 2014; Ailincăi *et alii* 2016; Ailincăi *et alii* 2021; Preda-Bălănică *et alii* 2020; Gogâltan 2021; Enea *et alii* 2021). Prin raportare la tumuli, cercetarea unor așezări contemporane apare o activitate ceva mai discretă în peisajul cercetării arheologice recente. Odată cu echilibrarea acestor două segmente, am putem avea perspectiva unor noi abordări și înțelegeri ale acestei perioade, a relației dintre lumea locală și cei nou-veniți (Frînculeasa 2021a).

Dacă impactul imediat al nou-veniților este unul documentat arheologic, rămâne relativ evazivă moștenirea lăsată. Este posibil ca restructurarea societăților

[16] Exceptând câteva descoperiri (Burtănescu 2002), dinamica culturală în zona est-carpatică rămâne încă una nu foarte clar definită pentru acest interval cronologic. În Transilvania coexistența Iamnaia cu mediul cultural local a generat o evoluție specifică acestui spațiu, inclusiv o anumită dinamică a cercetării (Ciugudeanu 2021; Gogâltan 2021).

https://biblioteca-digitala.ro

locale, așa cum le cunoaștem în epoca bronzului, să fie elementul cel mai vizibil. Noile investigații științifice (izotopice, ADN, C14-AMS etc.), dar și reinterpretarea unor descoperiri mai vechi, corelarea cu evoluțiile de la sudul Dunării, dar și în spațiul intracarpatic, vor genera/documenta noi perspective asupra cunoașterii acestei perioade.

Bibliografie

Ailincăi *et alii* 2014: S. C. Ailincăi, F. Mihail, L. Carozza, M. Constantinescu, A. Soficaru, C. Micu, *Une découverte funéraire du début du l'Age de Bronze en Dobroudja (Sud-est de Roumanie). Le tumulus de Rahman (com. Casimcea, dep. Tulcea)*, Prilozi. Instituta za arheologiju u Zagrebu 31, 2014, p. 135-149.

Ailincăi *et alii* 2016: S. Ailincăi, M. Florian, M. Constantinescu, L. Carozza, C. Micu, A. Burens, *Découverte d'un tumulus de l'âge du bronze à Rahman sur la commune de Casimcea (dép. Tulcea)*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 67, 1-2, 2016, p. 29-52.

Ailincăi *et alii* 2021: S. Ailincăi, M. Constantinescu, A. Dima, G. Sava, F. Mihail, C. Micu, M. Mocanu, A. D. Stănică, *Bronze Age graves at Jijila (Southeastern Romania)*, in: V. Heyd, G. Kulcsár and B. Preda-Bălănică (Eds.), *Yamnaya Interactions. Proceedings of the International Workshop held in Helsinki, 25-26th April 2019*, Archaeolingua, Budapest, 2021, p. 207-242.

Alexandrov 2021: St. Alexandrov, *Fourth/third millenium BC barrow graves in North-East Bulgaria (120 years of investigations)*, in: V. Heyd, G. Kulcsár and B. Preda-Bălănică (Eds.), *Yamnaya Interactions. Proceedings of the International Workshop held in Helsinki, 25-26th April 2019*, Archaeolingua, Budapest, 2021, p. 271-314.

Antoniu, Roşca-Gramatopol 1966: S. Antoniu, M. E. Roşca-Gramatopol, *Studiul antropologic al scheletelor din complexul mormintelor cu ocru de la Valea Lupului*, Analele Ştiinţifice ale Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi XII, 1, 1966, p. 49-60.

Băjenaru 1998: R. Băjenaru, *Discuții privind cronologia absolută a culturii Glina*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 49, 1, 1998, p. 3-22.

Băjenaru 2014: R. Băjenaru, *Sfârșitul bronzului timpuriu în regiunea dintre Carpați și Dunăre*, Cluj-Napoca, Ed. Argonaut, 2014.

Berciu, Morintz 1953: D. Berciu, S. Morintz, *Baia*, p. 123-129, in: E. Condurachi, D. Berciu, V. Canarache, Gh. Cantacuzino, M. Daie, S. Dumitriu, G. Florescu, N. Hamparţumian, D. Teodorescu, S. Morintz, D. Pippidi, D. Popescu, V. Popescu, C. Preda, L. Sahaghian, I. Stoian, El. Stoianovici, R. Vincez, *Şantierul Histria*, Studii și Cercetări de Istorie Veche IV, 1-2, 1953, p. 90-152.

Berciu, Roman 1984: D. Berciu, P. Roman, *Mormintele tumulare de la Verbița (jud. Dolj)*, Thraco-Dacica V, 1-2, 1984, p. 15-21.

Brudiu 2003: M. Brudiu, *Lumea de sub tumulii din sudul Moldovei. De la indo-europeni la turanicii târzii-mărturii arheologice*, București, Ed. Printech, 2003.

Bruiako, Agulnikov 2017: I. Bruiako, S. Agulnikov, *Pogrebeniya epokhi rannego – srednego bronzovogo veka na territorii predmestya gorodishcha Kartal*, Revista Arheologică, serie nouă XIII, 1-2, 2017, p. 86-103 // *И.* Бруяко**,** С. Агульников, *Погребения эпохи раннего – среднего бронзового века на территории предместья городища Картал*, Revista Arheologică, serie nouă XIII, 1-2, 2017, **с.** 86-103

Burtănescu 2002: F. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut cu unele contribuții la problemele epocii bronzului în Moldova*, Bibliotheca Thracologica XXXVII, București, 2002.

https://biblioteca-digitala.ro

Buzdugan 1981: C. Buzdugan, *Cercetările arheologice de la Giurcani, jud. Vaslui*, Cercetări Arheologice IV, 1981, p. 7-19.

Buzdugan *et alii* 1987: C. Buzdugan, V. Bobi, N. Cernea, *Cercetările arheologice din tumulul 2 de la Bolotești-Vrancea*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 38, 3, 1987, p. 224-232.

Ciugudeanu 2021: H. Ciugudeanu, *Epoca bronzului în Transilvania: o privire de ansamblu*, Apulum, series Archaeologica et Anthropologica LVIII, 2021, p. 55-97.

Comșa 1985: E. Comșa, *Morminte cu ocru din movila II - 1950 de la Glăvănești Vechi*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 36, 4, 1985, p. 338-345.

Comșa 1987: E. Comșa, *Mormintele cu ocru din movila I de la Glăvănești Vechi*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 34, 4, 1987, p. 367-387.

Comșa 1989: E. Comșa, *Mormintele cu ocru din movila II-1943 de la Ploiești-Triaj*, Thraco-Dacica 10/1-2, 1989, p. 181-188.

Comșa 1995: E. Comșa, *Mormintele preistorice descoperite între intervalele dintre movilele funerare de la Glăvănești Vechi*, Memoria Antiquitatis 20, 1995, p. 71-77.

Dani, Kulcsár 2021: J. Dani, G. Kulcsár, *Yamnaya interaction in the Carpathian Basin*, in: V. Heyd, G. Kulcsár and B. Preda-Bălănică (Eds.), *Yamnaya Interactions. Proceedings of the International Workshop held in Helsinki, 25-26th April 2019,* Archaeolingua, Budapest, 2021, p. 329-359.

Dergacev 1994: V. Dergacev, *Epoca bronzului. Perioada timpurie*, Thraco-Dacica 15, 1-2, 1994, p. 121-140.

Dergacev 2021: V. Dergacev, *Budzhakskaya „kultura" skvoz prizmu kartograficheskogo metoda*, Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomorya 13, 2004, p. 99-144 // В. А. Дергачев, *Буджакская «культура» сквозь призму картографического метода,* Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья 13, 2021, с. 99-144.

Dergacev, Sava 2016: V. Dergacev, E. Sava, *Issledovaniya kurganov vozle poselka Tarakliya v 1979 godu*, in: S. Țerna, B. Govedarica (Eds.), *Interactions, Changes and Meanings, Essays in honour of Igor Manzura on the occasion of his 60th birthday*, Kishinev, 2016, p. 335-365 // В. А. Дергачев, Е. Н. Сава, *Исследования курганов возле поселка Тараклия в 1979 году*, в: S. Țerna, B. Govedarica (red.), *Interactions, Changes and Meanings, Essays in honour of Igor Manzura on the occasion of his 60th birthday*, Kishinev, 2016, с. 335-365.

Diaconu 1977: Gh. Diaconu, *Așezarea și necropola de la Gherăseni-Buzău (Noi dovezi despre continuitatea populației autohtone de la Dunărea de Jos)*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 28, 3, 1977, p. 431-457.

Diaconu *et alii* 2021: V. Diaconu, O. Gâza, D. Păceșilă, *A Recent Contribution to The Absolute Chronology on the Early Bronze Age in Eastern Romania*, Pontica LIV, 2021, p. 181-191.

Dinu 1959: M. Dinu, *Șantierul arheologic de la Valea Lupului*, Materiale și Cercetări Arheologice V, 1959, p. 247-256.

Dragomir 1959: I. T. Dragomir, *Necropola tumulară de la Brăilița*, Materiale și Cercetări Arheologice V, 1959, p. 671-694.

Dragomir 1962: I. T. Dragomir, *Săpăturile arheologice întreprinse la Bălteni (r. Făurei, reg. Galați)*, Materiale și Cercetări Arheologice III, 1962, p. 11-23.

Dumitrescu 1980: V. Dumitrescu, *The Neolithic Settlement at Rast (South-West Oltenia, Romania)*, BAR International Series 72, 1980.

Enea *et alii* 2021: S. Enea, D. Boghian, S. Popovici, F. Tencariu, A. Asăndulesei, C. Brașoveanu, I. Ciobanu, A. Simalcsik, *Considerații preliminare referitoare la cercetarea tumulului T1/2021 de la Crucea (com. Lungani, jud. Iași, România)*, Arheovest IX_2, *In Honorem* Valeriu Sîrbu, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, 2021, p. 579-607.

https://biblioteca-digitala.ro

Florescu, Florescu 1959: A. Florescu, M. Florescu, *Sondajul de la Gârceni (r. Negrești, reg. Iași)*, Materiale și Cercetări Arheologice VI, 1959, p. 221-229.

Frînculeasa 2019: A. Frînculeasa, *The Children of the Steppe: descendance as a key to Yamnaya success*, Studii de Preistorie 16, 2019, p. 129-168.

Frînculeasa 2020a: A. Frînculeasa, *Cultura Cernavoda II la Dunărea Inferioară. Relevanța cronologiei și a înmormântărilor tumulare*, Studii de Preistorie 17, 2020, p. 135-193.

Frînculeasa 2020b: A. Frînculeasa, *Earthen burial mounds and the Coțofeni culture south of the Carpathians. Archaeological research in Ariceștii-Rahtivani-Movila pe Răzoare*, Ziridava. Studia Archaeologica 34, 2020, p. 35-90.

Frînculeasa 2020c: A. Frînculeasa, *Endangered monuments: in rescue of the mutilated and anonymous burial mounds of the steppe*, Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare 2, 2020, p. 41-79.

Frînculeasa 2020d: A. Frînculeasa, *Contributions regarding the Middle Bronze Age period in northern Muntenia*, în: S. Matei (ed.), *Bronze and Iron Ages in Eurasia: Rituals and Grave Goods as Possible Markers of the Social Identity of the Dead*, Buzău County Museum, 17th-20th of October 2019, Mousaios. Buletinul Științific al Muzeului Județean Buzău XXIII, 2020, p. 127-144.

Frînculeasa 2021a: A. Frînculeasa, *The Yamnaya mounds and the local cultural traditions of the first half of the 3rd millennium in Muntenia. The archaeological excavations of Moara Vlăsiei (Ilfov County)*, Ziridava. Studia Archaeologica 35, 2021, p. 49-105.

Frînculeasa 2021b: A. Frînculeasa, *Burials mounds in the Lower Danube region – from the international to the local and the other way round*, in: V. Heyd, G. Kulcsár and Bianca Preda-Bălănică (Eds.), *Yamnaya Interactions. Proceedings of the International Workshop held in Helsinki, 25-26th April 2019,* Archaeolingua, Budapest, 2021, p. 173-205.

Frînculeasa *et alii* 2013: A. Frînculeasa, B. Preda, O. Negrea, A.-D. Soficaru, *Bronze Age tumulary graves recently investigated in Northern Wallachia,* Dacia N.S. LVII, 2013, p. 23-63.

Frînculeasa *et alii* 2014: A. Frînculeasa, B. Preda, T. Nica, A.-D. Soficaru, *Un nou tumul preistoric cercetat la Ariceștii-Rahtivani (jud. Prahova)*, Studii de Preistorie 11, 2014, p. 189-227.

Frînculeasa *et alii* 2015a: A. Frînculeasa, B. Preda, V. Heyd, *Pit-Graves, Yamnaya and Kurgans along the Lower Danube: Disentangling 4th and 3rd Millennium BC Burial Customs, Equipment and Chronology*, Praehistoriche Zeitschrift 90, 2015, p. 45-113.

Frînculeasa *et alii* 2015b: A. Frînculeasa, A.-D. Soficaru, A. Măgureanu, B. Preda, B. Ciupercă, D. Garvăn, A. Anton, C. Constantinescu, *Un complex funerar preistoric descoperit la Târgșoru Vechi (jud. Prahova)*, Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Seria Arheologie 7, 2015, p. 133-156.

Frînculeasa *et alii* 2017a: A. Frînculeasa, A. Simalcsik, B. Preda, D. Garvăn, *Smeeni-Movila Mare: monografia unui sit arheologic regăsit*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2017.

Frînculeasa *et alii* 2017b: A. Frînculeasa, B. Preda, O. Negrea, C. Dumitrescu, D. Garvăn, R. Munteanu, A.-D. Soficaru, *Raport de cercetare arheologică preventivă la Târgșoru Vechi (jud. Prahova), punctul Movila de la Pădure*, Anuarul Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Serie Nouă VIII (16), 2017, p. 9-58.

Frînculeasa *et alii* 2018: A. Frînculeasa, B. Preda, A. Simalcsik, O. Negrea, *Peisaje și contexte actuale: un tumul de pământ cercetat în localitatea Coada Izvorului (jud. Prahova)*, Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă), XIV, 2018, p. 77-99.

Frînculeasa *et alii* 2019: A. Frînculeasa, B. Preda-Bălănică, A. Simalcsik, O. Negrea, B. Constantinescu, D. Cristea-Stan, *Morminte Iamnaia într-un tumul redescoperit și salvat în localitatea Blejoi (jud. Prahova)*, Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Seria Arheologie 11, 2019, p. 35-78.

https://biblioteca-digitala.ro

Frînculeasa *et alii* 2020a: A. Frînculeasa, D. Garvăn, M. Mărgărit, A. Bălășescu, I. Lazăr, M. N. Frînculeasa, D.-A. Soficaru, M. Molnár, M. Georgescu, *Between worlds and elites at the beginning of Early Bronze Age at the Lower Danube: an pluridisciplinary approach to personal ornaments*, Archaeological and Anthropological Sciences 12, 9, 213, 2020. http://doi.org/10.1007/s12520-020-01177-0

Frînculeasa *et alii* 2020b: A. Frînculeasa, R. Munteanu, D. Garvăn, C. Dinu, O. Negrea, B. Preda-Bălănică, L. Grigoraș, A. Simalcsik, L. Băjenaru, D. Cristea-Stan, F. Constantin, M. Petruneac, M. Focșăneanu, T. B. Sava, A. Dima, G. Sava, M. Ilie, *Turanici la Dunărea Inferioară – complexe cercetate recent în nordul Munteniei*, Materiale și Cercetări Arheologice, S.N. XVI, 2020, p. 199-228.

Frînculeasa *et alii* 2020c: A. Frînculeasa, V. Heyd, B. Preda-Bălănică, W. Perttola, C. Dumitrescu, O. Negrea, M. Trautmann, T. Kuljukka, T. Niemelä, Al. Suvorov, T. C. Zeng, M. Brami, *Boldești, com. Boldești-Grădiștea, jud. Prahova. Punct: Movila Crăciuneasa*, Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2019, 2020, p. 452-457.

Frînculeasa *et alii* 2021: A. Frînculeasa, O. Negrea, C. Dîscă, A. Simalcsik, *Tumulul II de la Strejnicu (jud. Prahova) – o prezentare arheologică și bio-antropologică*, Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare 3, 2021, p. 67-104.

Frînculeasa *et alii* 2022: A. Frînculeasa, B. Preda-Bălănică, O. Negrea, D. Garvăn, A.-D. Soficaru, D. Cristea-Stan, F. Constantin, M. Petruneac, M. Focșăneanu, *Expressions of power - flanged axes in burial contexts north of the Lower Danube* (mss).

Furholt 2018: M. Furholt, *Massive migrations? The impact of recent aDNA studies on our view of third millennium Europe*, European Journal of Archaeology 21, 2, 2018, 159-191.

Furholt 2019: M. Furholt, *Re-integrating Archaeology: A Contribution to aDNA Studies and the Migration Discourse on the 3rd Millennium BC in Europe*, Proceedings of the Prehistoric Society, 2019, p. 1-15. https://doi.org/10.1017/ppr.2019.4

Garvăn 2021: D. Garvăn, *Valea Călmățuiului în neo-eneolitic*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2021.

Garvăn *et alii* 2018: D. Garvăn, A. Simalcsik, A. Frînculeasa, *Complexe preistorice cercetate la Gherăseni - Grindul Cremenea (jud. Buzău) la mijlocul secolului al XX-lea*, Buletinul Muzeului Județean Teleorman 10, 2018, p. 279-301.

Garvăn *et alii* 2019: D. Garvăn, R. Munteanu, C. Dinu, A. Frînculeasa, V. Dumitrașcu, *Lipia, com. Merei, jud. Buzău. Punct: Movila Drumul Oilor,* Cronica Cercetărilor din România, Campania 2018, a LIII-a sesiune națională de rapoarte arheologice, 25-27 noiembrie 2019, 2019, p. 325-327.

Garvăn *et alii* 2020: D. Garvăn, A. Asăndulesei, F. Tencariu, R. Munteanu, A. Frînculeasa, *Lipia, com. Merei, jud. Buzău. Punct: Movila Drumul Oilor,* Cronica Cercetărilor din România, Campania 2019, a LIV-a sesiune națională de rapoarte arheologice, 25-27 noiembrie 2020, 2020, p. 530-531.

Gogâltan 2021: F. Gogâltan, *Transilvania. Within or outside of the Yamnaya world?*, in: V. Heyd, G. Kulcsár and Bianca Preda-Bălănică (Eds.), *Yamnaya Interactions. Proceedings of the International Workshop held in Helsinki, 25-26th April 2019,* Archaeolingua, Budapest, 2021, p. 243-270.

Hansen 2014: S. Hansen, *The 4th Millennium: A Watershed in European Prehistory*, in: B. Horejs, M. Mehofer (Eds.), *Western Anatolia before Troy Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?*, Proceedings of the International Symposium held at the Kunsthistorisches Museum Wien, Vienna, Austria, 21-24 November 2012, Oriental and European Archaeology 1, Vienna, 2014, p. 243-259.

Harțuche 1973: N. Harțuche, *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului în jud. Brăila*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 24, 1, 1973, p. 15-25.

Harțuche 1979: N. Harțuche, *Probleme privind bronzul timpuriu și mijlociu în nord-estul Munteniei, sud-estul Moldovei și Dobrogea*, Danubius VIII-IX, 1979, p. 61-92.

https://biblioteca-digitala.ro

Harțuche 1987: N. Harțuche, *Cercetările arheologice de la Lișcoteanca, I, Așezarea 'Movila Olarului' (1970-1976)*, Istros V, 1987, p. 7-90.

Harțuche 2002: N. Harțuche, *Complexul arheologic Brăilița*, Bibliotheca Thracologica XXXV, 2002, București.

Harțuche, Anastasiu 1968: N. Harțuche, F. Anastasiu, *Brăilița. Așezări și cimitire omenești datând din epoca neolitică până în pragul orânduirii feudale,* Muzeul Brăilei, 1968.

Harțuche, Dragomir 1957: N. Harțuche, I. T. Dragomir, *Săpăturile arheologice de la Brăilița*, Materiale și Cercetări Arheologice III, 1957, p. 129-147.

Heyd 2011: V. Heyd, *Yamnaya groups and tumuli west of the Black Sea*, in: E. Borgna, S. Müller Celka (Hrsg.), *Ancestral Landscapes*, Travaux de la Maison de l'Orient et de la Mediterranée 58, Lyon, 2011, p. 536-555.

Heyd 2017: V. Heyd, *Kossinna's smile*, Antiquity 91, 2017, p. 348-359.

Heyd 2021: V. Heyd, *Yamnaya, Corded Wares, Bell Beackers on the move*, in: V. Heyd, G. Kulcsár and Bianca Preda-Bălănică (Eds.), *Yamnaya Interactions. Proceedings of the International Workshop held in Helsinki, 25-26th April 2019,* Archaeolingua, Budapest, 2021, p. 383-414.

Irimia 2003: M. Irimia, *Observații privind stadiul cercetării bronzului timpuriu în Dobrogea*, Pontica 35-36, 2003 (2002-2003), p. 33-51.

Ivanova 2013: S. Ivanova, *Connections between the Budzhak culture and Central European groups of the Corded Ware culture*, in: A. Kośko, V. Klochko (Eds), *The Ingul-Donets Early Bronze Civilization as Springboard for Transmission of Pontic Cultural Patterns to the Baltic Drainage Basin 3200-1750 BC,* Poznań, Baltic-Pontic Studies 18, 2013, p. 86-120.

Kristiansen *et alii* 2017: K. Kristiansen, M. E. Allentoft, R. Iversen, G. Kroonen, L. Pospieszny, T. D. Price, K.-G. Sjögren, M. Sikora, S. Rasmussen, N. N. Johannsen, E. Willerslev, *Re-theorizing mobility and the formation of culture and language among the Corded Ware Cultures in Europe*, Antiquity 91, 2017, p. 334-347.

Marinescu-Bîlcu 1964: S. Marinescu-Bâlcu, *Unele probleme ale perioadei de tranziție de la neolitic la epoca bronzului din Moldova în lumina a trei morminte plane de inhumație de la Tîrpești*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 15, 2, 1964, p. 241-250.

Marinescu-Bîlcu 1981: S. Marinescu-Bîlcu, *Tirpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR, Oxford, 1981.

Merlan *et alii* 1999: V. Merlan, F. Burtănescu, Al. Comșa, *Un mormânt Jamnaja cu lespede din piatră la Chersăcosu (com. Duda-Epureni, jud. Vaslui)*, Arheologia Moldovei XXII, 1999, p. 209-214.

Morintz, Ionescu 1968: S. Morintz, B. Ionescu, *Cercetări arheologice în împrejurimile orașului Oltenița (1958-1967)*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 19, 1, 1968, p. 95-28.

Motzoi-Chicideanu 2011: I. Motzoi-Chicideanu, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea mijlocie și inferioară, vol. I, II*, Editura Academiei Române, București, 2011.

Motzoi-Chicideanu, Olteanu 2000: I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, *Un mormânt din cistă din piatră descoperit la Văleni-Dâmbovița*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 51, 1-2, 2000, p. 3-70.

Munteanu 2018: R. Munteanu, *Începutul bronzului timpuriu în estul României: observații privind valoarea cronologică a orizonturilor ceramice, în baza descoperirilor de la Bodești-Cetățuia Frumușica*, Mousaios XXII, 2018, p. 141-172.

Munteanu *et alii* 2022: R. Munteanu, D. Garvăn, C. Dinu, L. Grigoraș, A. Frînculeasa, A. Simalcsik, A. D. Barbu, *Lipia, com. Merei, jud. Buzău. Punct: Movila Drumul Oilor,* Cronica Cercetărilor din România, campania 2021, 2022, (sub tipar).

Nestor *et alii* 1952: I. Nestor, A. Nițu, A. Brăteanu, *Valea Jijiei II. Sondagiile de la Larga Jijiei, com, Movileni, raion Iași, reg. Iași*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 3, 1952, p. 47-56.

https://biblioteca-digitala.ro

Paveleț 2007: E. Paveleț, *Cercetări arheologice preventive întreprinse în tumulul situat pe raza comunei Blejoi, jud. Prahova*, Mousaios 12, 2007, p. 107-122.

Pippidi, Berciu 1965: D. Pippidi, D. Berciu, *Geții și grecii la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, Ed. Academiei, București, 1965.

Popescu, Băjenaru 2008: A. D. Popescu, R. Băjenaru, *Mormântul colectiv din perioada timpurie a epocii bronzului de la Costișa (jud. Neamț)*, Acta Moldaviae Meridionalis 28-29, 2008, p. 63-80.

Preda-Bălănică *et alii* 2020: B. Preda-Bălănică, A. Frînculeasa, V. Heyd, *The Yamnaya Impact North of the Lower Danube: A Tale of Newcomers and Locals*, Bulletin de la Société préhistorique française 117, 1, 2020, p. 85-101.

Rența 2016: E. Rența, *Cercetările arheologice de salvare de la Ciulnița, județul Ialomița (1994-1997),* Muzeul Județean Ialomița, Seria Situri Arheologice V, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016.

Rosetti 1959: D. V. Rosetti, *Movilele funerare de la Gurbănești*, Materiale și Cercetări Arheologice VI, 1959, p. 791-816.

Schuster 2021: C. Schuster, *About the Bronze Age Burials in the Necropolis from Brăilița (Romania). Yamnaya, Katakombnaya and/or Mnogovalikovaya?*, in: K. Leshtakov, M. Andonova (Eds.), *Galabovo in Southeast Europe and Beyond. Cultural Interactions during the 3rd-2nd Millennium BC*, *Proceedings of the International Conference, 24-27 October 2018 in the Town of Galabovo,* Sofia, St. Kliment Ohridski University Press, 2021, p. 316-339.

Serbănescu, Comșa 2012: D. Șerbănescu, A. Comșa, *The Yamnaya burials from Sultana, in the context of the similar finds on the territory of Romania*, in: V. Sîrbu, C. Schuster, *Tumuli Graves – Status Symbol of the Dead in the Bronze and Iron Ages in Europe*, BAR 2396, 2012, p. 23-27.

Simache, Teodorescu 1962: N. I. Simache, V. Teodorescu, *Săpăturile de salvare de la Smeeni*, Materiale VIII, 1962, p. 273-281.

Simion 1991: G. Simion, *O nouă cultură de la începutul epocii bronzului pe teritoriul istro-pontic*, Peuce 10, I/II, 1991, p. 33-39.

Simion 2003: G. Simion, *Migrația popoarelor indo-europene la Dunărea de Jos, în G. Simion*, Culturi antice în zona Gurilor Dunării. Preistorie și Protoistorie I, Biblioteca Istro-Pontica. Seria Arheologie 5, Cluj-Napoca, 2003, p. 13-50.

Ștefan *et alii* 2022: C. Ștefan, G. Vasile, R. Petcu, A. Heroiu, B. Preda-Bălănică, M. Trautmann, *The Bronze Age Mounds from Aliman (Constanța County, Romania)*, in: B. Preda-Bălănică, M. Ahola, P. Włodarczak (Eds.). Proceedings of the #196 Session "The Yamnaya Impact on Prehistoric Europe" held at the EAA Annual Meeting in Budapest 2020, Archaeolingua 5, 2022.

Vasiliu 2002: I. Vasiliu, *Bronzul timpuriu și mijlociu la Dunărea de Jos*, teză de doctorat susținută la Universitatea „1 decembrie 1918", Facultatea de Istorie și Filologie, Alba Iulia, conducător științific profesor Iuliu Paul, mai 2002.

Vasiliu 2004: I. Vasiliu, *Date noi privind înmormântările cu ocru din Dobrogea. Movilele cu ocru de la Enisala-La Băltiță*, Ialomița 4, 2004 (2003-2004), p. 123-136.

Woidich, Szentmiklósi 2013: M. Woidich, M. Szentmiklósi, *Uivar and its Significance for the Beginning of the Early Bronze Age in the Romanian Banat*, in: V. Heyd, G. Kulcsár and V. Szeverényi (Eds.), *Transition to the Bronze Age: Interregional Interaction and Socio-Cultural Change at the Beginning of the Third Millennium BC in the Carpathian Basin and Surrounding Regions,* Budapest, Archaeolingua 30, 2013, p. 233-244.

Zirra 1960: V. Zirra, *Kultura pogrebeniy s okhroy v Zakarpatskikh oblastyakh Rumynskoy Narodnoy Respubliki*, Materialy i issledovanija po archeologhii Jugo-Zapada SSSR i Rumynskoj Narodnoj Respubliki, Kischinev, 1960, p. 97-127 // В. Зирра, *Культура погребений с охрой в Закарпатских областях РНР, Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики*, 1960, с. 97-127.

https://biblioteca-digitala.ro

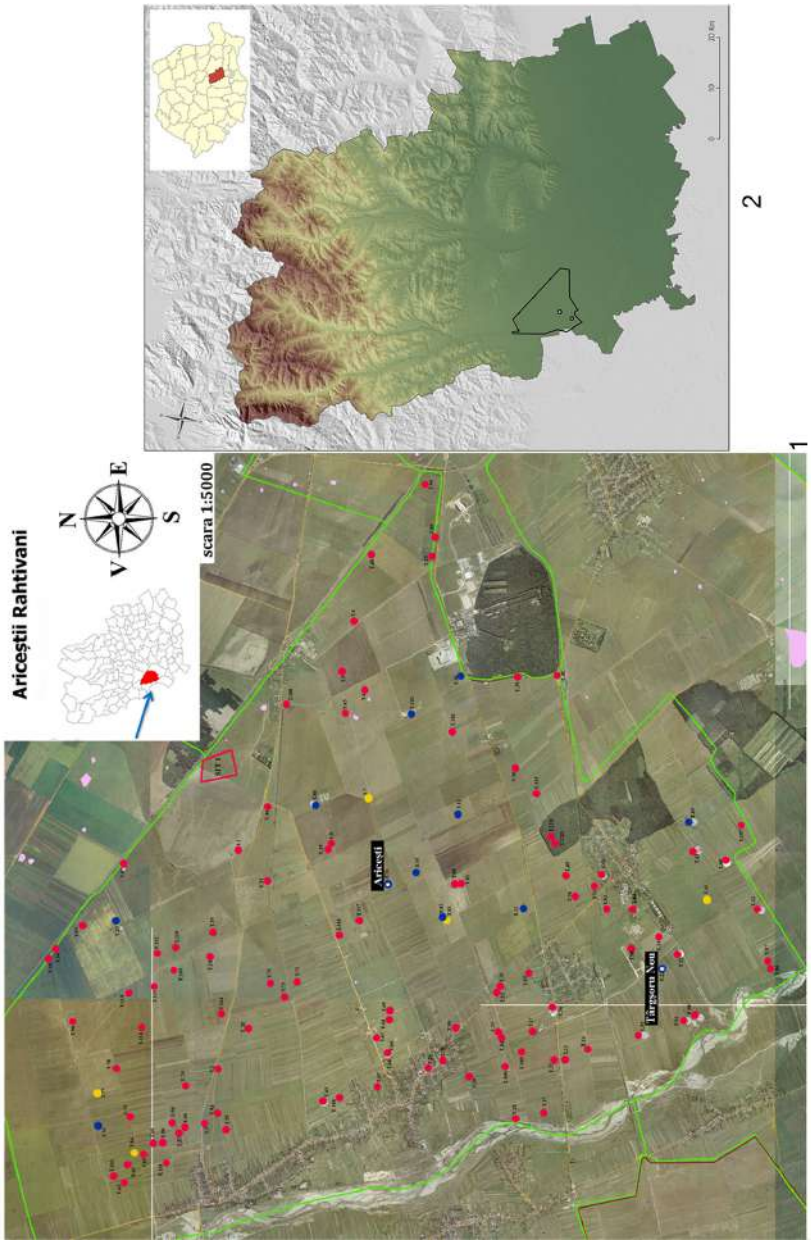

Pl. I. Tumulii descoperiți (cercuri pline roșii) și cercetați (cercuri pline albastre și galbene = movile fără morminte) pe raza comunei Ariceștii Rahtivani (1); amplasarea tumulilor cercetați în anul 2022 pe raza satelor Ariceștii Rahtivani și Târgșoru Nou (1-2)
Pl. I. Mounds discovered (filled red circles) and researched (filled blue and yellow circles = mounds without graves) within the commune of Ariceștii Rahtivani (1); location of the mounds researched in 2022 within the villages of Ariceștii Rahtivani and Târgșoru Nou (1-2)

https://biblioteca-digitala.ro

1

2

3 4

Pl. II. Ariceștii Rahtivani: imagini din timpul cercetărilor
Pl. II. Ariceștii Rahtivani: images taken during research

https://biblioteca-digitala.ro

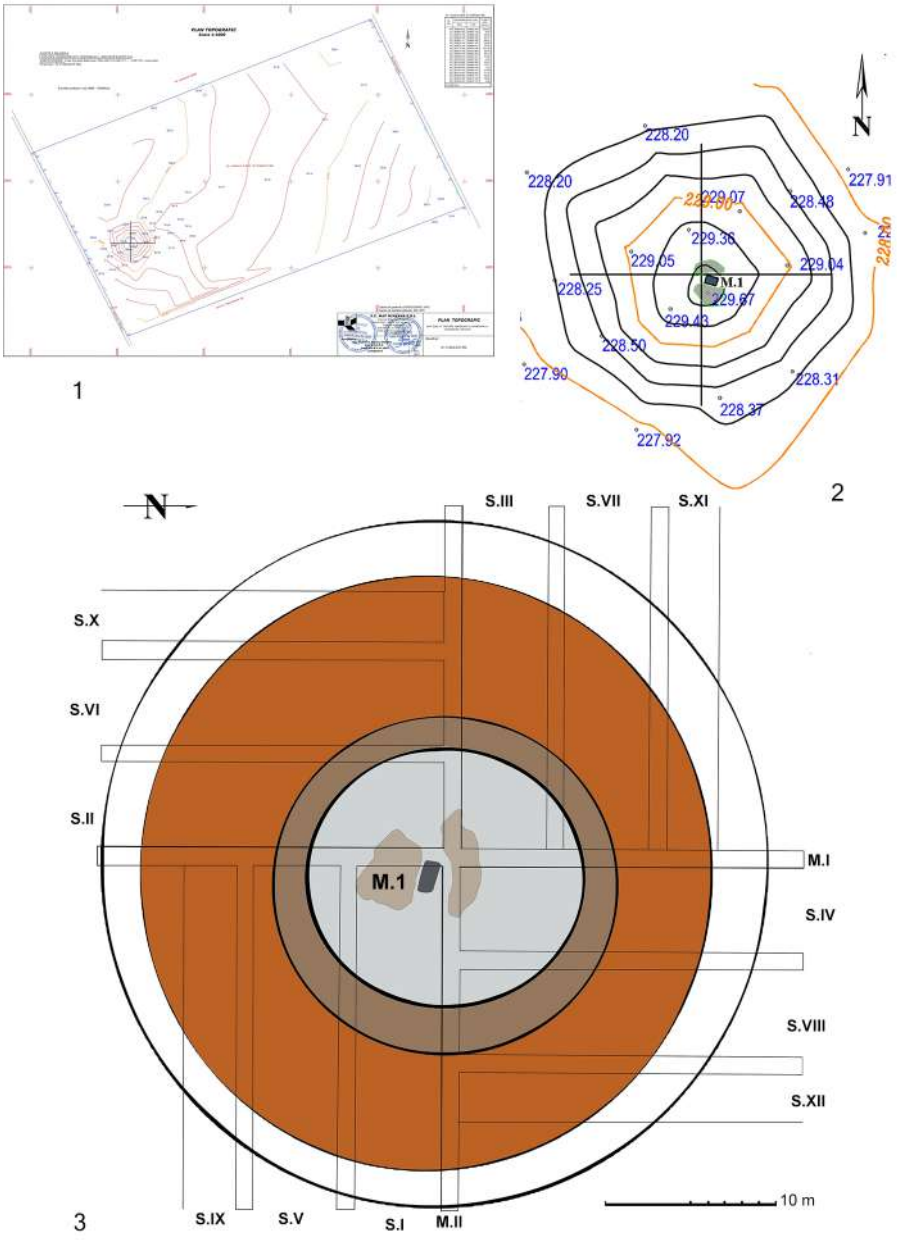

Pl. III. Ariceștii Rahtivani: plan de situație cu amplasamentul tumulului (1), ridicarea topografică cu poziționarea mormântului descoperit (2-3)
Pl. III. Ariceștii Rahtivani: plan with the location of the mound (1), topographic survey with the positioning of the discovered grave (2-3)

https://biblioteca-digitala.ro

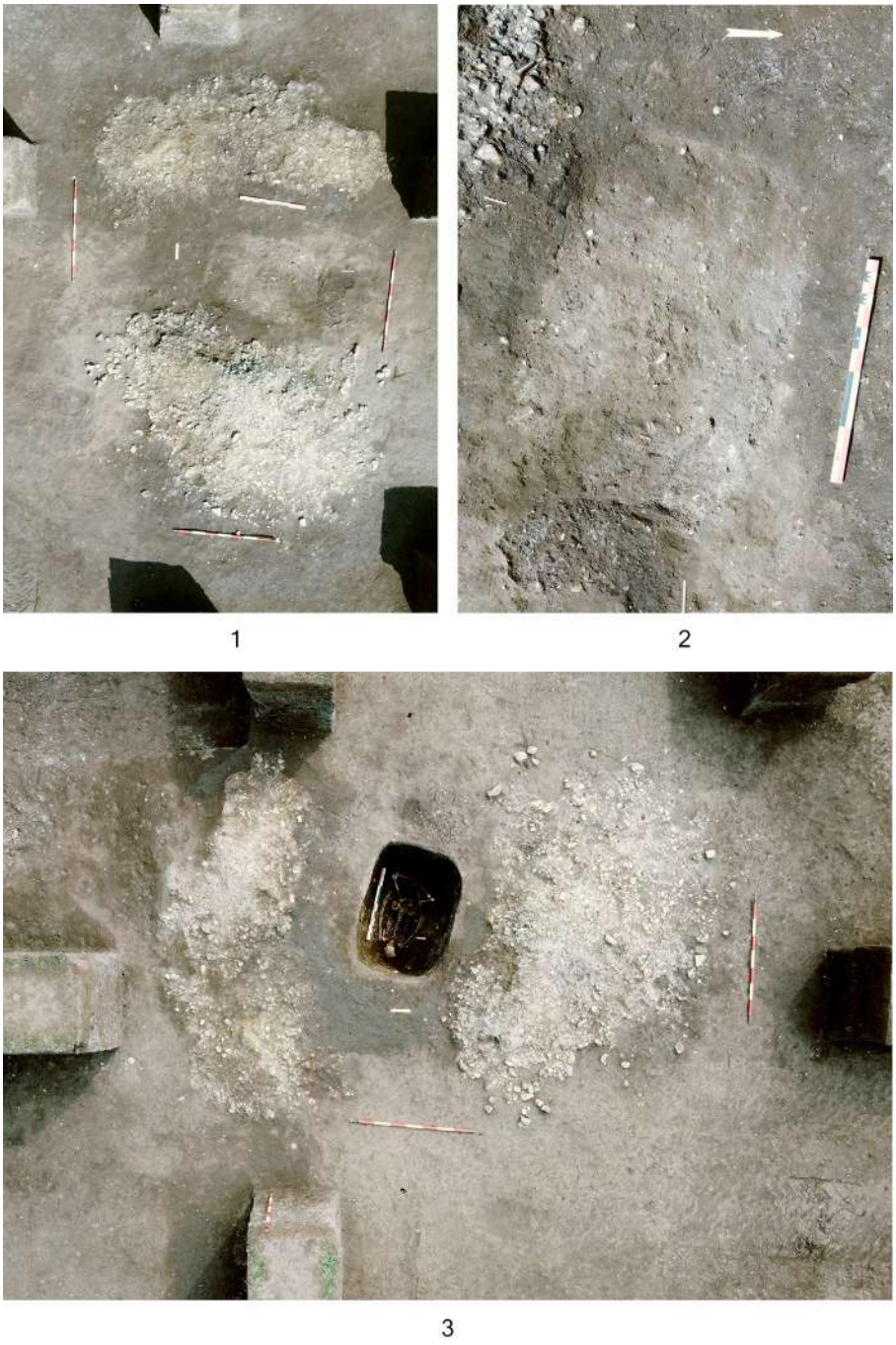

Pl. IV. Ariceștii Rahtivani: imagini aeriene din timpul cercetărilor mormântului 1
Pl. IV. Ariceștii Rahtivani: aerial images taken during the research of grave 1

https://biblioteca-digitala.ro

1

2

3

Pl. V. Ariceștii Rahtivani: detalii cu mormântul cercetat
Pl. V. Ariceștii Rahtivani: details of the researched grave

https://biblioteca-digitala.ro

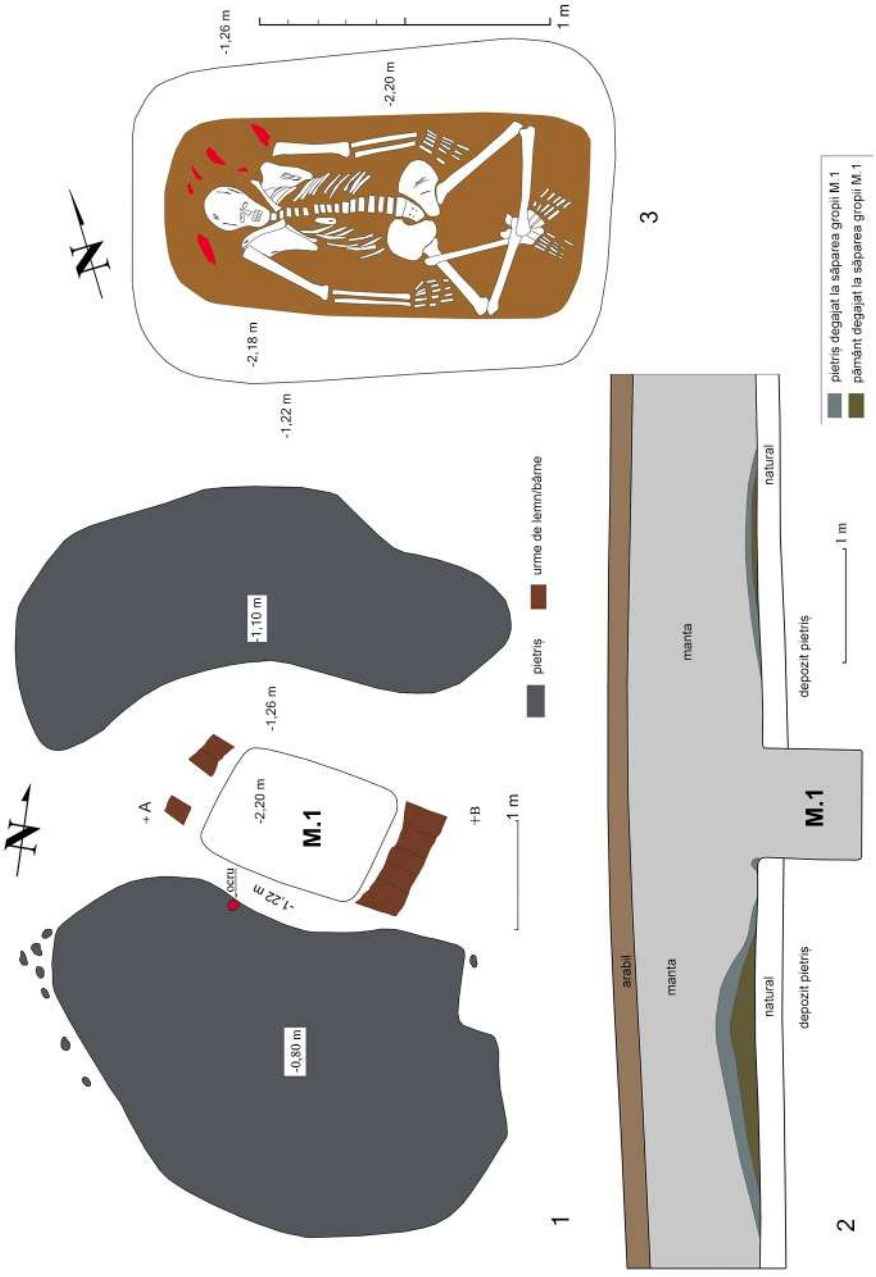

Pl. VI. Ariceștii Rahtivani: planul general și detaliu cu mormântul 1 (1, 3); segment din profilul martorului stratigrafic I (M.I) (2)
Pl. VI. Ariceștii Rahtivani: general plan and detail of grave 1 (1, 3); segment of the stratigraphic control baulk I (M.I) (2)

https://biblioteca-digitala.ro

1

2

3

4

Pl. VII. Târgșoru Nou: imagini din timpul cercetărilor (1, 4); complexul 1 și mormântul 1 (2-3)
Pl. VII. Târgșoru Nou: images taken during research (1, 4); feature 1 and grave 1 (2-3)

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. VIII. Târgșoru Nou: groapa (1-4) și detalii cu mormântul cercetat (2-3)
Pl. VIII. Târgșoru Nou: grave pit (1-4) and details of the researched grave (2-3)

https://biblioteca-digitala.ro

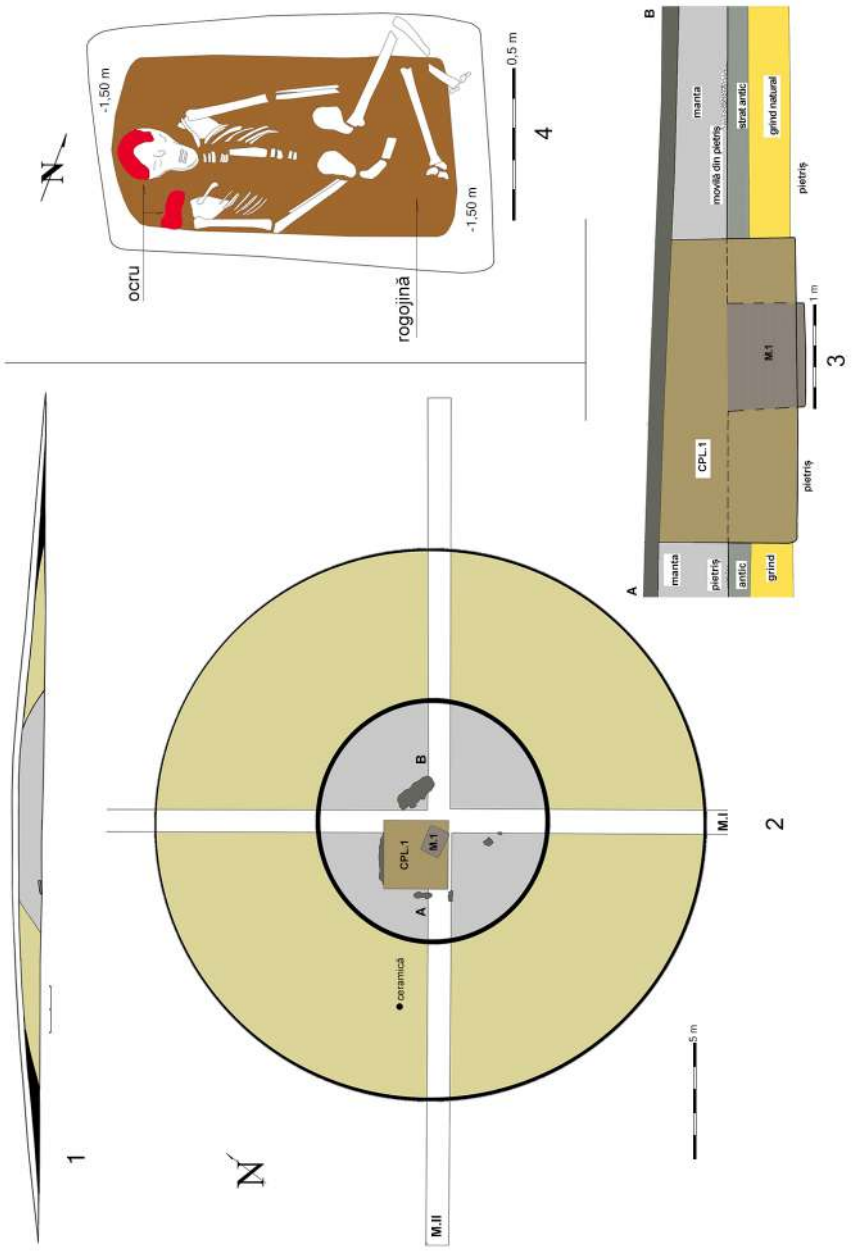

Pl. IX. Târgșoru Nou: planul general (2) și desenul profilului martorului stratigrafic II (M.II) (1); detaliu al stratigrafiei în zona Cpl. 1 și M.1 (3); planul mormântului 1 (4)
Pl. IX. Târgșoru Nou: general plan (2) and drawing of the stratigraphic control baulk II (M.II) (1); detail of the stratigraphy in the area of feature 1 (Cpl. 1) and M.1 (3); plan of grave 1 (4)

https://biblioteca-digitala.ro

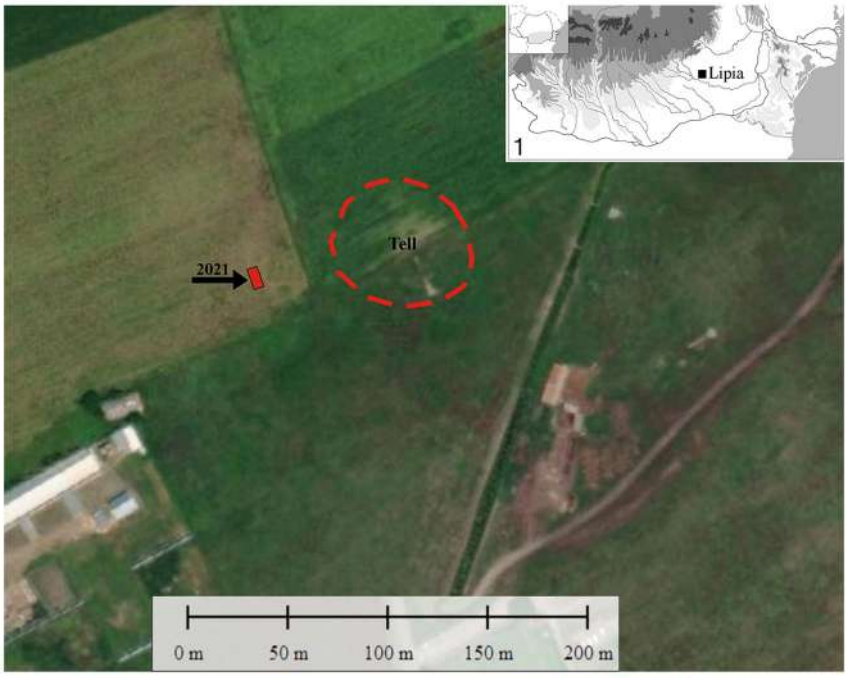

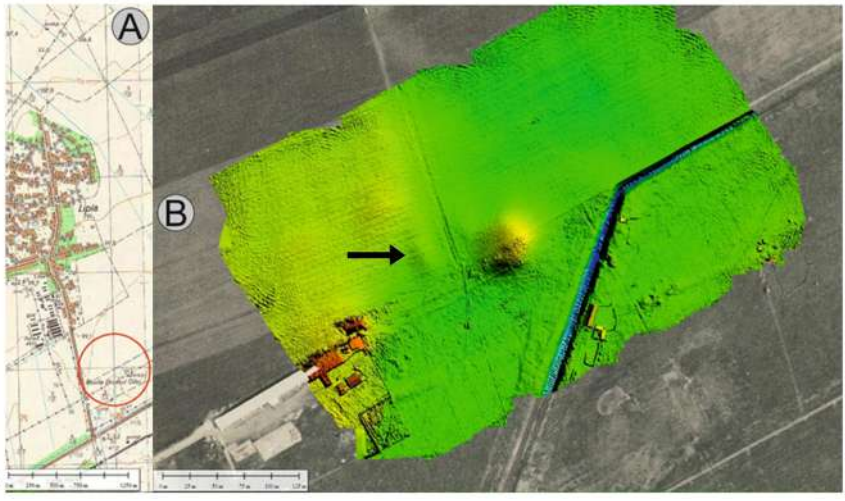

Pl. X. Amplasarea localității Lipia pe harta României (1); poziționarea cercetării din anul 2021 (săgeată) și a *tell*-ului (2) față de localitate (3/A); modelul numeric al terenului obținut din dronă suprapus peste imaginea aeriană ortorectificată (autor A. Asăndulesei) cu poziționarea săpăturii arheologice din campania 2021 (cu săgeată) (3B)

Pl. X. Location of Lipia on the map of Romania (1); positioning of the research area from 2021 (arrow) and of the tell (2) in relation with the locality (3/A); the numerical model of the terrain obtained from the drone superimposed on the orthorectified aerial image (author A. Asăndulesei) with the positioning of the archaeological excavation from 2021 campaign (with arrow) (3B)

https://biblioteca-digitala.ro

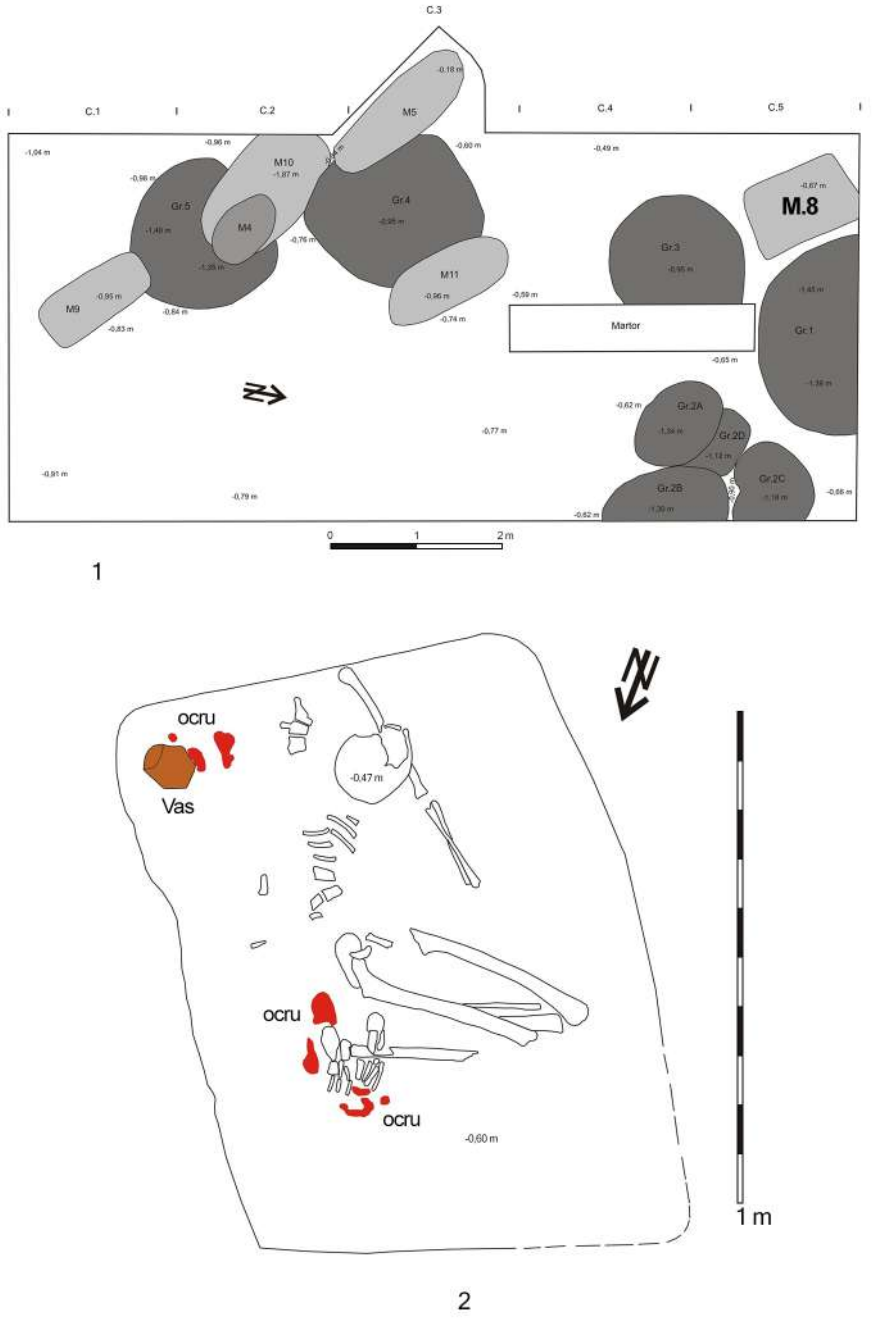

Pl. XI. Lipia: planul general al cercetării din anul 2021 (1) și a mormântului 8 (2)
Pl. XI. Lipia: the general plan of the 2021 research (1) and of grave 8 (2)

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. XII. Lipia: mormântul 8 (3) cu vasul *in situ* (2); vasul descoperit în mormântul 8 (1)
Pl. XII. Lipia: grave 8 (3) with the pot *in situ* (2); the pot discovered in grave 8 (1)

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Note on a Pădureni type shaft-hole axe from northern Muntenia

Bianca Preda-Bălănică[1]

To Prof. Dr. habil. Valentin Dergaciov,
on the occasion of his anniversary

Abstract: In this article, starting from an artefact from the collection of the Prahova County Museum of History and Archaeology, I analyse Pădureni-type shaft-hole axes that can be united in a fairly well-defined variant from a typological point of view. The axe was discovered as a lone find in northern Muntenia, Podenii Vechi village, Bălțești locality, Prahova County, during field investigations carried out with a metal detector. The article discusses the typology of these axes, their geographical distribution, and their chronological and cultural attributions.
Key words: northern Muntenia, Bronze Age, metallurgy, shaft-hole axes, Pădureni type.

Notă despre un topor de tip Pădureni din nordul Munteniei. În acest articol, luând ca punct de plecare o piesă aflată în colecția Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova, sunt analizate topoare cu gaură de înmănușare transversală de tip Pădureni ce pot fi reunite în cadrul unei variante destul de bine definite din punct de vedere tipologic. Toporul a fost descoperit izolat în nordul Munteniei, satul Podenii Vechi, localitatea Bălțești, județul Prahova, în cadrul unor investigații de teren efectuate cu ajutorul unui detector de metale. Articolul discută tipologia acestor topoare, răspândirea lor geografică, dar și atribuirea lor cronologică și culturală.
Cuvinte-cheie: nordul Munteniei, epoca bronzului, metalurgie, topoare cu gaură de înmănușare transversală, tipul Pădureni.

.....

Introduction

In May 2021, a metal shaft-hole axe was found on the territory of Podenii Vechi village, Bălțești locality, Prahova County, during field investigations carried out with a metal detector by Mr. Cristian Cojocaru. The region is located at the

[1] Department of Cultures, University of Helsinki, Finland; bianca.preda@helsinki.fi

https://biblioteca-digitala.ro

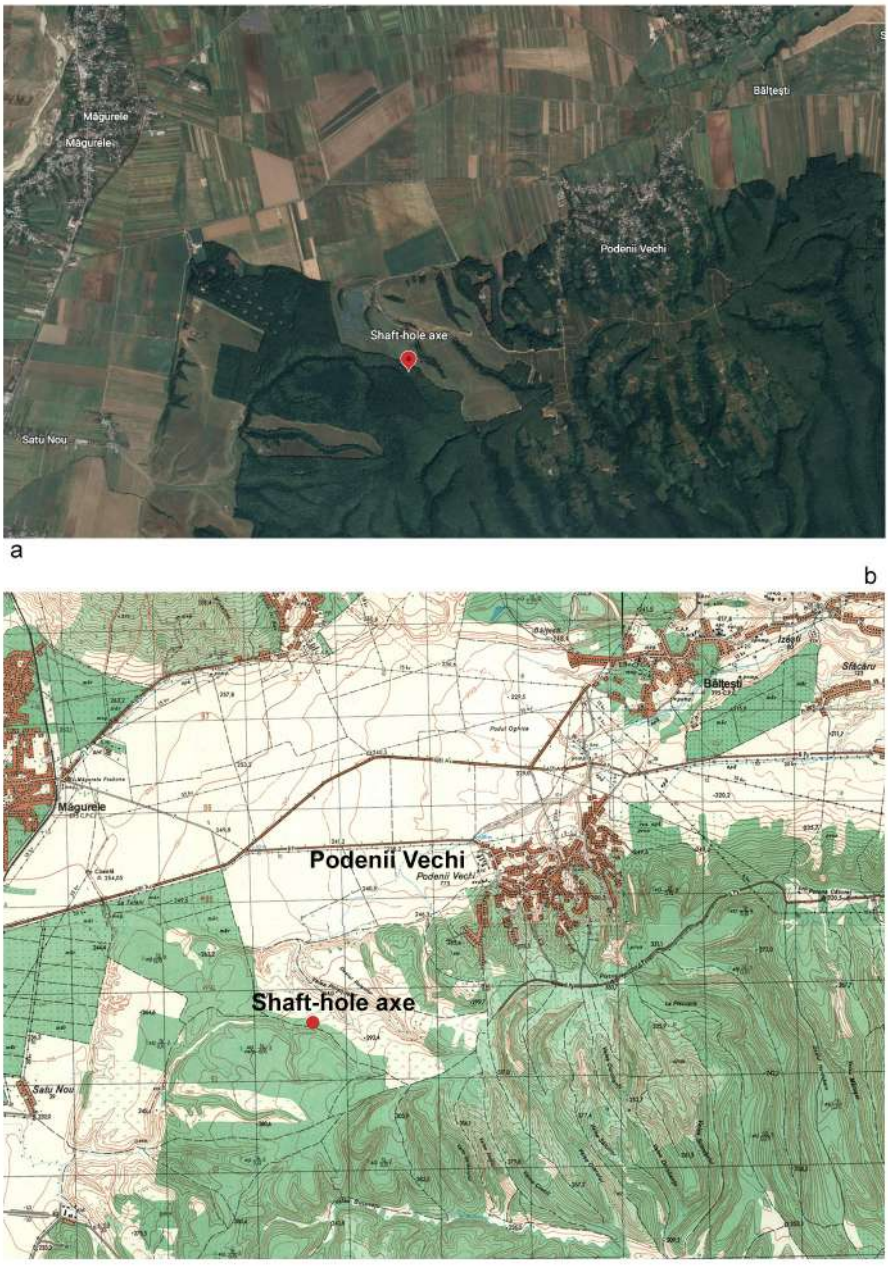

Fig. 1. Google Earth image with the discovery place of the axe (1), the discovery place of the axe on a map of Podenii Vechi village (2)

Fig. 1. Imagine Google Earth cu locul descoperirii toporului (1), locul descoperirii toporului pe harta satului Podenii Vechi (2)

https://biblioteca-digitala.ro

southern border of the sub-Carpathians, a landscape characterised by alternating extensive hilly massifs and wide depressions (Niculescu 2008, p. 56). The Podenii Vechi village is part of the Podeni Depression, an area having the appearance of a plain surrounded by hills (Mihai, Nedelcu, Buterez 2015, p. 206). More precisely, the discovery place is located southwest of the village, at the meeting point between the north-western end of the Bucovelul Hill and the Podeni Depression, in a forested area close to a spring. The coordinates of the discovery place are 45.071830°N and 26.082211°E (**Fig. 1/a-b**). The artefact came into the custody of the Prahova County Directorate for Culture and was handed over to the Prahova County Museum of History and Archaeology, according to the address number 1892/05.05.2021. Starting from this axe, the aim of this paper is to discuss the typology, geographical range, and chronological and cultural attributions of a particular variant of the Pădureni type of shaft-hole axes.

Description of the find (Figs. 2-3)

The axe was found complete and in a good state of preservation. It has not been cleaned, and retains a light green patina. The proximal and distal edges of the shaft are cut in a semicircle, and in the inferior part of the butt there is an oblique prolongation forming a button of triangular shape with rounded edges, with small holes on its surface resulting from air bubbles formed during casting (**Fig. 3/b**). The blade has a hexagonal cross-section, with an almost straight upper edge and a curved lower edge. It is gradually splaying and, at the same time, thinning towards the rounded cutting-edge, which does not show traces of being used. The axe is decorated on the back of the shaft with a longitudinal ridge, from which two pairs of semi-circular parallel ribs start at the proximal and distal ends (**Fig. 2; Fig. 3/a**). The proximal ribs completely surround the shaft, while the distal ones disappear at the meeting point with the blade (**Fig. 2; Fig. 3/c, e**). The axe was cast in a closed bivalve mould with the sprue on the lower end of the prolonged butt.[2] Inside the shaft, in the direction of the blade, there is a depression/hollow resulting from the casting process. The axe has an overall slender appearance and finished look, with no rough surfaces. It has the following dimensions: length – 14 cm, butt length – 6.8 cm, cutting-edge width – 4.1 cm, shaft-hole diameter – 2.5×2.6 cm, weight – 411 g; the inventory number is 34.153548.

[2] For an extensive analysis of the casting technology of shaft-hole axes during the Bronze Age, see Băjenaru, Tuțulescu 2021.

https://biblioteca-digitala.ro

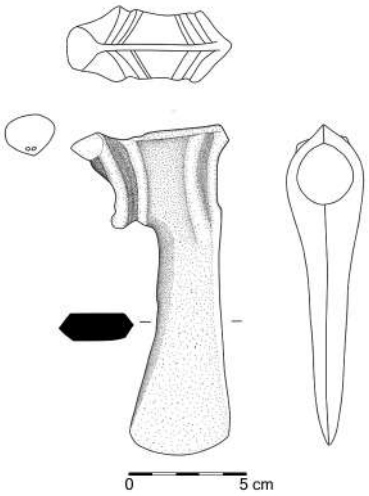

Fig. 2. Drawing of the axe from Podenii Vechi
Fig. 2. Desenul toporului de la Podenii Vechi

Discussion

Typology

According to its typological characteristics, especially the extended butt ending in a button, the hexagonal cross-section of the blade, and the merging angle between the blade and the shaft, the shaft's semi-circular cuts, and the decoration with parallel ribs, the axe from Podenii Vechi can be attributed to the Pădureni type. I have discussed this type of axes on another occasion as well, therefore below I will focus my attention on the particular variant exemplified by this newly discovered axe from Prahova County (Preda-Bălănică, Frînculeasa, Garvăn 2018).

The Pădureni type axes were defined and described for the first time more than 50 years ago, by Alexandru Vulpe, in his extensive analysis of shaft-hole axes, which is still the starting point for any typological approach to this category of artefacts (Vulpe 1970, p. 42-48, Taf. 8-11; Vulpe, Tudor 1970, p. 422, Fig. 1). As already noted, the heterogeneity/diversity of the axes assigned to the Pădureni type, between which there are significant typological differences in some cases, led Alexandru Vulpe to distinguish two variants of these axes: one with heavier, more massive axes (Variant 1 - Parava) and one with more slender examples (Variant 2 - Bicfalău) (Vulpe 1970, p. 12, Abb. 1; Vulpe, Tudor 1970, Fig. 1). Later, the discovery of new specimens led to further re-evaluations of this type by several researchers (Palincaș 2000; Băjenaru 2017; Puskás 2019). Given the characteristics of the axe

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 3. Photographs of the axe from Podenii Vechi
Fig. 3. Fotografii ale toporului de la Podenii Vechi

found in Podenii Vechi mentioned above, it can be assigned to the second, more developed variant of the Pădureni axes. Especially useful in this respect is the study of Nona Palincaș, who further elaborated the typology and distinguished several variants and sub-variants, taking into account criteria such as: the presence or absence of ribs on the shaft, along with the extension of the butt and the heavy, intermediate, or slender appearance of the blade (Palincaș 2000, p. 264). According to this typology, the axe recently discovered in Podenii Vechi can be assigned to the variant with ribs and the sub-variant with an extended butt, with a generally slender appearance.

Chorology and chronology

The study of shaft-hole axes is a challenging topic, stemming from the peculiar ways in which these objects were produced, manipulated, and discarded during the Bronze Age. As has already been pointed out, although shaft-hole axes can be assigned to wider, more generic types, very often specimens present particular characteristics that distinguish them from other typologically close axes (Marinescu 2018, p. 8). For many of them it could be said they are unique, a fact that was explained in part by the casting technology, using moulds made of

https://biblioteca-digitala.ro

clay or soft, very brittle rocks that could only rarely be reused (Munteanu 2010, p. 161). Another aspect worth mentioning is that practices related to shaft-hole axes are very specific; they commonly occur either isolated, as single depositions, or in hoards comprised of multiple similar specimens (Palincaș 2000, p. 264; Băjenaru 2010; Hansen 2010, 2011; Szeverényi 2013). The combination of these two aspects makes discussions about the chronological and cultural attributions of shaft-hole axes particularly difficult and, in the absence of relevant stratigraphic contexts to securely date them, the analyses mainly rely on typological and chorological criteria.

Axes of the Pădureni type have a wide distribution area, covering the intra-Carpathian region, the north and also south of the Lower Danube area, and even reaching as far as Greece (Vulpe 1970; Palincaș 2000; Băjenaru 2017; Kleitsas 2019). Nona Palincaș highlighted that there are also chorological distinctions between the different variants and sub-variants of the Pădureni type (Palincaș 2000, Fig. 3). Thus, while the axes without ribs are mostly concentrated on both sides of the Carpathian curvature, the ones decorated with ribs are found in a wider area (Palincaș 2000, p. 264). Below, I will evaluate the specimens that represent the closest typological analogies to the Podenii Vechi axe.

One has to mention here an axe from Meseșenii de Sus (Sălaj County) (Bejinariu 2003, p. 29, Pl. XX/3), one from București (Palincaș 2000, Fig. 1), and an axe recently discovered in Sigmir (Bistrița-Năsăud County) (Marinescu 2018, Fig. 2). The axe from Meseșenii de Sus has a very similar appearance; there are only some small differences that could be observed. The blade of the axe is slightly more curved and splays more pronouncedly towards the cutting-edge, the back of the shaft is decorated with a thicker longitudinal ridge, from which two semi-circular parallel ribs start at the distal end and three at the proximal end, and the prolongation at the inferior part of the butt forms a button of a rather trapezoidal shape (**Fig. 4/a**).

The same could be said about the axe from Sigmir, the differences consisting of the more curved blade, a more pronounced semi-circular cut of the proximal and distal ends of the shaft, and a more narrow prolongation of the butt (**Fig. 4/c**). The axe from București has a virtually identically decorated shaft, the differences consisting of the curved butt that has a small prolongation and not an oblique extension ending with a button, the blade that is more splayed towards the rounded and asymmetrical cutting edge, and the more massive/heavy aspect (**Fig. 4/b**). One also has to mention here a fairly typologically homogeneous series that is especially found south of the Danube, characterized by the prolongation of the butt, the presence of ribs, in almost all cases one pair at the distal and proximal ends of the shaft, with only one exception of an axe having two pairs of ribs on the

https://biblioteca-digitala.ro

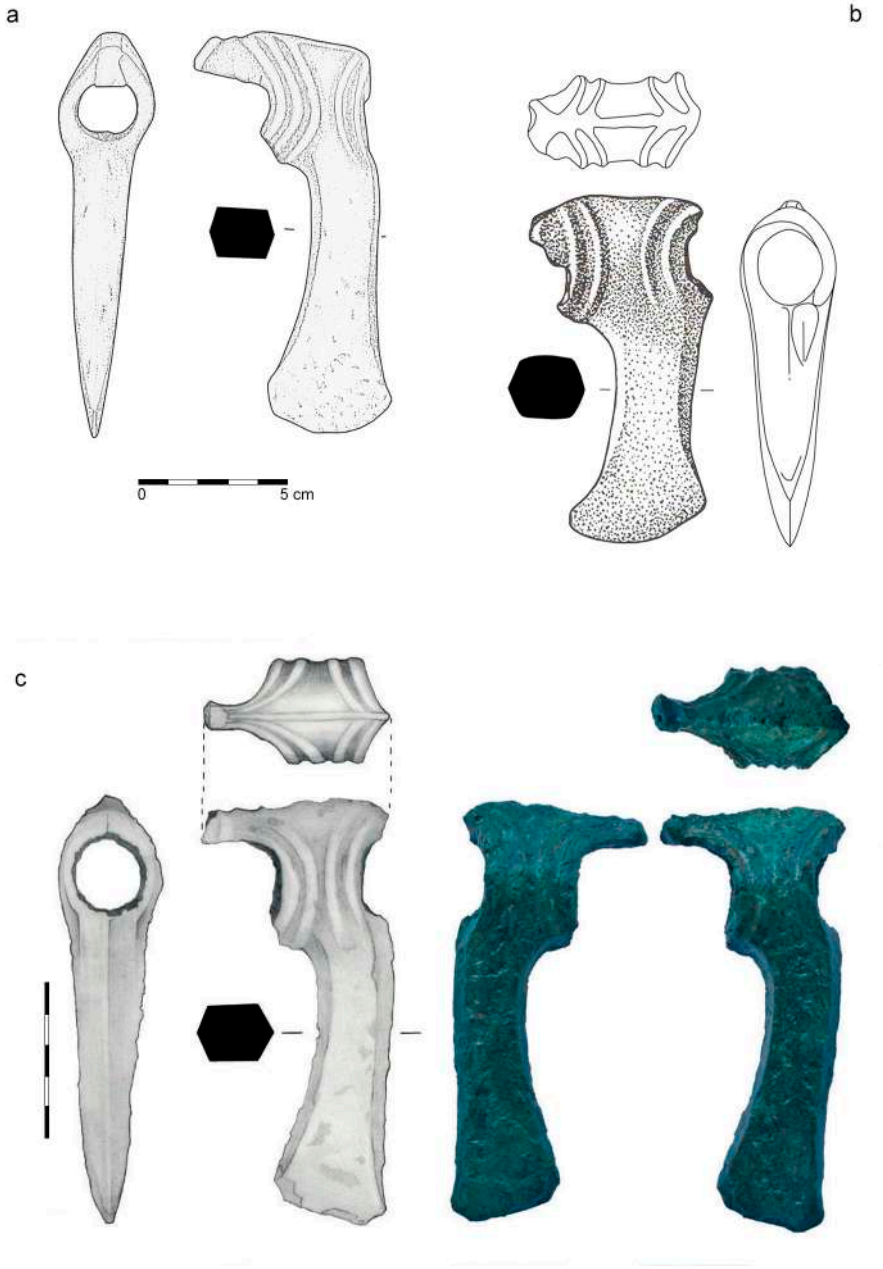

Fig. 4. Axes of the Pădureni type: a. Meseșenii de Sus; b. București ; c. Sigmir (after Bejinariu 2003, p. 29, Pl. XX/3; Palincaș 2000, Fig. 1; Marinescu 2018, Fig. 2)
Fig. 4. Topoare de tip Pădureni: a. Meseșenii de Sus; b. București ; c. Sigmir (după Bejinariu 2003, p. 29, Pl. XX/3; Palincaș 2000, Fig. 1; Marinescu 2018, Fig. 2)

https://biblioteca-digitala.ro

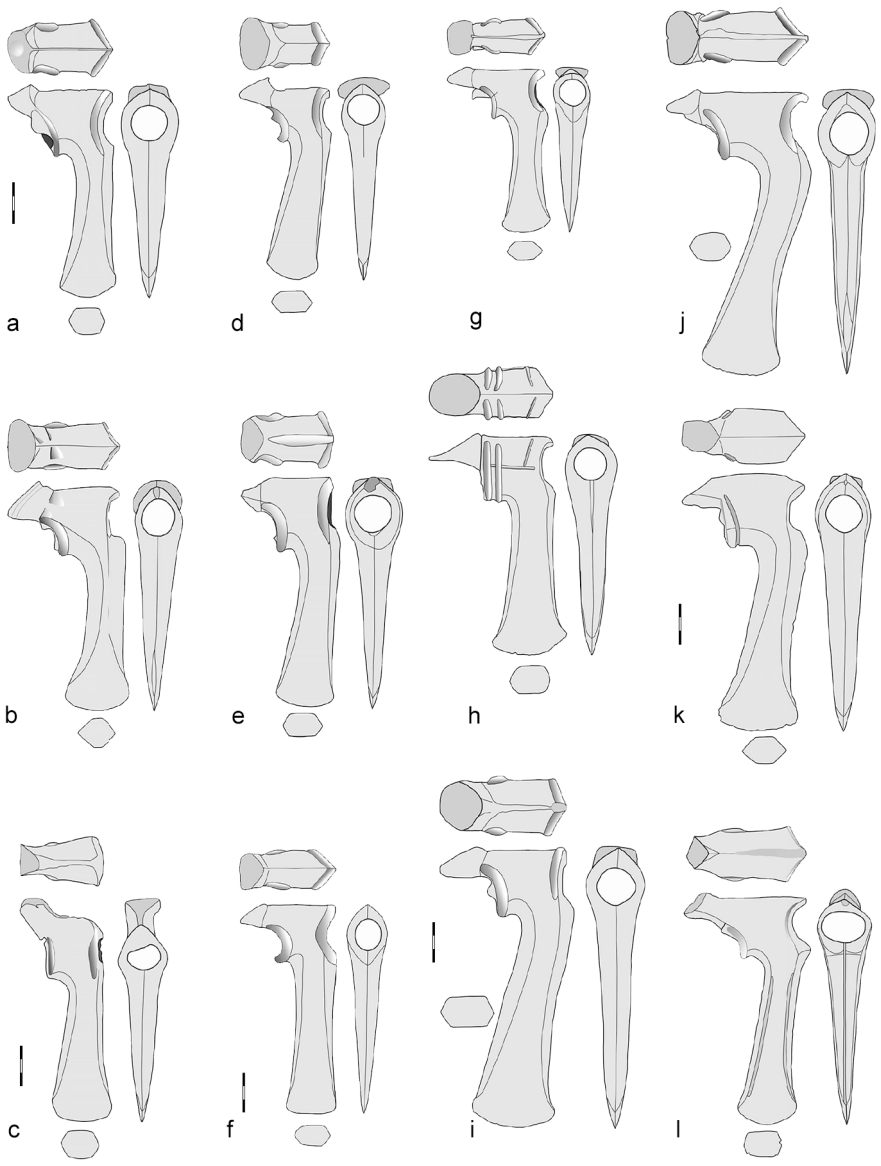

Fig. 5. Axes of the Pădureni type: a. Roșiorii de Vede; b. Tatul; c. Mengishevo; d. Emen; e. Hotnitsa; f. Telish; g. Pleven; h. Raven; i. Pazardzhik; j. Pazardzhik; k. Yambol; l. Bratovo (after Băjenaru 2017, Figs. 1-5)

Fig. 5. Topoare de tip Pădureni: a. Roșiorii de Vede; b. Tatul; c. Mengishevo; d. Emen; e. Hotnitsa; f. Telish; g. Pleven; h. Raven; i. Pazardzhik; j. Pazardzhik; k. Yambol; l. Bratovo (după Băjenaru 2017, Fig. 1-5)

https://biblioteca-digitala.ro

proximal end and one pair on the distal end of the shaft (**Fig. 5**) (Băjenaru 2017). When compared to these axes, the specimen from Podenii Vechi stands out only because of the more elaborate decoration of the shaft.

In a more general approach, other axes assigned to the Pădureni type could be mentioned here, such as the isolated finds from Hălchiu (Brașov County) (**Fig. 6/a**) (Vulpe 1970, Taf. 9/138), Malnaș (Covasna County) (**Fig. 6/b**) (Vulpe 1970, Taf. 8/130), Marpod (Sibiu County) (**Fig. 6/c**) (Vulpe 1970, Taf. 9/140), Vârghiș (Covasna County) (**Fig. 6/d**) (Vulpe 1970, Taf. 9/136), Cernat (Brașov County) (**Fig. 6/f**) (Puskás 2019, Fig. 3), Avrămești (Harghita County) (**Fig. 6/g**) (Vulpe 1970, Taf. 7/105), Moigrad (Sălaj County) (**Fig. 6/h**) (Vulpe 1970, Taf. 9/139), Câmpia Turzii (Cluj County) (**Fig. 6/i**) (Rustoiu 1995, Pl. 2/1), Micești (Cluj County) (**Fig. 6/j**) (Vulpe 1970, Taf. 10/178), Northern Transylvania (**Fig. 6/k**) (Vulpe 1970, Taf. 13/205),[3] an axe from Sălaj County (**Fig. 6/e**) (Bejinariu 2003, p. 29, Pl. XIX/1), one axe from Oarța de Sus-*Ghiile Botii* (Maramureș County) (Kacsó 2004, Pl. XXXVIII/2), and also some of the axes of the Pădureni hoard (**Fig. 7**) (Covasna County) (Vulpe 1970, Taf. 9/119-128; 12/190; 18/273). These specimens show similarities with the axe from Podenii Vechi in terms of blade shape, the presence of ribs on the shaft, and the prolongation of the butt. The overwhelming majority of them come either from unknown contexts, are isolated discoveries, or form part of larger hoards comprised of similar specimens.

The debates regarding the absolute dating of these axes seem somewhat contradictory at first glance. Recently, Radu Băjenaru argued for the dating of the emergence of the casting technology of axes in closed bivalve moulds, with the sprue on the lower end of the prolonged butt starting in the first century of the second half of the 3rd millennium BC (Băjenaru, Tuțulescu 2021, p. 153-154). The same author dated the above-mentioned axes found south of the Danube to the second half of the 3rd millennium BC, without excluding the circulation of these items in the first centuries of the next millennium as well (Băjenaru 2017, p. 119).

The discussions about the axes of the intra-Carpathian area, where many specimens of this type are found **(Fig. 8)**, revolve around the Wietenberg culture. It was Alexandru Vulpe who originally linked them with the Wietenberg culture and dated them accordingly, given that axes of the Pădureni type are found mainly in the area of south-eastern Transylvania (Vulpe 1970, p. 48). The formal similarity with axes of the Monteoru type, mainly found in Moldova, led Alexandru Vulpe to establish a typological correspondence between the first two variants of the Pădureni and Monteoru types (Vulpe, Tudor 1970, p. 422).

[3] The axes from Avrămești and Northern Transylvania were originally assigned by Alexandru Vulpe to the Pătulele, and more specifically the Hajdúsámson, types. However, we agree with the re-evaluation of these items made by Nona Palincaș and included them into our analysis (Palincaș 2000, p. 263).

https://biblioteca-digitala.ro

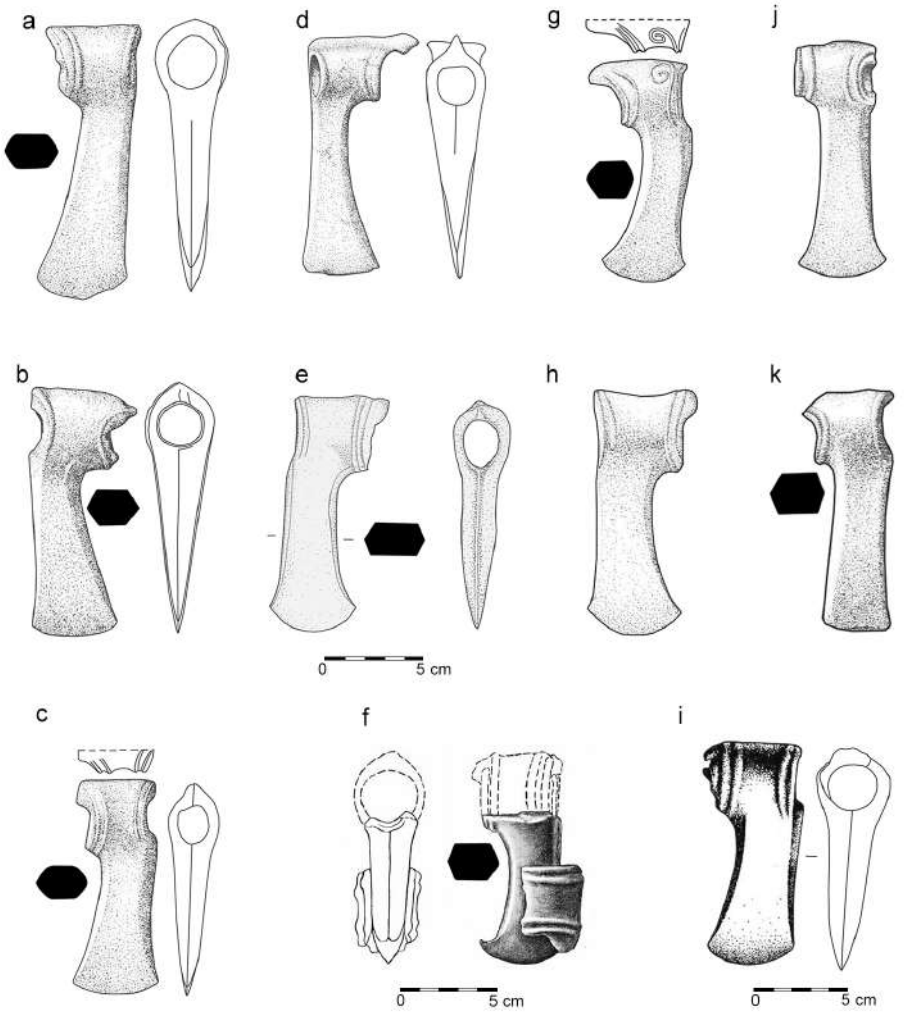

Fig. 6. Axes of the Pădureni type: a. Hălchiu; b. Malnaș; c. Marpod; d. Vârghiș; e. Sălaj; f. Cernat; g. Avrămești; h. Moigrad; i. Câmpia Turzii; j. Micești; k. Northern Transylvania (after Vulpe 1970, Taf. 9/138; 8/130; 9/140; 9/136; 7/105; 9/139; 10/178; 13/205; Rustoiu 1995, Pl. 2/1; Bejinariu 2003, p. 29, Pl. XIX/1; Puskás 2019, Fig. 3)
Fig. 6. Topoare de tip Pădureni: a. Hălchiu; b. Malnaș; c. Marpod; d. Vârghiș; e. Sălaj; f. Cernat; g. Avrămești; h. Moigrad; i. Câmpia Turzii; j. Micești; k. nordul Transilvaniei (după Vulpe 1970, Taf. 9/138; 8/130; 9/140; 9/136; 7/105; 9/139; 10/178; 13/205; Rustoiu 1995, Pl. 2/1; Bejinariu 2003, p. 29, Pl. XIX/1; Puskás 2019, Fig. 3)

https://biblioteca-digitala.ro

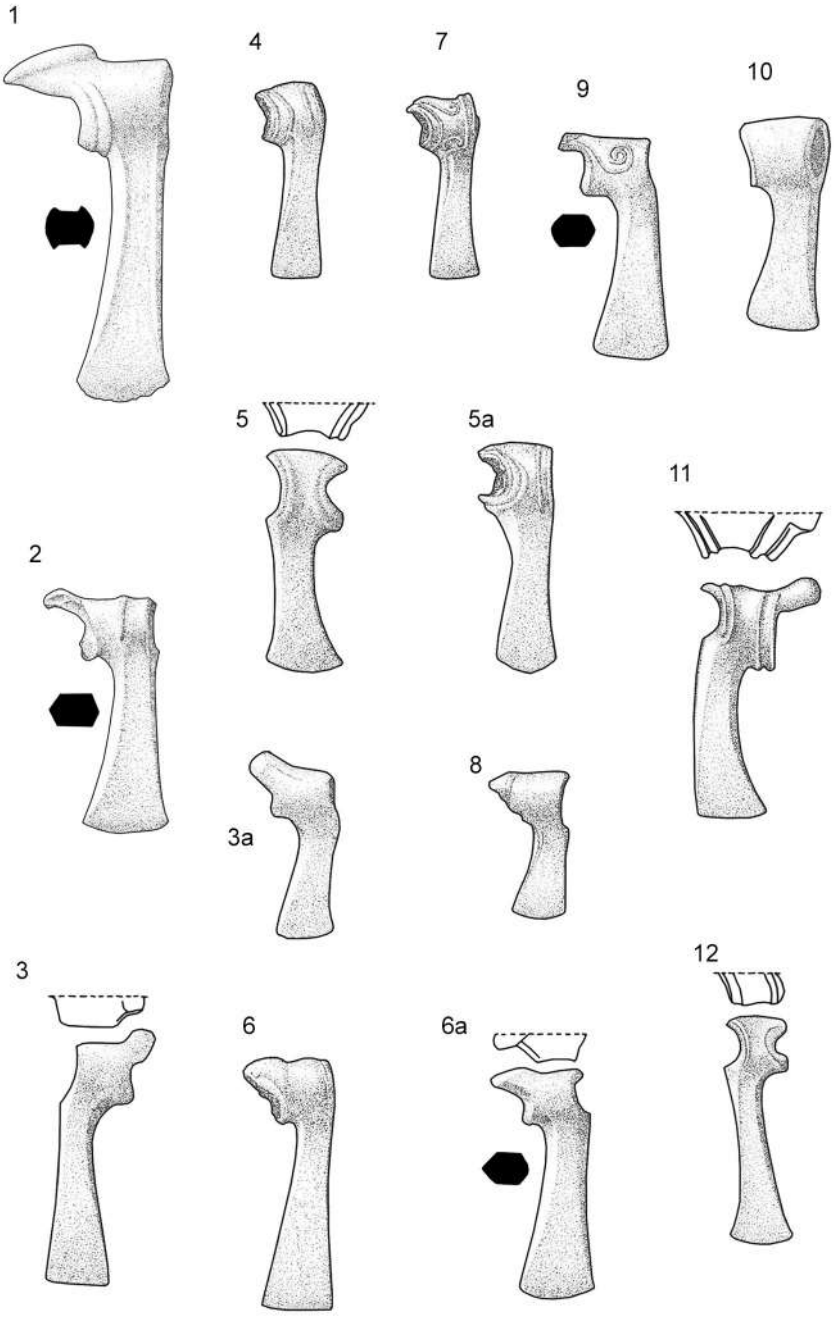

Fig. 7. The Pădureni hoard (after Vulpe 1970, Taf. 9/119-128; 12/190; 18/273)
Fig. 7. Depozitul de la Pădureni (după Vulpe 1970, Taf. 9/119-128; 12/190; 18/273)

https://biblioteca-digitala.ro

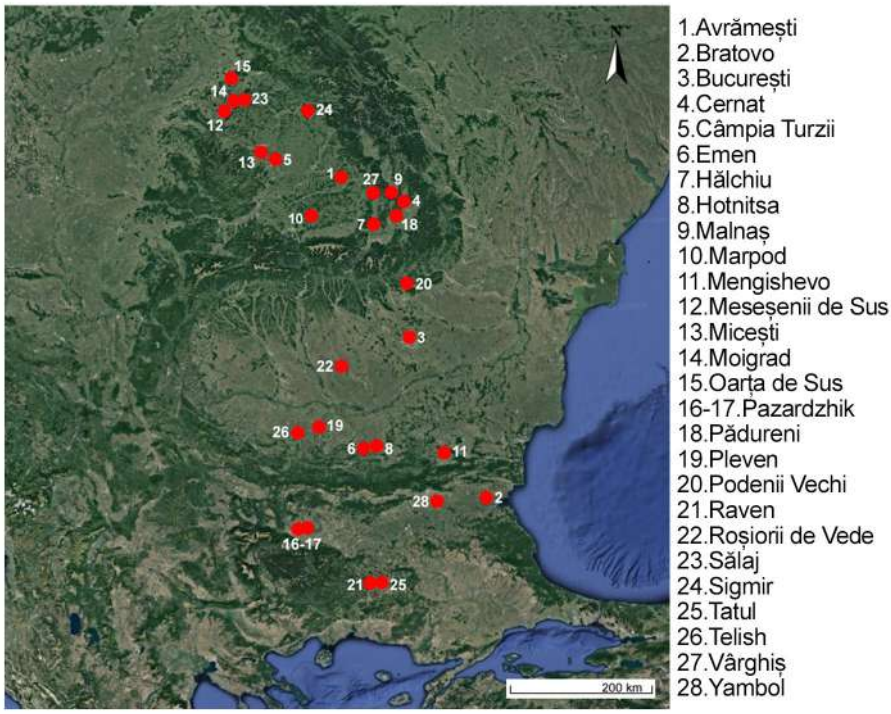

Fig. 8. Map of the axes mentioned in the text (source: Google Earth)
Fig. 8. Harta topoarelor menționate în text (sursa: Google Earth)

Alexandru Vulpe dated the first variants of the Pădureni and Monteoru type to the chronological phase of Monteoru Ic3-Ic2, while the later, more developed variants were assigned to the chronological level of Monteoru Ic2-IA (Vulpe 1970, p. 48). A dating to the level of Monteoru Ic3-Ic2, without excluding the possibility of an extended interval also covering Monteoru IA, was advanced by Nona Palincaș for the axe from București (Palincaș 2000, p. 264). In terms of the absolute chronology, this would fit into the end of the 3rd and the first half of the 2nd millennium BC. For the periodisation and absolute chronology of the Monteoru culture, recent research by Ion Motzoi-Chicideanu and Monica Șandor-Chicideanu advanced the interval to between 2200-1800 BC for what was called the *Ic3 package*, 1800-1700 BC for Monteoru Ia-IIa, and 1700-1500 BC for Monteoru IIb (Motzoi-Chicideanu, Șandor-Chicideanu 2015, Table 6).

One axe found in a relevant chronological context could provide more precise information about the time frame when these axes were used. This is the axe from Oarța de Sus-*Ghiile Botii* (Maramureș County), found in a pit (feature No. 22) in

https://biblioteca-digitala.ro

clear association with Wietenberg II ceramics (Kacsó 2004, p. 60, Pl. XXXVIII/2). The axe shows features similar to the Pădureni type; the proximal and distal edges of the shaft are cut in a semicircle, and in the inferior part of the butt there is a prolongation having the aspect of a pointed end. The blade is splaying towards the cutting-edge, the axe is decorated on the back of the shaft with a very prominent longitudinal curved ridge, close in shape to axes of the Balșa and Hajdúsámson type, and two pairs of semi-circular parallel ribs start at the proximal and distal ends of the shaft. Alexandru Vulpe considered the Balșa and Hajdúsámson axes typologically very close to the second variant of the Pădureni axes, and given their distribution in central Transylvania he related them to the Wietenberg culture as well (Vulpe 1970, p. 52; Vulpe Tudor 1970, p. 423). He also advanced the idea of the contemporaneity of the Hajdúsámson, Balșa, second variant of the Pădureni, and second variant of the Monteoru axes (Vulpe, Tudor 1970, p. 426). Their dating to the level of the Wietenberg II phase is supported by other discoveries, such as a shaft-hole axe typologically similar to specimens of the Balșa, Hajdúsámson, and Pădureni axes found in Bistrița-*Dealul Târgului*, very close to the discovery place of a golden pot decorated with ornamental motifs typical of the Wietenberg II phase (Gogâltan, Marinescu 2018, p. 63, 70, Fig. 83). The persistence of this type of axe, including up to a later Wietenberg phase (III or C according to different authors), was also suggested (Rustoiu 1995, p. 75; Baltag, Boroffka 1996 p. 387-389; Marinescu 2018, p. 11).

Two absolute dates were obtained for pit No. 22 from Oarța de Sus-*Ghiile Botii*, from burnt grains, with rather different results. The first (ID Ly-9190) indicated 3265±30 BP = 1615-1452 cal BC 2σ (95.4% probability), while the second gave a considerably earlier date (Bln-5626) 3507±37 BP = 1935-1700 cal BC 2σ (95.4% probability)[4] (Kacsó 2015, p. 432). Given that the absolute chronology of the Wietenberg culture has been a topic of intense debate and diverse approaches by several researchers over the past decades[5], discussing these two rather puzzling absolute dates within the wider series of dates obtained for this culture would help assess their reliability (Bălan, Quinn, Hodgins 2016; Palincaș *et alii* 2019; Quinn *et alii* 2020). Of the two C14 dates obtained, the one indicating an earlier time interval is more consistent with other C14 dates obtained from animal bones found in features assigned to the Wietenberg II phase from Derșida (Palincaș *et*

[4] Calibrated with OxCal v4.4.4 Bronk Ramsey (2021): r:5: Atmospheric data from Reimer et al. (2020).

[5] The periodization of the Wietenberg culture is a very complex topic, beyond the scope of this article. Currently, multiple periodization systems are being used at the same time, between which correlations can be made, either defining phases from I to IV, or from A to D, or an early, classical, and late phase (Chidioșan 1980, p. 68-84; Boroffka 1994, p. 285-290; Bălan, Quinn, Hodgins 2016; Palincaș *et alii* 2019; Quinn *et alii* 2020). In this article we are referring to the periodization in four stages, from I to IV.

https://biblioteca-digitala.ro

alii 2019, p. 40). In a recent article, based on Bayesian modelling, the probable start and end dates of the Wietenberg A ceramic decoration technique were placed from 1960–1900 cal BC to 1850–1760 cal BC (at 68% confidence) (Quinn *et alii* 2020, p. 55). One C14 date for the Wietenberg III phase, which comes from a sample from Luduș and is considered reliable by Palincaș *et alii* (2019), indicates (RoAMS 16-07) 3422±36 BP = 1876-1620 cal BC 2σ (95.4% probability), however with 80.6% probability dated between 1779-1620 cal BC (Berecki 2016, p. 137, Tab. 27).

These facts provide arguments for a later date of the variant of the Pădureni axes analysed in this paper. However, this does not constitute a problem since, as Radu Băjenaru argued, the casting technology of shaft-hole axes in bivalve moulds with the sprue on the lower end of the prolonged butt lasted for a considerable time, covering the entire Middle Bronze Age (Băjenaru, Tuțulescu 2021, p. 154). Furthermore, as items with a high and lasting social value, the axes were likely preserved and transmitted from generation to generation over a longer period of time (Băjenaru 2010, p. 153-154; Băjenaru, Tuțulescu 2021, p. 140). This interpretation is supported by the association in certain situations of some specimens with more primitive typological features, which would fit in the early stage, with some that have a more elaborate appearance and could be attributed to later development stages. The most suitable example in this respect is the Pădureni hoard itself; the typological diversity of the axes within it could indicate that the respective items, with different origins and which were created in distinct stages, were accumulated over a considerable period of time and subsequently deposited together (Băjenaru 2010, p. 153; Dietrich 2010, p. 196-197). Therefore, the C14 date obtained for pit no. 22 from Oarța de Sus-*Ghiile Botii* indicates the likely moment/interval of the deposition of the shaft-hole axe, during the Wietenberg II phase, without much possibility to define more clearly the moment when the item was produced or for how long it was kept before deposition. The same applies for the shaft-hole axe discovered in Podenii Vechi, which might have been produced and then circulated for a considerable amount of time, most likely in the first centuries of the 2nd millennium BC, before being deposited.

Metallurgical composition

The axe was analysed compositionally,[6] with two measurements being taken, the first on a cleaned area and the second one on the patina (**Table 1**).

[6] The analysis was performed by the X-ray fluorescence method using the Tracer 5' portable spectrometer from the "Horia Hulubei" National Institute for Research and Development for Physics and Nuclear Engineering at Bucharest-Măgurele (IFIN-HH).

https://biblioteca-digitala.ro

Analysis	Ag	Sn	Au	Hg	Pb	Cu	Zn	As	Ti	Fe	Co	Ni	Zr
cleaned area		11.053		0.012	0.179	87.282	0.128	1.027	0.066		0.024	0.209	0.021
Patina	0.215	65.797	0.174		0.592	28.397	0.035	3.057	0.083	1.564		0.087	

Table 1. Compositional analysis (in wt %) of the axe from Podenii Vechi
Tabel 1. Analiza compoziţională a toporului de la Podenii Vechi

It should be noted that the amount of tin is higher than that identified for the other specimens of this type that were analysed. For the series of axes known from south of the Danube, the amount of tin ranges between 0.5-5% (Băjenaru 2017, p. 118). For northern Muntenia, analyses are also available for the axes of the Sinaia hoard, showing tin concentrations between 1.7 and 3.5%, and for the axe from Teişani (inv. No. 64-19704), indicating 1.2% Sn (Junghans, Sangmeister, Schröder 1968, nr. 8637-8661; Preda-Bălănică, Frînculeasa, Garvăn 2018, p. 186-187). A closer value of tin, 9.09% for the cleaned area, was measured for the Pădureni type shaft-hole axe, without rib decoration on the shaft, recently discovered in Slon (Preda-Bălănică, Frînculeasa, Garvăn 2018, Table 1). The use of copper-tin alloys in casting shaft-hole axes had already become a more and more established practice by the middle of the 3rd millennium BC in the Danubian-Carpathian region; adding an increased quantity of tin influenced not only the hardness but also the colour of the final product, resulting in a more gold-like appearance (Popescu, Constantinescu 2021, p. 292-293, with literature).

Conclusions

The discovery of an axe of the Pădureni type in the Muntenia Sub-Carpathians, for which the closest analogies can be found in Transylvania, testifies once again to the intense circulation of these artefacts between the intra- and extra-Carpathian regions through the easily accessible passes of the Curvature Carpathians. The presence of isolated specimens of one type in the distribution area of the other was already noticed decades ago with regards to the Pădureni and Monteoru axes, and was interpreted as being indicative of connections between the Wientenberg and Monteoru communities (Vulpe, Tudor 1970, p. 422-423; Rustoiu 1995, p. 75). The axe recently discovered in Slon, also typical of the Pădureni type, with an extension of the butt but no rib decoration on the shaft, was deposited on one of the most important paths connecting Transylvania and Muntenia throughout history (Preda-Bălănică, Frînculeasa, Garvăn 2018). Other single finds in the region come from Teişani and Tătaru, and one also has to add here the well-known hoard from Sinaia (Vulpe 1970; Preda-Bălănică, Frînculeasa, Garvăn 2018).

https://biblioteca-digitala.ro

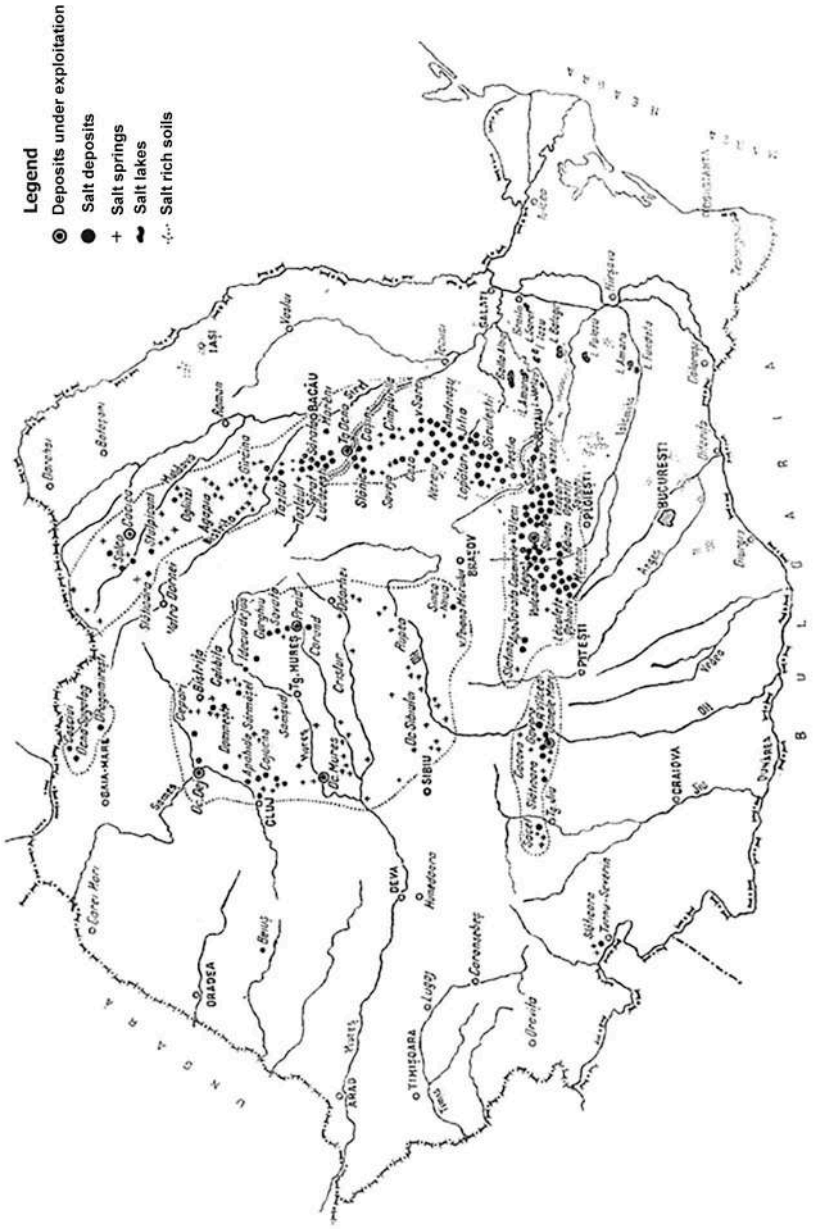

Fig. 9. Map of salt resources
(originally Drăgănescu 1997, after Constantinescu 2020, Pl. 158)
Fig. 9. Harta resurselor de sare
(original Drăgănescu 1997, după Constantinescu 2020, Pl. 158)

https://biblioteca-digitala.ro

It has already been pointed out that these axes often occur in regions where resources of salt are available **(Fig. 9)** (Rustoiu 1995, p. 73, note 8; Preda-Bălănică, Frînculeasa, Garvăn 2018, p. 188). In this case as well, approximately 6 km to the north of the discovery place of the Podenii Vechi axe, there is the Sărățel, which is a chlorosodic spring characterised by a very high degree of mineralization, due to processes that leach the salt deposits; these springs are widespread in the Prahova Subcarpathians, and their concentrations of salt are influenced by the speed of the water flow and the size of the stream (Mihai, Nedelcu, Buterez 2015, p. 206). This area is considered the western border of the Monteoru culture (Constantinescu 2020, p. 15, Pl. 156). However, in the current state of research, it is not possible to connect the shaft-hole axes to a settlement site, as none are known in the vicinity. The only such mention is that of a site attributed to the Tei culture, perhaps a late phase, as indicated by the ceramics decorated with *Besenstrich*, located 11.1 km north-east of the discovery place of the axe[7]. One has to take into account, however, that the region is rather understudied and future surface surveys might change this picture.

Acknowledgements

This paper was written with the support of the ERC Advanced project 788616: The Yamnaya Impact on Prehistoric Europe (YMPACT). I would like to thank Dr. Daniela Cristea-Stan from the "Horia Hulubei" National Institute for Research and Development for Physics and Nuclear Engineering at Bucharest-Măgurele (IFIN-HH) for the analysis of the shaft-hole axe and Dr. Florin Gogâltan for useful literature.

Bibliography

Baltag, Boroffka 1996: G. Baltag, N. Boroffka, *Materiale arheologice preistorice de la Albești, jud. Maramureș*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 47, 1996, p. 375-393.

Bălan, Quinn, Hodgins 2016: G. Bălan, C. P. Quinn, G. Hodgins, *The Wietenberg Culture, Periodization and Chronology*, Dacia N.S. 60, 2016, p. 67-92.

Băjenaru 2010: R. Băjenaru, *Between Axe and Dagger: Early Bronze Age Weaponry in the Lower Danube Area*, in: R. Băjenaru, G. Bodi, C. Opreanu, V. V. Zirra (Eds.), *Recent Studies in the Past and Present I. Human Heritage and Community: Archaeology in the Carpathians and Lower Danube Area from Prehistory to the Early Medieval Age*, Transylvanian Review 19, Supplement No. 5: 1, 2010, p. 151-162.

Băjenaru 2017: R. Băjenaru, *Toporul de metal din zona Roșiorii de Vede și câteva precizări cu privire la tipul Pădureni*, Buletinul Muzeului Județean Teleorman 9, 2017, p. 117-127.

[7] Unpublished find, site identified by Alin Frînculeasa.

https://biblioteca-digitala.ro

Băjenaru, Tuțulescu 2021: R. Băjenaru, I. Tuțulescu, *Un topor de metal de la Băile Olănești, jud. Vâlcea și câteva observații cu privire la tehnologia de turnare a topoarelor cu gaură de înmănușare transversală din epoca timpurie a bronzului de la Dunărea de Jos*, Pontica LIV, 2021, p. 137-179.

Bejinariu 2003: I. Bejinariu, *Opinions on the Wietenberg type finds from the Sălaj County*, in: C. Kacsó (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag Baia Mare 10.-13. Oktober 2001*, Baia-Mare, 2003, p. 25-68.

Berecki 2016: S. Berecki, *The Bronze Age Site from Luduș*, Bibliotheca Musei Marisiensis. Seria archaeologica 10, Cluj-Napoca, 2016.

Boroffka 1994: N.G.O. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA 19, Bonn, 1994.

Chidioșan 1980: N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea, 1980.

Constantinescu 2020: M. Constantinescu, *Începuturile culturii Monteoru. Așezarea de la Năeni-Zănoaga Cetatea 2*, Muzeul Județean Buzău, Biblioteca Mousaios 15, Cluj-Napoca, 2020.

Dietrich 2010: L. Dietrich, *Eliten der frühen und mittleren Bronzezeit im südöstlichen Karpatenbecken*, Praehistorische Zeitschrift 85, 2010, p. 191-206.

Drăgănescu 1997: L. Drăgănescu, *Originea sării și geneza masivelor de sare*, Ploiești, 1997.

Gogâltan, Marinescu 2018: F. Gogâltan, G. Marinescu, *Aur pentru zei. O descoperire aparținând epocii bronzului de la Bistrița-Dealul Târgului (nord-estul Transilvaniei). Gold for the Gods: A Bronze Age Discovery from Bistrița-Dealul Târgului (North-East Transylvania)*, Cluj Napoca, 2018.

Hansen 2010: S. Hansen, *Communication and exchange between the Northern Caucasus and Central Europe in the fourth millennium BC*, in: S. Hansen, A. Hauptmann, I. Motzenbäcker, E. Pernicka (Eds.), *Von Majkop bis Trialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2. Jt. v. Chr. Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 1.-3. Juni 2006*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 13, Bonn, 2010, p. 297-316.

Hansen 2011: S. Hansen, *Metal in South-Eastern and Central Europe between 4500 and 2900 BCE*, in: Ü. Yalçin (Ed.), *Anatolian Metal V*, Bochum, 2011, p. 137-149.

Junghans, Sangmeister, Schröder 1968: S. Junghans, E. Sangmeister, M. Schröder, *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas*, Studien zu den Anfängen der Metallurgie 2 (1-3), Berlin, 1968.

Kacsó 2004: C. Kacsó, *Mărturii arheologice*, Seria „Colecții Muzeale" I, Baia Mare, 2004.

Kacsó 2015: C. Kacsó, *Repertoriul arheologic al județului Maramureș*, Colecția Historia, 2nd extended edition, Baia Mare, 2015.

Kleitsas 2019: C. N. Kleitsas, *The Hoard of Rodotopi in Ioannina (Epirus, NW Greece) and the Copper Single-Edged Shaft-Hole Axes of the Early Bronze Age in the Helladic Area*, Archäologischer Anzeiger 1, 2019, p. 1-35.

Marinescu 2018: G. Marinescu, *Două topoare cu orificiu transversal de înmănușare recent descoperite în nord-estul Transilvaniei*, Revista Bistriței XXXII, 2018, p. 7-19.

Mihai, Nedelcu, Buterez 2015: B. A. Mihai, A. Nedelcu, C. Buterez (ed.), *Județul Prahova. Spațiu. Societate. Economie. Mediu*, București, 2015.

Motzoi-Chicideanu, Șandor-Chicideanu 2015: I. Motzoi-Chicideanu, M. Șandor-Chicideanu, *Câteva date noi privind cronologia culturii Monteoru*, Mousaios 20, 2015, p. 9-53.

Munteanu 2010: R. Munteanu, *Începutul bronzului mijlociu în depresiunile marginale ale Carpaților Orientali*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis XXIV, Piatra-Neamț, 2010.

https://biblioteca-digitala.ro

Niculescu 2008: Gh. Niculescu, *Subcarpații dintre Prahova și Buzău. Studiu geomorfologic sintetic*, București, 2008.

Palincaș 2000: N. Palincaș, *Un topor de bronz găsit în București și câteva observații cu privire la tipul Pădureni*, Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu" (Giurgiu) S.N. 5-6, 2000, p. 263-269.

Palincaș *et alii* 2019: N. Palincaș, M. Rotea, T. B. Sava, G. O. Sava, O. Gâza, M. Bodea, C. David, *Revisiting the Radiocarbon-Based Chronology of the Wietenberg Culture (Middle Bronze Age Transylvania): A Debate of Supra-Regional Relevance,* in: N. Palincaș, C. Ponta (Eds.), *Bridging Science and Heritage in the Balkans: Studies in archaeometry, cultural heritage restoration and conservation*, Archaeopress, 2019, p. 38-51.

Popescu, Constantinescu 2021: A.-D. Popescu, B. Constantinescu, *Bronze artefacts of the 3rd millennium BC. Case studies from the Carpathian-Balkan area*, in: K. Leshtakov, M. Andonova (Eds.), *Galabovo in South-East Europe and Beyond. Cultural Interactions during the 3rd–2nd Millennium BC. Proceedings of the International Conference held on 24th – 27th October 2018 in the town of Galabovo*, Sofia, 2021, p. 276-315.

Preda-Bălănică, Frînculeasa, Garvăn 2018: B. Preda-Bălănică, A. Frînculeasa, D. Garvăn, *Un topor cu gaură transversală de înmănușare descoperit la Slon (com. Ceraşu)*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 69/1-4, 2018, p. 175-190.

Puskás 2019: J. Puskás, *Egy középső bronzkori balta Csernátonból (Cernat, RO): Adatok a „Pădureni" típusú balták tipológiájához és deponálási szokásához/ A Middle Bronze Age Axe from Csernáton/Cernat (Covasna County, Romania): Contributions to the Typology and Deposition of the Pădureni-Type Axes*, Archaeologiai Értesítő 144 (1), 2019, p. 97-119.

Quinn *et alii* 2020: C. P. Quinn, H. Ciugudean, G. Bălan, G. Hodgins, *Rethinking time, culture and socioeconomic organisation in Bronze Age Transylvania*, Antiquity 94(373), 2020, p. 44-61. https://doi.org/10.15184/aqy.2019.231

Rustoiu 1995: G. Rustoiu, *Un topor de bronz de la Câmpia Turzii*, Buletinul Cercurilor Științifice Studențești 1, 1995, p. 73-82.

Szeverényi 2013: V. Szeverényi, *The Earliest Copper Shaft-Hole Axes in the Carpathian Basin: Interaction, Chronology and Transformations of Meaning*, in: A. Anders, G. Kulcsár (Eds.), *Moments in Time, Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*, Budapest, 2013, p. 661-669.

Vulpe 1970: A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, I, PBF IX, 2, 1970, München.

Vulpe, Tudor 1970: A. Vulpe, E. Tudor, *Cu privire la topoarele de metal cu gaură de înmănușare transversală*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 21, 3, 1970, p. 417-427.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Raasi 4/2022, 187-212.

Contacts between south-eastern Transylvania and the Upper Tisza Basin during the Middle and the Late Bronze Age

József Puskás[1]*, Zoltán-József Botha[2]

Abstract. The present study deals with a few older discoveries that have been unpublished until now or have been wrongly interpreted. These objects contribute to a better understanding of contacts between southeastern Transylvania and the Upper Tisza Basin during the Middle Bronze Age (MBA) and Late Bronze Age (LBA). Two pottery fragments were discovered at the site Reci-*Telek* and belong to the Suciu de Sus culture. Most probably these can be linked to the MBA settlement of the local Wietenberg culture, to its C/III phase of evolution. For the third sherd from Reci we have not yet found a good analogy, but we believe it belongs to the cultural milieu of the Upper Tisza Basin or the eastern part of the Great Hungarian Plain. Another sherd from the LBA site at Peteni-*Alsóhatár* can probably be linked to the early Noua settlement. Based on the decoration this pottery fragment very likely comes somewhere from the Upper Tisza Basin, probably from the late Otomani, Suciu de Sus or Cehăluț milieu. An axe with disc and spike was very likely to have been discovered in the area of the Odorheiu Secuiesc town and represents another argument for contacts between the two areas. The main distribution area of this axe type was the region of the Suciu de Sus and the Lăpuș cultures. The distribution of the imported objects in the neighbouring territories cover a much larger area, they also appear east of the Carpathians. Another similar axe in south-eastern Transylvania is known from Zagon. Both were goods imported by the Noua communities from north-western Transylvania or the Upper Tisza Basin, an area rich in raw materials like gold, copper and salt.
Keywords: Wietenberg culture, Suciu de Sus culture, *Nackenscheibenaxt*, cultural connections, imports.

Contacte între sud-estul Transilvaniei și bazinul superior al Tisei în perioadele mijlocie și târzie ale epocii bronzului. Studiul de față discută câteva descoperiri mai vechi nepublicate sau interpretate greșit, care contribuie la o înțelegere mai bună a zonei sud-estice a Transilvaniei și bazinul Tisei superioare. Este vorba de câteva fragmente de vase care după decor și modul de executare a decorului pot fi interpretate ca importuri. Două fragmente de vase ce au fost descoperite în situl de la Reci-*Telek* pot fi atribuite culturii Suciu de Sus și aduse în relație cu așezarea din bronzul mijlociu aparținând culturii Wietenberg C/III. Un al treilea fragment din situl respectiv este greu de atribuit vreunei culturi, dar după părerea noastră provine tot din zona

[1] National Museum of the Eastern Carpathians, Sfântu Gheorghe, Covasna County, Romania.
* Corresponding author: joska1987@yahoo.com.
[2] Independent researcher, Odorheiu Secuiesc, Harghita County, Romania.

https://biblioteca-digitala.ro

Tisei superioare sau estul Câmpiei Maghiare. Un alt fragment provine din situl de la Peteni-*Alsóhatár*, cel mai probabil din nivelul de locuire a culturii Noua timpuriu (Noua I), nivel de asemenea reprezentat și prin fragmente de vase cu decor specific. Fragmentul de vas considerat import nu a putut fi atribuit cu certitudine vreunei culturi, dar după decor provine din vestul Transilvaniei sau din bazinul superior al Tisei, undeva din mediul culturiilor Otomani târziu, Suciu de Sus sau a grupului Cehăluț. Tot în categoria pieselor de import poate fi inclus un topor cu disc și spin descoperit probabil în zona orașului Odorheiu Secuiesc. Obiectul este un alt argument în favoarea contactelor între cele două regiuni ale Transilvaniei. Acest tip de topor este răspândit mai ales pe teritoriul culturilor Suciu de Sus și Lăpuș, dar ca importuri apare pe o arie mult mai mare, ajungând și pe teritoriile situate la est de Carpații Răsăriteni. În sud-estul Transilvaniei un topor de acest tip mai este cunoscut la Zagon, ambele piese pot fi considerate ca importuri în mediul culturii Noua. Cel mai probabil aceste contacte pot fi legate de resursele naturale bogate precum aurul, cuprul și sarea, situate în vestul și nord-vestul Transilvaniei, respectiv în bazinul superior al râului Tisa.
Cuvinte cheie: cultura Wietenberg, cultura Suciu de Sus, *Nackenscheibenaxt*, legături culturale, importuri.

.....

Introduction

South-eastern Transylvania has a specific situation in the Carpathian Basin. Being situated on the western fringe of the Eastern Carpathians, the current of human historical influences from the west (inner Transylvania and the Great Hungarian Plain) and east (Moldavia and the north-Pontic area) can be traced. The mountains were never an unpenetrable border between the two areas. At different times of history various cultural influences prevailed: during some of the Neolithic period, it was the Boian Culture; during the Copper Age, it was the Ariușd-Cucuteni Culture, later the Globular Amphorae Culture. In the Early Bronze Age, the Jigodin culture was present on both sides of the Carpathians) and in the first part of the Late Bronze Age, the Noua Culture, populations from the eastern steppe were present. During the Late Copper Age (Coțofeni culture), the Middle Bronze Age (Wietenberg Culture) and the second part of the Late Bronze Age (Gáva Culture) the prevailing cultures came mainly from the western parts of the region (Ursulescu *et al.* 2010, p. 103-205, Vulpe *et al.* 2010, p. 207-395). South-eastern Transylvania could be seen as a "contact zone" between East and West, where the above-mentioned influences were sometimes weaker, but never ceased: the continuous contacts and links were always present between the two sides of the Carpathians, proved by the numerous archaeological discoveries (Puskás 2015, p. 97-129). Probably these contacts were more intense in the area under study, the Târgu Secuiesc Basin, than in the rest of Transylvania. This was possible because the area was located on the border with present-day Moldavia. The high mountains here are less wide than, for example, in the Ciuc Basin. Also, the two areas are linked with many mountain passes, so that meeting each other on either side of the Carpathians did not take much effort.

https://biblioteca-digitala.ro

The situation is less clear regarding contacts between the north-western parts of Transylvania and the Upper Tisza Basin. Data indicating contacts exists, but is less numerous than in the previous case. In the last few years the processing of the archaeological materials that resulted from the excavations in the 19th-20th centuries, mostly from the Târgu Secuiesc Basin, has shed new light on these contacts. The authors of the paper present some newly identified material, but some elements from earlier archaeological literature are also included.

Middle and Late Bronze Age imports in a local context

Reci (Hungarian Réty)-*Telek*, Covasna County

The site at Reci-*Telek* is mostly known for its Late Bronze Age Gáva culture discoveries, published in short reports and a small book (Székely Z. 1959, p. 196-199; Székely Z. 1960, p. 179-181; Székely Z. 1962, p. 325-328; Székely Z. 1966). During the excavations a few sherds belonging to the Wietenberg culture were also discovered, but these were only partially presented (Székely Z. 1965, p. 30-31). In 1966 Z. Székely published a nonspecific ceramic fragment from the area, considered to belong to the Gáva culture (Székely Z. 1966, p. 12, 53, Pl. V/5). The object has an excised spiral decoration (**Pl. II/1**). After a detailed analysis of the pottery recovered from the site we consider that the sherd in question does not belong to the Gáva culture, but to the Suciu de Sus culture, since it is a fragment of a small cup, most likely imported ware in the Wietenberg milieu. Two other fragments were also identified, which are not common in the area. One probably belongs to the Suciu de Sus culture as well (**Pl. II/2**), while the other has similarities with other MBA/LBA ceramics (**Pl. II/3**). Unfortunately, there is no stratigraphic context for the objects nor for the Wietenberg pottery. It was all found in one occupation layer with archaeological material belonging to different periods and cultures from the Neolithic to the Migration Period. However, the two Suciu de Sus type pottery fragments can be linked only by elimination to the Wietenberg culture[3]. For a better understanding of the MBA context we consider that it is necessary to make a complete presentation of the Wietenberg pottery discovered at the Reci-*Telek* site. Here, a total of 26 pottery fragments could be identified. From these sherds a particularly high number of vessel types could be reconstructed, many of them with two or more subvariants. The pots are represented by two main

[3] In 1965, when discussing the Noua culture of southeastern Transylvania, Z. Székely considered some of the Wietenberg pottery as "Hallstattian" (Székely Z. 1965, p. 30-31). In the Archaeological Repertory of Covasna County at the Reci-*Telek* site Noua pottery is mentioned (RepCov 1998, p. 121, nr. 455). After a complete review of the excavation material from the site it was not possible to identify a single Noua type sherd.

https://biblioteca-digitala.ro

forms. The first has the upper part curved inwards, with a rounded body (TA2a type).[4] Three vessels were identified belonging to this type, two without decoration (**Pl. V/4**, **Pl. VII/2**), while the third has impressions on the rim, a finger-impressed rib under the rim and on the shoulder (VE2), and probably more knobs on the neck (VE10) (**Pl. III/1**). The second type is represented by pots with an S-profile. Two fragments of the type cannot be included with any variation because of their fragmentary state. One has a salient edge (**Pl. III/2**) and one is decorated with finger-impressed rib (VE2) (**Pl. VII/3**). Two other sherds belong very likely to the TA4c type, without a sharp limit between the neck and the shoulder (**Pl.V/5**, **Pl.VI/4**). The second variant (TA4e) of the S-profile vessels has the neck and shoulder delimited by small circular impressions (VD5 – **Pl. IV/3**), or by a sharp edge (**Pl. V/2**). The latter example also has a finger-impressed rib (VE2) under the neck. In the category of mugs a single fragment can be included, namely a TC2a type fragment, decorated with impressions on the shoulder and oblique grooves on the body (VA10) (**Pl. VII/4**). The bowls are represented by several forms. The two funnelled bowls identified (TD1a) are of fine paste with smoothed surface. One is decorated with impressed triangles on the rim (VD47) (**Pl. IV/4**), while the other with crosshatched triangles on the rim (VD51) and a crosshatched band on the outer part of the lip (VD4) (**Pl. VI/3**). The second bowl type also has a funnel-like shape similar to those mentioned above, but the body is slightly curved (TD1b). Both fragments from this variant had smoothed surfaces, one without decoration (**Pl. III/3**) and the second with incised meandering motifs in two rows, filled with *Zahnstempelung* technique (VC22) (**Pl. VII/1**). One fragment belonging to the type with cylindrical neck and thickened rim (TD2c) was decorated with narrow, oblique, separated grooves (VA10). Three small cups were also identified. One is a TD2a type vessel with heightened handle, without decoration (**Pl. V/3**). Two others belong to the S-profiled TD3e type. One is without decoration, with a small part of the handle visible on the body (**Pl. V/1**), while the other has wide, almost vertical grooves on the body (VA 6 – **Pl. IV/2**). Probably the fragment decorated with crosshatched bands (VD4) and rhombuses filled with oblique lines also belongs to this type (VD20) (**Pl. VI/2**). The bowls with four lobes are a characteristic form of the Wietenberg culture. N. Boroffka distinguished seven variants (Boroffka 1994, p. 154-158). The two most common forms are the TE1a and the TE1c variants, which were documented at Reci-*Telek* (**Pl. III/4**, **Pl. VI/1**), both without decorations. Two fragments cannot be assigned to any vessel form, but their specific decoration can give some clue for the dating of the site. One sherd has a grooved S-hooked

[4] For the vessel forms and decoration motifs the typology created by N. Boroffka has been used: Boroffka 1994, p. 119-194, Typentafel 1-29.

https://biblioteca-digitala.ro

motif (VA18 – **Pl. IV/5**), while the other is a grooved spiral motif, bordered by triangular impressions (VA19 – **Pl. VII/5**). Probably the two stone sickels or knives (*Krummesser*) (**Pl. II/4-5**) can also be linked to the MBA.

2. Odorheiu Secuiesc (Hungarian Székelyudvarhely)-*Unknown finding place*, Harghita County.

In the collection of the Haáz Rezső Museum from Odorheiu Secuiesc an axe with disc and spike is present. We don't have any information about the precise context of discovery, but it was probably discovered somewhere in the administrative area of the city. The axe was casted in a bivalve mould, having a slightly curved body, with a porous structure (**Pl. VIII/2-6**). The round disc has a medium-sized spike in the middle, being surrounded by six, symmetrically-placed small knobs (**Pl. VIII/1e**). The section of the bar between the disc and the shaft has an asymmetrical hexagonal section. The shaft is wide and thickened at the ends. The cheek of the object is slightly curved "inwards", having a rectangular cross-section, but lengthwise the edge of the blade is thickened. The cheek widens slightly downwards to the blade. The blade is chipped, with small fragments missing (**Pl. VIII/4**). The casting lines were more or less removed, being visible only at the bottom of the disc and on the bar between the disc and the shaft-tube (**Pl. VIII/6**). The whole surface of the axe is covered by narrow lines, resulted very likely from a recent mechanical removal of the patina (**Pl. VIII/2-3**). Its dimensions are as follows: length: 25.8 cm; width of the blade: 3.15 cm; height of the disc with the spike: 1.83 cm; diameter of the disc: 5.5 × 5.14 cm; length of the shaft-tube: 5.65 cm; diameter of the shaft: 2.9 × 2.76 cm; diameter of the shaft-hole: 2.2 cm. Inventory number: 43 (**Pl. VIII/1-6**).

3. Peteni (Hungarian Székelypetőfalva)-*Alsóhatár*, Covasna County

The first excavations at Peteni-*Alsóhatár* were carried out in 1960, and then continued in 1978-1980. The area was used as cemetery during the 12th-13thcenturies AD, overlapping a LBA settlement with an "ash mound" (Székely Z. 1965, p. 21-32; Székely Z. 1970, p. 305, nr. 10; Székely Z., Székely Zs. 1979, p. 71-72; Székely Zs. 1980, p. 129-133; Székely Zs. 1983, p. 143; Székely Z. 2000, p. 179). During the excavations part of the "ash mound" was investigated, resulting a large quantity of pottery fragments, clay objects, animal bones and stone tools, etc. In the archaeological documentation there is also a reference to a few pits and houses, but the archaeological material was not selected by features.

Many of the pottery fragments can be attributed to the first stage of the Noua culture, but the majority belong to its classical phase (Noua II). Among the pottery fragments one potsherd was identified which is not paralleled in the local material,

https://biblioteca-digitala.ro

but more likely came from the Upper Tisza Basin. It is a bowl made of sandy clay, with a smoothed, burnt light-brown-greyish surface. The neck and the shoulder were decorated with grain-like impressions, while the body with oblique double-incised lines. On the upper part of the neck a similar decoration technique is also present, but the fragmentary state of pottery does not allow the reconstruction of the decorative motif. Dimensions: maximum diameter: 26 cm (**Pl. IX/1**).

Discussion

For dating the MBA Wietenberg settlement (and in parallel those objects considered to have been imported) from the Reci-*Telek* site we can rely only on the pottery. Most of the vessel types presented above cover a wider time period, and cannot be attributed only to a single phase of the culture (Bălan, Quinn, Hodgings 2016, p. 71). The TA2a-type pots, the TD1a-type bowls and the TC2a-type mugs are common vessel forms of the culture from the beginning until the end (Boroffka 1994, p. 249)[5]. The decoration motifs present on these vessel forms at Reci are made of impressed (VD47) or crosshatched (VD51) triangles, belonging to the A2-C/II-III phases (Andrițoiu 1992, p. 40 (Ia10), 52; Boroffka 1994, p. 249-250; Dietrich 2014, p. 106-107; Bălan, Quinn, Hodgings 2016, p. 80). The oblique grooved motif on the mug is also a common element of the culture, without chronological value (Boroffka 1994, p. 248).[6] N. Boroffka considered that the TA4c and TA4e type S-profiled pots belong to the early phase of the culture (Wietenberg A), even though they are present in the four lower layers at Derşida (Boroffka 1994, p. 247, 249). At Rotbav these types of vessels appear in the two lower layers, representing forms of the early phase of the Wietenberg settlement (Dietrich 2014, p. 158-169). The vessels are undecorated or with simple motifs, like circular impressions (VD5) or finger-impressed ribs (VE2), which are present in all the layers at Derşida, with a higher (percentage) occurrence in the lowest level (Boroffka 1994, p. 247, 248-249; Dietrich 2014, p. 95 (AI1), 112-113 (PA3)). The TD1b-type bowls are also a common form, mostly for the A2-C (II-III) phases of the Wietenberg culture (Andrițoiu 1992, p. 36 (tip VIIa); Boroffka 1994, p. 247, 249). The fragments discovered at Reci are without decoration, or with incised meandering motif, filled with *Zahnstempelung* technique. This is considered to be a characteristic motif and decoration technique for the Wietenberg C/III type pottery (Andrițoiu 1992, p. 42, 52). Another form that also belongs to the A2-C (II-III) phase is the TD2a-type

[5] See also the typology of L. Dietrich: TA2a compared to B29bc, TD1a compared to B7d and TC2a compared to B21c. The last form appears at Rotbav only in the layers of Phase 4-5 (Noua culture): Dietrich 2014, p. 54-56, 69-70, 76, 168.

[6] I. Andrițoiu considered that the oblique grooves are common in south-western Transylvania for the end of the IIIrd and beginning of the IVth phases of evolution (Andrițoiu 1992, p. 43, Ic2).

https://biblioteca-digitala.ro

bowl with cylindrical neck, decorated with separated, oblique grooves (VA10 – Andriţoiu 1992, p. 36 (VIIc); Boroffka 1994, p. 249). The TD2c cups are present at Derşida in the first and third layers, being included in the early phases of the Wietenberg culture (Boroffka 1994, p. 249). At the site at Rotbav-*La pârâuţ* similar cups do not appear in the Wietenberg layers (Dietrich 2014, p. 70: "*Bauform 21, variante c*"). The TD3e-type bowls are present in all the layers at Derşida, with a higher concentration in the middle layer, belonging to the Wietenberg B/II phase (Andriţoiu 1992, p. 38 (IX); Boroffka 1994, p. 247, 247-250; Dietrich 2014, p. 69). The VD 20 type decorative motif (**Pl. VI/2**), associated with one of the vessels, is present in the middle layers at Derşida, being dated to the Wietenberg A2-B phases (Boroffka 1994, p. 249). Another motif is made of almost vertical, wide grooves. The VA6 type decoration was documented only in the uppermost layer at Derşida, which was included in the Wietenberg C/III phase of evolution (Boroffka 1994, p. 247, 251). At Rotbav they appear in all three Wietenberg layers (Dietrich 2014, p. 101: AI26). The TE1a-type lobed bowls are present in the middle layers (2-4) at Derşida, with a higher number in the second and third layers (Boroffka 1994, p. 247, 249-250). At Rotbav (B5c type) they appear in the first and second phases (Dietrich 2014, p. 54). Another common form of lobed bowl is TE1c type, which at Derşida first occurs in the third layer, and remains present until the end of the settlement (Wietenberg B-C – Boroffka 1994, p. 250). Some of them are richly decorated, but examples without decoration also occur. This type of lobed bowl was not documented at Rotbav. The spiral ornamentations on the two decorated fragments (**Pl. IV/5**, **Pl. VII/5**) are present in the three upper layers from Derşida. The VA18 was included in the Wietenberg B-C periods, while the VA19 to the Wietenberg C period (Boroffka 1994, p. 250). At Rotbav a similar decoration was documented only in the second layer, associated with Wietenberg phase A2-B/II (Dietrich 2014, p. 99: AI20). The so-called *Krummessers* don't really have any chronological value. They are distributed over a wide area, from the settlements of the Monteoru (Florescu M. 1964, p. 115; Florescu M., Buzdugan 1972, p. 152, Fig. 39), Costişa (Vulpe, Zamoşteanu 1962, p. 313; Dumitroaia 2001, p. 20), Wietenberg (Boroffka 1994, 218) and Otomani (Libera *et al.* 2015, p. 77) cultures. The earliest examples are known from the Copper Age, being used during the entire Bronze Age (Florescu A. C. 1964, p. 158-160; Kopacz 2011, p. 77-81).

The small quantity and the uncertain context of the MBA material discovered at Reci allow us to draw only cautious conclusions. The Wietenberg pottery discovered here probably belongs to a settlement whose remains were disturbed by the later settlements. Some of the pottery belongs to the Wietenberg C/III period (considered also the classical phase of the culture), but much of it also can be associated with an earlier period, namely the Wietenberg A2-B/II phase

https://biblioteca-digitala.ro

(referred by some as the early Wietenberg phase). Probably the beginning of the MBA settlement can be put in this phase, and it continued thereafter as well.

Three pottery fragments from the site at Reci-*Telek* are considered to have been imported. Two belong to the Suciu de Sus culture. The first fragment is part of a small cup (**Pl. II/1a-b**). The rim is missing, so a proper reconstruction of the form is not possible, but it was probably similar to small cups from Oarța de Sus (Kacsó 2004, p. 332, Abb. 3/5-7, 9), Petea (Marta 2009, p. 337, Pl. 60/2, 4), for example. It was decorated with the excised technique, where the spiral motif was kept in relief and the clay from the surroundings was extracted with a sharp tool. Decorating pottery with this technique is common for the second phase of the Suciu de Sus culture (Kacsó 1999, p. 98; Kacsó 2003a, p. 126; Kacsó 2004, p. 333; Kacsó 2007, p. 52),[7] but the form of the spiral is somewhat different from those examples visible on the mentioned Suciu de Sus pottery. It resembles more the spiral ornamentations on Wietenberg ceramic (**Pl. II/1b**).

The second fragment is a bag-shaped vessel, with a slightly everted rim (Pl. II/2). The form frequently appears in the Transylvanian Bronze Age pottery repertoire. The decorative motif is also common: finger impressions on the rim, and finger impressed ribs interrupted by a knob, placed under the rim. What drew our attention is the third rib on the neck of the fragment. This was not the previously known, like the common finger impressed ribs encountered on the Wietenberg vessels from the area. It looks more like a wavy rib, mentioned by L. Marta as "notched appliqué belt" (Marta 2009, p. 36). Similar ribs appear frequently on the vessels of the Suciu de Sus culture (Kacsó 1987, p. 55, Abb. 7/6; Kacsó 2003a, p. 149, Pl. VI/11; Kacsó 2004, p. 337, Abb. 6/5; Kacsó 2011, p. 201, Fig. 171/5, 233, Fig. 217/1-2), but without chronological value.

For the time being the third fragment is hard to link to any of the cultures in the Carpathian Basin (**Pl. II/3**). In the literature accessible to us until now we have not found any close analogies for the fragment. The grooved technique and motifs on the Wietenberg pottery is different, with much more shallow execution. Deep grooves (but less deep than the ones in this paper) often occur on the Otomani (Molnár 2014, p. 242, Pl. 70/5, 255, Pl. 95/1), Füzesabony (V. Szabó 2015, p. 135, III.68-69), Hatvan (V. Szabó 2015, p. 137, III.73) and even on the Suciu de Sus (Bader 1972, Pl. 9/2) type pottery. Similar deep grooves are also present on LBA pottery of the Lăpuș group (Kacsó 2001, p. 262-267, Abb. 12-17; Kacsó 2011, p. 181, Fig. 141; 182, Fig. 143). In western Transylvania these types appear in the "early Hallstatt period"[8]. It seems that the vessel (or the decoration motif) was not a local

[7] We used the chronology proposed by C. Kacsó.

[8] We would like to thank Corina Borș for kindly sharing this information.

https://biblioteca-digitala.ro

innovation, but more likely it has its origins in the Upper Tisza Basin or beyond, on the Hungarian Plain.

The two vessel fragments discovered at Peteni-*Alsóhatár* belong to the same S-profiled bowl (**Pl. IX/1**). This type of bowl is a common form of the MBA, being present in a high number in the pottery repertoire of the Carpathian Basin cultures. On the other hand the decoration is more specific to the cultures of the Great Hungarian Plain. The double-parallel incised lines often occur on the vessels of the Otomani II-III (Németi, Molnár 2007, p. 419, 24. tábla/3, 7, 130. tábla/3; Molnár 2014, p. 200-202, 275, Pl. 135/2, 289, Pl. 164/3-6), Suciu de Sus (Bader 1978, p. 197, Pl. XLVII/7, 16, 25, Pl. XLVIII/15-16, Pl. LIV/6; Pop 2009, 122, Pl. 35/7) and Cehăluț (Bejinariu, Lakó 2000, p. 197, Fig. 13/B/2, 216, Fig. 32/B/2) cultures. Many of the decorative motifs made of double-lines form spirals or arches on the surface of the vessels, but none of them have impressed decorations. The motif on the sherd from Peteni is difficult to reconstruct because of the fragmentary state of the pottery, but it does not look like a spiral or curved ornamentation. It resembles the decoration on a cup discovered in a Wietenberg C/III pit from Șimleul Silvaniei, considered to have been Otomani-influenced (Rotea, Tecar, Tamba 2007, p. 72, 76, Fig. 1/2). A biconical pot decorated with double-line incisions is known from a pit at Geoagiu de Sus, it is considered to be a Suciu de Sus I vessel (Ciugudean 2010, p. 162, Pl. I/1). At Stolna a few fragments with similar decorations are known, two of the sherds also having impressions above the incisions, situated on the shoulder of the bowl (Daróczi-Ursuțiu 2015, Pl. 132/2403, Pl. 136/2486a-d). The complex (Cx 062) was dated to the LBA I, some of the ceramic material "indicates strong, local continuity of MBA traditions" (Daróczi-Ursuțiu 2015, p. 132), like the one pictured on Plate 136/2486a-b, which was dated to the MBA II-III (Daróczi-Ursuțiu 2015, p. 137). Another bowl fragment decorated with impressions and double-line incisions was discovered in Cx 061, dated to the LBA I-IIa (Daróczi-Ursuțiu 2015, p. 131). From the area of Suciu de Sus a similar fragment is known from Petea-*Határátkelő* (Pop 2009, p. 98, Pl. 11/8).

From the information available at present it is difficult to make any certain cultural attribution for the two fragments discovered at Peteni-*Alsóhatár*, but it seems very likely that they were made (or their technique brought) from the Upper Tisza Basin, i.e. from the environment of Otomani, Suciu de Sus or Cehăluț. The question provoked by these pieces is what was the local cultural background which brought this vessel to south-eastern Transylvania? First we should mention that no local MBA (Wietenberg) pottery was identified at the site. Most of the archaeological material belongs to the Noua culture. A few sherds were found from cups decorated with horizontal grooves on the neck and vertical grooves on the body (**Pl. IX/3-4**), or with widened handles (**Pl. IX/2**). It is hard to say

https://biblioteca-digitala.ro

if they belong to the latest phase of the Monteoru culture, or to the first phase of the Noua culture, but the closest analogies are known from the settlements considered to belong to the Noua I phase at Gârbovăț (Florescu A. C. 1991, p. 237, Fig. 65/20, 238, Fig. 66/28), Lătești (Florescu A. C. 1991, p. 221, Fig. 49/3), Lichitișeni (Florescu A. C. 1991, p. 224, Fig. 52/13, 225, Fig. 53/17), Cavadinești (Florescu A. C. 1991, p. 245, Fig. 73/9) and Țichindeal (Popa, Boroffka 1996, p. 56, Fig. 1/4). Taking into consideration the above-mentioned information we tend to attribute the "imported" fragment to the Noua I phase. Also radiocarbon data from a crenated scapula in the site has given a result between the last quarter of the 17th century and the last decade of the 16th century BC (1616-1508 cal BC).[9] Most of the ceramic material from the site has good analogies in the classical Noua (Noua II) pottery: the cups with two handles and knobs are frequent, bag-like vessels also occur in a high number. The decorations are similar to those already known from other settlements, for example like those at Rotbav (Dietrich 2014, Tafel 119, 1-25, Tafel 125, 1-9), Albiș (Puskás 2020, 138-146, Pl. 1-9), Zoltan (Székely Z. 1978, 36, Fig. 4/1, Cavruc 2003, 110, nr. 248-249), Tăvădăreşti (Florescu A. C. 1991, 234-235, Fig. 62-63), Lechința de Mureș, Teaca, Brandu, Iernut (Florescu A. C. 1991, 183-184, Fig. 13-14), some of them having also radiocarbon dating, placing the settlements (at least partially) in the 15th-13th centuries BC.

The axe discovered at Odorheiu Secuiesc was first mentioned by A. Vulpe in his monograph on axes in Romania (Vulpe 1970). In Vulpe's typology it belongs to the Târgușor variant of the B3-type axes, with disc and spike (*Symmetrische Nackenscheibenäxte mit Lange Schaftröhre und Kegelförmigem Scheibendorn*) and the Nadiș subvariant with six knobs on the disc (Vulpe 1970, p. 86, 88, nr. 481). The type was discussed in detail in 1970 by A. Vulpe (Vulpe 1970, p. 66-99), later studies focusing on specific regions, types or newly discovered hoards (for examples, see: László 2013, p. 251-264; Kacsó 2015a, p. 543-558; Bejinariu, Sana 2016, p. 171-182; Puskás 2016, p. 151-165). The monography of A. Mozsolics (1973) also discusses the axes with disc and spike decorated with knobs. This type of axe was included in Type E with several variants (Mozsolics 1973, p. 18-21). The axe from Odorheiu Secuiesc fits well the characteristics of the Type Ea axes[10].

The distribution area of the B3-type axes can be particularly well defined. Axes belonging to the B3 Târgușor type, Nadiș subvariant, similar to the one discovered at Odorheiu Secuiesc, are known from the bronze hoard at Domăneşti (Vulpe 1970, Taf. 34/478-479; Mozsolics 1973, p. 278, Taf. 26/4; Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 191, Pl. 43/16, 192, Pl. 45/1) in north-western Romania, at Rétközberencs

[9] Details of the radiocarbon data regarding the EBA, MBA and LBA in southeastern Transylvania will be made available in a separate study.

[10] All the analogies listed below were included by Mozsolics to the Type E or Ea.

https://biblioteca-digitala.ro

(Mozsolics 1973, p. 282, Taf. 30/1-3, 5-6), Ajak (Mozsolics 1973, p. 289, Taf. 37/2a-b, 290, Taf. 38/1-8), Pap (Mozsolics 1973, p. 296, Taf. 44/1-2), Géberjén (Mozsolics 1973, p. 310, Taf. 58/A/4-13), Csegöld (Mozsolics 1973, p. 287, Taf. 35/1), Rozsály (Mozsolics 1973, p. 342, Taf. 90/12), Tiszabecs (Mozsolics 1973, p. 304, Taf. 52/4, 6, 305, Taf. 53/1), Magosliget (Mozsolics 1973, p. 281, Taf. 29/4), Kispalád (Mozsolics 1973, p. 291, Taf. 39/7, 9) in north-eastern Hungary and at Kriva (Mozsolics 1973, p. 183; Kobal 2000, Taf. 5/5, Taf. 6/7-10; Kacsó 2018, p. 319, Abb. 5/5-10), Kvasovo II (Kobal 2000, Taf. 14/B/1-4, Taf. 15/11-13), Chudlovo (Kobal 2000, Taf. 100/9-10) in the Zakarpatska Oblast in Ukraine (**Pl.I/2**). Somehow on the periphery but still close to this agglomeration are the finds from Crăciuneşti (Nistor-Vulpe 1974, p. 6, nr. 11; Kacsó 2011, p. 146, Fig. 93/1), Nadiş (Vulpe 1970, Tafel 34/482), Chişirid (Vulpe 1970, Tafel 34/480) from Romania, Hajdúhadház (Mozsolics 1973, p. 294, Taf. 42/A/5), from Hungary, Vyšná Hutka (Novotna 1970, Taf. 22/370, Taf. 50/A/1; Mozsolics 1973, p. 135) from Slovakia. From a more distant place, outside of the main distribution area, four axes were discovered in the hoard at Kisternye, Hungary (Mozsolics 1973, p. 292, Taf. 40/1-4). The most distant objects in the Carpathian Basin, located almost at the same distance from the main distribution area, are the two axes at Horná Štubňa from Slovakia (Novotna 1970, Taf. 22/371-372; Mozsolics 1973, p. 135-136) and the stray find from Odorheiu Secuiesc (**Pl.I/2**). The easternmost objects of this type were found in the Zhuravlynka treasure in Ukraine, considered to have been traded goods or ["trophies" collected in fights] linked to the Noua-Sabatinovka communities (Klochko 2001, p. 211, 213, Fig. 84/5-6). The number of the knobs on the disc varies from 4 to 6, 7 or 8, but the most common are those with 6 knobs. Most of the knobs appear on the axes of the B3-type, but a few examples of the B4-type (Rohod and Uioara variants) are also decorated in a similar manner (Bătarci – Vulpe 1970, Tafel 39/535; Kacsó 2017, p. 31, Fig. 8/; Horoatu Cehului – Vulpe 1970, Tafel 37/516; Mozsolics 1973, p. 163; Petrescu-Dîmboviţa 1977, p. 195, Pl. 49/9; Suciu de Sus – Vulpe 1970, Tafel 38/531; Rohod – Kemenczei 1984, p. 426, Taf. CCXVI/21 and Ópályi – Vulpe 1970, Tafel 87/4; Mozsolics 1973, p. 268, Taf.16/1, 269, Taf.17/1, 8-9, 13).

Chronologically the axes with disc and spike belong to the LBA. All the axes with knob decoration on the disc were dated by Mozsolics to the Ópályi (B IVb) horizon (Mozsolics 1973, p. 21-22, 106, 116-214), corresponding to the Br D of the Romanian chronological system. Vulpe considered the Târguşor variant as the earliest of the B3-type axes (Vulpe 1970, p. 88-89). C. Kacsó sustains a similar dating, including this variant of the Uriu-Ópályi-type hoards, and considering it possible that these hoards began even earlier, in the Br C period (Kacsó 1990, p. 248; Kacsó 2015a, p. 547-548; Kacsó 2015b, p. 255; Kacsó 2018, p. 323). Both Romanian authors mention that the axes with disc and spike are still present in

https://biblioteca-digitala.ro

smaller numbers in the Ha A1 period too (Vulpe 1970, p. 89; Kacsó 2015a, p. 548; Kacsó 2015b, p. 255; Kacsó 2018, p. 323). Discussing the Kriva-type discoveries in the Zakarpatska Oblast in Ukraine (contemporary with the Uriu-Domăneşti and Ópályi horizons) Josip Kobal dated the objects from the eponymous hoard to the Br C-D period (Kobal 2000, p. 18-19).

Conclusions

The MBA connections between the two sides of the Eastern Carpathians were obvious, since many Wietenberg pottery fragments are known from the Monteoru culture area and vice versa: Monteoru pottery fragments in the Wietenberg area (Florescu M. 1971, p. 37-73; Zaharia 1990, p. 33-37; Popescu, 2008, p. 194-201; Puskás 2015, p. 97-129; Puskás 2018, p. 217-278). As mentioned at the outset, contacts between south-eastern Transylvania and the Upper Tisza Basin are less well documented. MBA western contact must include the golden hoard discovered at Ţufalău (located in SE Transylvania), from which at least one axe made of gold very likely came from the Transylvanian Metaliferi Mountains (Hartmann 1968, p. 71-72; Hartmann 1970, p. 40-41). The hoard was dated to the Br A2 period (Gogâltan 1999, p. 207; David 2013, p. 98-99). At Racoş-*Piatra Detunată* a Suciu de Sus II sherd was found in a Wietenberg C/III context, supporting the parallel evolution of the two ceramic styles (Kacsó 2003b, p. 88, footnote 14; Kacsó 2007, p. 52). Until now this was the eastern- and southernmost point where Suciu de Sus type pottery had been discovered, now the easternmost point being at Reci-*Telek*. The pottery fragments of the Reci-*Telek* also support the previous assumptions, in particular the chronological similarities between Wietenberg III and Suciu de Sus II-type pottery.

During the first part of the LBA the Noua-type pottery became widespread in Transylvania. Here contact with the neighbouring areas is clearer at the western border, where Noua elements have been documented in the area of the Lăpuş culture (Kacsó 2020, p. 138). A synthesis between the latest phase of Wietenberg and Noua cultures is assumed to have taken place, resulting the formation of the Gligoreşti group (Gogâltan 2019, p. 51). The relevant vessel from Peteni was most likely imported from the area of the late Otomani, Cehăluţ or the Suciu de Sus cultures. From which phase of the Suciu culture is hard to answer, but more likely from its second phase (Reinecke Br B2-C). The parallels between the Cehăluţ-Hajdúbagos group and the Noua culture can be assumed (Ciugudean 2010, Fig. 4), and has recently been proven by new radiocarbon dating[11]. Later contacts from the period Br D-Ha A1 between the two areas are supported by the metal discoveries, namely by the axes with disc

[11] Kindly information by Zsolt Molnár-Kovács and Orsolya Gyurka.

https://biblioteca-digitala.ro

and spike, such as those discovered at Odorheiu Secuiesc and Zagon (Puskás 2016, p. 153) in south-eastern Transylvania. The hoards of the Uriu-Ópályi type, which often contain axes with disc and spike, cover the area of Suciu de Sus culture, notably the succeeding Lăpuş and proto-Gáva cultures. The objects brought to south-eastern Transylvania were very likely from this area, where Noua-type pottery was present. Axes with disc and spike even appear east of the Carpathian Mountains (László 2013, p. 251-264). At Bazga-*Cetățuie* an axe was found in a layer probably belonging to Noua culture (László 2013, p. 252; Kacsó 2015a, p. 549).

Based on the scarce distribution of imported objects it looks as if these connections were made along the western margin of the Eastern Carpathian Mountains, where rich salt deposits appear on the surface. Also on this route the communities of the Late Bronze Age living in the Târgu Secuiesc Basin could procure finished products or raw material for making bronze objects from the lower Someş and the upper Tisa rivers region, where an important metallurgical center flourished.

Acknowledgements

We would like to thank to Carol Kacsó, Zsolt Molnár-Kovács and Corina Borş for their useful advice and observations regarding some of the ceramic materials. We are also grateful to Sándor-József Sztáncsuj from the Székely National Museum and András Sófalvi from the Haáz Rezső Museum for giving us access to the published material. Our thanks also to Robin P. Symonds for the English revision of the paper.

Bibliography

Andrițoiu 1992: I. Andrițoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului,* Symposia Thracologica 2, 1992.

Bader 1972: T. Bader, *Cultura Suciu de Sus în nord-vestul României,* Studii și Cercetări de Istorie Veche 23, 4, 1972, p. 509-535.

Bader 1978: T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București, 1978.

Bălan, Quinn, Hodgings 2016: G. Bălan, C. P. Quinn, G. Hodgins, *The Wietenberg Culture: Periodization and Chronology*, Dacia N. S. LX, 2016, p. 67-92.

Bejinariu, Lakó 2000: I. Bejinariu, É. Lakó, *Contribuții la cunoașterea bronzului târziu din nord-vestul României. Așezarea de la Crasna*, Acta Mvsei Porolissensis XXIII/1, 2000, p. 153-219.

Bejinariu, Sana 2016: I. Bejinariu, D. Sana, *The Bronze Axe Hoard of Fântânele-Rus (Rus Commune, Sălaj County, Romania)*, Analele Banatului, S. N., Arheologie-Istorie XXIV, 2016, p. 171-182.

Boroffka 1994: N. G. O. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, Universitätforschungen zur Prähistorischen Archäologie 19, Bonn, 1994.

Boroffka 2004: N. Boroffka, *Bronzezeitliche Wagenmodelleim Karpatenbecken*, in: M. Fansa, S. Burmeister (Eds.), *Rad und Wagen. Der Ursprungeiner Innovation. Wagenim Vorderen Orient und Europa*, Mainz am Rhein, 2004, p. 347-354.

https://biblioteca-digitala.ro

Cavruc 2003: V. Cavruc, *Satul Zoltan, com. Ghidfalău, jud. Covasna*, în: V. Cavruc (ed.), *Noi descoperiri arheologice în sud-estul Transilvaniei*, Sfântu Gheorghe, 2003, p. 87-110.

Ciugudean 2010: H. Ciugudean, *The Late Bronze Age in Transylvania (With primary focus on the central and Southern area)*, in: L. Marta (Ed./Hrsg.), *Amurgul mileniului II a. Chr. în Câmpia Tisei și Transilvania/Das ende des 2. Jahrtausendes v. Chr. auf der Theiß-Ebene und Siebenbürgen. Simpozion/Symposium. Satu Mare 18-19 iulie 2008,* StudCom Satu Mare XXVI/1, Satu Mare, 2010, p. 157-202.

Daróczi, Ursuțiu 2015: T.-T. Daróczi, A. Ursuțiu, *Worship, Habitation, Refuge. Bronze and Iron Age Sites of the Lower Feneș Valley. Vol. I-II*, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 8, 2015.

David 2013: W. David, *Eine mit Spiralhakenranken verzierte altbronzezeitliche Nackenkammaxt siebenbürgischen Typs aus Südwestböhmen. Wo wurden die Schaftlochäxte vom Typ Apa-Nehoiu hergestellt?* in: B. Rezi, R. E. Németh, S. Berecki (Eds.): *Bronze Age Crafts and Craftsman in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș. 5-7 October 2012*, Târgu Mureș, 2013, p. 91-138.

Dietrich 2014: L. Dietrich, *Die mittlere und späte Bronzezeit und ältere Eisenzeit in Südostsiebenbürgen aufgrund der Siedlung von Rotbav*, Universitätforschungen zur Prähistorischen Archäologie 248, 2014.

Dumitroaia 2001: Ghe. Dumitroaia, *Considerații asupra culturii Costișa-Komarov de pe teritoriul Moldovei*, in: V. Cavruc, Ghe. Dumitroaia (Coord.), *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*, Piatra-Neamț, 2001, p. 13-22.

Florescu A. C. 1964: A. C. Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, Arheologia Moldovei II-III, 1964, p. 143-216.

Florescu A. C. 1991: A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole,* Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos IX, Călărași, 1991.

Florescu M. 1964: M. Florescu, *Contribuții la problema începuturilor epocii bronzului în Moldova*, Arheologia Moldovei II-III, 1964, p. 105-125.

Florescu M. 1971: M. Florescu, *Elemente Wietenberg descoperite în complexele de locuire aparținînd fazelor timpurii ale culturii Monteoru din Moldova*, Danubius 5, 1971, p. 37-73.

Florescu M., Buzdugan 1972: M. Florescu, C. Buzdugan, *Așezarea din epoca bronzului de la Bogdănești (jud. Bacău)*, Arheologia Moldovei VII, 1972, p. 103-205.

Gogâltan 1999: F. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. Cronologia și descoperirile de metal*, Timișoara, 1999.

Gogâltan 2019: F. Gogâltan, *Despre cronologia absolută a bronzului târziu în estul Bazinului Carpatic*, Tyragetia s. n. XIII, nr. 1, 2019, p. 45-70.

Hartmann 1968: A. Hartmann, *Über die spektralanalytische Untersuchung einiger bronzezeitlicher Goldfunde aus dem Donauraum*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1965-1966, Frankfurt am Main, 1968, p. 63-73.

Hartmann 1970: A. Hartmann, *Prähistorische Goldfunde aus Europa. Spektralanalytische Untersuchungen und deren Auswertung*, in: K. Bittel, S. Junghans, H. Otto, E. Sangmeister, M. Schröder (Eds.), *Studien zu der Anfängen der Metallurgie*, Band 3, Berlin, 1970.

Kacsó 1987: C. Kacsó, *Beiträge zur Kenntnis des Verbreitungsgebietes und der Chronologie der Suciu de Sus-Kultur*, Dacia N. S. XXXI, 1-2, 1987, p. 51-75.

Kacsó 1990: C. Kacsó, *Piese inedite din depozitul de bronzuri de la Crăciunești*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 41, 3-4, 1990, p. 235-250.

Kacsó 1999: C. Kacsó, *Neue Daten zur ersten Phase der Suciu de Sus-Kultur*, in: N. Boroffka, T. Soroceanu (Hrsg.), *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur Ältere Geschichte des Südöstlichen Mitteleuropa.Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Internationale Archäologie. Studia honoraria 7, Rahden, 1999, p. 91-106.

https://biblioteca-digitala.ro

Kacsó 2001: C. Kacsó, *Zur Chronologischen und Kulturellen stellung des Hügelgräberfeldes von Lăpuș*, in: C. Kacsó (Hrsg.), *Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare, 7.-10. Oktober 1998*, Bibliotheca Marmatia 1, Baia Mare, 2001, p. 231-278.

Kacsó 2003a: C. Kacsó, *Noi descoperiri Suciu de Sus și Lăpuș din nordul Transilvaniei*, Marmatia 7/1, 2003, p. 105-181.

Kacsó 2003b: C. Kacsó, *Descoperiri Wietenberg la Lăpuș*, in: A Chiriac, L. Cornea, C. Ghemiș, G. Moisa (Eds.), *In memoriam Nicolae Chidioșan*, Oradea, 2003, p. 77-99.

Kacsó 2004: C. Kacsó, *Zu den Problemen der Suciu de Sus-Kultur in Siebenbürgen*, in: J. Bátora, V. Furmánek, L. Veliačik (Hrsg.), *Einflüsse und Kontakte Alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag*, Archaeologica Slovaca Monographiae VI, Nitra, 2004, p. 327-340.

Kacsó 2007: C. Kacsó,*"Importuri" Suciu de Sus în culturile epocii bronzului din Transilvania*, Revista Bistriței XXI/1, 2007, p. 43-62.

Kacsó 2011: C. Kacsó, *Repertoriul Arheologic al județului Maramureș I-II*, Bibliotheca Marmatia 3, 2011.

Kacsó 2015a: C. Kacsó,*Topoarele cu disc și spin de la Oarța de Sus și Odești (jud. Maramureș)*, in: V. Spinei, N. Ursulescu, V. Cotiugă (Eds.), *Orbis Praehistriae. Mircea Petrescu-Dîmbovița – in memoriam,* Honoraria 11, Iași, 2015, p. 543-558.

Kacsó 2015b: C. Kacsó, *Bronzefunde vom Typ Uriu-Ópályi in der Maramuresch (Rumänien)*, in: I. Szathmári (Ed.), *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag*, Budapest, 2015, p. 253-272.

Kacsó 2017: C. Kacsó, *Descoperirile de bronzuri din Depresiunea Oașului. Cu special privire asupra depozitului de la Bătarci*, Baia Mare, 2017.

Kacsó 2018: C. Kacsó, *Der Depotfund von Kriva und seine Stellung in der beginnenden Spätbronzezeit im Oberen Theissgebiet*, in: B. Rezi, R. Németh (Eds.), *Bronze Age Connectivity in the Carpathian Basin*, Bibliotheca Mvsei Marisiensis. Series Archaeologica XV, Târgu Mureș, 2018, p. 317-327.

Kacsó 2020: C. Kacsó, *Aspekte der Bronzezeit in Nordsiebenbürgen. Kontakte zu den südlichen und östlichen Regionen*, in: J. Maran, R. Băjenaru, S.-C. Ailincăi, A.-D.Popescu, S. Hansen (Eds.) *Objects, Ideas and Travelers.Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age.Volume to the Memory of Alexandru Vulpe. Proceedings of the Conference in Tulcea, 10-13 November, 2017,* Universitätforschungen zur Prähistorischen Archäologie 350, Bonn, 2020, p. 123-145.

Kemenczei 1984: T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest, 1984.

Klochko 2001: V. I. Klochko, *Weaponry of Societies of the Northern Pontic Culture Circle: 5000-900 BC*, Baltic-Pontic Studies 10, 2001.

Kobal 2000: J. V. Kobal, *Bronzezeitliche Depotfunden aus Transkarpatien (Ukraine)*, Prähistorische Bronzefunde XX/4, 2000.

Kopacz 2011: J. Kopacz, *Cuțitele curbe de tip* krummesser *- la periferia industriei litice cioplite*, Studii de Preistorie 8, 2011, p. 75-98.

László 2013: A. László, *Über die Verbreitung der Bronzenen Streitäxten mit Nackenscheibe in den aussenkarpatischen Gebieten. Eine neue in der Moldau entdeckte Nackenscheibenaxt*, in: B. Rezi, R. E. Németh, S. Berecki (Eds.), *Bronze Age Crafts and Craftsman in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 5-7 October 2012,* Târgu Mureș, 2013, p. 251-264.

Libera *et al.* 2015: J. Libera, J. Górski, P. Włodarczak, M. Florek, L. Orszulak, *Krummesser in the Upper Vistula River Basin*, Acta Archaeologica Carpathica L, 2015, p. 69-100.

Marta 2009: L. Marta, *The Late Bronze Age Settlement of Petea-Csengersima*, Satu Mare, 2009.

https://biblioteca-digitala.ro

Molnár 2014: Zs. Molnár, *Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din Nord-Vestul Transilvaniei*, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 10, 2014.

Mozsolics 1973: A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*, Budapest, 1973.

Németi, Molnár 2007: J. Németi, Zs. Molnár, *A tell telepek fejlődése és vége a Nagykárolyi-síkságon*, Cluj-Napoca, 2007.

Nistor, Vulpe 1974: F. Nistor, A. Vulpe, *Depozitul de bronzuri de la Crăciunești (Maramureș)*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 25, 1, 1974, p. 5-18.

Novotna 1970: M. Novotna, *Die Äxte und Beile in der Slowakei*, Prähistorische Bronzefunde IX/3, 1970.

Petrescu-Dîmboviţa 1977: M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România*, Biblioteca de Arheologie XXX, 1977.

Pop 2009: D. Pop, *The Middle Bronze Age Settlement of Petea-Csengersima*, Satu Mare, 2009.

Popa, Boroffka 1996: D. Popa, N. Boroffka, *Considerații privind cultura Noua. Așezarea de la Țichindeal, jud. Sibiu*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 47, 1, 1996, p. 51-61.

Popescu 2008: A.-D. Popescu, *Piesele de tip Wietenberg de la Costișa (jud. Neamț)*, Carpica XXXVII, 2008, p. 194-201.

Puskás 2015: J. Puskás, *Contact Zone: Middle Bronze Age Cultural Connections in the Valley of the Black River (Covasna County, Romania)*, in: R. Németh, B. Rezi (Eds.), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 2-4 October 2014*, Bibliotheca Mvsei Marisiensis. Series Archaeologica VIII, Târgu Mureș, 2015, p. 97-129.

Puskás 2016: J. Puskás, *A Late Bronze Age Axe from Zagon/Zágon (Covasna County, Romania)*, Angustia 20, 2000, p. 151-165.

Puskás 2018: J. Puskás, *Middle Bronze Age settlement patterns and metal discoveries in the valley of the Black River*, in: B. Rezi, R. Németh (Eds.), *Bronze Age Connectivity in the Carpathian Basin*, Bibliotheca Mvsei Marisiensis. Series Archaeologica XV, 2018, p. 217-278.

Puskás 2020: J. Puskás, *Așezarea culturii Noua de la Albiș/Kézdialbis*–Rétremenő *(județul Covasna)*, Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare 2, 2020, p. 111-150.

RepCov 1998: V. Cavruc (Ed.), *Repertoriul arheologic al județului Covasna*, in: *Seria* Monografii Arheologice I, Sfântu Gheorghe, 1998.

Rotea, Tecar, Tamba 2007: M. Rotea, M. Tecar, D. Tamba, *Complexul ritual de la Șimleul-Silvaniei aparținând culturii Wietenberg*, Revista Bistriței XXI/1, 2007, p. 63-92.

V. Szabó 2015: G. V. Szabó, *Bronzkor: az őskori fémművesség virágkora*, in: Á. Vágó (Ed.), *A Kárpát-medence ősi kincsei. A kőkortól a Honfoglalásig,* Budapest, 2015, p. 104-183.

Székely Z. 1959: Z. Székely, *Cercetări arheologice efectuate în Regiunea Autonomă Maghiară*, Materiale și Cercetări Arheologice VI, 1959, p. 187-201.

Székely Z. 1960: Z. Székely, *Săpăturile executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe (Reg. Autonomă Maghiară)*, Materiale și Cercetări Arheologice VII, 1960, p. 179-190.

Székely Z. 1962: Z. Székely, *Sondajele executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe*, Materiale și Cercetări Arheologice VIII, 1962, p. 325-340.

Székely Z. 1965: Z. Székely, *Contribuții la dezvoltarea culturii Noua în sud-estul Transilvaniei*, Muzeul Brukenthal. Studii și Comunicări 12, 1965, p. 21-34.

Székely Z. 1966: Z. Székely, *Așezări din prima vîrstă a fierului în sud-estul Transilvaniei*, 1966.

Székely Z. 1970: Z. Székely, *Săpăturile executate de Muzeul din Sf. Gheorghe (1959-1966)*, Materiale și Cercetări Arheologice IX, 1970, p. 297-315.

Székely Z. 1978: Z. Székely, *Contribuții privind epoca bronzului în sud-estul Transilvaniei*, Aluta VIII-IX, 1976-1977, p. 25-36.

Székely Z. 2000: Z. Székely, *Cultura Noua în valea Oltului și a Târnavei*, Angustia 5, 2000, p. 177-192.

https://biblioteca-digitala.ro

Székely Zs. 1980: Zs. Székely, *Considerații arheologice privind așezarea din epoca bronzului de la Peteni*, Materiale și Cercetări Arheologice XIV, 1980, p. 129-133.

Székely Zs. 1983: Zs. Székely, *Rezultatul ultimelor cercetări din județul Covasna, în așezări din epoca bronzului și prima vîrstă a fierului*, Materiale și Cercetări Arheologice XV, 1983, p. 143-148.

Székely Z., Székely Zs. 1979: Z. Székely, Zs. Székely, *Așezarea din epoca bronzului de la Peteni,* Materiale și Cercetări Arheologice XIII, 1979, p. 71-72.

Ursulescu *et al.* 2010: N. Ursulescu, M. Petrescu-Dîmbovița, D. Monah, *Capitolul II. Neo-eneoliticul*, in: M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe (Eds.), *Istoria românilor. Vol. I. Moștenirea timpurilor îndepărtate. Ediția a II-a, revăzută și adăugită*, București, 2010, p. 103-205.

Vulpe 1970: A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, Prähistorische Bronzefunde IX/2, 1970.

Vulpe, Zamoșteanu 1962: A. Vulpe, M. Zamoșteanu, *Săpăturile de la Costișa (r. Buhuși, reg. Bacău)*, Materiale și Cercetări Arheologice VIII, 1962, p. 309-316.

Vulpe *et al.* 2010: A. Vulpe, M. Petrescu-Dîmbovița, A. László, *Capitolul III. Epoca metalelor*, in: M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe (Eds.), *Istoria românilor. Vol. I. Moștenirea timpurilor îndepărtate. Ediția a II-a, revăzută și adăugită*, București, 2010, p. 207-395.

Zaharia 1990: E. Zaharia, *Descoperiri ale culturii Monteoru în sud-estul Transilvaniei*, Thraco-Dacica XI, 1-2, 1990, p. 33-37.

Annexe 1: List of axes with disc and spike decorated with knobs on the disc mentioned in the text

Anexa 1: Lista topoarelor cu disc și spin decorate cu butoane menționate în text

Ajak, HU – Mozsolics 1973, p. 289, Taf. 37/2a-b, 290, Taf. 38/1-8.
Bătarci, RO – Vulpe 1970, Taf. 39/535.
Chișirid, RO – Vulpe 1970, Taf. 34/480.
Chudlovo, UA – Kobal 2000, Taf. 100/9-10.
Crăciunești, RO – Nistor–Vulpe 1974, p. 6, nr. 11.
Csegöld, HU – Mozsolics 1973, p. 287, Taf. 35/1.
Domănești, RO – Vulpe 1970, Taf. 34/478-479.
Géberjén, HU – Mozsolics 1973, p. 310, Taf. 58/A/4-13.
Hajdúhadház, HU – Mozsolics 1973, p. 294, Taf. 42/A/5.
Horná Štubňa, SK – Novotna 1970, Taf. 22/371-372.
Horoatu Cehului, RO – Vulpe 1970, Taf. 37/516.
Kispalád, HU – Mozsolics 1973, p. 291, Taf. 39/7, 9.
Kisternye, HU – Mozsolics 1973, p. 292, Taf. 40/1-4.
Kriva, UA – Kobal 2000, Taf. 5/5, Taf. 6/7-10.
Kvasovo II, UA – Kobal 2000, Taf. 14/B/1-4, Taf. 15/11-13.
Magosliget, HU – Mozsolics 1973, p. 281, Taf. 29/4.
Nadiș, RO – Vulpe 1970, Taf. 34/482.
Odorheiu Secuiesc, RO – Vulpe 1970, p. 86, 88, nr. 481, Taf. 34/481.
Ópályi, HU – Mozsolics 1973, p. 268, Taf. 16/1, 269, Taf. 17/1, 8-9, 13.
Pap, HU – Mozsolics 1973, p. 296, Taf. 44/1-2.
Rétközberencs, HU – Mozsolics 1973, p. 282, Taf. 30/1-3, 5-6.
Rohod, HU – Kemenczei 1984, p. 426, Taf. CCXVI/21.
Rozsály, HU – Mozsolics 1973, p. 342, Taf. 90/12.
Suciu de Sus, RO – Vulpe 1970, Taf. 38/531.
Tiszabecs, HU – Mozsolics 1973, p. 304, Taf. 52/4, 6, 305, Taf. 53/1.
Vyšná Hutka, SK – Novotna 1970, Taf. 22/370, Taf. 50/A/1 (Plate 1/2).
Zhuravlynka, UA – Klochko 2001, p. 211, 213, Fig. 84/5-6.

https://biblioteca-digitala.ro

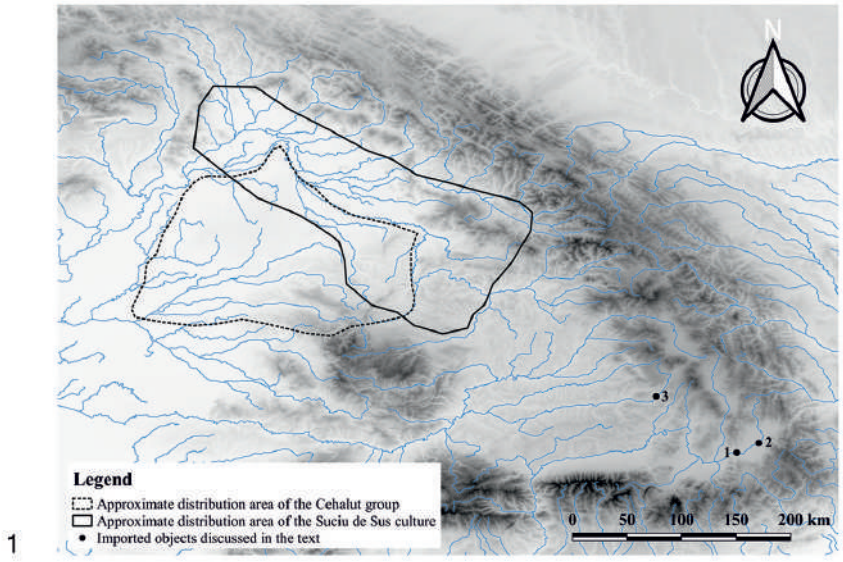

1

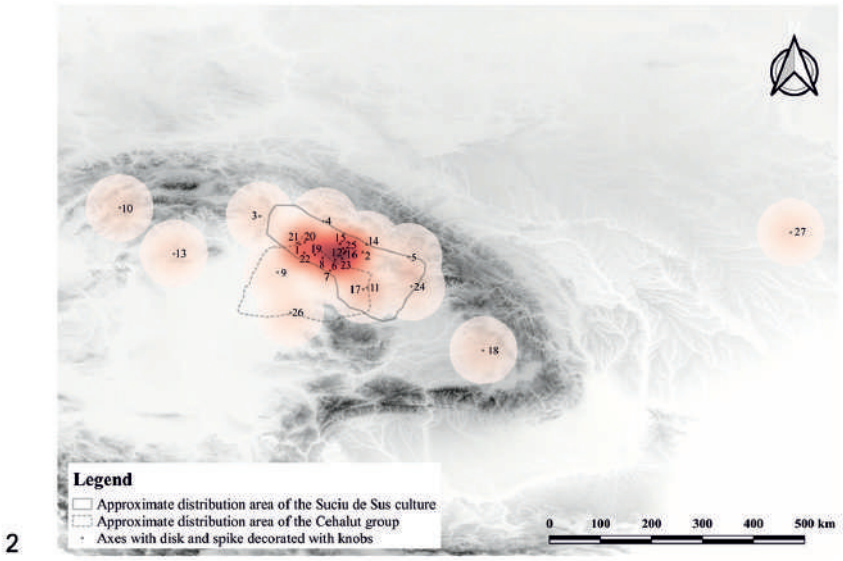
N
Legend
Approximate distribution area of the Suciu de Sus culture
Approximate distribution area of the Cehalut group
Axes with disk and spike decorated with knobs
0 100 200 300 400 500 km

2

Pl. I. 1. The imported objects discussed in the text and the distribution area of the cultures from where they could have originated. Numbering after the descriptions in the text; 2. The distribution area and the main concentration (heatmap) of the axes with disc and spike decorated with knobs. Numbering after Annexe 1

Pl. I. 1. Obiectele importate discutate în text și aria de distribuție a culturilor de unde ar putea proveni. Numerotare conform descrierilor din text; 2. Zona de distribuție și concentrarea principală (heatmap) a topoarelor cu disc și spin decorate cu butoane. Numerotare după Anexa 1

https://biblioteca-digitala.ro

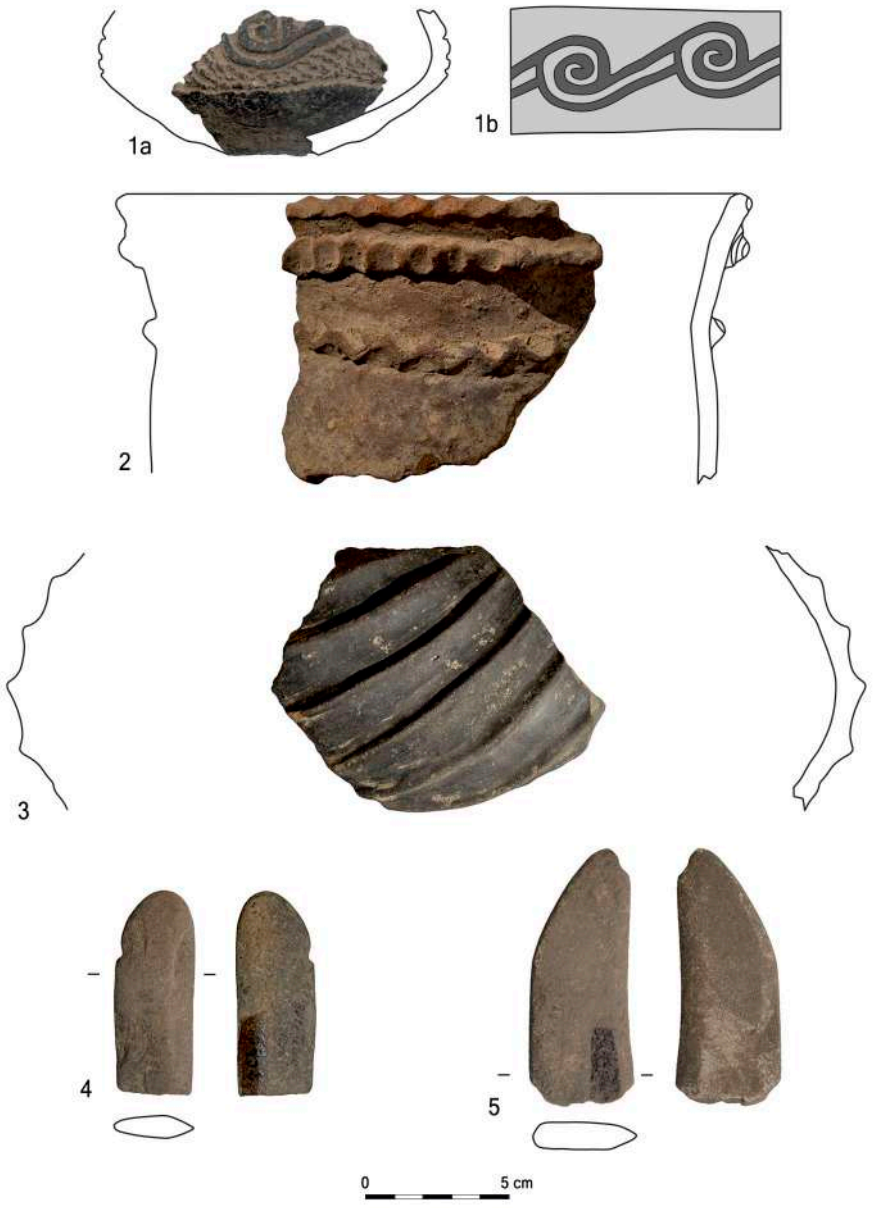

Pl. II. 1-3. Imported pottery fragments from the site at Reci-*Telek*;
4-5. Krummessers belonging to the MBA
Pl. II. 1-3. Fragmente de ceramică importate de la Reci-*Telek*;
4-5. Krummessere aparținând bronzului mijlociu

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. III. 1-4. MBA Wietenberg-type ceramic fragments discovered at Reci-*Telek*
Pl. III. 1-4. Fragmente ceramice de tip Wietenberg descoperite la Reci-*Telek*

https://biblioteca-digitala.ro

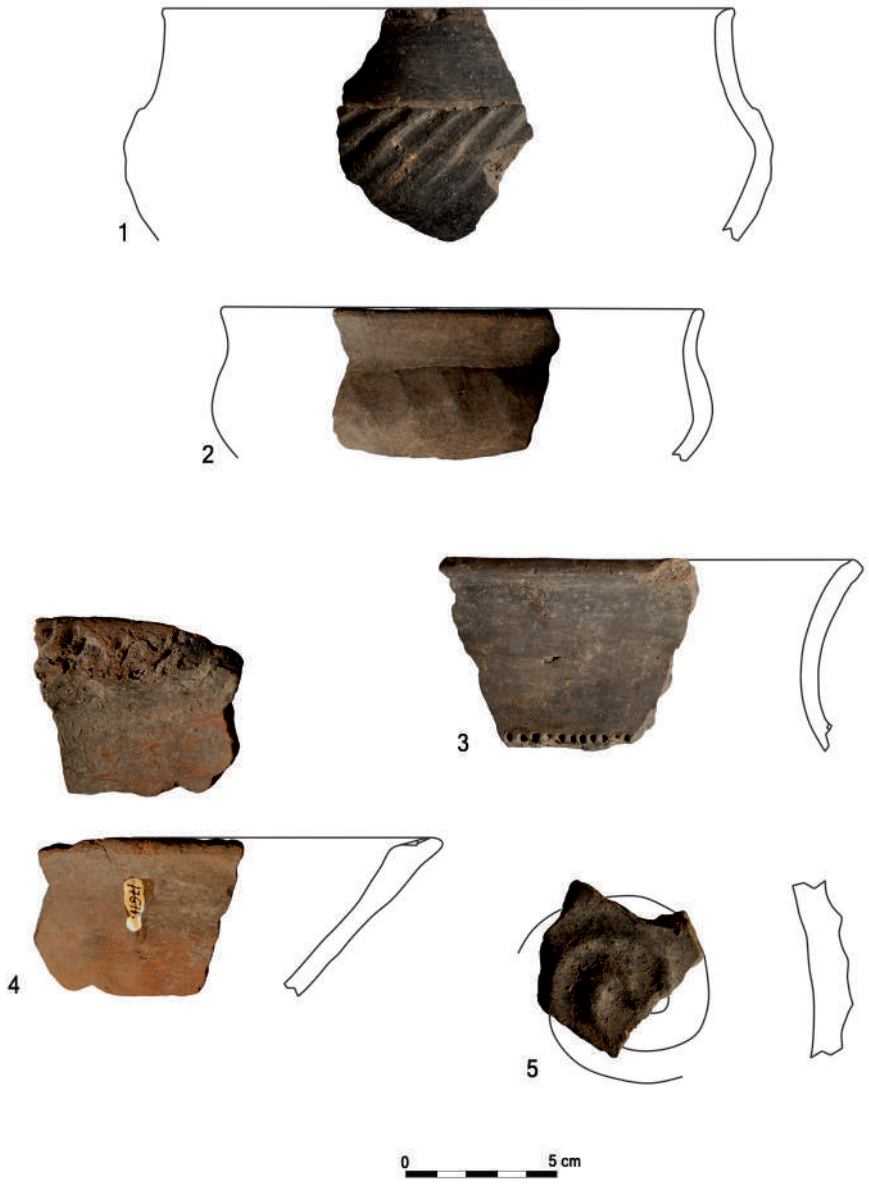

Pl. IV. 1-5. MBA Wietenberg-type ceramic fragments discovered at Reci-*Telek*
Pl. IV. 1-5. Fragmente ceramice de tip Wietenberg descoperite la Reci-*Telek*

https://biblioteca-digitala.ro

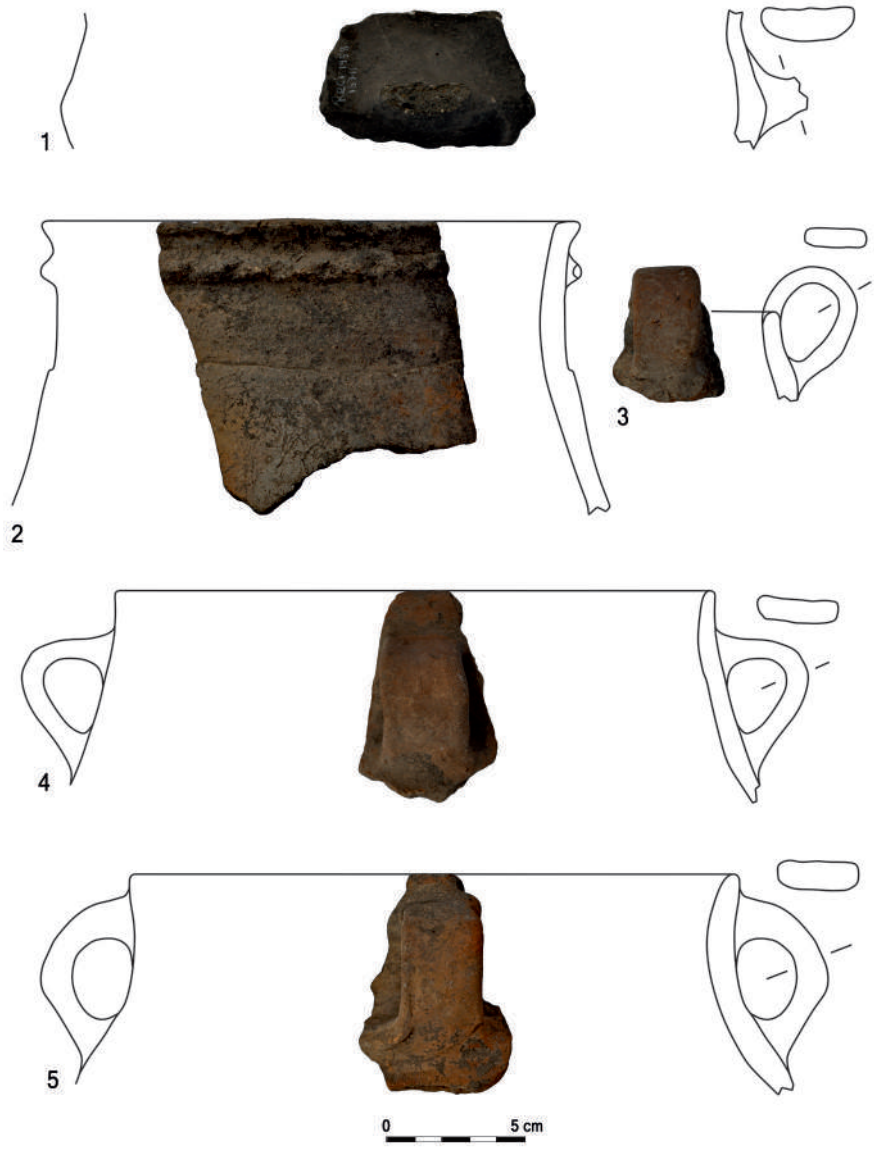

Pl. V. 1-5. MBA Wietenberg-type ceramic fragments discovered at Reci-*Telek*
Pl. V. 1-5. Fragmente ceramice de tip Wietenberg descoperite la Reci-*Telek*

https://biblioteca-digitala.ro

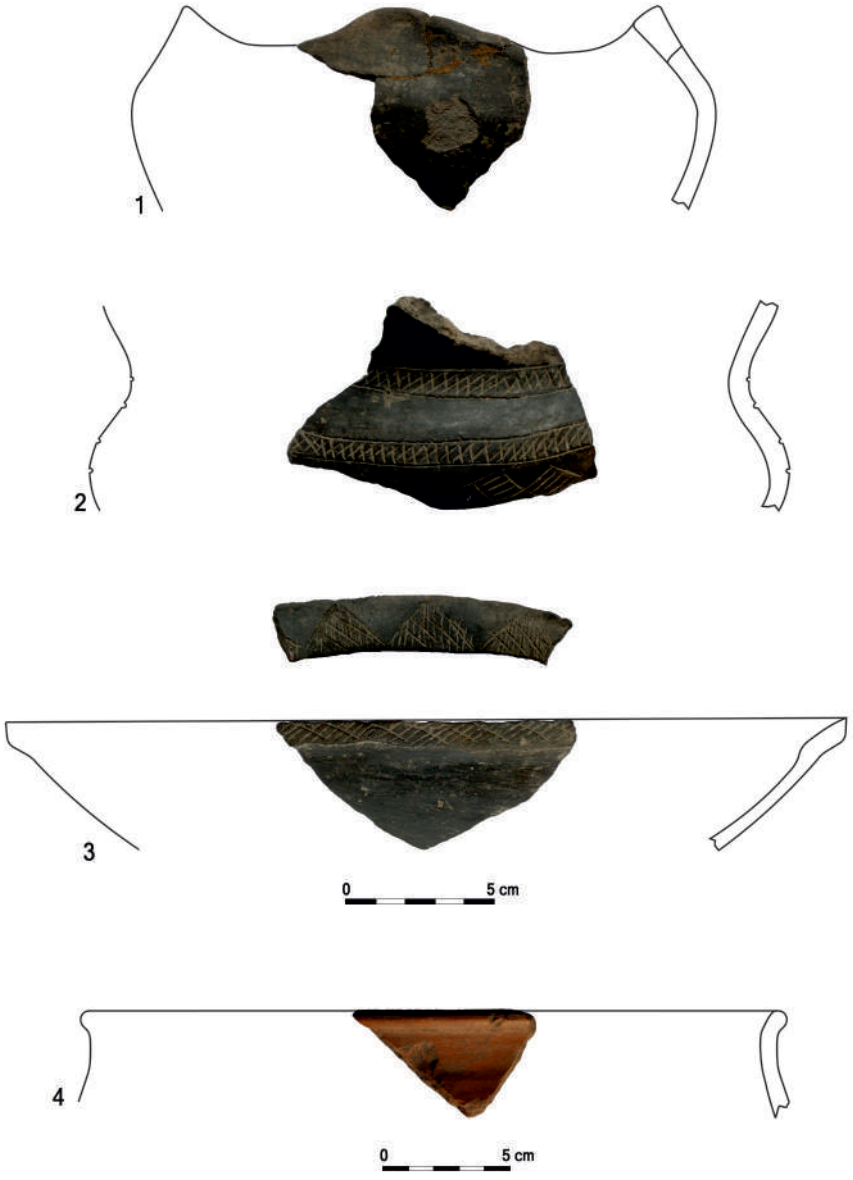

Pl. VI. 1-4. MBA Wietenberg-type ceramic fragments discovered at Reci-*Telek*
Pl. VI. 1-4. Fragmente ceramice de tip Wietenberg descoperite la Reci-*Telek*

https://biblioteca-digitala.ro

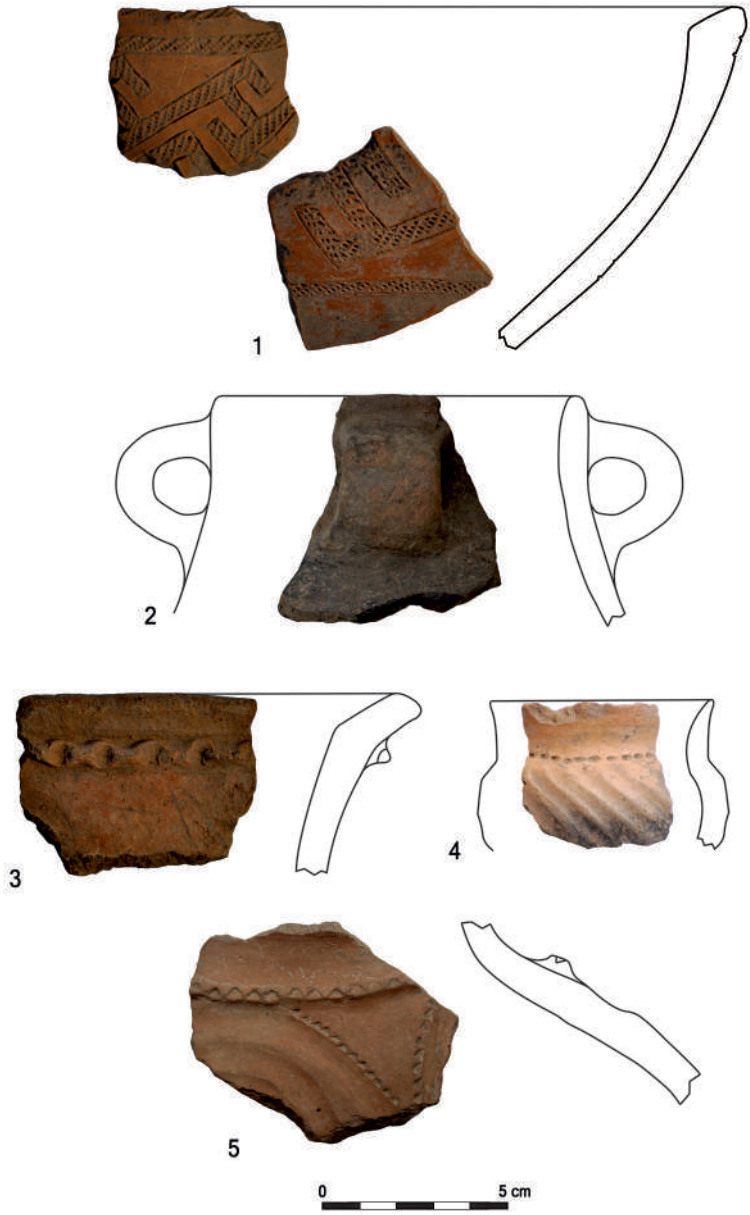

Pl. VII. 1-5. MBA Wietenberg-type ceramic fragments discovered at Reci-*Telek*
Pl. VII. 1-5. Fragmente ceramice de tip Wietenberg descoperite la Reci-*Telek*

https://biblioteca-digitala.ro

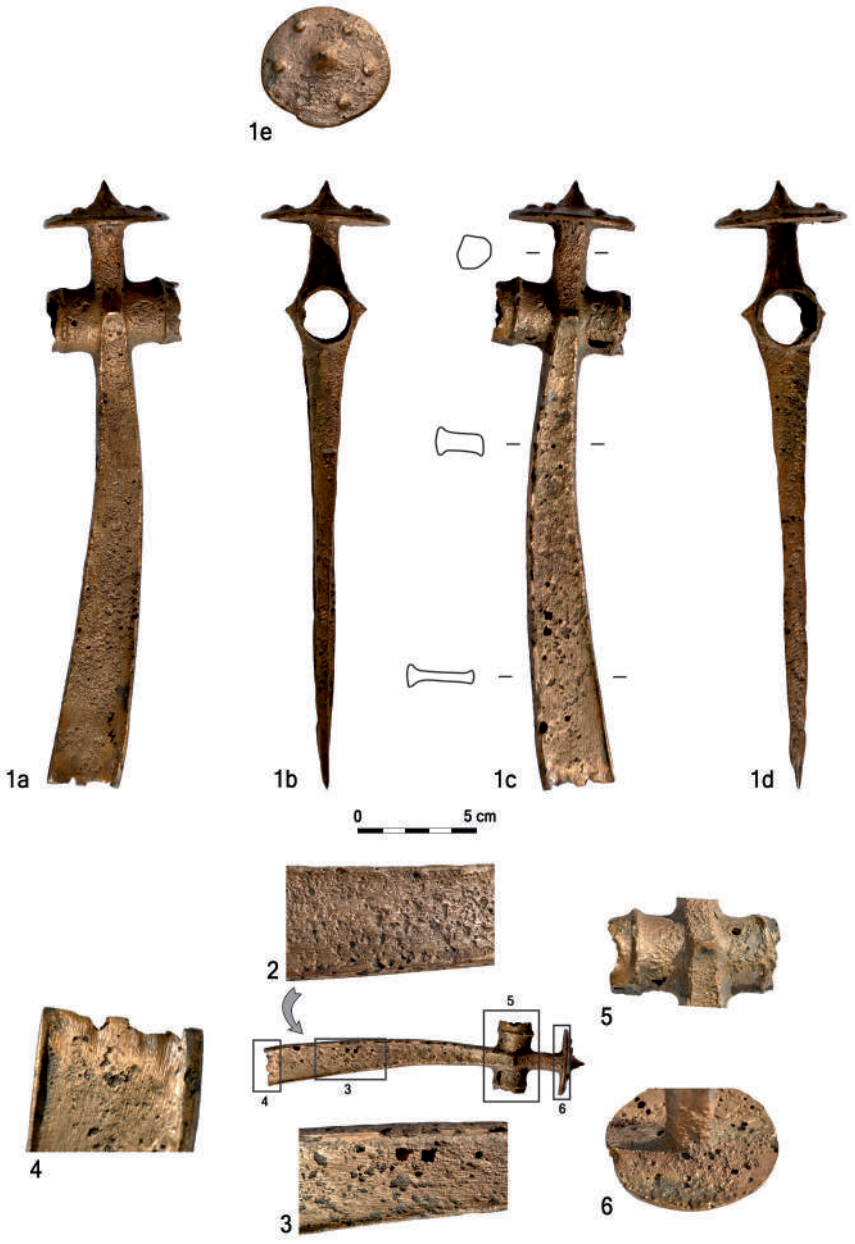

Pl. VIII. 1-6. The axe with disc and spike discovered at Odorheiu Secuiesc
Pl. VIII. 1-6. Toporul cu disc și spin descoperit la Odorheiu Secuiesc

https://biblioteca-digitala.ro

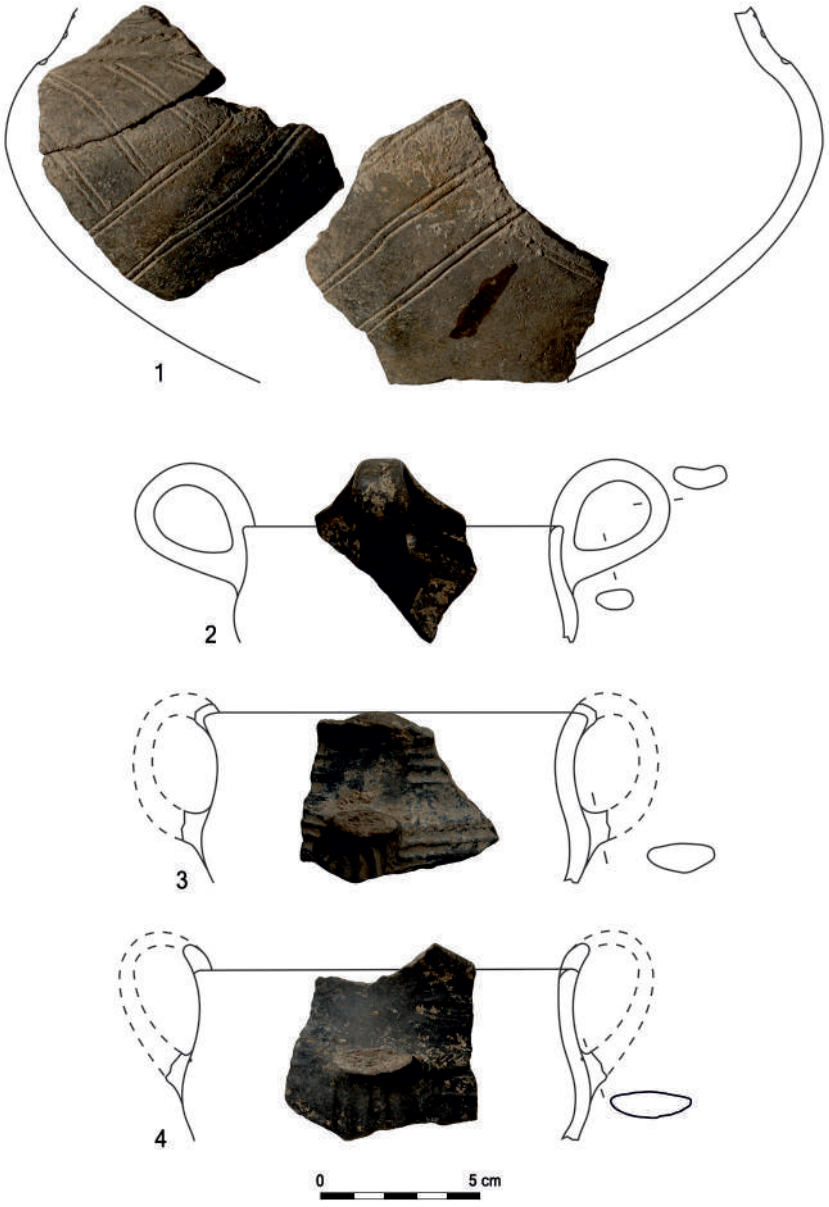

Pl. IX. Imported (1) and local (2-4) pottery fragments from the site Peteni-*Alsóhatár* belonging to the LBA
Pl. IX. Fragmente de ceramică de import (1) și locale (2-4) de la Peteni-*Alsóhatár* aparținând bronzului târziu

https://biblioteca-digitala.ro

Modificarea formei capului/craniului în Caucazul de Sud și Orientul Apropiat în perioada târzie a epocii bronzului – perioada timpurie a epocii fierului. Date arheologice și antropologice

Dmitriy A. Kirichenko[1]*, Angela Simalcsik[2]*

Rezumat. Lucrarea are la bază studiul craniilor cu urme de deformare artificială descoperite în situri arheologice din Azerbaidjan, Turcia, Israel, Siria, Armenia, Cipru și Iran. Ceea ce ne propunem, este o încercare de pionierat, de a aduna într-un singur studiu toate descoperirile cu cranii deformate artificial cunoscute până în prezent în literatura de specialitate pe cuprinsul acestui areal, din a doua jumătate a mileniului al II-lea până în prima jumătate a mileniului I î. Hr. Siturile arheologice luate în considerare sunt, după cum urmează: Khudutepe (Azerbaijan); raionul lacului Gokcha/Sevan (Armenia); Kumru Tarlasý/Zeviya Tivikli, Yassıhüyük/Gordion (Turcia); Lachish/Lachish/Tell ed-Duweir (Israel); Ras Shamra/Ugarit, Minet el-Beida/White Harbour (Siria); Melia, Bamboula, Enkomi, Pendaya Mandres, Akhera Chiflik Paradisi, Kition, Hala Sultan Tekke, Palaeopaphos Skales, Lapithos Ayia Anastasia (Cipru); Tepe Sialk (Iran). Prezentăm și principalele date arheologice pentru fiecare sit/complex în care au fost descoperite cranii deformate artificial. Pe lângă cazurile din arealul menționat, articolul prezintă și altele sincrone unde întâlnim modificarea formei craniului/capului, proprii populațiilor „Lumii Vechi". În arealul studiat, s-au constatat următoarele tipuri de deformare craniană: circular/inelar, fronto-occipital și parietal („cipriot"). Pentru perioada bronzului târziu și prima perioadă a fierului, insula Cipru este considerată centrul/nucleul obiceiului deformării artificiale. De aici, cel mai probabil, acest obicei a pătruns în Grecia continentală și în insula Creta. În regiunea Caucazului și Orientului Mijlociu nu sunt semnalate prea multe descoperiri datate în acest interval cronologic. Acestea sunt fie dovada perpetuării obiceiurilor epocii anterioare, fie au apărut ca urmare a migrațiilor populaționale.

Cuvinte cheie: Caucazul de Sud, Orientul Apropiat, deformarea artificială a capului/craniului, perioada târzie a epocii bronzului, Hallstatt.

[1] Institutul de Arheologie, Etnografie și Antropologie, Academia de Științe din Azerbaidjan, Baku.

[2] Centrul de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov", Academia Română, Filiala Iași; Rezervația Cultural-Naturală „Orheiul Vechi", Butuceni; Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale (ICBE), Chișinău, Republica Moldova.

* Autor corespondent: dmakirichenko@mail.ru; angellisimal@gmail.com.

https://biblioteca-digitala.ro

Changing the shape of the head/skull in the Southern Caucasus and the Middle East in the Late Bronze Age and Early Iron Age. Archaeological and anthropological data. The paper is based on the study of skulls with traces of artificial deformation discovered in archaeological sites in Azerbaijan, Türkiye, Israel, Syria, Armenia, Cyprus and Iran. What we set out to do is a pioneering attempt to bring together in one study all the discoveries regarding artificially deformed skulls in this area, from the second half of the second millennium to the first half of the first millennium BC, known so far in the literature. The aimed archaeological sites are: Khudutepe (Azerbaijan); Gokcha Lake District (Lake Sevan, Armenia); Kumru Tarlasý/ Zeviya Tivikli, Yassıhüyük/Gordion (Türkiye); Lachish/Lachish/Tell ed-Duweir (Israel); Ras Shamra/Ugarit, Minet el-Beida/White Harbor (Syria); Melia, Bamboula, Enkomi, Pendaya Mandres, Akhera Chiflik Paradisi, Kition, Hala Sultan Tekke, Palaeopaphos Skales, Lapithos Ayia Anastasia (Cyprus); Tepe Sialk (Iran). We also present some archaeological data for each site/feature where artificially deformed skulls were discovered. In addition, the article presents other synchronous cases of modification of the shape of the skull/head from the populations of the "Old World". The following types of artificial cranial deformation were found: circular/ annular, frontal-occipital and parietal ("Cypriot"). In the Late Bronze Age and Early Iron Age, the island of Cyprus is considered the centre/core of the custom of artificial deformation. From here, this tradition most likely penetrated mainland Greece and the island of Crete. In the Caucasus region and the Middle East, not many discoveries dated in this chronological interval are reported; they are either proof of the perpetuation of the customs of the previous era, or they arose as a result of population migrations.
Keywords: South Caucasus, Middle East, artificial head/cranial deformation, Late Bronze Age, Hallstatt.

Introducere

În acest studiu au fost luate în considerare craniile deformate artificial descoperite în Caucazul de Sud, Anatolia, Mesopotamia, Levant, Cipru și Iran. Printre obiectivele pe care și le propune acest articol nu figurează descrierea detaliată a clasificărilor modificărilor artificiale ale craniului și nici descrierea metodelor și mijloacelor de modificare a arhitecturii și formei capului/craniului uman.

Cea mai detaliată sinteză științifică despre apariția obiceiului deformării artificiale a capului/craniului în această regiune, răspândirea acestuia, metodele și mijloacele de deformare, este semnată de M. A. Balabanova (Balabanova 2017). În studiul de față ne-am raportat doar la cazurile descoperite în Caucazul de Sud și Orientul Mijlociu. Cadrul cronologic al studiului acoperă perioada cuprinsă între a doua jumătate a mileniului al II-lea î. Hr. până în prima jumătate a mileniului I î. Hr.

Scopul lucrării este de a rezuma descoperirile cu cranii modificate artificial din regiunea și intervalul cronologic indicate anterior, pentru a stabili tipurile de deformare artificială practicate în această regiune, dar și în Eurasia și Africa în ansamblu.

Materiale și metode de studiu

Materialul antropologic a fost studiat după metoda general acceptată în craniologie, recomandată de R. Martin (Martin, Saller 1957; Alekseev, Debets 1964). Pentru a determina tipurile de deformare a capului/craniului, am urmat recomandările

https://biblioteca-digitala.ro

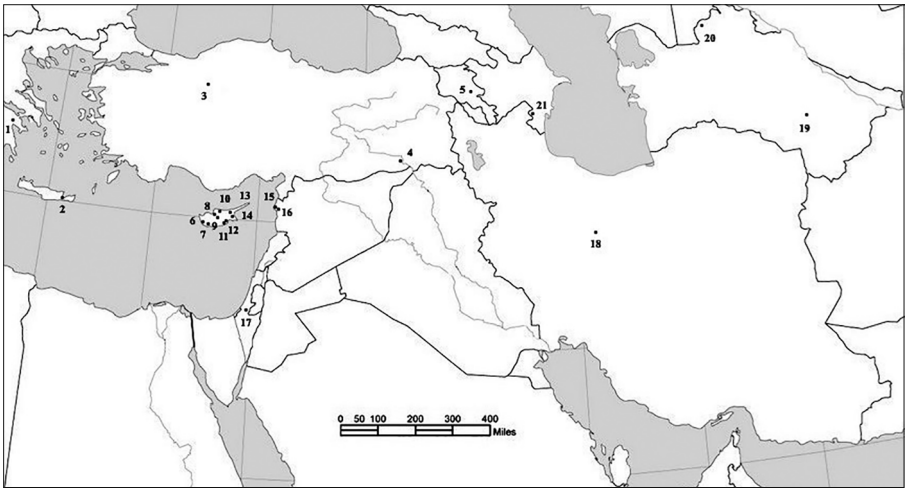

Fig. 1. Siturile arheologice din perioada târzie a epocii bronzului – perioada timpurie a epocii fierului cu cranii modificate artificial. 1. Mycenae; 2. Gournia; 3. Yassıhüyük (Gordion); 4. Kumru Tarlasý (Zeviya Tivikli); 5. Raionul Lacului Gokcha (Sevan); 6. Palaepaphos Skales; 7. Bamboula; 8. Pendaya Mandres; 9. Akhera; 10. Lapithos; 11. Hala Sultan Tekke; 12. Kition; 13. Melia; 14. Enkomi; 15. Minet el-Beida; 16. Ras Shamra (Ugarit); 17. Lachish (Lachish, Tell ed-Duweir); 18. Tepe Sialk; 19. Gonur Depe; 20. Sakar-Chaga 3; 21. Khudutepe

Fig. 1. Archaeological sites from the Late Bronze Age – Early Iron Age with artificially modified skulls. 1. Mycenae; 2. Gournia; 3. Yassıhüyük (Gordion); 4. Kumru Tarlasý (Zeviya Tivikli); 5. Geokcha Lake District (Sevan Lake); 6. Palaeopaphos Skales; 7. Bamboula; 8. Pendaya Mandres; 9. Akhera; 10. Lapithos; 11. Hala Sultan Tekke; 12. Kition; 13. Melia; 14. Enkomi; 15. Minet el-Beida; 16. Ras Shamra (Ugarit); 17. Lachish (Lachish, Tell ed-Duweir); 18. Tepe Sialk; 19. Gonur Depe; 20. Sakar-Chaga 3; 21. Khudutepe

propuse de E. V. Zhirov (Zhirov 1940), M. A. Balabanova (Balabanova 2017), K. Meiklejohn (Meiklejohn *et alii* 1992) și T. Molleson (Molleson 2007).

Date arheologice și antropologice

Spre deosebire de neolitic/calcolitic și bronzul timpuriu/mijlociu, în perioadele imediat următoare obiceiul deformării artificiale a capului în Caucazul de Sud și Orientul Apropiat nu mai este atât de frecvent practicat, cazurile semnalate în literatura de specialitate fiind comparativ mult mai puține (Kirichenko 2021; Kirichenko 2022).

Sursele bibliografice prezintă, pe lângă arealul considerat de noi, și alte descoperiri sincrone din „Lumea Veche". Dintre siturile arheologice unde au fost semnalate cranii cu urme de deformare artificială, menționăm următoarele (**Fig. 1**): Khudutepe (Azerbaidjan); raionul Lacului Gokcha, în prezent, Lacul Sevan (Armenia); Kumru Tarlasý/Zeviya Tivikli, Yassıhüyük/Gordion (Turcia);

https://biblioteca-digitala.ro

Lachish/Lachish/Tell ed-Duweir (Israel); Ras Shamra/Ugarit, Minet el-Beida/Portul Alb (Siria); Melia, Bamboula, Enkomi, Pendaya Mandres, Akhera Chiflik Paradisi, Kition, Hala Sultan Tekke, Palaeopaphos Skales, Lapithos Ayia Anastasia (Cipru); Tepe Sialk (Iran).

Pentru a completa tabloul distribuției obiceiului deformării artificiale în perioada târzie a epocii bronzului – perioada timpurie a epocii fierului, am luat în considerare și descoperirile de cranii artificial modificate din „Lumea Veche" – Grecia, Kazahstan, Turkmenistan și Libia. De asemenea, am realizat o scurtă analiză a cazurilor „controversate" sincrone de pe teritoriul Egiptului și al Chinei, cazuri pe care unii cercetători le-au încadrat în categoria craniilor modificate artificial.

Caucazul de Sud

Până în prezent, pe teritoriul Caucazului sunt cunoscute doar câteva descoperiri de cranii modificate artificial datate în perioada la care ne raportăm – craniul de la Khudutepe și craniile din Raionul Lacului Gokcha (în prezent, Lacul Sevan).

Khudutepe. Situl arheologic este situat la o distanță de 100 m est de satul Chemenli/Çəmənli (regiunea Jalilabad, Republica Azerbaidjan), fiind reprezentat, de fapt, printr-o movilă/tumul de pământ de formă aproximativ ovală, neuniformă. Situl a fost descoperit în anul 1982 de istoricul local R. A. Rzaev, iar în anul 1992, F. R. Mahmudov a înscris Khudutepe în registrul monumentelor arheologice din Azerbaidjan. Între anii 2010-2011, A. I. Alekperov efectuează cercetări de suprafață la Khudutepe.

În luna septembrie a anului 2021, expediția științifică a Institutului de Arheologie, Etnografie și Antropologie al Academiei de Științe din Azerbaidjan, condusă de A. M. Ağalarzadə, demarează primele săpături arheologice la Khudutepe. La această primă campanie de săpături a participat și autorul principal al acestui articol, D. Kirichenko. În prima fază a cercetărilor s-a stabilit că situl de la Khudutepe este o așezare care a existat începând din calcolitic până în evul mediu. În partea de nord-est a sitului se aflau complexe funerare datate din perioada târzie a epocii bronzului și perioada timpurie a epocii fierului (Ağalarzadə 2021, p. 1-2). Materialul antropologic de interes pentru obiectivul studiului nostru provine din mormântul nr. 3.

Mormântul nr. 3 este un complex plan, de formă dreptunghiulară, săpat în stratul cultural al așezării, la adâncimea de 1,3 m, având lungimea de 2 m și lățimea de 1,5 m. Scheletul, de sex feminin, era în poziție puternic chircită, pe partea dreaptă, cu capul orientat spre vest și fața întoarsă spre est. Din inventarul funerar menționăm 16 vase ceramice și șase mărgele din agat. Mormântul datează din secolele VII-VI î. Hr. Craniul acestei femei de peste 70 de ani, care

https://biblioteca-digitala.ro

este hiperdolicocran (indice cefalic de 66,87 u.i.), a fost supus unor modificări artificiale de slabă intensitate. În regiunea parietalelor, pe vertex, craniul prezintă o depresiune – urmă lăsată de presupusul bandaj deformant. Aceleași urme provenite de la dispozitivul de deformare există și pe frontal și occipital, dar mai slab exprimate comparativ cu parietalele. Tipul de deformare a craniului de la Khudutepe este fronto-occipital.

Raionul lacului Gokcha (Sevan). În anul 1893, A. A. Ivanovskiy a descoperit în vecinătatea satului Gyuzaldara, aflat pe malul sudic al lacului Gokcha (în prezent, Lacul Sevan, Armenia), o serie de înmormântări în ciste de piatră. Au fost marcate în total 17 morminte, toate căptușite cu pietre de jur împrejur și fiecare în parte acoperit cu una sau două lespezi de piatră. Doar cinci dintre acestea au fost documentate (Ivanovskiy 1911, p. 26). De interes pentru demersul nostru este mormântul nr. 73.

Mormântul în cistă nr. 73. Dimensiunile mormântului sunt: lungime – 2,75 m, lățime – 1,20 m, adâncime – 1,35 m. Era orientat pe direcția vest-est. Pe laturile longitudinale avea depuse trei lespezi mari de piatră, iar pe laturile transversale, patru lespezi de dimensiuni mici. Groapa funerară era umplută cu pământ și acoperită cu o lespede uriașă. Scheletul se afla în poziție șezândă, cu genunchii îndoiți și aduși spre trunchi, cu fața întoarsă spre est. Craniul scheletului prezintă deformație artificială, așa numitul tip „macrocefal". În ceea ce privește inventarul, au fost găsite cinci vase ceramice (două depuse la cap și trei la picioare) și mai multe obiecte din bronz: un pumnal, un cuțit, un ac și pensete de mici dimensiuni (Ivanovskiy 1911, p. 140).

Cel mai probabil, tipul de deformare artificială prezent la craniul din mormântul în cistă nr. 73 este ori circular, ori fronto-occipital.

A. A. Ivanovskiy subliniază că inventarul mormintelor în ciste descoperite pe malul lacului Gokcha este similar cu cel din cistele documentate lângă Gadabek, KaraMurad, Karabulag și Kalakent (Ivanovskiy 1911, p. 143). Astfel, mormintele din vecinătatea lacului Gokcha sunt monumente funerare atribuite culturii arheologice Khojaly-Gedabek.

La începutul secolului al XX-lea, E. A. Lalayan a descoperit în apropierea satului Noraduz, pe malul vestic al lacului Gokcha, înmormântări în ciste de piatră similare celor cercetate de A. A. Ivanovskiy, în care scheletele erau în poziție șezândă (Lalayan 1929, p. 60-61).

Cel mai probabil, printre craniile publicate de V. V. Bunak (Bunak 1929) există mai multe exemplare care provin din această necropolă (Alekseev 1974, p. 96). Ne vom opri la craniile masculine nr. 581 (**Fig. 2/1**) și nr. 584 (**Fig. 2/2**), pe care, în opinia noastră, raportându-ne la ilustrația publicată de V. V. Bunak (Bunak 1929, fig. 5, fig. 8), se observă urme ale deformării artificiale de tip fronto-occipital.

https://biblioteca-digitala.ro

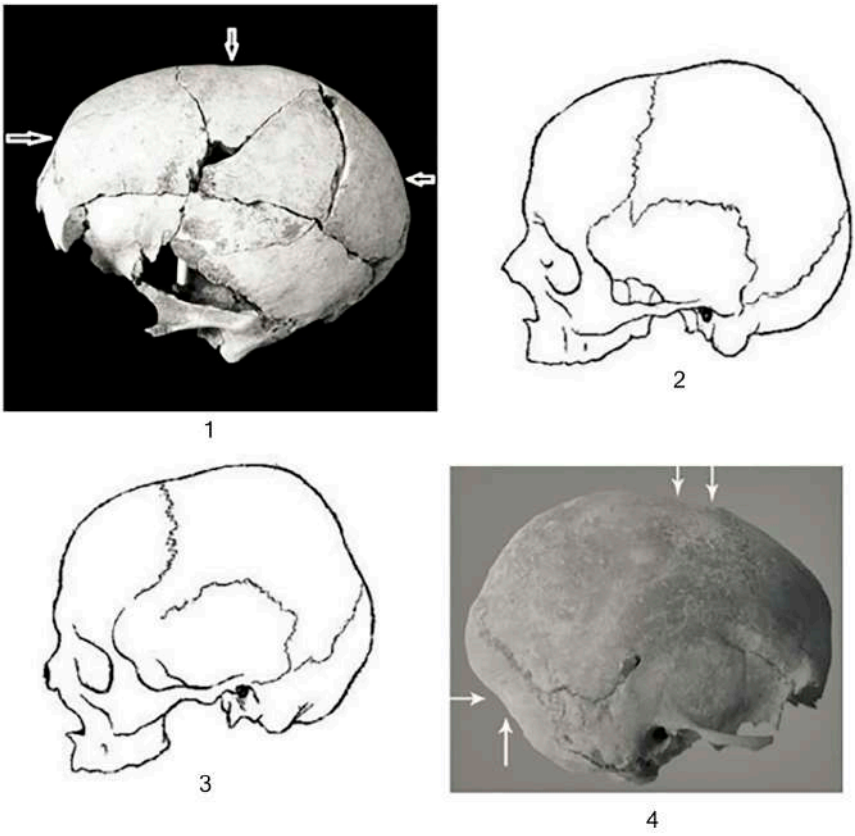

Fig. 2. Cranii deformate artificial de pe teritoriul Caucazului de Sud. 1. Khudutepe (articolul de față); 2. Raionul Lacului Gokcha/Sevan, craniul masculin nr. 581 (după Bunak 1929, fig. 5); 3. Raionul lacului Gokcha/Sevan, craniul masculin nr. 584 (după Bunak 1929, fig. 8); 4. Raionul lacului Gokcha/Sevan, craniul de copil din mormântul nr. 1/3 (sau nr. 21) (după Khudaverdyan 2016a, p. 526, fig. 8.1)
Fig. 2. Artificially deformed skulls from the South Caucasus. 1. Khudutepe (present article); 2. Gokcha/Sevan Lake District, male skull no. 581 (after Bunak 1929, fig. 5); 3. Gokcha/Sevan Lake District, male skull no. 584 (after Bunak 1929, fig. 8); 4. Gokcha/Sevan Lake district, the child's skull from grave no. 1/3 (or no. 21) (after Khudaverdyan 2016a, p. 526, fig. 8.1)

Concluziile creionate de V. V. Bunak, cu privire la „predominanța pe aceste cranii a complexului de trăsături nord-caucazoide, în defavoarea celor de tip mediteranoid" (Bunak 1929, p. 75), au provocat mari controverse și critici în literatura antropologică sovietică. Această critică vehementă a fost alimentată și de evenimentele politice de dinaintea și din timpul celui de-al Doilea Război Mondial,

https://biblioteca-digitala.ro

speculându-se convingerea că prin aceste concluzii, materialele osteologice descoperite în mormintele din vecinătatea Lacului Gokça, datate în epoca fierului, ar putea contribui indirect la susținerea teoriei rasiale naziste. Prin urmare, cercetările ulterioare asupra acestor materiale osteologice au fost complet oprite.

La sfârșitul anilor '80 ai secolului trecut, în timpul lucrărilor de construcție a secțiunii colectorului Noraduz, au fost efectuate săpături arheologice de salvare (Piliposyan 1991). Au fost descoperite mai multe înmormântări în ciste, datate din perioada târzie a bronzului și perioada timpurie a fierului. Printre observațiile antropologice, publicate de A. Yu. Khudaverdyan, pe calota craniană a copilului cu vârsta biologică de cca. 6-9 ani din mormântul nr. 1/3 din necropola de la Noraduz, este menționată o deformație deliberată de tip circular parieto-occipital (Khudaverdyan 2016b, p. 176). Într-o altă publicație, apărută tot în 2016, același autor susține că acest craniu de copil provine din mormântul nr. 21 al necropolei, datat în sec. VIII-VI î. Hr. (Khudaverdyan 2016a, p. 526, fig. 8; p. 527). Pe craniu există depresiuni evidente în locurile în care a presat presupusul bandaj aplicat pe cap (**Fig. 2/3**). Capului copilului i s-a dat o formă specială prin bandajări repetate, procedură executată, cel mai probabil, foarte repede după naștere. Se crede că cel puțin în primii câțiva ani de viață copilul a purtat un astfel de bandaj pe cap (Khudaverdyan 2016b, p. 176).

Mesopotamia

Kumru Tarlasý (Zeviya Tivikli). Situl arheologic se află pe pășunea satului Ilisu, situat la 10 km nord-est de orașul Midyat (provincia Mardin, sud-estul Turciei). În anul 2009, condiționate de construcția Barajului Ilisu și a unei centrale electrice pe cursul superior al râului Tigru, au fost efectuate săpături de salvare, coordonate de A. T. Ökse (Ökse *et alii* 2014, p. 19). A fost descoperit un sit cu un singur strat cultural, format din șase clădiri, fiecare clădire având două sau trei camere. Suprafața totală cercetată a așezării este de 0,25 ha. Locuințele erau cu un singur nivel, aveau formă dreptunghiulară, cu zidărie din piatră (Ökse, Eroğlu 2013, p. 161).

La Kumru Tarlasý sunt menționate două tipuri de înmormântări: cu schelete înhumate în ruine și înmormântări în ulcioare/amfore, unele de incinerație. Trei schelete au fost descoperite printre ruinele clădirilor. Acestea se aflau în trei încăperi diferite ale complexului și nu aveau nici orientare clară și nici inventar funerar. Este posibil ca acești indivizi să fi decedat în urma prăbușirii clădirilor (a cărei cauză nu este stabilită cu precizie) și să fi rămas întinși sub dărâmături în poziția în care au fost surprinși în momentul morții (Ökse *et alii* 2014, p. 103).

În partea de nord-est a așezării, de-a lungul peretelui estic al clădirii A și în peretele unei stânci, a fost descoperită o necropolă. Au fost cercetate 21 de înmormântări. Cu

https://biblioteca-digitala.ro

excepția unei singure înhumări, care a suferit distrugeri, fiind aflată printre pietre, toate celelalte complexe sunt înmormântări în amfore neo-asiriene.

Doar într-un singur vas au fost descoperite resturi scheletice (depuneri de oase) care provin de la o înmormântare dublă, restul fiind singulare, în amfore; șapte dintre ele erau înconjurate cu pietre. Inventarul funerar constă în obiecte din fier (un ac, o brățară, cuțite, o fibulă, un nasture, o daltă, un fragment de lanț), arme (capete de săgeți, sulițe, săgeți, pumnale), două sigilii cilindrice neo-asiriene, mărgele din piatră, pandantive din fier, vase ceramice miniaturale lucrate manual și un ac de păr confecționat din os (Ökse, Eroğlu 2013, p. 162; Ökse *et alii* 2014, p. 107). 18 înmormântări/depuneri în amfore-urnă au fost realizate după ritul incinerării (Ökse, Eroğlu 2013, p. 167).

Din punct de vedere cronologic, așezarea de la Kumru Tarlasý se încadrează în intervalul sec. VIII-VII î. Hr. (Ökse *et alii* 2014, p. 143), iar înmormântările necropolei datează din secolul al VIII-lea î. Hr. (Eroğlu 2014, p. 272).

Înmormântările în urne (amfore) de la Kumru Tarlasý reflectă o practică funerară neobișnuită pentru populația din sud-estul Anatoliei II în timpul perioadei timpurii a epocii fierului. Referitor la cultura materială, este cu siguranță asociată cu zona submontană a Anatoliei de Est (Ökse *et alii* 2014, p. 286). Așezarea Kumru Tarlasý a fost una temporară, probabil folosită pentru pășunatul montan (Ökse *et alii* 2014, p. 288).

Pentru subiectul lucrării de față sunt relevante craniile din mormintele O10/008/G și M9/004/G, ambele descoperite sub dărâmături și care preintă urme de deformare artificială.

Mormântul O10/008/G. Scheletul a fost descoperit în molozul care acoperea camera nr. 7 a clădirii A, avea picioarele încrucișate și fața orientată în jos. Cel mai probabil, individul a decedat atunci când clădirea s-a prăbușit, acesta aflându-se în interiorul camerei (Ökse *et alii* 2014, p. 104). Scheletul provine de la un adolescent de cca. 13-14 ani (Eroğlu 2014, p. 274), probabil de sex feminin (Eroğlu 2014, p. 277). Pe craniu are urme de deformare artificială (**Fig. 3/1**), realizată cu ajutorul unor bandaje speciale. Tipul de deformare este cel circular/inelar, fără a fi foarte pronunțat (Eroğlu 2014, p. 276).

Mormântul M9/004/G. Scheletul a fost descoperit printre pietrele prăbușite la vest de clădirea B. Oasele scheletului au suferit distrugeri. Doar regiunea membrelor inferioare era relativ intactă, cu toate acestea nu s-a putut stabili cu precizie poziția defunctului (chircită sau întinsă pe spate). Probabil că acest individ și-a pierdut viața odată cu prăbușirea clădirii (Ökse *et alii* 2014, p. 104). Scheletul provine de la un individ de sex masculin, cu vârsta cuprinsă în intervalul 45-54 ani. Craniul său prezintă urmele a două bandaje/ligaturi deformante (**Fig. 3/2**). Tipul de deformare este, de asemenea, cel circular/inelar (Eroğlu 2014, p. 276-277).

https://biblioteca-digitala.ro

Anatolia

Yassıhüyük (Gordion). Situl arheologic este situat la 13 km nord-vest de orașul Polatlı din provincia Ankara, în partea centrală a Turciei. Primele cercetări arheologice au fost realizate de frații A. Körte și G. Körte, sub patronajul Institutului Arheologic German. În intervalul 1950-1973 expediția a fost organizată de Universitatea din Pennsylvania (SUA), sub coordonarea lui R. S. Young. Moartea sa neașteptată a oprit cercetările pe cuprinsul sitului, însă în anul 1988 acestea sunt reluate, sub conducerea lui M. Voight, care coordonează săpăturile la Yassıhüyük până în anul 2006, cu scurte întreruperi (Pizzorno, Darbyshire 2012, p. 24).

Yassıhüyük este adesea asociat cu centrul politic și cultural – capitala regatului Frigia-Gordion, orașul miticului rege Midas. La Yassıhüyük au fost identificate straturi culturale consecutive, începând cu perioada timpurie a epocii bronzului și până în evul mediu. În jurul Gordion-ului se află un câmp întins, pe suprafața căruia se reliefează cca. 200 de movile funerare de diferite dimensiuni, care fac parte din necropola elitei urbane, folosită din sec. al IX-lea î. Hr. până aproape de perioada elenistică (Liebhart 2012, p. 129).

În continuare, vom face referiri la săpăturile coordonate de R. S. Young, care în anul 1957 a cercetat Tumulul Regal al lui Midas (The King's Tumulus/Tumulus Midas Mound). Craniul masculin cu deformație artificială la care ne vom referi provine din singurul mormânt descoperit în acest tumul.

Regele Midas apare în analele regelui asirian Sargon II (721-705 î. Hr.) în intervalul 718-709 î. Hr., sub numele Mita/Midas din Mushki. Regele frigian este cunoscut și din izvoarele grecești; după Herodot, Midas a fost primul străin care a adus ofrande sanctuarului lui Apollo din Delphi (Simpson 2012, p. 149).

Momentul în care a fost ridicată movila datează aproximativ din anul 740 î. Hr. Probabil movila a fost primul proiect public major al tânărului rege Midas, fiind destinată în primă instanță înmormântării tatălui său (Liebhart 2012, p. 129). Movila, care are formă conică și este uriașă, de 53 m înălțime și aproximativ 300 m diametru, domină peisajul văilor râurilor Sakarya și Porsuk (Young 1981, p. 79). Este situată la aproximativ 1,6 km est de situl principal al orașului (Young 1958, p. 147). Suprafața totală a tumulului este de 70.000 m^2, iar suprafața mormântului, de 150 m^2 (Young 1981, p. 81). Mormântul se afla în centrul movilei (Young 1981, p. 82, fig. 50). Constructorii acestuia au săpat o groapă dreptunghiulară de 16 × 18 m și adâncime de cca. 2 m. Groapa a fost căptușită de-a lungul pereților cu plăci de piatră (de 0,8-1,0 m grosime) din calcar moale (Biggs, Liebhart, Gönen 2016, p. 963-964), fundul gropii fiind căptușit cu calcar galben (Liebhart 2012, p. 132).

Pentru mormântul regal a fost construită un fel de structură din bușteni groși de ienupăr, cedru și pin. Peste cel de-al doilea acoperiș din bușteni de ienupăr a fost construit un acoperământ din piatră, după care s-a înălțat movila de pământ

https://biblioteca-digitala.ro

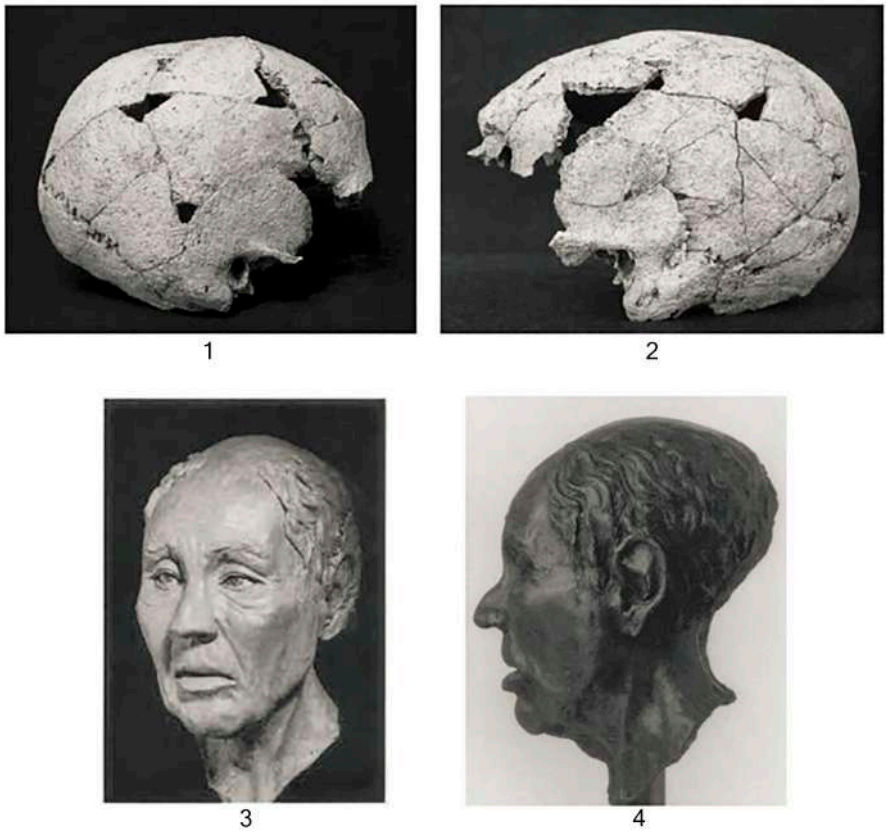

Fig. 3. Cranii deformate artificial din Mesopotamia și Anatolia. 1. Kumru Tarlasý (Zeviya Tivikli), craniul adolescentului din mormântul O10/008/G (după Ökse *et alii* 2014, p. 276, Res. 85); 2. Kumru Tarlasý (Zeviya Tivikli), craniul masculin din mormântul M9/004/G (după Ökse *et alii* 2014, p. 277, Res. 86); 3-4. Reconstrucția cefalo-facială plastică a „Regelui Midas" din tumul de la Yassıhüyük (Gordion) (după Prag 1989, Pl. XLII.b, Pl. XLII.d)
Fig. 3. Artificially deformed skulls from the territory of Mesopotamia and Anatolia. 1. Kumru Tarlasý (Zeviya Tivikli), adolescent skull, burial O10/008/G (after Ökse *et alii* 2014, p. 276, Res. 85); 2. Kumru Tarlasý (Zeviya Tivikli), male skull, burial M9/004/G (after Ökse *et alii* 2014, p. 277, Res. 86); 3-4. Cranio-facial plastic reconstruction of "King Midas" from the kurgan of Yassıhüyük (Gordion) (after Prag 1989, Pl. XLII.b, Pl. XLII.d)

până la o înălțime de cel puțin 53 m (atât măsura movila în înălțime în momentului debutului cercetărilor arheologice, însă trebuie avute în vedere și secolele de eroziune (Biggs, Liebhart, Gönen 2016, p. 963- 964). Camera funerară măsoară 5,15 × 6,2 m (Biggs, Liebhart, Gönen 2016, p. 964). Scheletul, atribuit unui bărbat, a fost descoperit întins pe spate, cu picioarele spre vest și capul orientat spre est.

https://biblioteca-digitala.ro

Picioarele erau complet întinse, iar brațele, dispuse pe lângă corp (Young 1981, p. 101). Referitor la inventarul funerar, menționăm 170 de vase din bronz, 10 curele din bronz, peste 180 de broșe din bronz, 18 vase din ceramică, 15 fragmente de mobilier fin din lemn, resturi de textile și piele (Simpson 2012, p. 151) și trei trepiede de fier pentru cazane de bronz (Young 1981, p. 172).

Scheletul din mormântul tumular de la Yassıhüyük provine de la un individ de sex masculin cu vârsta biologică de cca. 60-65 de ani, a cărui statură scheletică este de cca. 159 cm (Prag 1989, p. 159). Craniul din Tumulul Regal a fost studiat biomorfometric de E. Güleç și A. Açıkkol (Güleç, Açıkkol 2004). Acesta este dolicocefal. Neurocraniul are diametrul antero-posterior mare (185 mm), diametrul transversal mic (134 mm) și diametrul vertical mic (127,5 mm). Fruntea este îngustă. Orbitele au lărgime moderată (40 mm) și sunt înalte, hipsiconci. Nasul este îngust (23 mm), cu înălțime moderată (53 mm), leptorin. Dimensiunile scheletului facial (lățime și înălțime) nu apar în publicație. Despre acestea cunoaștem însă, dintr-un raport preliminar semnat de M. S. Shenyurek, că fața bărbatului era lungă și îngustă (Young 1981, p. 101).

Bărbatul din Movila Regală de la Gordion era, probabil, un reprezentant al ramului sudic al tipului antropologic caucazoid (mediteranoid). Craniul prezintă deformație artificială de tip circular/inelar. După cum notează antropologii din Turcia, celelalte cranii descoperite la Gordion nu sunt deformate, de unde și concluzia că, aparent, această „caracteristică" aparținea/era proprie doar reprezentanților familiei regale (Güleç, Açıkkol 2004, p. 10). Beneficiem și de o reconstrucție cranio-facială plastică a „Regelui Midas", realizată de J. Prag de la Universitatea din Manchester (**Fig. 3/3-4**) (Prag 1989, Pl. XLII; Puech 2016).

Levant

Lachish (Lachish, Tell ed-Duweir). Situl arheologic este situat la 30 km sud-est de Ashkelon și 23 km vest de Hebron (Israel). În anul 1929, în timpul cercetărilor de teren, W. F. Albright identifică Tell ed-Duweir cu orașul-stat Lachish menționat în Biblie. În intervalul 1932-1938, săpăturile arheologice pe cuprinsul sitului sunt realizate de o expediție britanică coordonată de G. L. Starkey. Au fost dezvelite straturi culturale începând din perioada neoliticului ceramic până în perioada elenistică (Ussishkin 2004, p. 44).

La începutul secolului al IX-lea î. Hr., unul dintre regii Iudeei a construit în acest loc o fortăreață impresionantă, transformând Lachish în al doilea oraș ca importanță după orașul Ierusalim, situație ce s-a menținut până la cucerirea sa de către împăratul asirian Sanherib (705-681 î. Hr.) din anul 701 î. Hr. În terminologia arheologică, această perioadă cronologică corespunde nivelurilor IV-III ale existenței orașului Lachish (Ussishkin 2014, p. 77).

https://biblioteca-digitala.ro

Ne vom canaliza atenția asupra complexului nr. 120, în care au fost descoperite cranii deformate artificial datate în perioada timpurie a epocii fierului. Complexul este, de fapt, o cameră funerară construită în perioada târzie a epocii bronzului, iar mai târziu curățată și refolosită pe post de osuar. Mormântul nr. 120 era flancat de mormintele nr. 107 și nr. 108. Intrarea inițială în mormânt era dinspre vest, în jos, printr-un puț îngust înclinat și o ușă formată din blocuri de piatră. Din cauza prăbușirii acoperișului, care s-a produs în vechime, camera dreptunghiulară a devenit ușor accesibilă, resturile scheletice umane și animale fiind introduse în aceasta prin deschidere, unele ajungând și în gropile mormintelor nr. 107 și nr. 108, care nu aveau capac. Stratul superior al resturilor scheletice era format în principal din oase de animale (în mare parte, porc), în timp ce stratul principal inferior al mormântului era o masă/un amestec de oase umane aflate în poziție dezordonată/amestecată. Se estimează că în această cameră funerară au fost depuse resturile scheletice provenite de la aproximativ 1500 de oameni. Camera funerară este datată între anii 900-700 î. Hr. (Tufnell 1953, p. 193).

Inventarul acestui spațiu funerar supradimensionat constă din vase ceramice (castroane, oale, ulcioare, lămpi, amfore miniaturale), o figurină antropomorfă din lut, un zdrăngănitor din lut, o vază zoomorfă din ceramică, scarabei, scarabeoizi, un inel din cupru, un cercel din argint, brățări din cupru și fier, un vârf de săgeată din fier, pandantive din os, o fusaiolă din os, un vas din ipsos, amulete din piatră smălțuită, o fusaiolă din piatră, un gât de vas din sticlă și mărgele din pastă (Tufnell 1953, p. 194-196). Probabil că cea mai mare parte a înmormântărilor osuarului datează din jurul anului 700 î. Hr. și aparțin locuitorilor orașului care au decedat în timpul asediului și cuceririi orașului Lachish de către împăratul asirian Sanherib în anul 701 î. Hr. (Tufnell 1953, p. 62).

Materialul antropologic de la Lachish a fost studiat de D. L. Risdon (Risdon 1939). Din cele 567 de cranii găsite în camera funerară nr. 120, doar opt prezintă deformație artificială/deliberată (Risdon 1939, p. 115). Dintre acestea, șapte aparțin unor bărbați (nr. 375, nr. 376, nr. 377, nr. 378, nr. 379, nr. 380 – **Fig. 4** și nr. 381 – **Fig. 5/1**) și doar unul aparține unei femei (nr. 673 – **Fig. 5/2**). Autorul analizei raportează și un al doilea craniu feminin cu deformație artificială (nr. 451) (Risdon 1939, p. 116). Tipul de deformare a craniilor de la Lachish este circular, în combinație cu cel fronto-occipital, modificarea arhitecturală fiind pronunțată la unele cranii și moderată sau slabă la altele.

Pe teritoriul Levantului de Sud sunt semnalate cranii cu deformație artificială de tip circular datate încă din epoca neolitică (Kirichenko 2021). Este posibil ca aici să avem de-a face cu păstrarea și transmiterea acestui obicei străvechi. Însă originea străină nu este exclusă, deoarece populația din Tell ed-Duweir era puternic amestecată, cosmopolită.

https://biblioteca-digitala.ro

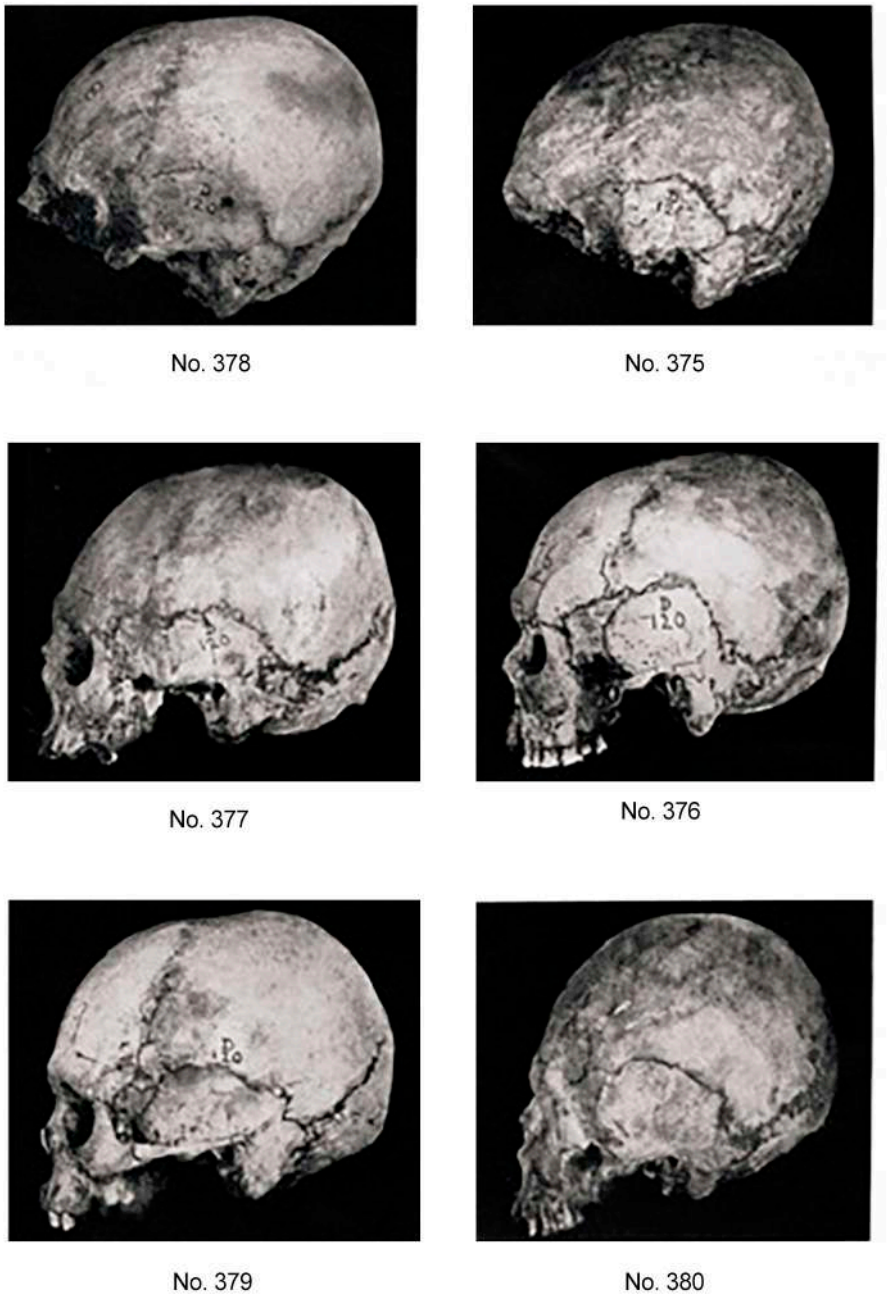

Fig. 4. Cranii masculine deformate artificial din Lachish (după Risdon 1939, Pl. VII)
Fig. 4. Artificially deformed male skulls from Lachish (after Risdon 1939, Pl. VII)

https://biblioteca-digitala.ro

D. L. Risdon a sugerat că populația din Lachish din perioada timpurie a epocii fierului migrase din Egiptul de Jos. M. Giles era de părere că nu există nicio diferență semnificativă între seria din bronzul târziu și cea din perioada timpurie a epocii fierului. J. Musgrave și S. Evans au susținut versiunea lui D. L. Risdon, cea a originii egiptene. S. Keita, excluzând craniile feminine, pe cele ale adolescenților și pe cele deformate artificial, a remarcat că populația orașului includea grupuri nord-africane, egiptene și nubiene. A. Berry și R. Berry subliniază că craniile locuitorilor din Lachish din perioada timpurie a epocii fierului diferă semnificativ de craniile de tip egiptean. D. Finkel raportează o diferență semnificativă între colecțiile din epoca bronzului și cele din prima etapă a epocii fierului din Lachish și susține ipoteza imigrării sau cuceririi (Dicke-Toupin 2012, p. 60-61).

C. Dicke-Toupin, pornind de la principii odontologice, ajunge la concluzia că populația orașului era de origine mixtă (canaaniți, egipteni și probabil filisteni, israeliți), ceea ce demonstrează prezența sincronă egipteană și feniciană. Și M. Lortet sublinia că unele cranii ale fenicienilor din orașele Tir și Sidon au fost deformate artificial (Lortet 1884).

Obiceiul modificării artificiale a capului/craniului exista pe teritoriul Levantului de Nord încă din perioada calcolitică (Kirichenko 2021). Oamenii cu capul deformat artificial din Tell ed-Duweir ar putea fi atât de origine locală, cât și alogenă, dar se pare că regiunea lor de reședință trebuie căutată în interiorul Levant-ului.

Ras Shamra (Ugarit). Situl arheologic este situat la 12 km nord de orașul Latakia din nord-vestul Siriei, nu departe de coasta mediteraneană. În anul 1929 se desfășoară primele săpături arheologice, coordonate de C. F. A. Schaeffer. Au fost descoperite mai multe straturi culturale, începând din perioada neolitică timpurie (6500-6000 î. Hr.) până la stăpânirea romană (sec. I-II d. Chr.) (Curtis 1999, p. 10). În ciuda faptului că un număr mare de articole științifice au fost dedicate săpăturilor de la Ugarit, complexele funerare nu au beneficiat de publicații detaliate.

Înmormântările de la Ras Shamra/Ugarit se aflau pe teritoriul așezării, sub podelele locuințelor, reședințelor sau palatelor (Schaeffer-Forrer 1979, p. 30). Obiceiurile funerare, începând cu perioada mijlocie a epocii bronzului și până la sfârșitul perioadei târzii, sunt surprinzător de asemănătoare. Defuncții erau îngropați mai ales în camere funerare construite din piatră, plasate sub locuințe (Marchegay 2008, p. 97).

Conform arhitecturii, complexele funerare de la Ras Shamra sunt de două tipuri: camere funerare construite/săpate în calcar și acoperite cu plăci (predominante) și morminte de mari dimensiuni, din piatră cioplită, cu tavane boltite. În ciuda variațiilor, toate mormintele sunt construite după același plan: un puț sau un dromos asigură accesul printr-o ușă (de formă dreptunghiulară) în încăperea în care se află

https://biblioteca-digitala.ro

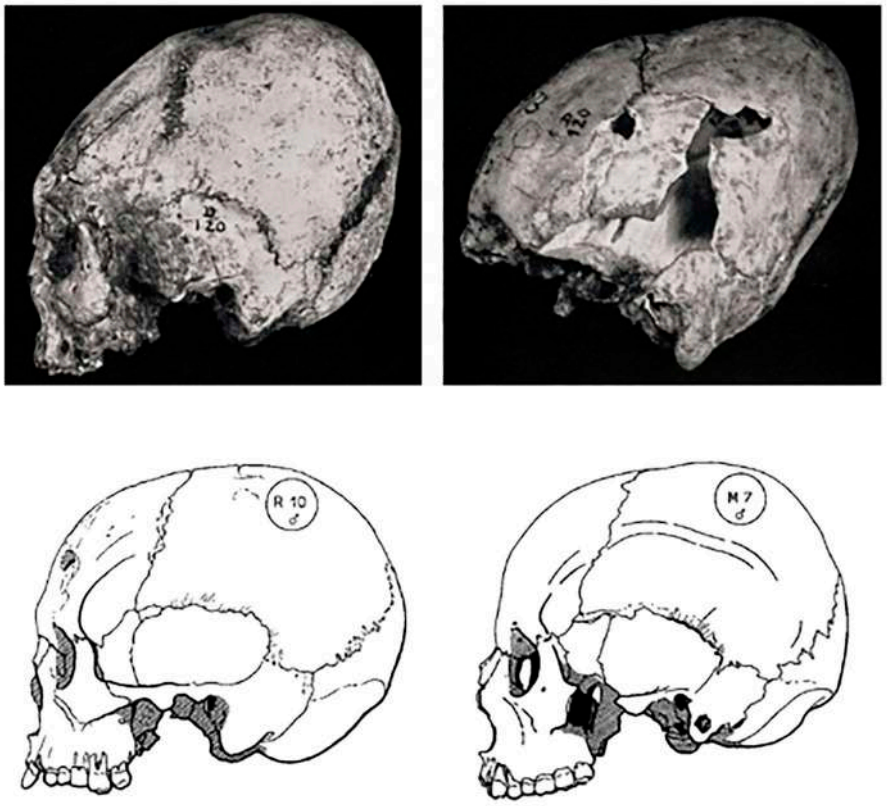

Fig. 5. Cranii modificate din Levant. 1. Lachish, craniul masculin nr. 381 (după Risdon 1939, Pl. VI); 2. Lachish, craniul feminin nr. 673 (după Risdon 1939, Pl. VI); 3. Ras Shamra (Ugarit), craniul masculin R 10 (40-25) (după Vallois, Ferembach 1962, Fig. 6); 4. Minet el-Beida, craniul masculin M 7 (A-1930-1) (după Vallois, Ferembach 1962, Fig. 7)
Fig. 5. Modified skulls from the territory of Levant. 1. Lachish, male skull no. 381 (after Risdon 1939, Pl. VI); 2. Lachish, female skull no. 673 (after Risdon 1939, Pl. VI); 3. Ras Shamra (Ugarit), male skull R 10 (40-25) (after Vallois, Ferembach 1962, Fig. 6); 4. Minet el-Beida, male skull M 7 (A-1930-1) (after Vallois, Ferembach 1962, Fig. 7)

mormântul (Marchegay 2008, p. 99). Al doilea tip de complex funerar era destinat straturilor sociale privilegiate ale societății din Ugarit (Marchegay 2008, p. 116).

Conform imaginilor din publicația semnată de K. F. A. Schaeffer (Schaeffer 1939, p. 71, fig. 60; p. 78, fig. 69-70; p. 79, fig. 71), scheletele se aflau în poziție dezordonată, fiind deranjate. La fiecare înmormântare nouă, oasele precedentului defunct şi inventarul sufereau permutări, fiind deplasate voit spre pereții mormântului. Inventarul constă din vase ceramice, obiecte și ornamente din piatră, metal și os (Marchegay 2008).

https://biblioteca-digitala.ro

Materialul antropologic din mormintele de la Ugarit a fost studiat de R.-P. Charles (Charles 1962), A. V. Vallois și D. Ferembach (Vallois, Ferembach 1962). Relevant pentru discuția noastră este craniul R 10 (40-25) din mormântul nr. XIII, care prezintă urme de deformare artificială (**Fig. 5/3**). Tipul de modificare este cel circular, slab exprimat. Craniul, care este mezocefal, provine de la un individ de sex masculin de cca. 18-20 de ani (Vallois, Ferembach 1962, p. 581) și poate fi atribuit tipului antropologic mediteranoid gracil (Vallois, Ferembach 1962, p. 587).

Minet el-Beida/„Portul alb". Situl arheologic este situat la 10 km nord de orașul Latakia din nord-vestul Siriei. În anul 1928, în timpul lucrărilor de teren, au fost descoperite primele morminte, ceea ce a determinat începerea cercetărilor de amploare. În intervalul 1929-1933, săpăturile arheologice au fost coordonate de C. F. A. Schaeffer.

Minet el-Beida a servit drept port comercial pentru orașul Ugarit. Existența Portului Alb a fost scurtă și limitată la perioada cronologică cuprinsă între sec. XV î. Hr. și anul 1180 î. Hr. (Sauvage 2006, p. 618). În decursul cercetărilor au fost dezvelite locuințe cu morminte asemănătoare celor descoperite de C. F. A. Schaeffer la Ras Shamra. Inventarul mormintelor constă din ceramică, greutăți din piatră, sigilii cilindrice, ace din bronz, argint și aurite, arme din bronz, figurine din teracotă și alte obiecte (Schaeffer 1931, p. 2).

Materialul antropologic din mormintele Portului Alb a fost studiat de V. Vallois și D. Ferembach (Vallois, Ferembach 1962). Ne vom canaliza atenția asupra craniului scheletului M 7 (A-1930-1), dintr-un mormânt care datează din secolele XIV-XIII î. Hr. (Vallois, Ferembach 1962, p. 566). Craniul provine de la un bărbat de cca. 18-20 de ani, este brahicefal (Vallois, Ferembach 1962, p. 602), cu trăsături tipologice alpinoide (Vallois, Ferembach 1962, p. 607). Pe craniu s-a observat o variantă joasă, slab pronunțată de deformare artificială de tip circular/inelar, în combinație cu tipul fronto-occipital (**Fig. 5/4**).

Cipru

Siturile de pe teritoriul Ciprului unde au fost descoperite schelete cu cranii deformate artificial, încadrate cronologic în perioada târzie a epocii bronzului și cea timpurie a epocii fierului, sunt următoarele: Melia, Bamboula, Enkomi, Pendaya Mandres, Akhera Chiflik Paradisi, Kition, Hala Sultan Tekke, Palaeopaphos Skales și Lapithos Ayia Anastasia.

Melia. Situl arheologic este situat la 1,5 km est de satul Agios Iakovos/Altinova, la 22,5 km nord de Famagusta/Magus, în nordul insulei Cipru. În anul 1929, cercetările arheologice de pe cuprinsul necropolei au fost realizate de Expediția Cipriotă Suedeză, coordonată de E. Sjöqvist . Două morminte erau deranjate/jefuite, celelalte 14 fiind intacte. Mormintele au fost săpate în stâncă, iar spre

https://biblioteca-digitala.ro

camera funerară (plată, boltită, ușor neregulată) ducea un coridor/dromos din trepte (Göransson 2012, p. 403).

Necropola de la Melia a fost utilizată în perioadele Cipriotă Mijlocie II (MC II) – Cipriotă Târzie II (LC II) (Keswani 2004, p. 91). Mormintele au fost datate între anii 1750-1200 î. Hr. (Göransson 2012, p. 403). Cele în care s-au găsit schelete cu cranii deformate artificial sunt mormintele nr. 8 și nr. 14 și aparțin așa-numitelor „înmormântări în masă". Aceste înmormântări colective, care datează din perioadele LCI-LCII (Keswani 2004, p. 91) până în intervalul 1650-1200 î. Hr., aparțin perioadei târzii a epocii bronzului și conțineau resturile provenite de la cel mult 35 de defuncți. Unele schelete erau deranjate/amestecate, în timp ce altele erau în conexiune anatomică, întinse pe spate sau întoarse ușor pe una dintre laturi (Keswani 2004, p. 91). Numai în mormântul nr. 13 se aflau resturile a opt defuncți (Gjerstad *et alii* 1934, p. 346).

Inventarul funerar constă din: vase ceramice, săbii din bronz, topoare, vârfuri de lance, cuțite, agrafe de păr, inele, brățări, cercei, ace, pensete, sigilii cilindrice din faianță, mărgele din faianță, râșnițe din piatră, buzdugane din piatră, cilindri, pietre de șlefuit, mărgele de aur, figurine din teracotă și cochilii din scoici (Gjerstad *et alii* 1934).

Materialul antropologic din necropola Melia a fost studiat de K. M. Fürst (Fürst 1933) – primul care observă deformarea artificială pe unele cranii: pe craniul masculin 29 FCM din mormântul 14 (**Fig. 6/1**) (Fürst 1933, abb. 17) și pe craniul masculin 36 FCM din mormântul 13 (**Fig. 6/2**) (Fürst, 1933, abb. 19), în ambele cazuri tipul de deformare fiind cel circular combinat cu metoda fronto-occipitală.

Analizând cu atenție imaginile publicate de K. M. Fürst, credem că și craniile 8 FCM, 9 FCM, 11 FCM, 14 FCM, 16 FCM și 25 FCM (**Fig. 6/3**) prezintă deformație artificială, precum și craniile de subadulți 12 FCM și 15 FCM, toate din mormântul nr. 8. În ceea ce privește tipul de deformare, variațiile sunt mici. Craniile 11 FCM (Fürst 1933, taf. V), 14 FCM (Fürst 1933, taf. VI) și 25 FCM (Fürst 1933, taf. X) prezintă deformație circulară. Craniile 8 FCM (Fürst 1933, taf. IV), 12 FCM (Fürst 1933, taf. V) și 15 FCM prezintă o combinație între tipul circular și cel fronto-occipital (Fürst 1933, taf. VII), iar craniile 9 FCM (Fürst 1933, taf. IV) și 16 FCM (Fürst 1933, taf. VII) – deformație fronto-occipitală. Singurul craniu (masculin) din mormântul nr. 14 modificat artificial este cel marcat 34 FCM, deformarea fiind de tip circular combinat cu fronto-occipital (Fürst 1933, taf. XIV).

Cele mai vechi cranii deformate de pe teritoriul Ciprului datează din epoca neolitică. În nordul insulei acest obicei este semnalat și în calcolitic și perioada timpurie a epocii bronzului (Kirichenko 2021; Kirichenko 2022). Rezultă că obiceiul modificării artificiale a capului în nordul Ciprului se păstrează și se perpetuează cel puțin până în perioada târzie a epocii bronzului.

https://biblioteca-digitala.ro

Bamboula. Situl arheologic este situat în apropiere de satul Episkopi, la 18 km vest de Limassol, în sud-vestul insulei Cipru. Primele cercetări au fost întreprinse la sfârșitul secolului al XIX-lea de o expediție a British Museum.

În intervalul 1937-1939, apoi mai târziu, în anul 1948, Expediția Muzeului Universității din Pennsylvania (SUA) efectuează cercetări arheologice pe cuprinsul așezării și necropolei de la Bamboula, coordonate de J. F. Daniel. În anii 1951 și 1954 responsabilitatea este preluată de S. S. Weinberg și J. L. Benson. Au fost cercetate 40 de camere funerare/morminte (Benson 1972, p. 3). Cu excepția mormântului nr. 1, care aparține perioadei cipriote timpurii (2300-1950 î. Hr.), restul mormintelor sunt atribuite perioadei târzii a epocii bronzului și celei timpurii a epocii fierului. Multe dintre acestea au fost deranjate/jefuite (Benson 1972, p. 4-5). P. Keswani notează că 33 de camere funerare/morminte și două gropi din necropolă aparțin perioadei bronzului târziu (Keswani 2004, p. 190), încadrat în limitele 1600-1050 î. Hr. (Keswani 2004, p. 186). Au fost descoperite și trei morminte din perioada cipro-geometrică (1050-750 î. Hr.) (Benson 1972, p. 6).

Mormintele au fost săpate în stâncă. Spre interiorul spațiului funerar ducea un dromos în trepte. Camerele funerare erau ovale, dreptunghiulare sau de formă neregulată. Două dintre acestea (mormintele nr. 17 și nr. 33) erau duble, legate printr-un singur dromos (Benson 1972, p. 6-7). În situațiile în care s-a putut stabili poziția scheletelor, acestea se aflau întinse pe spate, cu capul spre sud sau spre est. Sunt și câteva cazuri de schelete chircite pe una dintre părți. Multe morminte au fost refolosite, oasele defuncților depuși anterior fiind mutate, adunate în pachete, îngrămădite și, în unele cazuri, presărate cu un strat de pământ, toate manevrele fiind realizate cu scopul de a face loc unor noi înmormântări (Benson 1972, p. 8-9).

Inventarul funerar constă din: vase ceramice, vaze din alabastru, fusaiole, discuri din os, tije, vase din bronz, împungătoare, brățări, dălți, pumnale, fibule, ace, agrafe de păr, inele, ferăstraie, pile, vârfuri de lance, brice/lame, cârlige, sârme, discuri, daltă din cupru sau celt, mărgele din faianță, vaze, mărgele din sticlă, mânere/toarte, pandantive, mărgele din aur, cercei, inele, un ac de păr confectionat din aur cu cap din fildeș, sigilii cilindrice, mărgele din argint, cuțite din fier, cuie, vase din piatră, capace, figurine, buzdugane, răzătoare pentru cereale, creuzete din teracotă, figurine de animale, lămpi, casete, tuburi, ștampile, sigilii; articole din fildeș – mărgele, discuri, mânere, agrafe, tije, medalioane; articole din plumb – cercei, fusaiole, fragmente de cilindri și alte obiecte (Benson 1972, p. 65-138).

Materialul antropologic din necropola de la Bamboula a fost studiat de B. Axmacher, K-G. Hjortsjö (Axmacher, Hjortsjö 1959) și J. L. Angel (Angel 1972). Autorii menționează nouă cranii (șapte masculine adulte, unul feminin adult și unul juvenil masculin) deformate artificial, prin metoda numită „cipriotă”

https://biblioteca-digitala.ro

(Angel 1972, p. 160-161, 163). Varianta „cipriotă" de modificare a formei capului corespunde tipului parietal de deformare artificială, conform clasificării propuse de E. V. Zhirov (Zhirov 1940). Cea mai importantă caracteristică a deformației artificiale de tip „cipriot" este localizarea post-bregmatică a începutului depresiunii bolții craniene (**Fig. 6/4**). Curbura sagitală a oaselor parietale este redusă brusc, în timp ce curburile frontală și occipitală sunt mărite. Fruntea este dreaptă sau bombată (Zhirov 1940, p. 82).

L. H. D. Buxton credea că presiunea pe craniu era cauzată de o plăcuță de lemn fixată pe parietale prin ligaturi/bandaje care coborau pe sub bărbie (Buxton 1931, p. 239). E. V. Zhirov susținea că modalitatea de deformare era variabilă, în funcție de mai mulți factori. Forma „cipriotă" a capului se putea obține cu ajutorul unei plăcuțe de lemn, peste care se punea un săculeț cu nisip. În alte cazuri, scândura lipsea, iar săculeții cu nisip presau direct pe cap, ceea ce contribuia la alungirea acestuia. În sfârșit, săculeții cu nisip uneori alunecau spre partea posterioară a capului (spre ceafă), astfel încât se obținea o deformare de tranziție spre cea occipitală sau chiar una propriu-zisă de tip occipital (Zhirov 1940, p. 82).

Modificarea de tip parietal a fost observată pentru prima dată pe craniul unui schelet masculin descoperit la Erimi, datat în calcolitic (Angel 1972, p. 149), de asemenea în sud-vestul insulei. În cazul deformațiilor de la Bamboula probabil avem de-a face cu o perpetuare a obiceiului de deformare a capului/craniului.

Enkomi. Situl arheologic (așezare și necropolă) este situat la est de satul Enkomi/Tuzla, la 8 km nord-vest de Famagusta/Magusa, în estul insulei Cipru. Cercetările arheologice pe cuprinsul necropolei au început la sfârșitul secolului al XIX-lea. Între anii 1896 și 1969 au fost cercetate în total cca. 180 de morminte, fiind organizate mai multe expediții (britanice, suedeze, franceze și cipriote). Predomină camerele funerare săpate în stâncă. Însă există și alte tipuri de înmormântări, cum ar fi: camere funerare construite din pietre, morminte tholos, morminte cu puț, înmormântări în gropi și, în cazul copiilor, înmormântări în vase ceramice. Necropola de la Enkomi este datată în perioada Cipriotă Mijlocie III – Cipriotă Târzie III (1750-1050 î. Hr.) (Keswani 2004, p. 93). În câteva cazuri, mormintele erau acoperite cu movile de pământ (Göransson 2012, p. 403).

Mormintele de la Enkomi se remarcă prin bogăție și varietate, atât prin produse autohtone, cât și de import. Inventarul funerar constă din vase ceramice, obiecte din bronz, aur, fildeș, faianță, argint și plumb (Gjerstad *et alii* 1934).

Craniile deformate artificial provin din morminte descoperite în anul 1930, în timpul Expediției Suedeze din Cipru, condusă de E. Sjöquist și din cercetările anului 1934, coordonate de C. F. A. Schaeffer.

Materialul antropologic din săpăturile lui E. Sjöquist a fost studiat de K. M. Fürst (Fürst 1933). Urme de deformare artificială au fost identificate pe craniile

https://biblioteca-digitala.ro

din mormintele nr. 6, nr. 10 (**Fig. 6/5**), nr. 11 (**Fig. 6/6**), nr. 17 și nr. 18 (Fürst 1933, p. 56-62). Complexele cu schelete cu cranii modificate artificial datează din perioada cipriotă târzie (Gjerstad *et alii* 1934, p. 575) și sunt înmormântări colective în camere funerare săpate în stâncă, în interiorul cărora conducea un dromos. Doar în câteva cazuri s-a putut stabili poziția scheletelor. Defuncții din mormintele nr. 6 și nr. 17 au fost depuși în poziție șezândă, cei din mormintele nr. 10, nr. 17 și nr. 18 – întinși pe spate, cel din mormântul nr. 18 – întins pe o parte, iar cel din mormântul nr. 11 – chircit lateral (Gjerstad *et alii* 1934). Modificările formei craniului sunt prezente la adulți (bărbați și femei) și, deopotrivă, la copii (Fürst 1933, p. 56-62). Tipurile de deformare constatate sunt: circular, „cipriot" (parietal) și fronto-occipital. Predomină tipul „cipriot" de deformare.

K. H. Hjortsjö constată o ușoară deformare artificială pe craniul bărbatului XIV (Hjortsjö 1947, p. 68) din mormântul T 413 din necropola Enkomi (săpăturile anului 1934), datat în secolele XII-XI î. Hr. (Hjortsjö 1947, p. 2).

Analizând imaginile publicate de K. F. A. Schaeffer, deformat artificial ar fi și craniul feminin din mormântul nr. 10, datat în secolele XIV-XIII î. Hr. (Schaeffer 1936, Pl. XXXIV.1). Deformația este slab exprimată și în acest caz, similar celei de pe craniul masculin din mormântul T 413.

Pendaya Mandres. Situl arheologic este situat la 2 km sud de satul Pendaya/ Yeshilyurt, la 5 km est de orașul Karavostasi/ Gemikonagı, în localitatea Mandres din nord-vestul insulei Cipru. În anul 1960, V. Karageorghis a cercetat trei morminte din perioada Cipriotă mijlocie III – Cipriotă târzie IA, datate în intervalul 1750-1550 î. Hr. Un dromos scurt, foarte înclinat, ducea în camera funerară (Karageorghis 1961, p. 308).

Mormântul nr. 1 conținea două niveluri de înmormântare intacte. În primul nivel, cel timpuriu, au fost găsite 12 cranii și alte resturi scheletice umane și doar o înmormântare în context primar/poziție inițială. Al doilea nivel consta dintr-un strat subțire de 30 cm de pământ de culoare roșcată, nisip și pietriș, amestecate cu artefacte și oase dezarticulate și fragmentare, inclusiv 22 de cranii, toate înglobate în grosimea stratului (Keswani 2004, p. 89). Referitor la inventarul funerar, menționăm următoarele: 77 vase ceramice, un inel din argint/plumb, numeroase obiecte din bronz (nouă vase, 14 cuțite, trei brice, o pensetă, un fragment de castron, 10 agrafe de păr, trei ace, șase inele spiralate), patru buzdugane din piatră, rhyton din piatră, mărgele din pastă/faianță, un os prelucrat (Keswani 2004, p. 229). Mormântul nr. 1, după V. Karageorghis, se datează în jurul anilor 1600-1550 î. Hr. (Karageorghis 1961, p. 309). A aparținut categoriei așa-numitelor „înmormântări în masă" din perioada cipriotă târzie IA (Keswani 2004, p. 89).

Mormintele nr. 2 și nr. 3 nu conțineau resturi scheletice umane, ci doar obiecte de inventar funerar.

https://biblioteca-digitala.ro

Materialul antropologic din mormântul nr. 1 a fost studiat în mai multe etape, mai întâi de R-P. Charles (Charles 1974a), apoi de J. G. Schwartz (Schwartz 1974). Pe două cranii masculine s-a notat o deformare artificială de tip fronto-occipital, iar pe trei cranii feminine, tipul „cipriot" de deformare (**Fig. 6/7**) (Schwartz 1974, p. 156).

***Akhera Chiflik Paradisi*.** Situl arheologic este situat la 30 km sud-vest de Nicosia, în partea centrală a insulei Cipru. În anul 1960, săpăturile de salvare au fost coordonate de V. Karageorghis, care a cercetat în total trei camere funerare fără dromos, săpate în stâncă. Acestea reprezintă înmormântări colective/în masă (Karageorghis 1961, p. 310).

Camera funerară nr. 1 conținea două înmormântări. Inventarul funerar consta din: vase ceramice, obiecte din bronz (șase vase, trei cuțite, un brici, două pensete, două împungătoare, cinci agrafe, un ac, 10 mărgele spiralate) și un scarabeu. Mormântul a fost datat în perioada cipriotă târzie (LC) IA (1650-1550 î. Hr.). În camera funerară nr. 2 au fost găsite 14 înmormântări. Inventarul funerar consta din: vase ceramice (atât locale, cât și de import – miceniene), articole din argint (un inel, un cercel, o brățară), articole de bronz (un inel, șase cercei), două sigilii cilindrice, cercei din faianță, nasturi din fildeș, vază din alabastru. Mormântul a fost datat în perioada LC IIC (1300-1200/1190 î. Hr.). Camera funerară nr. 3 conținea peste șase înmormântări. Inventarul funerar consta din: vase ceramice, atât locale, cât și de import (miceniene); trei mărgele din aur; articole din bronz (două agrafe, trei cercei, o daltă, un bol); un sigiliu cilindric, o mărgică din carneol, un pandantiv din faianță, o vază din alabastru. Mormântul a fost datat în perioada LC IIC (Keswani 2004, p. 247).

Materialul antropologic din mormintele de la Akhera a fost studiat în diferite etape de R-P. Charles (Charles 1974b) și J. G. Schwartz (Schwartz 1974). J. Schwartz constată prezența deformării craniene artificiale de tip „cipriot" pe șase cranii feminine (**Fig. 6/8**) (Schwartz 1974, p. 156).

***Kition*.** Situl este situat sub orașul modern Larnaca, în sud-estul insulei Cipru. Primele cercetări au fost realizate în anul 1959, coordonate fiind de V. Karageorghis (Karageorghis 1960).

Începând din anul 1962, pe parcursul a 13 campanii arheologice, V. Karageorghis a efectuat săpături arheologice în principal în Zona I și Zona II. În timpul lucrărilor au fost descoperite morminte datate în bronzul timpuriu (2600-2000 î. Hr.), bronzul mijlociu (2000-1600 î. Hr.), perioada cipro-geometrică (1050-750 î. Hr.) și cipriotă târzie (750-500 î. Hr.) (Karageorghis 1974).

Ne interesează în primul rând mormintele din perioada târzie a epocii bronzului – nr. 4, nr. 5 și nr. 9, descoperite în Zona I. Mormintele nr. 4 și nr. 5 au fost parțial deranjate/jefuite, însă mormântul nr. 9 a fost descoperit intact

https://biblioteca-digitala.ro

(Karageorghis 1974, p. 16). Din mormântul nr. 9 provine și materialul antropologic la care ne referim. Camera funerară a mormântului a fost săpată în stratul de lut moale. Acoperișul era prăbușit. Un dromos dreptunghiular îngust ducea în mormânt, în direcția stomion-ului. Camera mormântului era trilobată, prevăzută cu doi stâlpi pentru a susține acoperișul (Karageorghis 1974, p. 42). În mormânt au fost găsite două înmormântări – una inferioară și una superioară, separate între ele printr-un strat de nisip (Karageorghis 1974, p. 42). Resturile scheletice și inventarul înmormântării inferioare se aflau în partea de est a camerei funerare, în poziție secundară (împrăștiate). Au fost găsite șapte cranii fragmentare provenite de la indivizi adulți. Materialul din înmormântarea superioară a fost găsit de-a lungul întregului perimetru al camerei trilobate, în principal în partea sa nouă, vestică, într-un strat cu o adâncime/grosime totală de 90 cm. În total, aici au fost găsite aproximativ 50 de cranii. Toate resturile se aflau în poziție secundară/dezordonată. Doar un singur schelet găsit în camera/mormântul nr. 9 era *in situ*, în poziție înclinată (cu corpul și capul), sprijinit pe o acumulare de obiecte funerare (Karageorghis 1974, p. 43).

Inventarul înmormântării inferioare consta din vase ceramice, atât de producție locală, cât și de import (micenian, minoic și anatolian), obiecte din aur, fildeș, faianță, sticlă, teracotă și alabastru egiptean și autohton. Înmormântarea conținea și 16 sigilii cilindrice din hematit (Karageorghis 1974, p. 57). Inventarul înmormântării superioare consta din vase ceramice, atât de producție locală, cât și de import (micenian și „canaanit"), obiecte din aur, argint, bronz, fildeș, faianță, sticlă, os, cristal de stâncă, cornalină, steatit, andezit, bazalt, alabastru egiptean și local și teracotă. Au mai fost găsite un opaiț din lut, patru scarabei și două sigilii cilindrice (Karageorghis 1974, p. 84-85).

Mormântul nr. 9 se încadrează în cadrul cronologic al perioadelor cipriote târzii II-III și este datat în a doua jumătate a sec. XIII î. Hr. (Karageorghis 1974, p. 93-94). Resturile osteologice au fost analizate de J. G. Schwartz (Schwartz 1974) – 11 cranii, dintre care două de sex masculin și nouă de sex feminin (Schwartz 1974, p. 153). Deformația craniană artificială este observată doar pe craniile feminine (Schwartz 1974, p. 153-155). Tipul de modificare artificială este cel „cipriot" (**Fig. 6/9**).

Hala Sultan Tekke. Situl arheologic este situat la 5 km sud de Larnaca, în sud-estul insulei Cipru. A fost denumit după o moscheie musulmană situată la 50 m est de așezare. Pe locul așezării, în perioada târzie a epocii bronzului a existat un mare oraș comercial. Perioada de existență a orașului se încadrează în cadrul cronologic LC IIC-LC IIIA – 1325-1150 î. Hr., deși unele obiecte din morminte pot fi atribuite perioadei LCI – 1600 î. Hr. sau chiar mai devreme (Svenson 2020, p. 10).

https://biblioteca-digitala.ro

Primele cercetări au fost întreprinse la sfârșitul secolului al XIX-lea. În anul 1894, săpăturile au fost coordonate de J. L. Myers, iar în anii 1897 și 1898, de o expediție științifică a British Museum (Fischer, Bürge 2019, p. 289). În anul 1971, P. Åström cercetează preliminar suprafața sitului. Mai târziu, în intervalul 1976-2007, o expediție arheologică cipriotă-suedeză, condusă de P. Åström, reia săpăturile la Hala Sultan Tekka (Trinks *et alii* 2013, p. 285). După moartea subită a lui P. Åström, săpăturile se opresc pentru o scurtă perioadă, fiind reluate în anul 2010 de P. M. Fischer și echipa noii expediții ciprioto-suedeze (Svenson 2020, p. 14).

Hala Sultan Tekke este o așezare comercială ce a menținut legături strânse cu culturile minoice, miceniene, egiptene și levantine (Svenson 2020, p. 10). Primele două complexe funerare au fost cercetate încă din anul 1968 de V. Karageorghis prin săpături de salvare. În anii '90 ai secolului al XIX-lea, expediția British Museum cercetează mormintele 3-19. Din nefericire, nu toate mormintele necropolei au fost publicate sau descrise în detaliu. Singurele excepții sunt mormintele nr. 1, nr. 2, nr. 20, nr. 21, nr. 22, nr. 23, nr. 24, CQ2-1, Tomb/Well A, Tomb X, Tomb/Well Z9, Tomb LL și Tomb RR (Svenson 2020, p. 13, p. 15).

Mormintele de la Hala Sultan Tekke au fost descoperite în cinci sectoare diferite ale sitului (Svenson 2020, p. 16). Au fost identificate patru tipuri de înmormântări, după cum urmează: opt camere funerare, două morminte cu puț, două morminte în gropi/puțuri și un mormânt plan în groapă de pământ (Svenson 2020, p. 17).

Mormintele în cameră funerară sunt de două tipuri: cu două camere (de forma cifrei 8) și o cameră ovală sau rotundă. S-au descoperit și morminte cu opt camere. Aceste complexe au fost folosite începând din perioada LC I până în perioada LC IIIA (Svenson 2020, p. 17), în intervalul 1650 – 1125/1100 î. Hr. (Keswani 2004, p. 186). Camerele au fost cioplite în stânca moale. Probabil aveau dromos. Resturile unui dromos au fost găsite doar în mormântul 22 (dromos-ul era gol și cobora în camere) (Svenson 2020, p. 18-19).

Mormântul cu puț Tomb LL este rotund-oval, tăiat sub formă de dreptunghi, de 2 × 1 m, orientat în direcția est-vest, care formează puțul. Cu puț este și mormântul nr. 23. Ambele au fost datate în perioada LC III (Svenson 2020, p. 19).

Mormintele în gropi/puțuri sunt mai adânci decât restul mormintelor. Locul de înmormântare este puțul. Scheletele erau depuse în poziție chircită. Înmormântările aparțin perioadei LC IIIA (Svenson 2020, p. 19), intervalul cronologic 1200/1190 – 1125/1100 î. Hr. (Keswani 2004, p. 186).

Mormântul în groapă/puț Tomb/Well A se afla la o adâncime de 5 m, iar mormântul Tomb/Well Z9, la o adâncime de 3 m. Restul mormintelor (in camere, puț sau groapă) au fost găsite la o adâncime de 1,8 m (Svenson 2020, p. 19-20).

https://biblioteca-digitala.ro

Resturile scheletice din morminte se aflau într-o stare dezordonată, fără conexiune anatomică, situație cauzată de refolosirea frecventă și îndelungată a locului funerar pe parcursul mai multor generații. În mormântul nr. 1 au fost găsite resturile a cca. 12 indivizi. În celelalte morminte nu s-a putut stabili numărul exact al indivizilor. Există doar câteva informații despre numărul de indivizi. În mormântul camerei funerare Tomb X au fost îngropați opt copii cu vârste cuprinse în intervalul biologic 5-10 ani și nouă adulți cu vârste cuprinse în intervalul 20-50 de ani. În mormântul cu puț Tomb LL s-au descoperit resturile scheletice a cinci copii cu vârste cuprinse în intervalul 1-14 ani și patru adulți cu vârste cuprinse în intervalul 20-40 ani. În camera funerară Tomb RR au fost înmormântați 13 indivizi, dintre care trei femei, un bărbat, doi copii de 6 și 9 ani, un tânăr de 16 ani și trei adulți cu vârstele cuprinse în intervalul 25-40 ani (Svenson 2020, p. 23). În camera funerară nr. 20 a fost găsit doar un dinte de adult, în mormântul nr. 21 se aflau resturile scheletice ale unui bărbat de 20-30 de ani și ale unui tânăr de 14-18 ani, iar în mormântul nr. 22, oase umane în stare accentuată de fragmentare (Svenson 2020, p. 24).

Mormântul cu puț nr. 23 conținea scheletul unui bărbat adult, cu vârsta de 35-45 ani, în poziție întinsă pe spate, cu capul spre est și fața spre nord, cu picioarele ușor depărtate, partea superioară a corpului, piciorul drept și brațul ușor întoarse spre exterior. Umerii păreau să fie trași în sus. Brațul drept, umărul și o parte a toracelui s-au sprijinit pe o placă de piatră aproximativ dreptunghiulară, de 55 × 30 × 5 cm. Mâna dreaptă, dispusă orizontal, pe lângă corp, a fost găsită într-o poziție nefirească – în supinație și cu degetele îndreptate înainte. Sub umărul stâng a fost găsită o placă de piatră de 30 × 5 × 5 cm. Membrele superioare erau ușor îndoite spre exterior (Niklasson 1983, p. 171).

În mormântul Tomb RR, scheletul nr. 5 era nederanjat, în poziție întinsă pe spate (Fischer, Bürge 2019, fig. 24), situație valabilă, probabil, și în cazul scheletului nr. 2 (Fischer, Bürge 2019, fig. 23). Mormântul în puț Tomb/Well A conținea resturile scheletice a șase indivizi: trei femei cu vârstele cuprinse în intervalul 15-27 de ani, o femeie de cca. 35-40 de ani, o femeie de cca. 20 de ani și un copil de cca. 8-9 ani (Svenson 2020, p. 24-25). Scheletul nr. 6 (femeie, cca. 20 ani, **Fig. 6/11**), cel mai timpuriu din Tomb/Well A, se afla într-o poziție neobișnuită, cu picioarele întinse înainte, dar desprinse de bazin, alături de scheletul unui câine de talie mare (Fischer, Bürge 2016, p. 47). Alți patru defuncți au fost îngropați în poziție chircită (Svenson, 2020, p. 24).

În Tomb/Well Z9 s-au găsit resturile scheletice a cinci indivizi (doi adulți și trei copii) (Fischer, Bürge 2018, p. 50). Doi adulți erau în poziție accentuat chircită. Scheletul nr. 1 a fost găsit cu toracele și cu fața în jos. Scheletul nr. 2 era orientat spre est, cu trunchiul ușor răsucit și brațele ridicate, „ținând" în brațe, de fiecare parte, câte un copil mic (denumiți scheletul nr. 3 și scheletul nr. 5); la sud-est de

https://biblioteca-digitala.ro

scheletele nr. 2 și nr. 5 era un alt schelet subadult – scheletul nr. 4 (Ausiayevich, Placiente Robedizo, Alarcón 2018, p. 62).

Mormântul în groapă de pământ CQ2-1 avea formă rotundă-ovală, cu dimensiunile 0,9 × 0,9 m și conținea resturile unui singur individ. Înmormântarea a fost parțial jefuită și refolosită ca depozit pentru zgură/minereu de cupru (Svenson 2020, p. 20, p. 24).

În mormintele de la Hala Sultan Tekke s-a găsit o mare varietate de inventar, constând din ceramică, obiecte din diverse metale, fildeș, piatră etc., atât de proveniență locală, cât și de import. Există înmormântări bogate în inventar și înmormântări sărace, unele fiind jefuite din vechime (Svenson 2020).

Materialul antropologic din mormintele de la Hala Sultan Tekke a fost studiat de J. G. Schwartz (Schwartz 1974) și K. Schulte-Campbell (Schulte-Campbell 1983a). Ambii cercetători constată, printre altele, și prezența craniilor deformate artificial. În mormântul nr. 1, J. Schwartz observă deformarea cranianã artificială la patru cranii feminine și la unul subadult, probabil tot de sex feminin (**Fig. 6/10**) (Schwartz 1974, p. 154-155). Tipul de deformare este cel „cipriot". Alterarea formei craniene a fost notată și pe un craniu masculin din mormântul nr. 23 (Niklasson 1983, p. 171), observabilă în special în zona bolții, cu grad pronunțat de aplatizare post-bregmatică, având drept rezultat lărgirea oaselor parietale și alungirea capului. Probabil că din cauza conservării precare a osului occipital, aplatizarea acestei regiuni nu este menționată (Schulte-Campbell 1983a, p. 250); este posibil ca și occipitalul să fi prezentat alterări. Probabil că în acest caz vorbim tot de varianta „cipriotă" de deformare.

Pe craniul feminin din mormântul în groapă/puț Tomb/Well A, analizând imaginea publicată de P. M. Fischer și K. Bürge (Fischer, Bürge 2015, fig. 21), observăm tipul de deformare circular/inelar, bine exprimat, accentuat, de intensitate mare.

În etapa mijlocie a epocii bronzului, presupusul tip „cipriot" de deformare a craniului a fost observat și pe craniul masculin nr. 4 din camera funerară nr. 36, dar și pe craniul feminin nr. 1 din camera funerară nr. 46, ambele din necropola Bisericii Kalavasos Panagia din sud-estul insulei, aproape de Larnaca (Schulte-Campbell 1986, p. 176). Este posibil ca în cazul Kition și Hala Sultan Tekke să putem vorbi de o continuitate/perpetuare a obiceiului modificării formei capului în perioada târzie a epocii bronzului.

Palaeopaphos Skales. Situl arheologic este situat la 1,2 km sud-est de satul Kouklia și la 16 km est de Paphos, în sud-vestul insulei Cipru. În anii 1980-1981 săpăturile arheologice de salvare au fost coordonate de V. Karageorghis (Karageorghis 1983). În necropolă au fost cercetate morminte care datează începând din secolul al XI-lea î. Hr. și până în timpurile elenistice (Karageorghis

https://biblioteca-digitala.ro

1983, p. 2). Majoritatea mormintelor aparțin perioadei geometrice cipriote I-II (Karageorghis 1983) – 1050-850 î. Hr.

Camerele funerare au fost săpate în stâncă, majoritatea fiind cu dromos, dar există și două morminte în gropi de pământ, ambele aparținând unor subadulți. Mormintele sunt orientate pe direcția nord-est – sud-vest, iar camerele sunt destul de mici, dreptunghiulare (Karageorghis 1983, p. 3). Defuncții erau depuși întinși pe spate, pe un strat subțire de pământ sau imediat pe podeaua camerei. Nu există o orientare clară. Camerele funerare au fost folosite de mai multe ori. La fiecare înmormântare nouă, resturile celei anterioare erau deplasate în lateral sau erau depuse în amfore. Înmormântările sunt în mare parte inhumații. Au fost identificate și două cazuri de incinerare (mormintele nr. 83 și nr. 89), resturile de combustie fiind depuse în amfore. În camerele funerare au fost depuși în principal adulți, dar în două cazuri există înmormântări de sugari și, într-un singur caz, un copil/adolescent (Karageorghis 1983, p. 7). Inventarul funerar consta din articole locale și de import, precum: vase ceramice, figurine zoomorfe și antropomorfe din teracotă, arme din bronz și fier (săbii, pumnale, vârfuri de lance, cuțite), sigilii cilindrice, scarabei, precum și obiecte din piatră, metale și os (Karageorghis 1983).

Materialul antropologic a fost analizat de C. Schulte-Campbell (Schulte-Campbell 1983b), care a identificat următoarele tipuri antropologice în rândul populației de la Paleopaphos Skales: europoid clasic, mediteranoid și mixt alpinoid. Pe un craniu masculin (T.49: b) și pe unul feminin (T.93: 36.a) a fost observată deformarea artificială de tip „cipriot" (Schulte-Campbell 1983b, p. 445). Craniul masculin prezintă trăsături tipologice europoide clasice (Schulte-Campbell 1983b, p. 440), în timp ce craniul feminin, caracteristici mediteranoide (Schulte-Campbell 1983b, p. 441).

Craniul masculin deformat artificial provine din mormântul T.49, care aparține perioadei geometrice cipriote I – 1050-950 î. Hr. (Karageorghis 1983, p. 76), iar mormântul T.93, unde a fost găsit craniul feminin deformat, aparține perioadei geometrice cipriote III – 850-750 î. Hr (Karageorghis 1983, p. 346). Probabil, obiceiul deformării artificiale a capului era prezent în rândul populației din Paleopaphos Skales la începutul și sfârșitul perioadei timpurii a epocii fierului, la ambele sexe deopotrivă, dar nu era răspândit la scară largă.

Lapithos Ayia Anastasia. Necropola este situată la 1,2 km est de orașul Lapta (Lapithos), în nordul insulei Cipru. În anii 1914, 1915 și 1917, M. Markides a cercetat trei morminte din perioada cipriotă târzie (Gjerstad *et alii* 1934, p. 162). Mormintele au fost deranjate și refolosite în perioada timpurie a epocii fierului, provocând prăbușirea acoperișului (Keswani 2004, p. 190). Sunt publicate detaliat doar camerele funerare nr. 1/501 și nr. 2/502.

https://biblioteca-digitala.ro

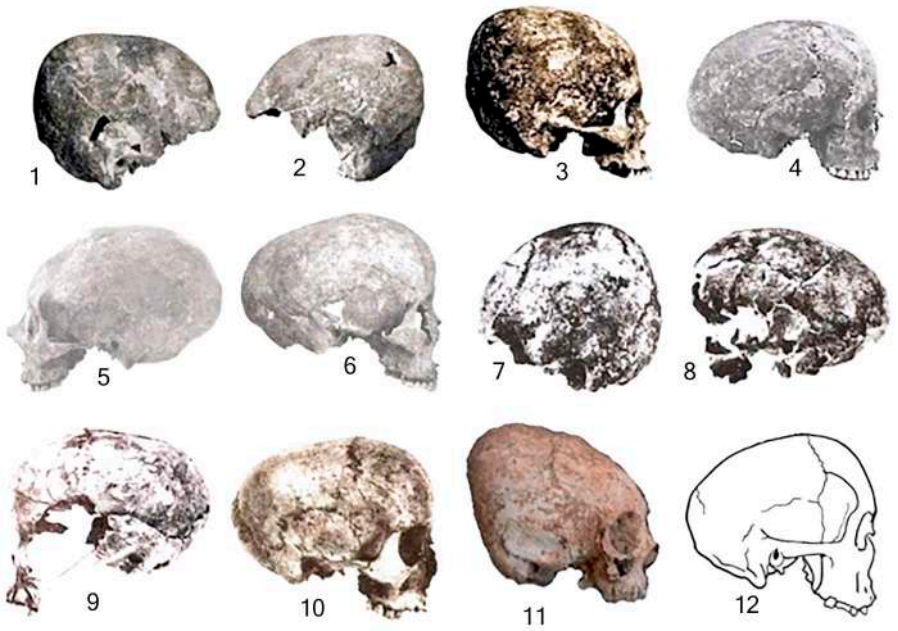

Fig. 6. Cranii modificate de pe teritoriul Ciprului. 1. Melia, craniul masculin 29 FCM din mormântul 14 (după Fürst 1933, Abb. 17); 2. Melia, craniul masculin 36 FCM din mormântul 13 (după Fürst 1933, Abb. 19); 3. Melia, craniul masculin 25 FCM din mormântul 8 (după Fürst 1933, Taf. X); 4. Bamboula, craniul masculin 5-3 (după Benson 1972, Pl. 70); 5. Enkomi, craniul masculin 29 FCE din mormântul 10 (după Fürst 1933, Abb. 46); 6. Enkomi, craniul feminin 35 FCE din mormântul 11 (după Fürst 1933, Abb. 46); 7. Pendaya Mandres, craniul masculin J din mormântul 1 (după Schwartz 1974, Fig. 3.1); 8. Akhera Chiflik Paradisi, craniul feminin E din mormântul 2 (după Schwartz 1974, Fig. 3.3); 9. Kition, craniul feminin E din mormântul 9 (după Karageorghis 1974, Pl. CI.1); 10. Hala Sultan Tekke, craniul feminin H din mormântul 1 (după Schwartz 1974, Fig. 2.1); 11. Hala Sultan Tekke, craniul feminin (Sk.6) din mormântul în groapă/puț Tomb/Well A (după Fischer, Bürge 2015, Fig. 21); 12. Lapithos Ayia Anastasia, craniul masculin nr. 23 din mormântul nr. 1/501 (după Buxton 1931, Abb. 2)

Fig. 6. Modified skulls from the territory of Cyprus. 1. Melia, male skull 29 FCM from grave 14 (after Fürst 1933, Abb. 17); 2. Melia, male skull 36 FCM from grave 13 (after Fürst 1933, Abb. 19); 3. Melia, male skull 25 FCM from grave 8 (after Fürst 1933, Taf. X); 4. Bamboula, male skull 5-3 (after Benson 1972, Pl. 70); 5. Erimi, male skull 29 FCE from grave 10 (after Fürst 1933, Abb. 46); 6. Erimi, female skull 35 FCE from grave 11 (after Fürst 1933, Abb. 46); 7. Pendaya Mandres, male skull J from grave 1 (after Schwartz 1974, Fig. 3.1); 8. Akhera Chiflik Paradisi, female skull E from grave 2 (after Schwartz 1974, Fig. 3.3); 9. Kition, the female skull E from grave 9 (after Karageorghis 1974, Pl. CI.1); 10. Sultan Tekke Hall, female skull H from grave 1 (after Schwartz 1974, Fig. 2.1); 11. Sultan Tekke Hall, the female skull (Sk.6) from the grave in pit/well Tomb/Well A (after Fischer, Bürge 2015, Fig. 21); 12. Lapithos Ayia Anastasia, male skull no. 23 from grave no. 1/501 (after Buxton 1931, Abb. 2)

https://biblioteca-digitala.ro

Camera funerară nr. 1/501, care datează din perioada târzie a epocii bronzului (Buxton 1931, p. 236), a fost săpată în stâncă și avea un dromos – o groapă scurtă, dreptunghiulară, cu capete rotunjite. Pereții gropii erau perpendiculari, cu excepția peretelui din spate, care era ușor înclinat spre podea. Exista și o treaptă. În interiorul pasajului s-a găsit o groapă alungită, săpată în podeaua camerei. Camera avea formă aproximativ pătrată, cu o excrescență pe peretele din spate. În colțul de sud-vest, la nivelul podelei, exista o mică nișă. Dimensiunile dromos-ului erau: lungime – 1,43 m, lățime – 1,26 m, adâncime – 0,8 m. Dimensiunile camerei funerare: lungime – 2,16 m, lățime – 2,92 m. Camera a fost folosită timp îndelungat, în perioadele LC II – LC III (Gjerstad *et alii* 1934, p. 163-164), 1450-1050 î. Hr. (Keswani 2004, p. 186). Au fost găsite cca. 20 de cranii, precum și numeroase vase ceramice (Gjerstad *et alii* 1934, p. 162).

Camera funerară nr. 2/502, săpată în stâncă, avea un dromos, care a fost distrus antropic în timpul construcției drumului contemporan. Lungimea camerei era de 2,68 m, lățimea – de 3,42 m, avea formă rotundă, cu podea plată. Camera avea două niveluri; cel inferior, care era din perioada târzie LC II–LC III, și cel superior, din epoca târzie a fierului (Gjerstad *et alii* 1934, p. 164).

Materialul antropologic a fost analizat de L. H. D. Buxton – primul care a observat deformarea artificială pe craniile de la Lapithos Ayia Anastasia. Din publicație nu reiese cu claritate din ce mormânt proveneau craniile deformate. Cel mai probabil, au fost găsite în camera funerară nr. 1/501, întrucât L. H. D. Buxton notează că din cele 22 de cranii, doar șapte au putut fi examinate, având în vedere buna conservare a acestora. Buxton mai menționează că dintre cinci cranii masculine și două feminine, doar două masculine și unul feminin prezintă deformații artificiale (Buxton 1931, p. 238). Analizând imaginile publicate (Buxton 1931, p. 237/Abb.1 - Abb.2), opinăm că tipul de modificare artificială este cel parietal, „cipriot" (**Fig. 6/12**).

Iran

Tepe Sialk. Situl arheologic este situat la 5 km sud-vest de orașul Kashan, în partea centrală a Iranului. În intervalul anilor 1934-1937 o expediție franceză condusă de R. Ghirschman demarează primele săpături arheologice. Tepe Sialk a fost locuit intermitent începând din anii 6000 î. Hr. și până în anul 550 î. Hr. (Curtis 2019, p. 1).

Tepe Sialk este format din două dealuri, unul nordic și altul sudic. Dealul de nord aparține perioadei neolitice și fazei de tranziție de la neoliticul târziu la calcolitic, în timp ce dealul sudic conține straturi culturale din calcolitic, epoca bronzului și perioada timpurie a epocii fierului. R. Ghirshman a identificat șase perioade în dezvoltarea așezării de la Tepe Sialk (Ghirshman 1939a; Ghirshman 1939b).

https://biblioteca-digitala.ro

Pentru studiul de față este de interes perioada Tepe Sialk VI. Anume în înmormântările necropolei B (a șasea perioadă a existenței așezării) au fost găsite cranii deformate artificial.

Necropola B este situată la 200 m vest de dealul sudic al Tepe Sialk și se extinde pe direcția nord-sud (Ghirshman 1939b, p. 26). Din necropola B au fost cercetate 218 morminte din perioada a II-a a epocii fierului. Din nefericire, nu toate au fost descrise detaliat în publicație (Curtis 2019, p. 3). H. Fazeli Nashli și J. Nokandeh datează perioada a II-a a epocii fierului de pe dealul sudic al Tepe Sialk în limitele 1200-800 î. Hr. (Faseli Nashli, Nokandeh 2019, p. 6). Potrivit lui M. D. Danti, perioada a II-a a epocii fierului în nord-vestul Iranului corespunde cu intervalul 1050-800 î. Hr. (Danti 2013, p. 332).

Înmormântările necropolei erau acoperite cu șase-opt plăci de piatră sau teracotă, cea din urmă fiind folosită pentru mormintele bogate. În interiorul mormintelor nu au fost construite ziduri de piatră (Mashkour, Bon 2019, p. 46).

Mormintele săpate în gropi de pământ erau de formă dreptunghiulară și aveau următoarele dimensiuni: lungime – 1,75-2 m; lățime – 0,75-1,25 m; adâncime – 0,7-0,8 m. Scheletele erau în poziție chircită (pe partea stângă sau dreaptă) sau în decubit dorsal, cu picioarele îndoite din genunchi, cu mâinile dispuse pe piept, abdomen sau lângă față. Orientarea acestora era nord-sud – est-vest. S-au găsit atât înmormântări individuale, cât și duble sau triple, dar și complexe fără resturi umane (Ghirshman 1939b, p. 26-28), probabil cenotafe.

Mormintele copiilor erau de asemenea acoperite cu lespezi de piatră, cu una sau cel mult două plăci. Cu fiecare nouă înmormântare, resturile scheletice ale celei precedente erau mutate sau așezate într-un cazan/vas de bronz (Mashkour, Bon 2019, p. 46). Dintre cele 218 înmormântări, doar 71 erau intacte, restul fiind distruse (Ghirshman 1939b, p. 28).

Inventarul funerar consta în: vase ceramice de diverse forme și cu diverse funcționalități, figurine zoomorfe din teracotă, o tablă de joc și jetoane, arme din bronz (pumnale, capete de buzdugan, vârfuri de săgeți, sulițe, topoare, seceri, scuturi), pumnale bimetalice (bronz și fier), arme din fier (sabie, pumnale, capete de săgeți, capete de lance, sulițe, seceri), garnituri cilindrice, scarabei, vase din bronz, pandantive, brățări, inele, recipiente, torțe, cercei, mărgele, figurine antropomorfe, catarame, diademe, nasturi, pensete, oglinzi, aplici, psalii de fier, cleşti din fier, furci bimetalice, lămpi, cântare, cârlige, pensete, trepiede, mărgele (din argint, agat, cornalină, lapis lazuli, bitum, jadeit, alabastru și moluște marine), creuzete, pietre de divinație/rune, ace din os, perforatoare și alte obiecte (Ghirshman 1939b).

A. V. Vallois este primul care analizează materialul antropologic din necropola B de la Tepe Sialk (Vallois 1939). Ulterior, P. Soto-Heim, examinând aceleași

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 7. Craniul feminin deformat artificial (nr. 8) din mormântul nr. 44 din necropola Tepe Sialk B (după Soto-Heim 1986, Fig. 5.A-B)
Fig. 7. The artificially deformed female skull (no. 8) from grave no. 44 from the Tepe Sialk B necropolis(after Soto-Heim 1986, Fig. 5.A-B)

schelete, observă pe două cranii masculine și trei feminine deformări arhitecturale intenționate (Soto-Heim 1986) de tip frontal-occipital (**Fig. 7**).

Cranii deformate artificial de la Tepe Sialk au fost găsite și în straturile mai timpurii, din epoca neolitică (Foruzanfar 2004). S-ar putea ca în cazul necropolei B să avem de-a face, din nou, cu o continuitate a acestui obicei. Alte cazuri de deformare artificială a capului/craniului în Iran, datate în epoca bronzului, cu excepția necropolei Shahri Sokht, nu au fost încă descoperite. Astfel, problematica apariției craniilor modificate în centrul Iranului în timpul perioadei timpurii a epocii fierului rămâne deschisă până la noi descoperiri.

Discuții și concluzii

La sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului, populațiile din regiunile sudice ale Caucazului aveau un obicei larg răspândit, cel de modificare artificială/deliberată a capului/craniului. Din șirul cazurilor mai sus menționate, reținem două tipuri principale de deformare, circular/inelar și fronto-occipital.

Datat în perioada timpurie a epocii bronzului, pe teritoriul Azerbaidjanului, în tumulul nr. 5 de la Uzun Rama (regiunea Goranboy), a fost descoperit un craniu deformat artificial de tip fronto-occipital. Din perioada mijlocie a epocii bronzului cunoaștem un singur caz de deformare de tip fronto-occipital, cel din tumulul nr. 13 de la Kudurlu (regiunea Sheki, Azerbaidjan). Ambele cranii aparțin unor indivizi de sex masculin (Kirichenko 2022). În ceea ce privește regiunile sudice ale

https://biblioteca-digitala.ro

Azerbaidjanului și regiunea Jalilabad, în particular, menționăm craniul feminin cu deformație fronto-occipitală din mormântul neolitic târziu descoperit în așezarea de la Polutepe. Este posibil ca în cazul Khudutepe (Azerbaidjan) să putem vorbi de o continuitate și perpetuare a obiceiului modificării artificiale de slabă intensitate a capului.

În perioadele timpurie și mijlocie ale epocii bronzului, precum și la începutul celei târzii, în zona Lacului Gokcha (în prezent, Lacul Sevan, Armenia), până în prezent nu cunoaștem descoperiri de cranii deformate artificial. Presupunem că tipul circular de deformare a pătruns dinspre nordul Mesopotamiei spre zona Lacului Gokcha, pentru că există descoperiri sincrone, datate în sec. VIII-VII î. Hr., la Kumru Tarlasý/Zeviya Tivikli (Turcia). Cu toate acestea, tradiția nu a căpătat o răspândire prea largă sau încă nu au apărut descoperiri de cranii deformate artificial datate în a doua jumătate a primei epoci a fierului.

În ceea ce privește originea craniilor cu deformare de tip fronto-occipital, această problematică rămâne deschisă. Craniul cu deformație artificială circulară al regelui din Yassıhüyük/Gordion (Turcia) se deosebește oarecum de alte cazuri semnalate pe teritoriul Anatoliei în intervalul cronologic la care ne referim. În epoca neolitică, pentru Anatolia centrală singurul caz de deformație circulară este cea de la Ashikly Guyuk. În calcolitic, o versiune joasă a tipului circular în combinație cu cel fronto-occipital întâlnim la Ceadir Guyuk (Kirichenko 2021), iar în perioada timpurie a epocii bronzului, același tip de modificare este prezent la Resuloğlu (Kirichenko 2022). Probabil, în cazul regelui din Gordion, putem vorbi de o continuitate/perpetuare sau de un ecou al unei străvechi și îndelungate tradiții de schimbare a formei capului/craniului în rândul populației Anatoliei centrale.

În ceea ce privește prezența craniilor deformate la Kumru Tarlasý (Zeviya Tivikli), putem presupune că în această regiune obiceiul este o dovadă a păstrării și perpetuării unei tradiții larg răspândite cândva în nordul Mesopotamiei, încă din neolitic și calcolitic. Ori, o parte din populația de la Kumru Tarlasý a migrat spre regiunea Tigrului superior de pe teritoriul Levantului, în special din Lachish, unde deformarea artificială a craniilor ce datează din perioada timpurie a epocii fierului este de tip circular.

Regii asirieni au folosit pe scară largă ca instrument politic relocarea populației – deportarea în masă a segmentului populațional cucerit (Oded 1979). Din surse istorice știm de migrația forțată de asirieni a populației levantine spre Mesopotamia (Istoriya drevnego Vostoka 2004, p. 469) și de capturarea de împăratul asirian Sanherib (704-681 î. Hr.) în anul 701 î. Hr. a orașul Lachish (Istoriya drevnego Vostoka 2004, p. 472).

Trebuie remarcat faptul că și populația Levantului practica în calcolitic deformarea de tip circular, identificată în Zeviya Tivikli. Probabil că oamenii cu

https://biblioteca-digitala.ro

capul deformat de la Kumru Tarlasý au fost mutați/relocați în timpul unuia dintre valurile deportării asiriene, deși nu este exclusă nici originea lor locală.

Primele cranii deformate artificial pentru Levantul de Nord au fost descoperite la Sheikh Guyuk și Byblos și datează din perioada calcolitică. Dar, spre deosebire de deformațiile din Ras Shamra/Ugarit și Minet el-Beida/Portul Alb (Siria), acestea aparțineau femeilor, nu bărbaților. Cranii masculine slab deformate au fost găsite în Levantul de Sud (Mugharat el-Wad și Ierihon) și se datează în epoca neolitică (Kirichenko 2021).

În prezent este dificil să răspundem la întrebarea: oare la Ras Shamra și Minet el-Beida avem de-a face cu continuarea și perpetuarea unui obicei vechi de modificare artificială a capului sau acest obicei a fost introdus din exterior? Pentru teritoriul Levantului de Nord, în perioada târzie a epocii bronzului, Ciprul poate fi indicat ca sursă externă. Pe insulă tradiția deformării artificiale a capului a fost larg răspândită în toate epocile, de la neolitic până la perioada timpurie a epocii fierului (Lorentz 2009, p. 89). Cranii deformate se găsesc în Cipru și în perioada elenistică (Axmacher, Hjortsjö 1958, Pl. III).

Dovezile arheologice, de asemenea, indică legături comerciale extinse între Levant și Cipru în perioada târzie a epocii bronzului (Pfälzner 2012, p. 794). În acest interval cronologic, în Cipru se practicau frecvent trei tipuri de deformare artificială a capului: circular, fronto-occipital și parietal („cipriot"), atât în nordul, cât și în sudul insulei. În unele cazuri, deformarea este intensă, iar în altele este moderată sau slabă. Există și cranii care combină tipul de deformare circular cu cel fronto-occipital. Probabil, în Cipru vorbim din nou de o perpetuare a acestui obicei, care provine din neolitic, calcolitic și din perioadele timpurie și mijlocie ale epocii bronzului. În perioada timpurie a epocii fierului, în Cipru se constată prezența tipului de deformare parietal, denumit „cipriot". De altfel, în perioada târzie a epocii bronzului și cea timpurie a epocii fierului, acest tip de deformare se regăsește atât în nordul, cât și în sudul insulei.

Tipul de deformare „cipriot", în afară de Cipru, a mai fost găsit pe insula Creta. La nivelul craniului unui schelet masculin, ce datează din perioada minoică târzie, a fost observat un tip similar de modificare artificială – tipul parietal (Buxton 1931, p. 238: Abb. 4, p. 239). Mormântul provine din orașul minoic Gournia din estul insulei Creta (Grecia) și a fost descoperit la începutul sec. al XX-lea. Cercetările arheologice de pe cuprinsul sitului au fost efectuate în anii 1901, 1903 și 1904, fiind coordonate de G. Boyd Hawes. În luna mai a anului 1904, Boyd Hawes a descoperit într-o peșteră (baldachin de piatră) șase cranii provenite dintr-un mormânt jefuit/deranjat. Acestea se aflau într-o groapă, depuse într-o grămadă, împreună cu numeroase fragmente ceramice (Boyd Hawes *et alii* 1908, p. 46). După cum menționează autorul, un singur craniu masculin (**Fig. 8/1**) din cele șase

https://biblioteca-digitala.ro

prezintă deformare artificială (Buxton 1931, p. 238). Acest individ ar fi putut avea origine cipriotă, ori, sub influența tradiției cipriote, obiceiul modificării artificiale a capului a intrat în Creta dinspre insula Cipru.

Schelete cu cranii deformate artificial, ce datează din perioada târzie a epocii bronzului, au fost găsite și în orașul Micenae (Angel 1972), în regiunea continentală a Greciei.

În anii 1952 și 1953, în timpul cercetărilor arheologice, în camera de sud a Megaron-ului de nord, în clădirea Terasei Ciclope din Micenae, lângă zidul estic, cam la jumătatea distanței, s-a descoperit un puț adânc săpat în stâncă, de formă ovală, cu dimensiunile de 1,1 × 1,25 m. În umplutura aflată chiar în fața gropii, au fost găsite scheletele a trei femei (una dintre ele avea un inel din bronz), precum și scheletul unui câine de talie mare. În dromos-ul propriu-zis, la o adâncime de 1,1 m, au mai fost găsite două schelete (unul avea un inel din bronz), iar sub ele, încă opt schelete aflate la adâncimi diferite. Printre oasele acestor schelete au fost găsite fragmente dintr-o broșă din bronz și pensete din bronz. Puțul continua până la o adâncime de 6,25 m, nefiind însă complet curățat, deși la această adâncime solul și pereții de stâncă indicau faptul că se atingea nivelul freatic. Ceramica din puț este remarcabil de uniformă, datată în perioadele Helladic târzii IIIA și IIIB (Wase 1954, p. 273) – 1400-1200 î. Hr.

Materialul antropologic descoperit în puț a fost analizat de J. L. Angel (Angel 1954). La adâncimea de peste 2,8 m au fost găsite resturile scheletice ale unui copil de cca. 7-10 ani și ale unei femei de cca. 30 de ani (74 Myc. și 75 Myc.); la adâncimea cuprinsă între 2 și 2,5 m au fost găsite fragmente scheletice provenite de la mai mulți adulți de vârstă mijlocie (bărbați și femei), precum și de la doi copii de cca. 6-7 ani (83-86 Myc.); la adâncimea de 1,75 m se aflau oasele unui copil de cca. 7-9 ani și ale unei femei de vârstă mijlocie (76 Myc. și 77 Myc.), iar deasupra lor, la o adâncime de 1,1 m, erau resturile unei femei de cca. 30 de ani (78 Myc.) și ale unui copil de cca. 6 ani (79 Myc.). Deasupra celor din urmă, în interiorul și sub umplutura masivă de deasupra puțului, au fost găsite scheletele a trei subadulți de sex feminin, cu vârstele de cca. 12 ani (80 Myc., 81 Myc. și 82 Myc.) și scheletul unui câine de talie mare, ca mărime și masivitate corespunzător Marelul Dog Danez. Doar trei cranii (78 Myc., 80 Myc. și 81 Myc.) au putut fi reconstituite și se deosebesc clar de craniile miceniene, pentru că sunt toate brahicrane (Angel 1954, p. 288). Aceste trei cranii feminine găsite în puț prezintă semne de modificare artificială (Benson 1972, Pl. 72); craniul 80 Myc. are deformație de tip parietal/„cipriot" (**Fig. 8/2**), iar craniile 78 Myc. (**Fig. 8/3**) și 81 Myc. (**Fig. 8/4**), deformație de tip fronto-occipital.

Putem trasa câteva paralele interesante cu mormântul în groapă/puț Tomb/Well A de la Hala Sultan Tekke, unde, de asemenea, a fost descoperită o înhumare

https://biblioteca-digitala.ro

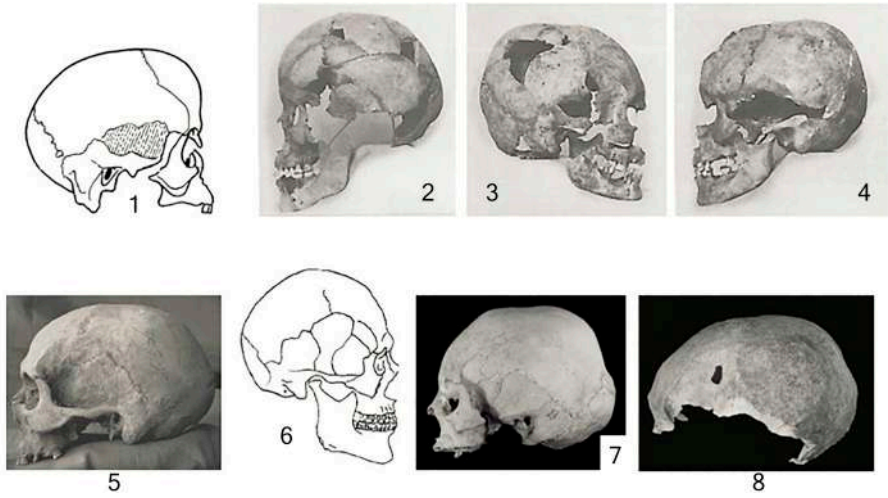

Fig. 8. Cranii modificate din „Lumea Veche", din perioada târzie a epocii bronzului - perioada timpurie a epocii fierului. 1. Gournia, Creta, craniul masculin nr. 1a (după Buxton 1931, Abb. 4); 2. Micenae, craniul feminin 80 Myc., mormânt în puț; 3. Micenae, craniul feminin 78 Myc., mormânt în puț; 4. Micenae, craniul feminin 81 Myc., mormânt cu puț (după Benson 1972, Pl. 72); 5. Gonur Depe, craniul masculin din mormântul în cistă nr. 3037 (2), în afara camerei funerare, campania se săpătura nr. 5, Gonurul de Nord (după Dubova 2006, p. 28, fig. 5.B); 6. Sakar-Chaga 3, craniul masculin din tumulul 4 (după Yablonsky 1986, p. 52, fig. 7); 7. Wadi Tannezuft, craniul feminin T3H1 (după Ricci *et alii* 2008, Fig. 2); 8. Wadi Tannezuft, craniul masculin T1H1 (după Ricci *et alii* 2008, Fig. 2)

Fig. 8. Modified skulls from the "Old World", from the Late Bronze Age – Early Iron Age. 1. Gournia, Crete, male skull no. 1a (after Buxton 1931, Abb. 4); 2. Mycenae, female skull 80 Myc., grave in the well; 3. Mycenae, female skull 78 Myc., grave in the well; 4. Mycenae, female skull 81 Myc., grave in the well (after Benson 1972, Pl. 72); 5. Gonur Depe, male skull from the cyst tomb no. 3037 (2), outside the funeral chamber, the campaign no. 5, North Gonur (after Dubova 2006, p. 28, fig. 5.B); 6. Sakar-Chaga 3, male skull from mound 4 (after Yablonsky 1986, p. 52, fig. 7); 7. Wadi Tannezuft, female skull T3H1 (after Ricci *et alii* 2008, Fig. 2); 8. Wadi Tannezuft, male skull T1H1 (after Ricci *et alii* 2008, Fig. 2)

colectivă, iar una dintre femeile din groapă/puț prezenta deformare artificială în segmentul cefalic, iar în apropiere avea depus un câine de talie mare. Probabil, putem lua în considerație păstrarea și perpetuarea unui ritual funerar vechi, adus la Micenae din Cipru. Precizăm că înmormântările de la Hala Sultan Tekke și Mycenae sunt sincrone cronologic.

Probabil că obiceiul deformării artificiale a capului/craniului a pătruns pe continentul grecesc din insula Cipru, împreună cu migratorii. Câteva cazuri datate la începutul epocii bronzului sunt semnalate în sud-vestul Anatoliei, în Karatash, unde oamenii cu cranii deformate artificial ar fi putut veni din Cipru (Kirichenko 2022).

https://biblioteca-digitala.ro

Cranii deformate artificial din perioada timpurie a epocii fierului au fost găsite în mormintele timpurii atribuite culturii Saka din necropola sud-Tagiskenă (secolele VII-V î. Hr.) de pe teritoriul Kazahstanului. Craniul bărbatului aflat în tumulul nr. 54 prezintă o deformare fronto-occipitală, iar cel al bărbatului din tumulul nr. 31, tipul occipital-parietal. Pentru acest areal, obiceiul era o noutate culturală la acea vreme (Itina, Yablonskiy 1997, p. 73-74). Probabil, deformarea de tip occipital-parietal a pătruns până la comunitățile Saki dinspre sud.

N. A. Dubova este de părere că varietatea circulară de deformație, cunoscută sub numele de parietal-occipitală, era larg răspândită în populațiile de la Gonur Depe (Turkmenistan) (**Fig. 8/5**) și, se pare, și pe cuprinsul întregii Margiana în perioada mijlocie a epocii bronzului – mijlocul și sfârșitul mileniului al II-lea î. Hr. Margiana ar putea fi centrul de unde obiceiul deformării craniene artificiale a început să se răspândească ulterior în regiunile de stepă ale Eurasiei (Dubova 2006, p. 32).

În mormintele Saka timpurii din necropola Sakar-Chaga 3 (Turkmenistan), care datează din sec. VII-V î. Hr., au fost găsite schelete cu cranii cu deformație de tip parietal (**Fig. 8/6**) (Yablonskiy 1986, fig. 7).

În ceea ce privește „Lumea Veche", descoperiri sincrone de cranii deformate artificial sunt menționate în Sahara centrală, în sud-vestul Libiei (Ricci *et alii* 2008). Pe două cranii feminine (T3H1, **Fig. 8/7** și T1H3) și pe unul masculin (T1H1, **Fig. 8/8**) din mormintele descoperite la Situl 96/129 din valea Wadi Tannezuft, de lângă satul Tahala, la vest de lanțul muntos Akasus, datate în intervalul 1550-750 î. Hr. (3500-2700 BP), se constată deformarea artificială intensă. Alte două cranii prezintă deformație voită, însă de intensitate slabă: unul feminin (T3bisH1) și altul adult (40-45 de ani), dar nedeterminat dimorfic (T1H8) (Ricci *et alii* 2008, p. 378-382). Pe craniile feminine T3H1 și T1H3 a fost observat tipul fronto-occipital de deformare (Ricci *et alii* 2008, fig. 2, fig. 4), iar pe craniul masculin T1H1 (Ricci *et alii* 2008, fig. 6), cel mai probabil s-a folosit tipul circular.

Existența obiceiului de deformare artificială a capului în Egipt în timpul dinastiei a XVIII-a (1550-1292 î. Hr.) este oarecum discutabilă. O serie de cercetători sunt în favoarea prezenței deformării artificiale a capului în rândul faraonilor și egiptenilor din dinastia a XVIII-a, în timp ce alții combat această ipoteză (Fürst 1933, p. 96-99; Ricci *et alii* 2008, p. 385; Balabanova 2017, p. 21; Mednikova 2006, p. 221-223). Obiectivele studiului de față nu acoperă această problemă. Vom menționa doar anumite aspecte privind acest subiect controversat.

F. Ricci și colaboratorii notează că „dovada suplimentară a deformării artificiale în Egiptul antic poate fi reprezentată de descrierea inițială făcută de G. E. Smith a craniului unui adolescent din camera funerară a faraonului Amenophis (Amenhotep) II (1427-1401 î. Hr.), cu referire la publicația etnografului S.

https://biblioteca-digitala.ro

Lagercrantz (Ricci *et alii* 2008, p. 385)": craniul era „exagerat/excepțional de lat și de plat" (Lagercrantz 1941, p. 136-137). M. A. Balabanova, făcând trimitere la aceeași publicație semnată de S. Lagerkrantz („Deformarea craniului și distribuția sa în Africa"), indică, de asemenea, că „dovada suplimentară pentru prezența deformării deliberate a capului în Egiptul antic poate fi descrierea lui G. E. Smith a craniului unui adolescent din mormântul lui Amenophis II" (Balabanova 2017, p. 21). Totuși, consultând cartea publicată de Smith, unde este descrisă mumia acestui băiat (Smith 1912, p. 39-40), realizăm că nu găsim ceea ce citează S. Lagerkrantz din G. E. Smith despre particularitățile craniului.

În articolul lui S. Lagerkrantz se menționează și craniul deformat al mumiei unui bărbat de 25 ani, din camera funerară a reginei Tii (Teiyi), soția faraonului Amenhotep al III-lea (1388-1351 î. Hr.), din nou cu trimitere la G. E. Smith (Lagercrantz 1941, p. 137). Totuși, Smith menționează o informație interesantă – craniul era hidrocefal (Smith 1912, p. XXIV). Din nefericire, nu există nici o fotografie a acestui craniu, astfel încât nu putem face presupuneri în acest sens.

V. M. Pahl, descriind craniul unui bărbat de origine nubiană, datat în jurul anului 1050 î. Hr. (3000 BP), menționează că acesta se caracterizează printr-o formă nenaturală „oblică" (Ricci *et alii* 2008, p. 385).

În opinia noastră, până la descoperirea de noi materiale, sunt necesare precauții când ne referim la răspândirea obiceiului deformării artificiale a capului/craniului în rândul populației Egiptului în perioada târzie a bronzului – începutul epocii fierului.

M. A. Balabanova, în articolul său „Studii moderne ale aspectelor morfologice și culturale ale obiceiului deformării artificiale a capului în culturile tradiționale ale popoarelor lumii" *(Современные исследования морфологических и культурных аспектов обычая искусственной деформации головы в традиционных культурах народов мира)*, menționează că „în secolele XIII-VIII î. Hr., obiceiul deformării a fost înregistrat în necropola Chaukhugou-4 (Xinjiang, China)" (Balabanova 2017, p. 20), cu referire la articolul semnat de S. A. Komissarov și E. A. Shpakova „Modificări artificiale și deteriorări ale craniilor din seria craniologică a necropolei Chaukhugou-4 (Xinjiang)" *(Искусственные изменения и повреждения черепов из краниологической серии могильника Чаухугоу-4 (Синьцзян)*, în care autorii descriu două cranii deformate artificial după varianta circulară înaltă (Komissarov, Shpakova 1998, p. 270).

În stadiul actual al cercetărilor, necropola Chaukhugou-4 și cultura Chauhu ar trebui datate în secolele IX/VIII-VII î. Hr. (Shulga, Shulga 2020, p. 60-62). Antropologul Han Kangxin și coautorii au analizat materialul antropologic din necropolele Chaukhugou-4 și Chaukhugou-3 și au observat trei cranii deformate artificial, toate în morminte din necropola Chaukhugou-3 (Han, Zhang, Zhao

https://biblioteca-digitala.ro

1997, p. 37; Shulga 2019, p. 63). În necropola Chaukhugou-4 nu au fost identificate cranii deformate.

Descrierea descoperirilor funerare cu cranii deformate artificial din perioada târzie a bronzului – perioada timpurie a fierului din arealul Caucazului de Sud și Orientului Apropiat ne arată că acest obicei nu mai era la fel de răspândit ca în perioadele istorice anterioare. Se pare că centrul obiceiului de schimbare a formei capului este insula Cipru, unde acest obicei este înrădăcinat încă din epoca neolitică și poate fi urmărit pe parcursul a mii de ani. Probabil sub influență cipriotă, acest obicei, împreună cu cei care-l practicau, pătrunde în Grecia continentală și insulară (Creta).

Până în prezent, în perioada timpurie a epocii bronzului – perioada târzie a epocii fierului, în Caucaz și Orientul Mijlociu nu sunt atât de multe descoperiri de cranii artificial modificate. Noile materiale ar putea să aducă mai multă lumină asupra răspândirii acestui obicei în rândul populației vechi din această regiune.

Bibliografie

Ağalarzadə 2021: A. M. Ağalarzadə, *Xudutəpə yaşayış məskənində arxeoloji qazıntıların geniş hesabatı*, Bakı, 2021.

Alekseev 1974: V. P. Alekseev, *Proiskhozhdenie narodov Kavkaza. Kraniologicheskoe issledovanie*, Nauka, Moskva, 1974 // В. П. Алексеев, *Происхождение народов Кавказа. Краниологическое исследование*, Наука, Москва, 1974.

Alekseev, Debets 1964: V. P. Alekseev, G. F. Debets, *Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy*, Nauka, Moskva, 1964 // В. П. Алексеев, Г. Ф. Дебец, *Краниометрия. Методика антропологических исследований*, Наука, Москва, 1964.

Angel 1954: J. L. Angel, *The human skeletal material from the well*, The Annual of the British School at Athens 49, 1954, p. 288-289.

Angel 1972: J. L. Angel, *Late Bronze Age Cypriotes from Bamboula: the skeletal remains*, in: J. L. Benson, J. F. Daniel, E. Porada, J. Lawrence (ed.), *Bamboula at Kourion: The necropolis and the finds excavated by J.-F. Daniel*, University of Pennsylvania, Philadelphia, 1972, p. 148-165.

Ausiayevich, Placiente Robedizo, Alarcón 2018: M. Ausiayevich, B. Placiente Robedizo, V. B. Alarcón, *Appendix 1: Pit Z9 preliminary report*, in: P.M. Fischer, T. Bürge (ed.), *The New Swedish Cyprus Expedition 2017: Excavations at Hala Sultan Tekke (The Söderberg Expedition). Preliminary results*, Opuscula, Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome 11, 2018, p. 62-66.

Axmacher, Hjortsjö 1958: B. Axmacher, C-H. Hjortsjö, *Examen anthropologique des crânes constituent la materiel préhistorique mis à jour à la suite des fouilles eff ectuées par les archéologues français à Iskender, Chypre*, C. W. K. Gleerup, Lund, 1958.

Axmacher, Hjortsjö 1959: B. Axmacher, C-H. Hjortsjö, *Examen anthropologique des cranes constituant le materiel protohistorique exhume a Bamboula, Kourion, Chypre*, C.W.K. Gleerup, Lund, 1959.

Balabanova 2017: M. A. Balabanova, *Sovremennye issledovaniya morfologicheskikh i kulturnykh aspektov obychaya iskusstvennoy deformatsii golovy v traditsionnykh kulturakh narodov*

https://biblioteca-digitala.ro

mira, Stratum plus 6, 2017, p. 17-42 // М. А. Балабанова, *Современные исследования морфологических и культурных аспектов обычая искусственной деформации головы в традиционных культурах народов мира,* Stratum plus 6, 2017, с. 17-42.

Benson 1972: J. L. Benson, *Bamboula at Kourion: The Necropolis and the Finds. Excavated by J.-F. Daniel*, University of Pennsylvania, Philadelphia, 1972.

Biggs, Liebhart, Gönen 2016: D. Biggs, R. Liebhart, S. Gönen, *Conserving the tomb chamber complex in the Midas Mound at Gordion in Turkey,* in: Koen Van Balen, Els Verstrynge (ed.), *Structural Analysis of Historical Constructions: Anamnesis, diagnosis, therapy, controls*, CRC Press, Boca Raton, 2016, p. 963-969.

Boyd Hawes *et alii* 1908: H. Boyd Hawes, B. E. Williams, R. B. Seager, E. H. Hall, *Gournia, Vasiliki and Other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete: Excavations of the Wells-Houston-Cramp Expeditions 1901, 1903, 1904*, The American Exploration Society, Philadelphia, 1904.

Bunak 1929: V. V. Bunak, *Cherepa zheleznogo veka iz Sevanskogo rayona Armenii*, Russkiy antropologicheskiy zhurnal XVII, 3-4, 1929, p. 64-87 // В. В. Бунак, *Черепа железного века из Севанского района Армении*, Русский антропологический журнал XVII, 3-4, 1929, с. 64-87.

Buxton 1931: L. H. D. Buxton, *Künstlich deformierte Schädel von Cypern*, Anthropologischer Anzeiger 7, H. 3/4, 1931, p. 236-240.

Charles 1962: R.-P. Charles, *Contribution à l'étude anthropologique du site de Ras Shamra*, in: C. F. A. Shaeffer (ed.), *Ugaritica IV: Découvertes des 18e et 19e campagnes, 1954-1955: fondements préhistoriques d'Ugarit et nouveaux sondages, études anthropologiques, poteries grecques et monnaies islamiques de Ras Shamra et environs*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1962, p. 521-563.

Charles 1974a: R-P. Charles, *Note sur less restes humains de Pendayia*, in: V. Karageorghis (ed.), *Nouveaux documents pour l'étude du bronze récent à Chypre: recueil critique et commenté*, École française d'Athènes, E. De Boccard, Paris, 1974, p. 65-70.

Charles 1974b: R-P. Charles, *Etude des cranes D`Akhera*, in: V. Karageorghis (ed.), *Nouveaux documents pour l'étude du bronze récent à Chypre: recueil critique et commenté*, École française d'Athènes, E. De Boccard, Paris, 1974, p. 139-149.

Curtis 1999: A. H. W. Curtis, *Ras Shamra, Minet el-Beida and Ras Ibn Hani: The Material Sources*, Handbook of Ugaritic studies, Brill, Ltiden-Boston-Köln, 1999, p. 5-27.

Curtis 2019: J. Curtis, *An Introduction to Tappeh Sialk*, in: J. Nokandeh, J. Curtis, M. Pic, *Tappeh Sialk. The glory of ancient Kashan*, Iran Heritage Foundation, London, 2019, p. 1-4.

Danti 2013: M. D. Danti, *The Late Bronze and Early Iron Age in Northwestern Iran*, in: D. T. Potts (ed.), *Oxford Handbook of Ancient Iran*, Oxford University Press, Oxford, 2013, p. 327-376.

Dicke-Toupin 2012: C. Dicke-Toupin, *Population continuity or replacement at ancient Lachish? A dental affinity analysis in the Levant*, Thesis (M.A.), University of Alaska, Fairbanks, 2012.

Dubova 2006: N. A. Dubova, *Iskusstvennaya deformatsiya golovy u zemledeltsev epokhi bronzy,* OPUS: Mezhdistsiplinarnye issledovaniya v arkheologii 5, 2006, p. 22-36 // Н. А. Дубова, *Искусственная деформация головы у земледельцев эпохи бронзы*, OPUS: Междисциплинарные исследования в археологии 5, 2006, с. 22-36.

Eroğlu 2014: S. Eroğlu, *Anthropological data*, in: A. T. Ökse, N. Erdoğan, A. Görmüş, A. Erkan (ed.), *İlısu Barajı İnşaat Sahası Kurtarma Projesi I: Demir Çağı* (Salvage Project The Construction Ares of The Ilısu Dam I: The Iron Age), Mardin Müze Müdürlüğü, Mardin, 2014, p. 271-283.

Faseli Nashli, Nokandeh, 2019: H. Faseli Nashli, J. Nokandeh, *The Chronology of Tappeh Sialk: from Local Development to Globalisation*, in: J. Nokandeh, J. Curtis, M. Pic, *Tappeh Sialk. The glory of ancient Kashan*, Iran Heritage Foundation, London, 2019, p. 5-11.

https://biblioteca-digitala.ro

Fischer, Bürge 2015: P. M. Fischer, T. Bürge, *The New Swedish Cyprus Expedition 2014: Excavations at Hala Sultan Tekke. Preliminary results.* With contributions by B. Stolle, I. Trinks, L. Mazzotta & L. Recht, A. Lindqvist & D. Kofel, Opuscula, Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome 8, 2015, p. 27-79.

Fischer, Bürge 2016: P. M. Fischer, T. Bürge, *The New Swedish Cyprus Expedition 2015: Excavations at Hala Sultan Tekke. Preliminary results.* With a contribution by D. Kofel, Opuscula, Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome 9, 2016, p. 33-58.

Fischer, Bürge 2018: P. M. Fischer, T. Bürge, *The New Swedish Cyprus Expedition 2017: Excavations at Hala Sultan Tekke (The Söderberg Expedition). Preliminary results.* With contributions by M. Ausiayevich, B. Placiente Robedizo, V. Barrera Alarcón, L. Recht & D. Kofel, Opuscula, Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome 11, 2018, p. 29-79.

Fischer, Bürge 2019: P. M. Fischer, T. Bürge, *The New Swedish Cyprus Expedition 2018: Excavations at Hala Sultan Tekke (The Söderberg Expedition). Preliminary results, with contributions by J. Tracz and D. Kofel*, Opuscula, Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome 12, 2019, p. 287-326.

Foruzanfar 2004: F. Foruzanfar, *The Neolithic Sialk man*, *The Potters of Sialk*. Sialk Reconsideration Project, report no. 3, Archaeological Research Center, Deputy of Research, Tehran, 2004, p. 115-122.

Fürst 1933: C. M. Fürst, *Zur Kenntnis der Anthropologie der Prähistorischen Bevölkerung der Insel Cypern*, Lund Univ. Arsskrift. N.F. 1939, II. Bd, 29. No. 6, Ohlsson, Lund, 1933.

Ghirshman 1939a: R. Ghirshman, *Fouilles de Sialk, près de Kashan, 1933, 1934, 1937*, Vol. 1, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1939.

Ghirshman 1939b: R. Ghirshman, *Fouilles de Sialk, près de Kashan, 1933, 1934, 1937*, Vol. 2, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1939.

Gjerstad *et alii* 1934: E. Gjerstad, J. Lindros, E. Sjöqvist, A. Westholm, *Swedish Cyprus Expedition: Finds And Results Of The Excavations In Cyprus 1927-1931*, Vol. 1, Swedish Cyprus Expedition, Stockholm, 1934.

Göransson 2012: K. Göransson, *The Swedish Cyprus Expedition, The Cyprus collections in Stockholm and the Swedish Excavations after the SCE*, Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes 42, 2012, p. 399-421.

Güleç, Açıkkol 2004: E. Güleç, A. Açıkkol, *Midas Gordion MM tümülüsünden çıkarılan kafatasının paleoantropolojik analizi*, Antropoloji 19, 2004, p. 1-15.

Han, Zhang, Zhao 1997: K. Han, J. Zhang, L. Zhao, *The study of racial characteristics of human skulls from ancient cemetery at Chawuhugou, Hejing county, Xinjiang*, in: Y. Tong *et alii* (eds), *Evidence for Evolution-Essays in Honor of Prof. Chungchien Young on the Hundredth Anniversary of His Birth*, China Ocean Press, Beijing, 1997, p. 23-38.

Hjortsjö 1947: C-H. Hjortsjö, *To the Knowledge of the Prehistoric Craniology of Cyprus*, Håkan Ohlssons boktryckeri, Lund, 1947.

Istoriya drevnego Vostoka 2004: *Istoriya drevnego Vostoka. Ot rannikh gosudarstvennykh obrazovaniy do drevnikh imperiy*, A. V. Sedov (ed.), RAN, Moskva, 2004 // История древнего Востока, От ранних государственных образований до древних империй, А. В. Седов (ред.), Москва, 2004, РАН.

Itina, Yablonskiy 1997: M. A. Itina, L. T. Yablonskiy, *Saki Nizhney Syrdari (po materialam mogilnika Yuzhnyy Tagisken)*, Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, Moskva, 1997 // М. А. Итина, Л. Т. Яблонский, *Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен)*, Российская политическая энциклопедия, Москва, 1997.

https://biblioteca-digitala.ro

Ivanovskiy 1911: A. A. Ivanovskiy, Po Zakavkazyu. *Arkheologicheskie nablyudeniya i issledovaniya 1893, 1894 i 1896 gg.*, Materialy po arkheologii Kavkaza. sobrannye ekspeditsiyami Moskovskogo arkheologicheskogo obshchestva 6, Tovarishchestvo tipografii A. I. Mamontova, Moskva, 1911 // А. А. Ивановский, *По Закавказью. Археологические наблюдения и исследования 1893, 1894 и 1896 гг.*, Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Московского археологического общества 6, Товарищество типографии А. И. Мамонтова, Москва, 1911.

Karageorghis 1960: V. Karageorghis, *Fouilles de Kition 1959, avec un appendice anthropologique*, Bulletin de correspondance hellénique 84, 2, 1960, p. 504-588.

Karageorghis 1961: V. Karageorghis, *Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1960*, Bulletin de correspondence hellénique 85, 1961, p. 256-315.

Karageorghis 1974: V. Karageorghis, *Excavations at Kition I. The tombs*, Departament of Antiquites, Nicosia, 1974.

Karageorghis 1983: V. Karageorghis, *Palaepaphos-Skales: An Iron Age cemetery in Cyprus*, Universitätsverlag Konstanz, Konstanz, 1983.

Keswani 2004: P. Keswani, *Mortuary Ritual and Society in Bronze Age Cyprus. London and Oakville,* Equinox Publishing, Conn, 2004.

Khudaverdyan 2016a: A. Yu. Khudaverdyan, *Artificial Deformation of Skulls from Bronze Age and Iron Age Armenia,* Mankind Quarterly 56, 4, 2016, p. 513-534.

Khudaverdyan 2016b: A. Yu. Khudaverdyan, *Deformatsiya cherepov vsledstvie kulturno-bytovykh traditsiy (Po antropologicheskim materialam pamyatnikov Armenii epokh bronzy i zheleza)*, Istoriko-filologicheskiy zhurnal NAN RA 1(201), 2016, p. 159-179 // А. Ю. Худавердян, *Деформация черепов вследствие культурно-бытовых традиций (По антропологическим материалам памятников Армении эпох бронзы и железа)*, Историко-филологический журнал НАН РА, 1(201), 2016, с. 159-179.

Kirichenko 2021: D. A. Kirichenko, Obychay iskusstvennoy deformatsii golovy (cherepa) na territorii Azerbaydzhana, Kavkaza i Blizhnego Vostoka (neolit-khalkolit), Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare (RAASI) 3, 2021, p. 37-56 // Д. А. Кириченко, *Обычай искусственной деформации головы (черепа) на территории Азербайджана, Кавказа и Ближнего Востока (неолит-халколит)*, Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare (RAASI) 3, 2021, с. 37-56.

Kirichenko 2022: D. A. Kirichenko, *Modifitsirovannye cherepa epokhi ranney i sredney bronzy s territorii Kavkaza i Blizhnego Vostoka*, 2022 (monografie sub tipar) // Д. А. Кириченко, *Модифицированные черепа эпохи ранней и средней бронзы с территории Кавказа и Ближнего Востока*, 2022 (монография в печати).

Komissarov, Shpakova 1998: S. A. Komissarov, E. G. Shpakova, *Iskusstvennye izmeneniya i povrezhdeniya cherepov iz kraniologicheskoy serii mogilnika Chaukhugou-4 (Sintszyan)*, Sibir v panorame tysyacheletiy, Materialy Mezhdunarodnogo simpoziuma 1, Novosibirsk, IAE SO RAN, 1998, p. 265-270 // С. А. Комиссаров, Е. Г. Шпакова, *Искусственные изменения и повреждения черепов из краниологической серии могильника Чаухугоу-4 (Синьцзян)*, Сибирь в панораме тысячелетий, Материалы Международного симпозиума 1, Новосибирск, ИАЭ СО РАН, 1998, с. 265-270.

Lagercrantz 1941: S. Lagercrantz, *Schädeldeformationen und ihre Verbreitung in Afrika*, Ethnos: Journal of Anthropology 6, 3-4, 1941, p. 135-173.

Lalayan 1929: E. A. Lalayan, *Arkheologicheskie raskopki v Novobayazetskom uezde SSR Armenii*, Russkiy antropologicheskiy zhurnal XVII, 3-4, 1929, p. 59-63 // Е. А. Лалаян, *Археологические раскопки в Новобаязетском уезде ССР Армении*, Русский антропологический журнал XVII, 3-4, 1929, с. 59-63.

https://biblioteca-digitala.ro

Liebhart 2012: R. F. Liebhart, *Phrygian Tomb Architecture: Some Observations on the 50th Anniversary of the Excavations of Tumulus MM*, in: C. Brian Rose (ed.), *The archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas*, Gordion special studies 7, University of Pennsylvania Press, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2012, p. 129-147.

Lorentz 2009: K. O. Lorentz, *The malleable body: Headshaping in Greece and the surrounding regions*, Hesperia supplement 43, New directions in the skeletal biology of Greece, 2009, p. 75-98.

Lortet 1884: M. Lortet, *Cause des déformations que présentent les crânes des Syro-Phénicien*, Bulletin de la Société d'anthropologie de Lyon 3/1, 1884, p. 30-40.

Marchegay 2008: S. Marchegay, *Les pratiques funéraires à Ougarit au IIe millénaire. Bilan et perspectives des recherches*, Ougarit au Bronze Moyen et au Bronze Récent, TMO 47, Actes du colloque international tenu à Lyon en novembre 2001 „Ougarit au II1 millénaire av. J.-C. État des recherches", Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, Lyon, 2008, p. 97-118.

Martin, Saller 1957: R. Martin, K. R. Saller, *Lehrbuch der Anthropologie in Systematischer Darstellung, mit Besonderer Berücksichtigung der Anthropologischen Methoden*, Bd. I, Fischer, Stuttgart, 1957.

Mashkour, Bon 2019: M. Mashkour, C. Bon, *Tappeh Sialk Human and Animal Osteological Collections at the National Museum of Natural History, Paris*, in: J. Nokandeh, J. Curtis, M. Pic, *Tappeh Sialk. The glory of ancient Kashan*, Iran Heritage Foundation, London, 2019, p. 45-55.

Mednikova 2006: M. B. Mednikova, *Fenomen kulturnoy deformatsii golovy: Evraziyskiy kontekst*. OPUS: Mezhdistsiplinarnye issledovaniya v arkheologii 5, 2006, p. 206-229 // М. Б. Медникова, *Феномен культурной деформации головы: Евразийский контекст*, OPUS: Междисциплинарные исследования в археологии 5, 2006, с. 206-229.

Meiklejohn *et alii* 1992: Ch. Meiklejohn, A. Agelarakis, P. A. Akkermans, E. L. Smith Philip, R. Solecki, *Artificial cranial deformation in the Proto-Neolithic and Neolithic Near East and its possible origin: evidence from four sites*, Paléorient 18(2), 1992, p. 83-97.

Molleson 2007: T. Molleson, *A method for the study of activity related skeletal morphologies*, Bioarchaeology of the Near East 1, 2007, p. 5-33.

Niklasson 1983: K. Niklasson, *Tomb 23: A Shaft-grave of the Late Cypriote III* Period, in: P. Åström, E. Åström, A. Hatziantoniou, K. Niklasson, U. Öbrink (ed.), *Hala Sultan Tekke 8: Excavations 1971-1979,* Studies in Mediterranean Archaeology 45 (8), 1983, p. 169-213.

Oded 1979: B. Oded, *Mass deportations and deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1979.

Ökse, Eroğlu 2013: A. T. Ökse, S. Eroğlu, *The Tradition of Burning the Corpse in the Iron Age: A Case Study on Zeviya Tivilki in the Upper Tigris Region*, Akkadica 134, 2013, p. 159-185.

Ökse *et alii* 2014: A. T. Ökse, N. Erdoğan, A. Görmüş, A. Erkan, *İlısu Barajı İnşaat Sahası Kurtarma Projesi I: Demir Çağı, Salvage Project The Construction Ares of The Ilısu Dam I: The Iron Age*, Mardin Müze Müdürlüğü, Mardin, 2014.

Pfälzner 2012: P. Pfälzner, *Levantine Kingdoms of the Late Bronze Age*, in: D. T. Potts (ed.), A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East, Wiley-Blackwell, Malden, 2012, p. 770-796.

Piliposyan 1991: A. S. Piliposyan, *Raskopki na Noratuskom uchastke stroitelstva Sevanskogo kollektora*, Nauchnaya sessiya, posvyashchennaya itogam polevykh arkheologicheskikh issledovaniy v respublike Armenii (1989-1990): tezisy dokladov, Erevan, 1991, p. 29-31 // А. С. Пилипосян, *Раскопки на Норатуском участке строительства Севанского коллектора,* Научная сессия, посвященная итогам полевых археологических исследований в республике Армении (1989-1990): тезисы докладов, Ереван, 1991, с. 29-31.

https://biblioteca-digitala.ro

Pizzorno, Darbyshire 2012: G. H. Pizzorno, G. Darbyshire, *Mapping Gordion*, The Archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas, University of Pennsylvania Press, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2012, p. 23-38.

Prag 1989: A. J. N. W. Prag, *Reconstructing King Midas: a First Report*, Anatolian Studies 39, 1989, p. 159-165.

Puech 2016: P-F. Puech, *The Face of Gordion with Ears of King Midas*, https://www.academia.edu/36453686/The_Face_of_Gordion_with_Ears_of_King_Midas

Ricci *et alii* 2008: F. Ricci, C. Fornai, V. Tiesler Blos, O. Rickards, S. di Lernia, G. Manzi, *Evidence of artificial cranial deformation from the later prehistory of the Acacus Mts. (southwestern Libya, Central Sahara)*, International Journal of Osteoarchaeology 18, 2, 2008, p. 372-391.

Risdon 1939: D. L. Risdon, *A Study of the Cranial and Other Human Remains From Palestine Excavated at Tell Duweir (Lachish) by the Wellcome-Marston Archaeological Research Expedition*, Biometrika 31, 1/2, 1939, p. 99-166.

Sauvage 2006: C. Sauvage, *Warehouses and the Economic System of the City of Ugarit: the Example of the 80 Jar Deposit and Deposit 213 from Minet el-Beida*, Ugarit Forschungen - Internationales Jahrbuch fur die Altertumskunde Syrien Palastinas, vol. 38, 2006, p. 617-629.

Schaeffer 1931: C. F-A. Schaeffer, *Les fouilles de Minet el-Beida et de Ras-Shamra. Deuxième campagne (printemps 1930). Rapport sommaire*, Tome 12, Fascicule 1, 1931, p. 1-14.

Schaeffer 1936: C. F-A. Schaeffer, *Missions en Chypre, 1932-1935*, P. Geuthner, Paris, 1936.

Schaeffer 1939: C. F-A. Schaeffer, *Ugaritica I: études relatives aux découvertes de Ras Shamra*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1939.

Schaeffer-Forrer 1979: C. F-A. Schaeffer-Forrer, *Ras Shamra 1929-1979, par la Mission Archéologique de Ras Shamra*, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Collection Maison de l'Orient (CMO), Hors série no. 3, Lyon, 1979.

Shulga 2019: D. P. Shulga. *Kraniologicheskie issledovaniya mogilnika Chaukhu v zone Shelkovogo puti*, Sibirskiy sbornik 4, Tobolsk, 2019, p. 63-70 // Д. П. Шульга, *Краниологические исследования могильника Чауху в зоне Шелкового пути*, Сибирский сборник 4, Тобольск, 2019, с. 63-70.

Shulga, Shulga 2020: P. I. Shulga, D. P. Shulga, *Mogilnik Mokhuchakhan kultury chaukhu v predgoryakh Tyan-Shanya (Sintszyan, Kitay)*, IAET SO RAN, Novosibirsk, 2020 // П. И. Шульга, Д. П. Шульга, *Могильник Мохучахань культуры чауху в предгорьях Тянь-Шаня (Синьцзян, Китай)*, ИАЭТ СО РАН, Новосибирск, 2020.

Schulte-Campbell 1983a: C. Schulte-Campbell, *A Late Bronze Age Cypriote from Hala Sultan Tekke and another discussion of cranial deformation*, in: P. Åström, E. Åström, A. Hatziantoniou, K. Niklasson, U. Öbrink (ed.), *Hala Sultan Tekke 8: Excavations 1971–1979*, Studies in Mediterranean Archaeology 45 (8), 1983, p. 249-253.

Schulte-Campbell 1983b: C. Schulte-Campbell, *The human skeletal remains from Palaepaphos-Skales*, in: V. Karageorghis (ed.), *Palaepaphos-Skales: An Iron Age cemetery in Cyprus*, Universitätsverlag Konstanz, Konstanz, 1983b, p. 439-451.

Schulte-Campbell 1986: C. Schulte-Campbell, *Human skeletal remains*, in: I. A. Todd (ed.), *Vasilikos Valley Project 1: The Bronze Age Cemetery in Kalavasos Village*, Studies in Mediterranean Archaeology LXXI, 1, Paul Astrőms Förlag, Göteborg, 1986, p. 168-179.

Schwartz 1974: J. H. Schwartz, *The human remains from Kition and Hala Sultan Tekke: a cultural interpretation*', in: V. Karageorghis (ed.), *Excavations at Kition I. The tombs,* Department of Antiquities, Nicosia, 1974, p. 151-162.

Simpson 2012: E. Simpson, *Royal Phrygian Furniture and Fine Wooden Artifacts from Gordion*, in: C. Brian Rose (ed.), *The archaeology of Phrygian Gordion, Royal City of Midas*, Gordion

https://biblioteca-digitala.ro

special studies 7, University of Pennsylvania Press, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2012, p. 149-164.

Smith 1912: G. E. Smith, *The Royal Mummies (Catalogue General Des Antiquites Egyptiennes Du Musee Du Caire*, Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale, Le Caire, 1912.

Soto-Heim 1986: P. Soto-Heim, *Déformation crânienne dans l'Iran ancient*, Bulletins et Mémoires de la Société d'anthropologie de Paris 3, 2, 1986, p. 105-116.

Svenson 2020: M. Svenson, *Mortuary practices in LC Cyprus. A Comparative Study between Tombs at Hala Sultan Tekke and other LC Bronze Age Sites in Cyprus*, Master's Thesis in Classical Archaeology and Ancient History, Lund University, Lund, 2020.

Trinks *et alii* 2013: I. Trinks, P. Fischer, K. Löcker, S. Flöry, *Hala Sultan Tekke revisited - archaeological GPR prospection on Cyprus 1980 and 2010/12*, Archaeological Prospection: Proceedings of the 10th International Conference on Archaeological Prospection, Ludwig Boltzmann Institute, Vienna, 2013, p. 285-287.

Tufnell 1953: O. Tufnell, *Lachish III (Tell ed-Duweir). Iron Age*, Oxford University Press, London, 1953.

Ussishkin 2004: D. Ussishkin, *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*, Vol. I-V, Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, Tel Aviv, 2004.

Ussishkin 2014: D. Ussishkin, *Sennacherib's Campaign to Judah: The Archaeological perspective with an emphasis on Lachish and Jerusalem*, in: I. Kalimi, S. Richardson (ed.), *Sennacherib at the Gates of Jerusalem: Story, history and historiography*, Brill, Leiden, Boston, 2014, p. 75-103.

Vallois 1939: H. V. Vallois, *Les ossements humains de Sialk. Contribution à l'étude de l'histoire raciale de l'Iran ancien*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1939, p. 113-192.

Vallois, Ferembach 1962: H. M. Vallois, D. Ferembach, *Les restes humains de Ras Shamra et de Minet el-Beida: étude anthropologique*, in: C. F. A. Schaeffer, *Ugaritica IV: Découvertes des 18e et 19e campagnes, 1954-1955: fondements préhistoriques d'Ugarit et nouveaux sondages, études anthropologiques, poteries grecques et monnaies islamiques de Ras Shamra et environs*, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1962, p. 565-630.

Wase 1954: E. B. Wase, *Mycenae 1939-1953. Part VI. The Cyclopean Terrace Building and the deposit of pottery beneath it,* The Annual of the British School at Athens 49, 1954, p. 267-291.

Yablonskiy 1986: L. T. Yablonskiy, *K etnogenezu naseleniya Severnoy Turkmenii (mogilnik rannesakskogo vremeni Sakar-chaga 3)*, Sovetskaya etnografiya 5, 1986, p. 45-54 // Л. Т. Яблонский, *К этногенезу населения Северной Туркмении (могильник раннесакского времени Сакар-чага 3)*, Советская этнография 5, 1986, с. 45-54.

Young 1958: R. S. Young, *The Gordion Campaign of 1957: Preliminary Report*, American Journal of Archaeology 62, 2, 1958, p. 139-154.

Young 1981: R. S. Young, *Three Great Early Tumuli. The Gordion Excavations Final Reports*, Vol. I, University of Pennsylvania, University Museum, Philadelphia, 1981.

Zhirov 1940: E. V. Zhirov, *Ob iskusstvennoy deformatsii golovy*, Kratkie soobshcheniya instituta istorii materialnoy kultury VIII, 1940, p. 81-88 // Е. В. Жиров, *Об искусственной деформации головы*, Краткие сообщения института истории материальной культуры VIII, 1940, с. 81-88.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Contribuții la problema imitațiilor de denari romani imperiali din Moldova. Descoperirea monetară din necropola de la Dumitrești Gălății (comuna Schitu Duca, județul Iași, România)

Lucian Munteanu[1]*, Nicoleta Vornicu[2]

Rezumat. Studiul prezintă o descoperire monetară din necropola atribuită „dacilor liberi", din localitatea Dumitrești Gălății (com. Schitu Duca, jud. Iași). Până în momentul de față au existat identificări diferite ale acestei monede în literatura de specialitate, care nu au putut fi confirmate, în absența unei descrieri pertinente și a ilustrației. Ea a fost considerată ca fiind un *quadrans* din vremea domniei lui Antoninus Pius (B. Mitrea), o imitație „barbară" de bronz (E. Chirilă) sau miezul din metal comun al unui *denarius subaeratus* (D. Protase). Piesa a intrat recent în colecția numismatică a Institutului de Arheologie din Iași, astfel încât a putut fi identificată corect. Este vorba despre imitație, realizată prin turnare, după un denar de la Antoninus Pius și Marcus Aurelius, din anul 140 sau 141. Analizele metalografice, realizate prin metoda XRF, au arătat că aceasta are în compoziție preponderent Cu, căruia i se adaugă, în proporții variabile, Sn, Pb și Zn. Astfel, ea aparține unei categorii particulare de imitații, realizate dintr-un aliaj majoritar de Cu-Sn, care sunt atestate în Imperiul Roman, inclusiv în provincia *Dacia* (tezaurul „Apulum VI"). Doar în ultimii ani astfel de monede au fost identificate pe teritoriul Moldovei apusene, în siturile de la Roșiori (jud. Neamț), Bârlad - Valea Seacă (jud. Vaslui) și Dobrovăț - „Râpile lui Filip" (jud. Iași), precum și în tezaurul de Iezer (jud. Vaslui). Credem că aceste imitații turnate au fost realizate în Imperiu, probabil în provincia învecinată *Dacia* și au fost folosite doar într-o mică măsură de către populațiile din Moldova apuseană, începând cu prima jumătate a secolului al III-lea și în cursul veacului al IV-lea.
Cuvinte cheie: Dumitrești Gălății, imitații turnate, aliaj de Cu-Sn-(Zn-Pb), Moldova apuseană, secolele III-IV.

Contributions to the topic of imitations after Roman imperial *denarii* from Moldavia. The monetary discovery from the necropolis of Dumitrești Gălății (Schitu Duca Commune, Iași County, Romania). Our study presents a monetary discovery from the necropolis of

[1] Institutul de Arheologie, Academia Română Filiala Iași, România.
[2] Centrul Mitropolitan de Cercetări „TABOR", Iași, România.
* Autor corespondent: lucanas2000@yahoo.com

https://biblioteca-digitala.ro

Dumitreștii Gălății (Schitu Duca Commune, Iași County), attributed to the "Free Dacians" population. So far there have been different identifications of this coin in the literature, which could not be confirmed in the absence of a pertinent description and illustration. It has been considered a *quadrans* from the reign of Antoninus Pius (B. Mitrea), a "barbaric" bronze imitation (E. Chirilă) or the base metal core of a *denarius subaeratus* (D. Protase). The coin has recently entered the numismatic collection of the Institute of Archaeology in Iași, so we were able to correctly identify it. It is an imitation, made by casting, after a *denarius* of Antoninus Pius and Marcus Aurelius, from the year 140 or 141. Metallographic analysis using the XRF method has shown that it is mostly composed of Cu, to which Sn, Pb and Zn are added in varying proportions. Thus, it belongs to a particular category of imitations, made from a predominantly Cu-Sn alloy, which are attested in the Roman Empire, including the province of *Dacia* (the "Apulum VI" hoard). Only in recent years, such coins have been identified on the territory of Western Moldavia, in the sites of Roșiori (Neamț County), Bârlad - Valea Seacă (Vaslui County) and Dobrovăț - "Râpile lui Filip" (Iași County), as well as in the hoard of Iezer (Vaslui County). We believe that these cast imitations were made in the Empire, probably in the neighbouring province of *Dacia*, and they were used only to a small extent by the populations of Western Moldavia, starting from the first half of the 3rd century and during the 4th century.
Key words: Dumitreștii Gălății, cast imitations, Cu-Sn-(Zn-Pb) alloy, Western Moldavia, 3rd-4th centuries.

.....

Necropola de pe teritoriul localității Dumitreștii Gălății (com. Schitu Duca, jud. Iași) a fost identificată în anul 1961, în punctul „Crângul lui Pătrașcu" (Bichir 1961, p. 253-254; Ioniță, Ursache 1968, p. 212) (**Fig. 1**). În anul următor a fost realizat un sondaj de salvare, de către Ion Ioniță. Cimitirul este unul de mici dimensiuni, fiind dezvelite 19 morminte de incinerație, dintre care doar două au putut fi cercetate integral, restul fiind distruse în timpul lucrărilor agricole. Din inventarul acestora au fost recuperate vase ceramice lucrate cu mâna și la roată, verigi, cuțite, mărgele de sticlă, o oglindă și o piesă monetară. Necropola a fost datată în prima jumătate a secolului al III-lea d. Hr. În vecinătatea acesteia, la cca. 200-300 m spre sud, a fost identificată așezarea (Ioniță 1969; 1996; Protase 1971, p. 144, nr. 26; Chirica, Tanasachi 1985, p. 357, nr. LXV.3.G.; Croitoru 2011, p. 132, nr. 1791-1794).

Moneda care face obiectul studiului de față a fost printre primele artefacte care au fost descoperite, accidental, în timpul lucrărilor agricole, fiind predate la Muzeul de Istorie a Moldovei din Iași. Fără îndoială, ea provine din necropolă, dar lipsesc orice fel de informații cu privire la contextul aflării ei.

Prima semnalare a piesei monetare are un caracter general. Pe baza informațiilor primite de la I. Ioniță, Gh. Bichir menționează „o monedă de bronz perforată, ce a fost purtată ca salbă" printre artefactele din cimitir, aflate întâmplător și aduse la muzeu (Bichir 1961, p. 254, nota 1; a se vedea și lucrările ulterioare – Bichir 1967, p. 214; 1973, p. 129, nr. 11; 1976, p. 119, nr. 11 – unde se păstrează aceeași identificare sumară, completată doar prin adăugarea emitentului).

https://biblioteca-digitala.ro

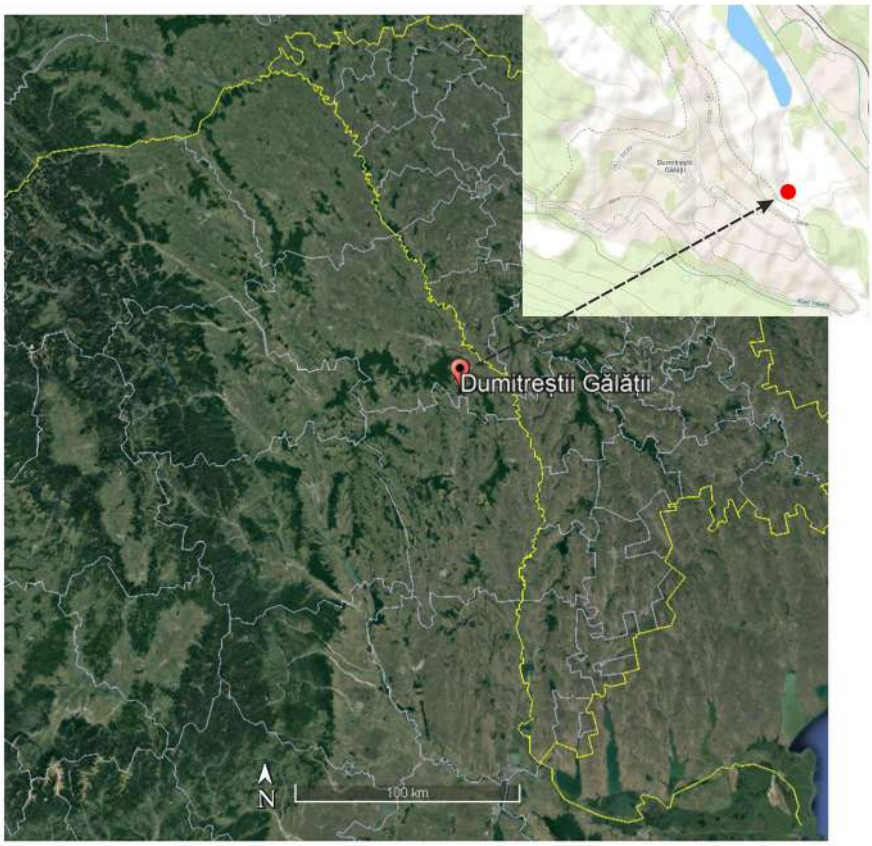

Fig. 1. Localizarea necropolei de la Dumitreștii Gălății
Fig. 1. Location of the necropolis of Dumitreștii Gălății

Ulterior, pentru a stabili identitatea piesei monetare, cel care a realizat săpătura a solicitat ajutorul a doi reputați numismați, B. Mitrea și E. Chirilă. Identificările realizate de către aceștia, probabil prin studierea directă a monedei, s-au păstrat în literatura de specialitate până în momentul de față.

B. Mitrea este singurul care oferă informații detaliate despre piesa care ne interesează. De altfel, am reușit să recunoaștem scrisul de mână al numismatului bucureștean pe una dintre fețele plicului în care a fost depozitată[3]. Acesta consideră, eronat, că moneda ar fi fost descoperită „într-o urnă carpică", situație care este infirmată chiar de către autorul săpăturii. În schimb, sunt prezentate, cu acuratețe,

[3] Mulțumim domnului dr. Virgil Mihailescu-Bîrliba pentru confirmarea acestei informații.

https://biblioteca-digitala.ro

datele metrologice („AE Greut. 1,99 g Diam. 17 mm."), o serie de detalii referitoare la starea de conservare („perforată din antichitate [...] tocită din vechime [...] în parte distrusă de descoperitori") și iconografia de pe revers („capul tânăr al lui M. Aureliu ca Caesar"). Autorul o identifică ca fiind un „*quadras* din a doua jumătate a domniei lui Antonin Piul" (Mitrea 1962a, p. 220, nr. 6; 1962b, p. 537, nr. 26).

Fără îndoială, atrage atenția nominalul particular, care ar constitui o prezență inedită în peisajul descoperirilor monetare de pe teritoriul dintre Carpații Orientali și Prut. Piesele de tip *quadrans* au fost emise în timpul domniei lui Antoninus Pius, dar frecvența lor este una relativ rară. Se remarcă o diferență de greutate semnificativă între moneda din necropolă și nominalurile considerate similare, aflate în colecțiile de la British Museum, care cântăresc, în medie, 3,16 g (BMC IV, p. 15). De asemenea, nu avem cunoștință ca iconografia emisiunilor de tip *quadrantes* din această perioadă, înregistrate în cataloage, să aibă figurată pe revers imaginea lui Marcus Aurelius în calitate de Caesar (RIC III, p. 103-104/nr. 570-573, p. 118/nr. 709-714, p. 121/nr. 739-741, p.131/nr. 837-839).

Cea de-a doua identificare a fost realizată de către E. Chirilă. În opinia acestuia, piesa ar reprezenta „o imitație barbară de bronz, perforată, după o monedă din vremea lui Antoninus Pius" (Ioniță 1969, p. 123 și nota 1). În absența unor precizări suplimentare, am putea doar presupune că autorul a descifrat posibile urme de stilizare în legenda și/sau în iconografia monedei, al cărei nominal folosit ca prototip nu este indicat.

În general, cele două interpretări, destul de diferite, au fost preluate de majoritatea specialiștilor, de-a lungul timpului. Ipoteza imitației, uneori fără a se specifica dacă este sau nu „barbară", preferată de autorul săpăturii (Ioniță 1969, p. 123 și nota 1; 1996, p. 93), a fost bine receptată în mediul științific (Mitrea 1982, p. 77; Sanie 1983-1984, p. 148; Croitoru 2011, p. 132, nr. 1791). Deși mai puțin credibilă, din motive pe care le-am expus, opinia care identifică piesa drept un *quadrans* a beneficiat de o susținere mai redusă (Mihailescu-Bîrliba 1970, p. 330, nr. 118; Chirica, Tanasachi 1985, p. 357, nr. LXV.3.G.). Doar într-un singur caz au fost cumulate cele două ipoteze, într-o manieră neverosimilă (Mihailescu-Bîrliba 1980, p. 264, nr. 96).

O a treia modalitate de a descifra identitatea monedei, extrem de interesantă, a fost propusă de către D. Protase. Bazându-se exclusiv pe descrierile anterioare, acesta presupune că este vorba despre miezul de bronz al unui *denarius subaeratus* (Protase 1971, p. 144, nr. 26). Ținând cont de frecvența ridicată a descoperirilor monetare similare, perforate, din siturile de tip Poienești-Vârteșcoiu de pe teritoriul Moldovei, am considerat această opinie ca fiind plauzibilă și am reiterat-o cu diferite ocazii (Munteanu, Hânceanu 2020, p. 149, 152/Appendix II/4; Munteanu 2021, p. 279, 283/Cat. 8; Munteanu, Honcu, Aparaschivei 2021, p. 146, nota 53).

https://biblioteca-digitala.ro

Fără îndoială, ne aflăm în fața unei descoperiri monetare deosebite, care provine dintr-un sit arheologic important și care are trăsături particulare, precum metalul din care este confecționată și faptul că este perforată. Din păcate, în absența unei descrieri pertinente a piesei, însoțită de o ilustrare corespunzătoare, vreme de peste jumătate de secol au existat numeroase incertitudini referitoare la identitatea ei. S-a ivit posibilitatea de a soluționa această problemă, relativ recent, când moneda a intrat în colecția numismatică a Institutului de Arheologie din Iași.

Redăm, în cele ce urmează, descrierea și identificarea piesei monetare[4] (**Fig. 2**):

AE; 1,726 g; 15x17 mm; 6h; f.s.c.; ruptă, perforată (c. 2 mm);

Av. ANTONINVSAV[...]P[...]COSIII Capul lui Antoninus Pius, spre dreapta;

Rv. AVREL[...]GP[...] Capul lui Marcus Aurelius spre dreapta;

Imitație realizată prin turnare, după un *denarius* de la Antoninus Pius și Marcus Aurelius (*caesar*), Roma, anul 140 (RIC III, p. 78, nr. 415(a); BMC IV, p. 25, nr. 147) sau anul 141 (Hill 1970, p. 186, nr. 332 - emisiunea a 13-a);

Compoziție: Av.: Cu (84,81%), Sn (10,28%), Pb (4,34%), Zn (0,57%).

Rv.: Cu (76,7%), Sn (17,04%), Pb (5,35%), Zn (0,74%), Fe (0,17%).

IAI (în curs de inventariere).

Fig. 2. Moneda descoperită în necropola de la Dumitrești Gălății (mărită)
Fig. 2. Coin discovered in the necropolis of Dumitrești Gălății (enlarged)

Moneda se află într-o stare de conservare extrem de precară, ceea ce a îngreunat identificarea ei inițială. Deoarece există porțiuni bine lizibile, nu credem că aceasta s-ar fi uzat semnificativ din cauza folosirii în epocă. În schimb, degradarea ei s-ar putea datora procesului de incinerare, și, așa cum remarca B. Mitrea, deteriorarea

[4] Au fost folosite următoarele abrevieri pentru metale (AE - bronz), date metrologice (g - gram, mm - milimetru, h - ax (ora)), stare de conservare (f.s.c. - foarte slab conservată), descriere (av. - avers, rv. - revers) și colecții (IAI - Institutul de Arheologie Iași, Academia Română).

https://biblioteca-digitala.ro

pare să fi fost realizată, în cea mai mare parte, de către descoperitori (Mitrea 1962a, p. 220, nr. 6; 1962b, p. 537, nr. 26).

Toate descrierile anterioare ale piesei indicau faptul că aceasta este confecționată din metal comun. Într-adevăr, la suprafață se află o patină verzuie, uniformă, care este specifică monedelor din cupru (Moesta, Franke 1995, p. 144). După curățare piesa a căpătat o culoare gălbuie, cu nuanțe de roșu, având un aspect exterior ușor aplatizat. De asemenea, sunt vizibile urme de bule de aer, atât pe avers, cât și pe revers, care ar putea fi indicii pentru folosirea tehnicii de turnare. Astfel de observații ne-au determinat să încercăm să aflăm compoziția elementală a piesei, prin metoda Fluorescenței de Raze X[5]. Aceasta conține preponderent Cu, căruia i se adaugă, în proporții variabile, Sn, Pb și Zn.

Credem că moneda de la Dumitrești Gălății este o imitație realizată, prin turnare, după un denar imperial de la Antoninus Pius. Ea aparține unei specii particulare de denari copiați, care au fost confecționați dintr-un aliaj de Cu și Sn, uneori adăugându-se alte elemente, precum Pb și Zn. Numeroase astfel de piese monetare, împreună cu tipare de lut și creuzete, au fost descoperite pe teritoriile Imperiului, în siturile de la Rottweil/Neckar, Risstissen, Kastel (pe Rhin) sau *Carnuntum*. Se crede că aceste imitații aveau rolul de a substitui numerarul mărunt (*semisses* și *quadrantes*), mai ales în provinciile de margine, în perioadele când aprovizionarea de la centru era deficitară (Raub, Zwicker 2012).

Piese din aceeași categorie sunt cunoscute și în zonele romane din vecinătatea Moldovei. În anul 1997 a fost descoperit la *Apulum* un tezaur particular („Apulum VI"), care conține 232 de denari imitați prin turnare, folosind 112 prototipuri cu efigii ale împăraților din perioada Vespasianus - Elagabalus. Majoritatea acestora au în compoziție Cu (>80%), alături de care apar, constant, Sn (0,1-42%), Pb (0,2-29%) și, mai rar, Zn (0-7%). Doar o mică parte dintre ei sunt argintați. Piesele din depozit își au originea probabilă într-un atelier oficial sau clandestin din vecinătatea *Municipium Septimium Apulense* (Găzdac, Oargă, Alföldy-Găzdac 2015). Faptul că unele dintre monede erau argintate, fiind foarte asemănătoare cu denarii originali, ne-ar îndreptăți să suspectăm o intenție frauduloasă în producerea lor (Munteanu, Hânceanu 2020, p. 147).

În aceeași provincie, doar în siturile de la *Potaissa* mai sunt atestate, cu certitudine, imitații turnate, realizate din Cu-Sn, în proporții extrem de variabile,

[5] Determinările experimentale au fost realizate la Centrul Mitropolitan de Cercetări TABOR (Iași), cu ajutorul unui spectrometru cu fluorescență de raze X (XRF), de tip Innov X Systems Alpha Series (SUA). Acest dispozitiv este fost echipat cu un tub cu raze X cu anod W, care funcționează la parametrii maxim de 35 kV și 100A, radiația de fluorescență fiind detectată și analizată cu un detector de Si (PIN), cu răcire termoelectrică, controlat de un minicomputer. Pentru achiziționarea spectrelor și analiza semicantitativă a unei matrice grele, software-ul de mod Analitycal a fost utilizat pentru o durată de excitație selectată de 10 de secunde. Dimensiunea punctului analitic este de 8 mm.

https://biblioteca-digitala.ro

amestecate, de regulă, cu Pb și Zn și purtând urme de Ag. Ipoteza confecționării lor chiar într-un atelier din interiorul castrului ne apare plauzibilă (Pîslaru 2009, p. 66, 71-74, 360-362, 364). Este posibil ca astfel de piese să se mai regăsească și printre denarii turnați, descoperiți în diferite situri din *Dacia* și *Moesia Inferior* (Munteanu, Hânceanu 2020, p. 147).

Abia în ultimii ani asemenea imitații particulare au fost identificate și în teritoriul „barbar" dintre Carpații Orientali și Prut. Până acum a fost publicată doar o singură monedă de acest fel, provenind din așezarea dacilor liberi de la Roșiori (jud. Neamț). Piesa respectivă a fost copiată după un denar de la Marcus Aurelius și Lucius Verus și a fost transformată în pandantiv, prin perforare și prin adăugarea unei sârme înfășurată la capăt (Munteanu, Hânceanu 2020, p. 143, 147-148/fig. 4/2, p. 150-152/Appendix I/2). Ea a fost confecționată dintr-un aliaj care constă, preponderent, din Cu (74,3%) și Sn (15,7%) (Mircea *et alii* 2019, p. 374-381). Exclusiv pe criterii vizuale, am presupus, anterior, că alți trei denari din tezaurul de la Iezer (jud. Vaslui) ar putea fi incluși în aceeași categorie (Munteanu, Popușoi 2014, p. 3-4/nota 16, p. 18-19/nr. 21, 24-25, p. 31/fig. 3/21, 24-25; Munteanu, Hânceanu 2020, p. 148; Munteanu, Honcu, Aparaschivei 2021, p. 147). Această suspiciune a fost confirmată de analizele XRF, aflate în curs de publicare, care au relevat faptul că piesele respective au în compoziția lor Cu (c. 80%), Sn (c. 15%) și Pb (c. 2%), precum și urme de Ag. Aceleași investigații ne-au ajutat să identificăm alte două monede, având o structură metalografică relativ similară, care provin din așezările de la Bârlad - Valea Seacă (jud. Vaslui) (Palade 2004, p. 59, 222/nr. 1, p. 318/fig. 32/1; Ioniță, Mamalaucă, Vornic 2009, p. 55, nr. 254) și, respectiv, Dobrovăț - „Râpile lui Filip" (jud. Iași) (Aparaschivei, Honcu, Munteanu 2022, p. 117-118).

În momentul de față putem afirma, cu certitudine, că imitațiile de denari realizate prin turnare, dintr-un aliaj de Cu-Sn-(Pb-Ag), se disting ca o categorie monetară particulară în rândul descoperirilor din Moldova de la vest de Prut. Cele câteva exemplare pe care le cunoaștem au fost descoperite în situri aparținând fazei târzii a culturii Poienești-Vârteșcoiu, la Dumitrești Gălății și Roșiori. În ambele situații, ele au fost prelucrate, prin perforare. De asemenea, astfel de piese se întâlnesc și în necropolele și așezările din mediul Sântana de Mureș-Cerneahov, precum cele de la Bârlad - Valea Seacă și Dobrovăț - „Râpile lui Filip". În aceeași secvență culturală ar putea fi inclus și depozitul de la Iezer (Munteanu, Honcu, Aparaschivei 2021, p. 146). Pe baza acestor contexte arheologice am putea aprecia că folosirea denarilor din Cu-Sn, la răsărit de Carpați, s-a petrecut, în linii mari, începând din prima jumătate a veacului al III-lea d. Hr. și pe tot parcursul secolului următor.

Este dificil de stabilit care ar putea fi originea acestor imitații particulare. În diferite ocazii, am atribuit populației din acest areal, de origine geto-dacică, baterea denarilor „barbarizați", care au un titlu de argint destul de ridicat (Munteanu,

https://biblioteca-digitala.ro

Honcu 2020, p. 350-351). De asemenea, în anul 2020, la Dolješti (jud. Neamț) a fost descoperită o ștanță monetară, fragmentară, care are imprimat reversul unui denar de la Marcus Aurelius (Petac, Josanu, Prichici 2020). Cu toate acestea, până în prezent nu există dovezi ale producerii imitațiilor turnate din Cu-Sn pe teritoriul Moldovei, deși acest lucru ar fi implicat cunoștințe tehnice și resurse accesibile. În stadiul actual al descoperirilor, este plauzibil să presupunem că aceste monede au venit din lumea romană, probabil din provincia învecinată, *Dacia*, într-o perioadă destul de târzie, în cantități restrânse, fiind amestecate cu emisiunile originale (Munteanu, Hânceanu 2020, p. 150-151).

O caracteristică a monedei de la Dumitreștii Gălății este faptul că aceasta este perforată, informație pe care o cunoaștem încă din primele ei descrieri. Studierea directă a piesei ne-a permis să remarcăm câteva detalii particulare. Gaura este una de dimensiuni medii (c. 2 mm) și are o formă aproximativ rotundă. Ea pare să fi fost realizată cu grijă, cu ajutorul unui sfredel, iar resturile de metal au fost îndepărtate. Astfel că, la fel ca la majoritatea monedelor similare din Moldova, este greu de stabilit dacă intervenția s-a produs dinspre avers sau dinspre revers (Munteanu 2021, p. 279-280). Perforația este situată în spațiul din fața figurii imperiale (ora 6), fără a o atinge. Această poziție este mai rar atestată în cazul pieselor din acest areal (Munteanu *et alii* 2021, p. 146). Remarcăm faptul că denarul analizat are reprezentate portrete ale împăraților pe ambele părți, iar poziția găurii ar rămâne neschimbată, indiferent care dintre ele ar fi fost folosită ca reper.

Compoziția metalografică a monedei ar întări presupunerea noastră cu privire la existența unei selecții intenționate a pieselor de calitate inferioară pentru a fi perforate (Munteanu 2021, p. 281; Munteanu, Honcu, Aparaschivei 2021, p. 150). Din păcate, lipsesc orice fel de informații cu privire la poziția acesteia în urnă sau la asocierea cu alte artefacte, în special mărgele sau pandantive, alături de care ar fi putut forma un colier. Cel mai probabil, la fel ca în alte părți din *Barbaricum*, denarii perforați din vestul Moldovei au avut un simplu rol decorativ. Dar avem în vedere și posibilitatea ca, în anumite situații, aceste piese să fi fost învestite cu semnificații mai complexe, precum afirmarea prestigiului în cadrul comunităților (Munteanu, Hânceanu 2020, p. 150; Munteanu 2021, p. 281; Munteanu, Honcu, Aparaschivei 2021, p. 150).

Fără îndoială, este necesară restudierea și reevaluarea descoperirilor monetare romane din teritoriul de la vest de Prut, cunoscute din literatura de specialitate. În afara rectificărilor de identificare, care sunt binevenite, analizarea lor cu metode moderne ar putea conduce la obținerea unor rezultate deosebite.

Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Ministerul Educației și Cercetării, CNCS-UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-III-P1-1.1-TE-2019-0783.

https://biblioteca-digitala.ro

Bibliografie

Aparaschivei, Honcu, Munteanu 2022: D. Aparaschivei, Șt. Honcu, L. Munteanu, *A "sarmatian" fibula found in Dobrovăț, Iași county*, în: S.-P. Boțan, Șt. Honcu (Ed.), *In Medias Res Antiquorum. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Costel Chiriac oblata*, Cluj-Napoca, 2022, p. 117-127.

Bichir 1961: Gh. Bichir, *Unele observații cu privire la necropolele de tip Poienești din Moldova și relațiile acestor necropole cu lumea sarmată*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 13/1, 1961, p. 253-271.

Bichir 1967: Gh. Bichir, *La civilisation des Carpes (IIe-IIIe siècle de n.è.) à la lumière de fouilles archéologiques de Poiana-Dulcești, de Butnărești et de Pădureni*, Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne N.S. 11, 1967, p. 177-224.

Bichir 1973: Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973.

Bichir 1976: Gh. Bichir, *Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A.D.*, Oxford, 1976.

BMC IV: *Coins of the Roman Empire in the British Museum.* IV. H. Mattingly, *Antoninus Pius to Commodus*, London, 1940.

Chirica, Tanasachi 1985: V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași. II*, Iași, 1985.

Croitoru 2011: C. Croitoru, *Roman discoveries in the East Carpathian Barbaricum (1st century B.C. - 5st century A.D.)*, Brăila, 2011.

Găzdac, Oargă, Alföldy-Găzdac 2015: C. Găzdac, O. Oargă, Á. Alföldy-Găzdac, *It was supposed to be Silver! The Scrap Coin 'Hoard' Apulum VI*, Cluj-Napoca, 2015.

Hill 1970: P. V. Hill, *The dating and arrangement of the undated coins of Rome. A.D. 98 - 148*, London, 1970.

Ioniță 1969: I. Ioniță, *Necropola daco-carpică de la Dumitrești-Gălății (județul Iași)*, Arheologia Moldovei 6, 1969, p. 123-135.

Ioniță 1996: I. Ioniță, *Dumitrești Gălății*, în: C. Preda (Coord.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României, II. (D-L)*, București, 1996, p. 93.

Ioniță, Ursache 1968: I. Ioniță, V. Ursache, *Noi date arheologice privind riturile funerare la carpo-daci*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 19/2, 1968, p. 211-226.

Ioniță, Mamalaucă, Vornic 2009: I. Ioniță, M. Mamalaucă, V. Vornic (Ed.), *Antichitatea târzie în Bazinul Prutului. Catalog*, Bârlad, 2009.

Mihailescu-Bîrliba 1970: V. Mihailescu-Bîrliba, *Circulația monetară la triburile libere de la răsărit de Carpați (sec. II-IV e.n.)*, Memoria Antiquitatis 2, 1970, p. 281-344.

Mihailescu-Bîrliba 1980: V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București, 1980.

Mitrea 1962a: B. Mitrea, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Populară Romînă*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 13/1, 1962, p. 215-223.

Mitrea 1962b: B. Mitrea, *Monnaies antiques et byzantines découvertes plus ou moins récemment en Roumanie*, Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne N.S. 6, 1962, p. 533-541.

Mitrea 1982: I. Mitrea, *Necropola carpică de la Dămienești, județul Bacău*, Carpica 14, 1982, p. 65-79.

Moesta, Franke 1995: H. Moesta, P. R. Franke, *Antike Metallurgie und Münzprägung: ein Beitrag zur Technikgeschichte, Birkhäuser Verlag*, Basel/Boston/Berlin, 1995.

Mircea *et alii* 2019: O. Mircea, G. D. Hânceanu, V. Vasilache, I. Sandu, A. V. Sandu, L. Munteanu, *Study of a coin from the 2nd century discovered in Roşiori, Neamț County*, în: A. M. Gărău, R.

https://biblioteca-digitala.ro

F. Oprițescu (Ed.) *MATCONS. Matter and Materials in/for Heritage Conservation. 7th Edition. October 8th-12th, 2019*, Craiova, 2019, p. 369-383.

Munteanu 2021: L. Munteanu, *Pierced and/or Looped Roman Denarii from Western Moldavia (Romania)*, în: R. Ciołek, R. Chowaniec (Ed.), *Aleksanderia. Studies on Items, Ideas and History Dedicated to Professor Aleksander Bursche on the Occasion of his 65th Birthday*, Wiesbaden, 2021, p. 279-286.

Munteanu, Hânceanu 2020: L. Munteanu, G.-D. Hânceanu, *Pierced Roman coins from the 'Free Dacians' settlement of Roșiori (Municipality of Dulcești, Neamț County, Romania)*, în: A. Rubel, H.-U. Voß (Ed.), *Experiencing the Frontier and the Frontier of Experience: Barbarian perspectives and Roman strategies to deal with new threats*, Oxford, 2020, p. 144-155.

Munteanu, Honcu 2020: L. Munteanu, Șt. Honcu, *Some Remarks on the Chronology of Denarii Hoards from the Eastern Carpathian* Barbaricum, în: C. Găzdac (Ed.), *Group and individual tragedies in Roman Europe. The evidence of hoards, epigraphic and literary sources*, Cluj-Napoca, 2020, p. 345-358.

Munteanu, Popușoi 2014: L. Munteanu, E. Popușoi, *The Roman Coin Hoard from Iezer*, în: A. Mihalache, D. Aparaschivei, Gh. Cliveti, Al. Simon (Ed.), *Inovație și interdisciplinaritate în cercetarea arheologică și istorică: teorii, metode, surse*, Iași, 2014, p. 1-34.

Munteanu, Honcu, Aparaschivei 2021: L. Munteanu, Șt. Honcu, D. Aparaschivei, *On the Chronology of Roman Coins in Barbaricum. Denarii Finds from the Site of Schineni (Bacău County)*, în: V. Cojocaru, A.-I. Pázsint (Ed.), *Migration and Identity in Eurasia: From Ancient Times to the Middle Ages,* Cluj-Napoca, 2021, p. 139-165.

Palade 2004: V. Palade, *Așezarea și necropola de la Bârlad - Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea - a doua jumătate a sec. al V-lea)*, București, 2004.

Petac, Josanu, Prichici 2020: E. Petac, V. Josanu, A. G. Prichici, *Reflections on a Roman imperial type coin die discovered at Doljești Village (Neamț County, Romania)*, Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice 6, 2020, p. 381-388.

Pîslaru 2009: M. Pîslaru, *The Roman Coins from Potaissa. Legionary Fortress and Ancient Town*, Cluj-Napoca, 2009.

Protase 1971: D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971.

Raub, Zwicker 2012: Ch. Raub, U. Zwicker, *Cast Forgeries of Roman Denarii and Antoninianii, Silver-tin-copper and Copper-tin* Alloys, The Numismatic Chronicle 172, 2012, p. 219-226.

RIC III: *The Roman Imperial Coinage*. III. H. Mattingly, E. A. Sydenham, *Antoninus Pius to Commodus*, London, 1930.

Sanie 1983-1984: Ș. Sanie, *Considerații asupra descoperirilor de monede romane republicane și imperiale pe teritoriul județului Iași*, Cercetări Istorice 14-15, 1983-1984, p. 147-152.

https://biblioteca-digitala.ro

Necropola din secolele II-III d. Hr. de la Porcești/Moldoveni (punctul *Dealul Gabăra*), județul Neamț, România. Interpretări arheologice și antropologice despre câteva morminte de incinerație

George-Dan Hânceanu[1], Angela Simalcsik[2], Lăcrămioara-Elena Istina[3]

Rezumat. Cercetările arheologice efectuate între anii 1957-1959 la Moldoveni (fost Porcești), județul Neamț, punctul *Dealul Gabăra*, au permis descoperirea unei necropole încadrată cronologic în secolele II-III d. Hr. Au fost investigate 98 de morminte, dintre care 63 de incinerație și 35 de inhumație. După mai bine de 60 de ani de la terminarea săpăturilor, din totalul urnelor de incinerație s-au mai păstrat doar șase cu resturi osteologice umane. Prin tematica propusă, am urmărit asocierea și corelarea datelor arheologice cu cele rezultate în urma analizei antropologice, în vederea obținerii de noi informații despre defuncții respectivei necropole. Analiza resturilor osteologice de incinerație din M.1 și M.36, combinată cu diversitatea obiectelor funerare asociate (majoritatea din metale comune, dar și câteva din metale prețioase), a permis emiterea de noi interpretări care indică statutul aparte și importanța respectivilor defuncți pentru rudele lor.
Cuvinte cheie: necropolă birituală, „daci liberi", Moldoveni/Porcești-*Dealul Gabăra*, inventar funerar, urnă, incinerație, analiză antropologică.

The necropolis from the 2nd-3rd centuries AD from Porcești/Moldoveni (*Dealul Gabăra* point), Neamț County, Romania. Archaeological and anthropological interpretations of several cremation graves. Archaeological research carried out between 1957-1959 in Moldoveni (former Porcești), Neamț County, *Dealul Gabăra* point, allowed the discovery of a necropolis dated in the 2nd-3rd centuries AD. In the archaeological campaign 98 graves were investigated, of which 63 were cremations and 35 were inhumations. More than 60 years after the excavations were completed, out of the total number of cremation urns, only six

[1] Muzeul de Istorie din Roman, Complexul Muzeal Național Neamț, Roman, România.
[2] Centrul de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov", Academia Română, Filiala Iași, Iași, România; Rezervația Cultural-Naturală „Orheiul Vechi", Butuceni, Republica Moldova; Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale (ICBE), Chișinău, Republica Moldova.
[3] Complexul Muzeal „Iulian Antonescu" Bacău, România.
* Autor corespondent: georgehanceanu@yahoo.com; angellisimal@gmail.com; lacramioaraist@yahoo.com.

https://biblioteca-digitala.ro

were preserved with human osteological remains. Through the proposed theme, we aimed to associate and correlate the archaeological data with those resulting from the anthropological analysis, in order to obtain new information about the deceased of that necropolis. Of all the urns, the analysis of the cremation remains from graves No. 1 and No. 36, combined with the diversity of funerary objects (mostly of common metals, but also some of precious metals), allowed the enunciation of new interpretations indicating the special status and importance of the deceased for their relatives.
Key words: biritual necropolis, "free Dacians", Moldoveni/Porcești-*Dealul Gabăra*, funeral inventory, urn, cremation, anthropological analysis.

.....

Introducere

Demersul de față a fost motivat de raritatea publicațiilor științifice privind investigațiile și rezultatele arheologice obținute în a doua jumătate a secolului al XX-lea în necropola „dacilor liberi" de la Porcești (în prezent, sat-comuna Moldoveni), punctul *Dealul Gabăra*[4]. În primul rând am remarcat că defuncții mormintelor de incinerație nu au fost expertizați antropologic, aspect dublat de lipsa asocierii respectivilor (în urma determinărilor) cu inventarul funerar. Încă de la începutul analizei am întâmpinat o situație neașteptată, întrucât din numărul mare de urne de incinerație (împărțite între cele două instituții colaboratoare)[5] doar unele mai păstrau resturi osteologice. Prin urmare, am fost nevoiți să ne raportăm doar la acestea: o urnă de la Complexul Muzeal „Iulian Antonescu" Bacău și alte cinci urne de la Muzeul de Istorie din Roman. Deși la baza articolului nostru este un număr redus de urne (cu resturi osteologice), tindem să credem că rezultatele obținute pot constitui un reper important pentru viitoarele studii realizate de arheologi, istorici și antropologi.

Primele semnalări ale necropolei și amplasarea acesteia în contextul descoperirilor funerare de la confluența râurilor Siret și Moldova

Situl arheologic de la Moldoveni, punctul *Dealul Gabăra* a fost descoperit întâmplător, cu prilejul arăturilor de toamnă, când a fost găsită prima urnă de incinerație. Până în momentul demarării cercetărilor arheologice (din anul 1957), descoperiri ceramice mai fuseseră semnalate încă din anul 1953 de profesorii Ioan Teștiban și Constantin Ciocan. Ca urmare a rezultatelor obținute de aceștia, Anton Nițu și Neculai Zaharia au efectuat o cercetare de suprafață (1955), cu scopul

[4] Situl este cunoscut în literatura de specialitate sub denumirea de Gabăra-Porcești, deși Gabăra este dealul pe care se află situată necropola.

[5] Ne referim la Muzeul de Istorie din Bacău și Muzeul de Istorie din Roman; cea mai mare parte dintre urnele și inventarul funerar a revenit muzeului din Bacău, care a finanțat desfășurarea săpăturilor arheologice.

https://biblioteca-digitala.ro

verificării acestor informații (Zaharia, Petrescu-Dîmbovița, Zaharia 1970, p. 293, nr.crt. 250 a., 604, Pl. CCXXVIII/12a-b). Un an mai târziu, prof. univ. dr. Mircea Petrescu-Dîmbovița descoperea în zonă un cuptor de redus minereuri, ce avea să fie cercetat mai târziu de arheologul Vasile Ursachi (Ursachi 2015, p. 5-15).

Așa cum menționam anterior, primele semne cu privire la existența unei posibile necropole în acest punct au apărut în anul 1957, când la Muzeul de Istorie din Roman, directorului Vasile Ursachi i-a fost adusă o urnă din lut cu resturi osteologice incinerate. După efectuarea unei periegheze, în zona descoperirii urnei au fost demarate cercetări arheologice (organizate de cele două instituții amintite) în necropola „dacilor liberi" din satul Porcești/Moldoveni, ultimul situat în perimetrul „triunghiular" al satelor Secuieni-Hociungi-Hârlești (**Pl. I/1**).

Cimitirul din secolele II-III d. Hr. este amplasat pe terasa inferioară de pe malul drept al râului Siret, la aproximativ 2 km est de satul Moldoveni și la circa 1 km de calea ferată Roman-Bacău (pentru localizarea sitului a se vedea Hânceanu, Simalcsik 2021, p. 321, Pl. 1). Descoperirea și investigarea acestei necropole era un început promițător în vederea cunoașterii modalităților de înmormântare practicate de comunitățile „dacilor liberi" din acest areal. Ulterior, în perioada anilor 1960-1990 s-au descoperit și cercetat și alte cimitire încadrate în segmentul cronologic aferent secolelor II-III d. Hr., amplasate pe terasa Siretului sau la confluența dintre Siret și Moldova (**Pl. I/2**), dar și în alte locuri de pe actualul teritoriu al Moldovei.

Scurt istoric al cercetărilor și rezultatelor arheologice și antropologice[6]

Din colectivul de cercetare, condus în teren de Vasile Ursachi și Iulian Antonescu, făceau parte Minodora Ursachi și Ioan Teștiban (1957), cărora li s-au alăturat, un an mai târziu, Viorel Căpitanu și Constantin Buzdugan. Îndrumătorul științific desemnat de Academia Română a fost Vladimir Dumitrescu, de la Institutul de Arheologie București (în prezent, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" București). Cercetările arheologice s-au desfășurat între anii 1957-1959, însă au fost valorificate parțial doar rezultatele din primele două campanii (1957 și 1958) (Antonescu 1959, p. 473-485; Antonescu 1961, p. 449-459) (**Pl. II**).

Săpăturile sistematice efectuate în necropolă nu au cercetat în integralitate situl, însă au permis descoperirea unui număr apreciabil de morminte, atât de incinerație

[6] În text s-au folosit următoarele prescurtări: c. – carou, CMIAB – Complexul Muzeal „Iulian Antonescu" Bacău, CMNN – Complexul Muzeal Național Neamț, d – diametru, db – diametru bază, dg – diametru gură, dmax – diametru maxim, dr. – dreapta, dt – diametru toartă, f.nr.inv. – fără număr de inventar, g – greutate, gr – grosime, Gr. – groapă, h – înălțime, inv. – inventar, l – lungime, la – lățime, la.t – lățime toartă, M – mormânt, MIR – Muzeul de Istorie din Roman, nr.crt. – număr curent, S – șanț, stg. – stânga.

https://biblioteca-digitala.ro

(estimat inițial ca fiind 64), cât și de inhumație (35)[7]. Ultimele au fost numerotate distinct, pornind de la numărul 200 până la numărul 235.

În anul 1957 s-a găsit întâmplător un mormânt de incinerație. Ulterior, casetele (notate 1-2) și șanțurile de sondaj trasate (numerotate 3-4) au permis descoperirea unui număr de 11 morminte de incinerație și două de inhumație. Dintre toate descoperirile funerare, doar mormintele de incinerație M.3 și M.7 sunt duble. Mormintele de incinerație erau dispuse pe șiruri. Adâncimea lor variază între 0,50-1,20 m. În unele urne, la baza acestora, s-au descoperit oase de origine animală, depuse odată cu resturile de cremație ale indivizilor. Suntem de părere că acestea reprezintă resturile osteologice de la ofrandele depuse odată cu arderea rugului funerar. Majoritatea incinerațiilor erau depuși în urne acoperite cu capac, însă nu lipsesc nici mormintele cu oase depuse direct în groapă. Urnele erau lucrate la mână (vase borcan), iar o parte dintre acestea ornamentate cu brâuri alveolate. Altele erau lucrate la roată, cum ar fi vase bitronconice, acoperite sau nu. Alături de urne s-au găsit și fragmente de amfore (torți și gâturi). Mormintele de inhumație aveau scheletele în *decubit dorsal* cu mâinile pe lângă corp și orientate diferit. Cei înhumați erau copii (32 din 33 de cazuri), cu vârste cuprinse între 1-11 ani (22 de schelete cu vârste între 1-6 ani). Unele morminte de inhumație se aflau în gropi simple protejate cu lespezi din piatră.

În campania următoare (din anul 1958) s-au descoperit mai multe morminte de incinerație, numărul lor ajungând la 64, iar al celor de inhumație, la 17 (după Antonescu 1961 sau 62 de incinerație și 36 de inhumație după Ursachi 1968). Din analiza antropologică efectuată doar pe scheletele mormintelor de inhumație (fără M.217 și M.225), publicată în anul 1969 de cercetătorii de la Institutul de Antropologie din Iași, rezultă un număr final de 35 de morminte (dintr-un total de 98, restul de **63** fiind de incinerație, Necrasov, Botezatu 1969, p. 203-210; Necrasov *et alii* 1969, p. 7-11)[8]. În articolul referitor la săpăturile din anul 1957, autorul săpăturilor descrie 11 morminte, iar în cel privind cercetările din anul 1958 amintește 13 morminte pentru respectiva campanie (Antonescu 1959, p. 477-479;

[7] Descoperirile au fost publicate selectiv de I. Antonescu, dar nu sub forma unei monografii, așa cum poate ar fi impus-o rezultatele și importanța necropolei dacilor liberi, fiind printre primele cercetate în Moldova. Pentru alte informații, a se consulta cele două articole: Antonescu 1959; Antonescu 1961. Ulterior, menționi au fost incluse și în alte publicații: Bichir 1961a, p. 253-271, Fig. 1/4; Bichir 1961b, p. 294, Fig. 4/1; Ursachi 1968, p. 112-117, Fig. 2/2, 5-7; 3/1; Bichir 1973, p. 355, Pl. CXXXIX/1; Ursachi 1978, p. 157, nr.crt. 67; Ioniță 1982, p. 52-85, Fig. 13/1; Fig. 17/5; Cucoș 1992, p. 35 (32.1.a.); Mitrea 1998, p. 20; Ciubotaru 2005, p. 110, nr.crt. 110, Fig. 47, specifică un număr total diferit de morminte (62 de incinerație și 39 de inhumație) față de cifrele date de autorii săpăturilor. Recent, cimitirul a fost integrat într-o sinteză a descoperirilor dacice din județul Neamț; pentru detalii vezi Hânceanu 2019, p. 258-259 (nota 94), p. 270-272, Harta și Pl. I-II.

[8] *Optăm pentru această variantă finală a numărului total de morminte de incinerație*, întrucât în registrul de inventar al Muzeului de Istorie din Roman apare înregistrată ca ultimă urnă cea din mormântul M.63.

https://biblioteca-digitala.ro

Antonescu 1961, p. 449). Probabil această confuzie a derivat din numărul total al urnelor (13); în mormântul M.7 (dublu) erau două urne, iar în șanțul 3, care nu apare în planul necropolei (Antonescu 1959, p. 476, Fig. 2), s-a descoperit prima urnă din săpătură a cimitirului[9] (Antonescu 1959, p. 475).

Inventarul funerar este consistent doar în cazul mormintelor de incinerație M.1 și M.36. În privința cronologiei necropolei, au existat unele diferențe, inițial s-a considerat că aceasta se încadrează perioadei secolelor III-IV d. Hr. (Antonescu 1959, p. 475, 482), iar târziu, intervalul a fost extins în veacurile II-IV d. Hr. (Antonescu 1961, p. 448, inclusiv nota 2). Ulterior, conform ceramicii de import, specifică secolului II d. Hr. și a celor două fibule din bronz cu arc în arbaletă și piciorul întors, ori după exemplarul cu placă, caracteristice secolului III d. Hr., limita datării a fost restrânsă de autorii cercetărilor la intervalul secolelor II-III d. Hr. (problematică reluată și în câteva lucrări cu tematică similară; a se vedea Ioniță 1982; Ignat 1999; Spânu 2019).

Săpături arheologice au avut loc pe cuprinsul necropolei și în anul 1959 (idee susținută și de analiza antropologică, Necrasov *et alii* 1969, p. 7), însă cu rezultate nepublicate. Începând cu anul 1960 s-au desfășurat investigații în preajma necropolei, la Aldești-Secueni, în cele două puncte cunoscute în literatura de specialitate sub numele de *Aldești 1*, cu descoperiri neo-eneolitice și *Aldești 2*, cu descoperiri dacice și medievale (Ursachi 1968, p. 140-146).

***

Materialul osteologic uman descoperit în mormintele de inhumație de la Moldoveni, punctul *Dealul Gabăra* (com. Moldoveni/fost Porcești, jud. Neamț) a fost analizat de antropologii Olga Necrasov și Dan Botezatu. În anul 1969, datele antropologice pentru 33 de schelete aflate în mormintele de inhumație, numerotate de la 200 la 235 (fără mormintele 217 și 225), au fost publicate în revista *Carpica* (Necrasov, Botezatu 1969). Dintre cele 33 de schelete analizate antropologic, 32 aparțin unor sub-adulți cu vârste biologice sub 11 ani și doar unul este al unui adult (Necrasov, Botezatu 1969, p. 203). Sub îndrumarea Olgăi Necrasov, studiul este reluat în același an, de această dată comparativ, fiind discutate și datele antropologice privind necropola de la Săbăoani I (jud. Neamț). Rezultatele celui de-al doilea studiu sunt publicate în revista *Studii și Cercetări de Antropologie* (Necrasov *et alii* 1969).

Resturile scheletice aflate în cele 63 de morminte de incinerație cercetate pe cuprinsul necropolei de la Moldoveni-*Dealul Gabăra* nu au beneficiat de atenția antropologilor. Credem că mare parte din conținutul urnelor s-a rătăcit ori pierdut

[9] A nu se confunda cu urna adusă în anul 1957 la muzeu, găsită cu prilejul arăturii.

https://biblioteca-digitala.ro

prin depozitele institutelor de specialitate de la Iași și București. Doar o mică parte s-a păstrat până în prezent, așa cum am menționat în partea introductivă, în vasele-urnă din fondurile Muzeului de Istorie din Roman și Complexului Muzeal „Iulian Antonescu" din Bacău. Astfel, după mai bine de 50 de ani de la publicarea primelor date antropologice pentru necropola de la Moldoveni/Porcești-*Dealul Gabăra*, conținutul a șase urne păstrate cu grijă în fondurile expoziționale ale acestor două instituții muzeale beneficiază de analiză antropologică. Ne referim la urnele din mormintele M.1, M.4, M.6, M.20, M.36 și M.63.

Menționăm că urna din M.36, cu tot conținutul său și contextul arheologic, a fost prima analizată interdisciplinar. Fiind o descoperire cu totul excepțională, a fost publicată separat, în anul 2021, de arheologul George-Dan Hânceanu și antropologul Angela Simalcsik, în *Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare* (Hânceanu, Simalcsik 2021).

Repartiția mormintelor în contextul săpăturilor arheologice

Majoritatea mormintelor de incinerație din campania anului 1957 au fost descoperite cu prilejul deschiderii Șanțului IV (notat S.4, de 6,00 m lungime × 2,50 m lățime), orientat nord/nord-est – sud/sud-vest, fiind situate între 0,60 m și 0,90 m adâncime. Pentru următoarea campanie, cea din anul 1958, cele mai multe morminte de incinerație au fost investigate prin deschiderea perimetrelor I și III, de lângă Șanțurile 2, 4 și 8 (notate S.2, S.4 și S.8), de dimensiuni diferite și cu adâncimi cuprinse între 0,50 m și 1,20 m.

Urnele descoperite pe șantierul arheologic din punctul *Dealul Gabăra*, care păstrau și resturile de incinerație, aparțin mormintelor M.1, M.4, M.6 (din campania anului 1957), M.20, M.36 și M.63 (din campania anului 1958)[10]. Unele prezintă un inventar funerar însemnat, precum în cazul mormintelor M.1 și M.36, ultimul fiind deja valorificat prin publicare (Hânceanu, Simalcsik 2021). Prin urmare, doar cinci morminte vor constitui grupul tematicii propuse, la cel publicat referindu-ne pe scurt.

Pe lângă descrierea urnelor și inventarului, am urmărit să stabilim câteva asocieri între defunct și piesele funerare, care să ilustreze legătura acestuia cu lumea în care a trăit și implicit cu cei care l-au înmormântat (posibile rude, membri ai comunității). În vederea celor enunțate, un rol important îl au informațiile expertizei antropologice, care, pe lângă determinarea sexului și stabilirea vârstei, pot sugera (în unele cazuri), în corelare cu artefactele, statutul social al celui înmormântat.

[10] Cinci dintre ele aparțin colecției MIR-CMNN și una (M.6) este din patrimoniul CMIAB.

https://biblioteca-digitala.ro

Metode de analiză antropologică

Prima etapă a analizei resturilor de incinerație din cele șase urne a fost curățarea (prin metoda uscată), categorisirea și repartizarea dimensională a fragmentelor scheletice. Unitatea de măsură folosită a fost milimetrul (mm), iar repartiția s-a făcut astfel: fragmente de dimensiuni mari (peste 10 mm), medii (între 5 și 10 mm), mici (între 2 și 5 mm) și foarte mici (sub 2 mm). A urmat identificarea dublurilor anatomice și stabilirea lateralității elementelor scheletice pare, pentru a decela eventuala prezență a mai multor indivizi într-o probă/urnă. Gradul de reprezentare s-a estimat astfel: schelet slab reprezentat – sub 25% dintre elementele scheletice prezente; parțial reprezentat – 25-75%; bine reprezentat – peste 75%.

Vârsta biologică în momentul decesului pentru sub-adulți (0-20 ani) s-a estimat prin analiza etapei de erupție dentară, gradului de fuziune a epifizelor la diafize și dimensiunii unor elemente craniene și apendiculare (Maresh 1955; McKinley, Roberts 1993; Scheuer, Black 2000; Schaefer, Black, Scheuer 2009). În cazul adulților (20-x ani), vârsta biologică s-a determinat după grosimea tăbliei calotei craniene (Holck 1997-2008, p. 66, Fig. 10), gradul de obliterare a suturilor craniene și modificările țesutului spongios din epifizele oaselor lungi (McKinley, Roberts 1993; Buikstra, Ubelaker 1994). Pentru determinarea sexului, am urmărit reliefarea inserțiilor musculare, gradul de robusticitate a osaturii și grosimea peretelui osos cranian și postcranian (Wahl 1996). S-au prelevat datele metrice și observațiile morfoscopice de pe fiecare fragment determinabil osos sau dentar (Bondioli, Formenti, Salvadei 1994; McKinley 2004; Brickley, McKinley 2004; Schmidt, Symes 2008; Ubelaker 2009).

Dintre indicatorii arderii, am analizat gradul și intensitatea de incinerare și temperatura combustiei. Pentru resturile osoase am utilizat scara Red-Green-Blue (R.G.B.), formată din 12 trepte coloristice/termice ale periostului sau laminelor craniene, de la os neincinerat până la os puternic calcinat (Walker, Miller, Rickman 2008; Devlin, Hermann 2008). Pentru resturile dentare am apelat la scara coloristică a suprafeței rădăcinilor dentare, în funcție de temperatura și durata de expunere la foc (Sandholzer 2015, p. 374). S-au mai urmărit: textura suprafeței osoase, modelul de fisurare/fracturare termică a peretelui osos, prezența/absența etapei *placare în alb*, contorsionării, contracției, deformării, delaminării și sunetului metalic (Shipman 1984; Guillon 1986; Symes *et alii* 2012).

În final, s-a dedus starea osului în momentul incinerării: a) *verde/proaspătă*, adică os acoperit cu mușchi și tegumente și cu canalul medular plin, provenit de la defunct incinerat fie *in vivo*, fie imediat *postmortem*; b) *uscată/veche*, adică os deshidratat, cu puține elemente organice, fără țesut muscular și fără măduvă, resturi scheletice incinerate *postmortem*, care au trecut de procesul natural de descompunere a țesuturilor moi (Wells 1960; Thurman, Willmore 1981; Shipman 1984; Buikstra, Swegle 1989; Whyte 2001; Symes *et alii* 2012).

https://biblioteca-digitala.ro

Descrierea urnelor și conținutului acestora

Dintre cele șase morminte de incinerație, două (M.1 și M.36) dispun de un inventar funerar impresionant, care a impus completări cu piese și informații comparativ cu datele emise la momentul descoperirii.

Mormântul de incinerație M.1/1957 (Antonescu 1959, p. 477, 479-481, Fig. 4/3; Fig. 5/1-6; Fig. 6/1-8) în urnă (inv. 6.899), descoperit la 0,76 m adâncime (șanțul S.4, c. 1-2, Gr. 1) (**Pl. III/1**), are vasul lucrat la roată, dintr-o pastă fină, de culoare cărămizie. Acesta are formă bitronconică cu buza evazată plat, gâtul larg, scurt, prevăzut cu o dungă în relief, corpul bombat în partea inferioară și baza inelară. În partea inferioară are incizii pe corp (efectuate după ardere), iar baza este parțial crestată (anterior arderii) (**Pl. IV/1-1b; Pl. V/2**). Dimensiuni: h – 250 mm; dg – 225 mm; dmax – 240 mm; db – 98 mm. Vasul (o variantă la roată a vasului borcan) a fost spart în zona gurii și a gâtului (ulterior restaurat), iar o parte dintre fragmente, împreună cu cele ale unui castron, fiind căzute în interior. Urna era acoperită de un castron (inv. 25), reutilizat drept capac (Antonescu 1959, p. 477, Fig. 4/1). Acesta este modelat la roată, din pastă fină, de culoare cărămiziu-maronie, de formă tronconică, prevăzută cu o buza dreaptă, gâtul canelat și baza inelară. Păstrează din angoba lucioasă și din decorul liniar lustruit pe corp, inclusiv mici incizii similare celor de pe urnă (**Pl. IV/2-2b; Pl. V/3**). Dimensiuni: h – 65-80 mm (este deformat din vechime); dg – 175 mm; db – 70 mm. *Inventar funerar:* urna conținea unele dintre cele mai consistente și interesante piese de podoabă și vestimentație[11]:

1. ***Obiecte de podoabă***

1.1. *Cercei* din argint-aurit, filigranați. Dintre cei patru, doar trei s-au păstrat parțial, iar câteva fragmente sunt de la un alt exemplar (inv. 12.837). Piesele au veriga de închidere semiovală, plată, iar pe corp dispun de motive decorative geometrice (cercuri, ove)[12] și de granule (inv. 366, 389, 425) (**Pl. VI/4-7a; Pl. VII/6-8**). Dimensiuni: l – 22 mm, la – între 8-10 mm, gr – 1 mm, g – 1,36 g (inv. 366); l – 17 mm, la – 8 mm, gr – 1 mm, g – 0,62 g (inv. 389); l – 18 mm, la – 10mm, gr – 1mm, g – 0,93 g (inv. 425). Analogii am găsit în necropolele de la Poienești – M.36, M.55, M.66, M.327 (Vulpe 1953, p. 323, 330-331, 405, Fig. 121/3; Fig. 137; Fig. 138; Fig. 319; Spânu 2019, p. 117-118, 123-124, Pl. 3/3; Pl. 5/5-6; Pl. 7/2; Pl. 22/4) și Văleni – M.296, M.574 (Ioniță, Ursachi 1988, p. 134, 150, Fig. 32/47, 50; Fig. 48/36).

[11] O parte din inventar nu a fost valorificată în articol, motiv pentru care a fost adăugată cu acest prilej (cercel fragmentar din argint-aurit, filigranat – inv. 425, mărgică din coral – inv. 478, pandantiv din fier – inv. 12.844, brățară din bronz – inv. 6.895, fibula fragmentară din fier – inv. 12.836, gaică din fier – inv. 12.838 și un obiect din fier cu funcționalitate necunoscută – inv. 12.835). Alte obiecte, menționate în scris, nu sunt ilustrate de autorul săpăturilor și nu au fost găsite.

[12] Unul dintre cercei este considerat eronat broșă; vezi Antonescu 1959, p. 477, 481, Fig. 6/5.

https://biblioteca-digitala.ro

1.2. *Mărgele* din materiale variate, unele cu porțiuni topite, de forme și culori diferite[13]. Putem semnala o *mărgică din sticlă*, cu aspect de „ploscă", de culoare albă (inv. 388) (**Pl. VI/11; Pl. VII/14**). Dimensiuni: l – 20 mm, la – între 6-12 mm, gr – 2 mm, g – 1,69 g. Adăugăm o *mărgică din coral*, de formă plată, alungită (inv. 378) (**Pl. VI/10; Pl. VII/11**). Dimensiuni: l – 17 mm, la – 6 mm, gr – 2 mm, g – 0,70 g. Mărgele similare s-au descoperit în cimitirele de la Poienești – M.36, M.53, M.55, M.230 (Vulpe 1953, p. 323, 329, 333, 377, Fig. 121/2; Fig. 134/3, 6; Fig. 141; Fig. 250; Spânu 2019, p. 117-118, 121, Pl. 3/4; Pl. 4/4-5; Pl. 5/11; Pl. 15/10), Văleni – M.296 (Ioniță, Ursachi 1988, p. 134, Fig. 32/32-37) și Săbăoani II – M.139 (Ursachi 2010a, p. 335, Pl. 103/2).

1.3. *Pandantive* din materiale și de forme variate. Un *pandantiv-căldărușă* din fier, care are corpul rectangular și baza rotunjită. Toarta nu s-a păstrat (**Pl. VII/3**). Dimensiuni: h – 30 mm, d – 22 mm. Piese similare au fost descoperite în necropolele de la Poienești – M.55, M.71 (Vulpe 1953, p. 331, 342, Fig. 139/1; Fig. 156/2; Spânu 2019, p. 118-119, Pl. 5/8; Pl. 8/6), Podeni-M.10 (Ignat 1999, p. 165, Pl. 3/2, 3) și Zvorâștea (jud. Suceava) – M.13, M.81, M.89 (Ignat 1999, p. 170, 180-181, Pl. 8/3-5; Pl. 18/2; Pl. 19/3). În privința metalelor comune, cele din fier sunt mai des întâlnite, pe când piesele din bronz sunt descoperite mai rar[14].

Pe lângă artefactul descris, semnalăm alte trei *pandantive* diferite, două din bronz și unul din fier. Primul este lucrat manual dintr-o plăcuță din bronz, decupată sub formă de „cardium", agățată de o sârmă torsionată și finalizată cu verigă (**Pl. VII/17**). Al doilea, tot din bronz, este circular la interior și ușor romboidal la exterior, cu marginile accentuate granulat (inv. 365) (**Pl. VI/9-9a; Pl. VII/13**). Dimensiuni: d – 10 mm; gr – între 2-4 mm, g – 3,80 g. Acest pandantiv este asemănător cu cel din M.66 de la Poienești (Spânu 2019, p. 118, Pl. 7/8). Ultimul pandantiv este lucrat manual, dintr-o bandă din fier, circulară în secțiune, îngustă, răsucită sferic și finalizată cu o verigă de prindere (inv. 12.844) (**Pl. VI/8-8a; Pl. VII/10**). Pe corp are urme de lipitură de culoare roșie, probabil de la o altă piesă, componentă ori din asociere. Dimensiuni: h – 12 mm, d_{corp} – 7 mm, gr – 1 mm, $d_{verigă}$ – 2 mm, g – 0,42 g.

1.4. *Amuletă de colier / brățară* formată dintr-o mărgică din os, neuniformă, perforată central și prinsă cu verigă din bronz, care are capetele înfășurate (**Pl. VII/15**). Dimensiuni: l – 20 mm, gr – 1 mm (verigă), l – 30 mm, la – 13 mm (mărgică). O modalitate asemănătoare de prindere, dar cu o verigă mai mare,

[13] În articol, autorul săpăturilor menționează și mărgele din calcedonie, lut, sticlă roșie (neilustrate), dar care nu au fost găsite în colecția MIR; însă, în colecția muzeului băcăuan se află unele dintre piesele metalice; pentru detalii consultă Antonescu 1959, p. 477, Fig. 5/3-5; Fig. 6/2, 7).

[14] Pentru interpretări legate de proveniență, răspândire, datare și funcționalitate, consultă Hânceanu, Simalcsik 2021, p. 305-307.

https://biblioteca-digitala.ro

poate fi observată la piesa din os a mormântului M.250 de la Poienești (jud. Vaslui) (Vulpe 1953, p. 384, Fig. 269/1), care aparține unei brățări.

1.5. *Brățări*, trei din bronz și una din fier[15], confecționate manual, dintr-o bară circulară în secțiune (îngustă ori groasă) și cu capetele terminate sub forma unei verigi și a unui cârlig. La trei dintre ele, la capetele brățărilor, lângă sistemul de prindere, sunt fire înfășurate. *Prima* (inv. 7.061) (**Pl. VI/13-13a; Pl. VII/2**) este confecționată manual, din sârmă subțire din bronz, rectangulară în secțiune, cu capetele petrecute și înfășurate sub forma unor spirale, finalizate cu un cârlig și verigă (Antonescu 1959, p. 477, 480, fig. 5.2). Dimensiuni: d – 60 mm, gr – 2 mm, g – 6,06 g. *A doua* (inv. 10.977) (**Pl. VI/14; Pl. VII/1**) este confecționată din sârmă subțire din fier, dreptunghiulară în secțiune, cu capetele petrecute și înfășurate sub forma unor spirale, terminate cu un cârlig și o verigă, sub forma unui „ochi" de prindere. De această piesă se află agățat un *inel*, tot din fier, rectangular în secțiune și lucrat asemănător brățării cu spirale, ornamentul fiind constituit din două volute unite (Antonescu 1959, p. 477, 480, fig. 5.1). Dimensiuni: d – 65 mm, gr – 4 mm, g – 7,84 g (brățară) și d – 24 mm, gr – 2 mm, g – 2,91 g (inel). *A treia* (**Pl. VII/16**) are sârma cu aspect neîngrijit, rectangulară în secțiune, cu capetele petrecute și înfășurate sub forma unor spirale, terminate cu cârlig și verigă (Antonescu 1959, p. 477, 481, fig. 6/1). *Ultima brățară*[16] este din bronz (inv. 6.895) (**Pl. VI/15**), confecționată tot manual, dintr-o bară circulară în secțiune, cu capetele finalizate cu cârlig și verigă. Pe lângă sistemul de închidere prezintă și fire înfășurate. Dimensiuni: d – 82 mm, gr – 2 mm, g – 3,84 g. Este diferită ca tip față de celelalte trei. Deși are cel mai mare diametru, dificultatea de realizare este scăzută.

Brățările simple, fără volute, își găsesc analogii în necropolele de la Văleni – M.10 (Ioniță, Ursachi 1988, p. 155, Fig. 53/34) și Săbăoani II – M.105 (Ursachi 2010a, p. 304, 329, Pl. 72/9; Pl. 97/6), celelalte, cu volute, fiind mai rar descoperite.

1.6. *Inel* din bronz (inv. 5.514), de tip verigă, prelucrat manual (**Pl. VI/12; Pl. VII/12**). Dimensiuni: d – 16 mm, gr – 2 mm, g – 3,51 g. Un astfel de artefact a fost descoperit în mormântul M.94 de la Săbăoani I (Ursachi 2010a, p. 258, 277, Pl. 26/11; Pl. 45/2).

2. ***Accesorii vestimentare***

2.1. *Fibule*, în număr de trei, lucrate din fier sau bronz.

Prima este din fier cu arc semicircular și resort arbaletă, cu piciorul lung prevăzut cu o portagrafă fixă, îngustă și alungită (l – 55 mm) (**Pl. VII/5**). Seamănă cu exemplarele de la Poienești – M.320 (Vulpe 1953, p. 402, Fig. 310; Spânu 2019,

[15] Dintre acestea, în articol sunt ilustrate doar trei; vezi, Antonescu 1959, p. 477, Fig. 5/1, 2; Fig. 6/1. A patra a fost adăugată acum.

[16] Neilustrată de Antonescu în articolul publicat în anul 1959.

https://biblioteca-digitala.ro

p. 123, Pl. 21/3) și Izvoare-Bahna (jud. Neamț) – M.15 (Ursachi 2010b, p. 47, 75, Pl. XVIII/1; Pl. XLVI/4). Încă din primul sfert al secolului al XX-lea avem la dispoziție o tipologie (pe grupe și tipuri) care se referă și la aceste fibule (*Almgren VI, 1* și *VI, 2*); denumită ulterior după numele autorului (pentru tipologii, vezi Almgren 1923). Acest tip de fibulă, provincial romană, poate fi comparat cu exemplarele din Europa centrală care au placă fixă (vezi Schulze 1977). Printre altele, o discuție interesantă în privința acestor fibule o găsim și la I. Ioniță (Ioniță 1986, p. 295-351; Ioniță 1992, p. 77-90; Ioniță 1998, p. 231-240). Recent, cele mai multe dintre aceste fibule din spațiul est-carpatic au fost incluse într-o lucrare de sinteză (Croitoru 2011, p. 596, Map. 21-siturile cu fibule).

A doua *fibulă* este din bronz cu arc semicircular, puternic profilat și prevăzut cu un singur resort. Piciorul este prevăzut cu o portagrafă fixă, lată, scundă (l – 36 mm) (**Pl. VII/4**). Astfel de exemplare sunt cunoscute în inventarele cimitirelor din secolul al III-lea d. Hr. Similitudini menționăm la Poienești – M.254, M.279, M.288 (Vulpe 1953, p. 389, 398, 395, Fig. 277/4; Fig. 292/2; Fig. 300/3; Spânu 2019, p. 122-123, Pl. 18/3; Pl. 19/3; Pl. 20/3), Izvoare-Bahna – M.23 (Ursachi 2010b, p. 56, 75, Pl. XXVII/1, 2; Pl. XLVI/10) și Săbăoani II – M.44 (Ursachi 2010a, p. 288, Pl. 56/9). Acest tip de fibulă provincial romană, puternic profilată, corespunde tipurilor 6-7 potrivit unei cunoscute tipologii (Cociș 2004, p. 42-45). Piese similare sunt întâlnite și în inventarele mormintelor sarmatice (Bobi 1987, p. 333-341; Bichir 1993, p. 140, 144, Fig. 4; 6; Cociș, Bârcă 2013, p. 161-175; Bârcă 2014, p. 115-117; Hellström 2018, p. 68-70).

A treia și ultima *fibulă* are piciorul scurt, din fier și cu resortul din bronz. S-a păstrat în stare fragmentară (inv. 12.836) (**Pl. VI/16**). Starea de conservare nu permite prea multe legături și interpretări. Dimensiuni: l_{picior} – 35 mm, l_{resort} – 12 mm, gr – 2 mm, g – 2,28 g. Piesa seamănă cu cea din inventarul mormântului M.10 de la Izvoare-Bahna (Ursachi 2010b, p. 40, 74, Pl. XI/2; Pl. XLV/4).

2.2. *Gaică* din fier, confecționată manual, compusă dintr-un cârlig în două brațe, sub forma literei U și o verigă cu capetele răsucite (inv. 12.838) (**Pl. VI/17-18; Pl. VII/9**). Dimensiuni: l – 7 mm, d – 6 mm, gr – 1 mm, g – 0,15 g (cârlig) și l – 1 mm, d – 3 mm, gr – 1 mm, g – 0,17 g (verigă).

Pe lângă piesele descrise, a fost găsit și un *obiect din fier*, fragmentar, plat, cu o funcționalitate necunoscută (**Pl. VI/19**).

Întregi sau fragmentare, cele 20 de obiecte de inventar din categorii și metale variate, care sunt podoabe (patru cercei de două tipuri diferite, patru pandantive diferite, patru brățări de două tipuri diferite, o amuletă, două mărgele[17], un inel) și

[17] Potrivit autorului, numărul mărgelelor este mai mare (exceptându-le pe cele două descrise), însă nu este specificat, doar semnalează materia primă.

https://biblioteca-digitala.ro

accesorii vestimentare (trei fibule și o gaică) argumentează importanța persoanei incinerate pentru rude și apropiați, aspect susținut și de datele antropologice.

Date antropologice

Starea de conservare: bună.

Gradul de reprezentare: schelet foarte bine reprezentat, aproximativ complet; peste 75% dintre componente prezente, din toate segmentele scheletului, inclusiv dentiție.

Atribuirea individuală: un singur individ; sex feminin; 20-30 de ani (adult tânăr).

Caracteristici generale: greutate totală – 1400 g; grad de fragmentare moderat spre accentuat; nr. de resturi – de ordinul miilor; resturi foarte mici > mici > medii > mari (**Pl. VIII/1**); cel mai mare fragment din neurocraniu are 53 × 32 mm (parietal); cel mai mare fragment diafizar are 83 mm lungime (femur); cel mai mare fragment spongios are 40 × 32 mm (coxal, suprafața auriculară); rotula are 40 × 32 × 17 mm; grosimea 1a – 6-7 mm, grosimea 2 – 6-7 mm, grosimea 3c – 5-6 mm, grosimea 4 – 2-3 mm; dentiție izolată – șase dinți monoradiculari (unul conservat în alveolă), doi molari triradiculari, un molar biradicular și o coroană incompletă a unui molar (**Pl. VIII/5-6**); suturi craniene neobliterate; suprafață auriculară fără degenerare.

Date paleopatologice: alveole dentare poroase (probabil parodontoză precoce) (**Pl. VIII/4**); hiperostoză porotică (*cribra cranii*) pe câteva fragmente provenite din occipital (**Pl. VIII/3**) și regiunea posterioară a parietalelor, inactivă în momentul decesului; modificări/reacții periosteale pe câteva fragmente provenite din diafizele tibiilor (**Pl. IX/6**), inactive în momentul decesului.

Caracteristicile arderii: rădăcini dentare (marmorate) – 700-800°C (**Pl. VIII/5-6**); frontal și parietale – 700-800°C (**Pl. VIII/2**); occipital – 500-600°C (**Pl. VIII/3**); resturi din mandibulă (alveole dentare și condili) – 700-800°C (**Pl. VIII/4**); arcuri vertebrale cervicale – 500-600°C (**Pl. VIII/7**); vertebre lombare și toracice (corpuri și arcuri) – 700-800°C (**Pl. VIII/8**); coaste și claviculă – 600-800°C; coxal – 700-800°C; epifize (proximale și distale) ale oaselor lungi și suprafețele de articulație ale acestora la centuri – 800-900°C; câteva resturi spongioase din femur – 900°C (**Pl. IX/2**); diafize ale oaselor lungi – 700-900°C; metacarpiene, metatarsiene și falange – 700°C; prezente: contorsionarea (foarte accentuată), deformarea, sunetul metalic, delaminarea, aşchierea și *placarea în alb* (**Pl. IX/1**); pe fragmentele craniene – fisuri superficiale, profunde și aleatorii, model reticular, dendritic (**Pl. VIII/2**); pe fragmentele diafizare – fisuri superficiale longitudinale, fisuri și fracturi curbilinii profunde, transversale, fisuri de tip *step*; pe fragmentele epifizare – fisuri reticulare, dendritice.

Date tafonomice: urme verzui pe două fragmente spongioase din epifiza proximală a unui humerus (**Pl. IX/3**), provenite de la obiectele metalice cu care

https://biblioteca-digitala.ro

au intrat în contact resturile scheletice; aderență de rugină pe suprafața medulară a unui fragment din diafiza unui femur (**Pl. IX/4**), provenită de la un obiect din fier; pigmentări cărămizii pe unele fragmente diafizare (**Pl. IX/5**), provenite, cel mai probabil, de la urna în care au fost depuse resturile.

Concluzii: defunct incinerat foarte repede după deces, probabil în poziție *decubit dorsal*; incinerare intensă (până la calcinare în unele regiuni scheletice), mai mult sau mai puțin completă, însă neuniformă, în atmosferă oxigenată, pe rug cu tiraj; schelet aflat în stare *verde* în momentul incinerării; temperatura la care a ajuns rugul în proximitatea scheletului – minim 500°C (la ceafă și gât), maxim 900°C (la bazin și coapse); presupunem prezența unui obiect destul de gros, fie purtat în regiunea cervicală în momentul incinerării, fie depus sub căpătâi (zonele cefei și gâtului au fost protejate de acest obiect, astfel încât au trecut ușor de etapa de carbonizare, fără a atinge temperaturi mai mari de 500-600°C).

Mormântul de incinerație M.4/1957[18] în urnă (inv. 19), descoperit la 0,76 m adâncime (șanțul S.4, c. 3, Gr. 3) (**Pl. III/2**), avea vasul spart în zona gurii, din cauza presiunii solului. Partea superioară era căzută în interior. Vasul de tip borcan, refolosit ca urnă, este lucrat la roată și are culoare cărămizie. Este bitronconic cu buza evazată, gâtul scurt, delimitat prin nervuri, corpul bombat și baza inelară (**Pl. IV/3; Pl. V/1**). Dimensiuni: h – 205 mm; dg – 172 mm; dmax – 190 mm; db – 80 mm. Urna nu avea capac. Printre resturile osteologice au fost găsite *două mici fragmente*, probabil dintr-un vas miniatural (bol, tăviță) lucrat la roată, de culoare cărămizie și cu urme de angobă roșie (**Pl. IV/4**). Dimensiuni: l – 30 mm, la – 35 mm. În studiul publicat anterior de I. Antonescu, mormântul M.4 nu apare ca având obiecte de inventar[19], însă în momentul analizei antropologice a resturilor de incinerație, printre acestea a fost găsită o *lamă de cuțit* din fier (**Pl. VI/20**). Dimensiuni: l – 55 mm, la – 10 mm, gr – 1 mm, g – 3,54 g.

Depunerea cuțitelor lângă defunct, pe rug, anterior incinerării, este una dintre practicile funerare cunoscute pentru cultura „dacilor liberi", aspect argumentat și în inventarul altor cimitire, așa cum este cel de la Poienești – M.83, M.279 (Vulpe

[18] Antonescu 1959, p. 476-478, Fig. 2, 3. Conform publicației amintite (informații și plan), mormântului M.4 i-a fost atribuită ca urnă un vas borcan modelat la mână, decorat cu un brâu alveolat. Pe de altă parte, urna din colecția MIR (care potrivit marcajului și a datelor din registrul de inventar aparține acestui mormânt) este un vas bitronconic lucrat la roată, diferit de cel care apare în publicație. Prin urmare, trimiterea din articol este o eroare a autorului săpăturilor, situație confirmată și de faptul că respectiva urnă aparține de fapt mormântului M.6 (conform marcajului și datelor din registrul de inventar al muzeului din Bacău). Eronat, este atribuită aceeași urnă mormântului M.5 într-o lucrare de sinteză (vezi Bichir 1973, p. 262, Pl. XLVI/2).

[19] Antonescu 1959, p. 478. Dacă luăm în calcul că urna atribuită acestui mormânt (de autorul menționat) este de fapt a mormântului M.6, informațiile din publicația semnalată nu mai sunt relevante.

https://biblioteca-digitala.ro

1953, p. 343, 395, Fig. 161/1; Fig. 292/1; Spânu 2019, p. 122-123, Pl. 19/4), Văleni – M.52, M.136, M.463, M.507 (Ioniță, Ursachi 1988, p. 123, 126, 144, 146, Fig. 21/19; Fig. 24/15; Fig. 42/34; Fig. 44/64) și Podeni (jud. Suceava) – M.4, M.7, M.9 (Ignat 1999, p. 164-165, Pl. 2/2; Pl. 3/2, 4).

Date antropologice

Starea de conservare: satisfăcătoare.

Gradul de reprezentare: schelet bine reprezentat; cca. 75% dintre componente prezente, din toate segmentele scheletului.

Atribuirea individuală: un singur individ; sex nedeterminabil; 8-12 ani (*infans II*, preadolescent).

Caracteristici generale: greutate totală – 390 g; grad de fragmentare moderat; nr. resturilor – de ordinul miilor; resturi mici > foarte mici > medii > mari (**Pl. X/1**); cel mai mare fragment din neurocraniu are 46 × 27 mm (parietal) (**Pl. X/2**); *pars basilaris* are 29 mm lățime; cel mai mare fragment costal are 37 × 8 mm; cel mai mare fragment diafizar are 38 × 14 mm (femur); cel mai mare fragment epifizar are 27 × 22 mm (humerus, proximal); schelet în curs de osificare; epifizele proximale și distale ale humerusului (**Pl. X/6**) și femurului (**Pl. X/7**) nu sunt fuzionate la diafize; epicondilul medial al humerusului este neosificat.

Caracteristicile arderii: resturi din occipital – 500-600°C (**Pl. X/3**); resturi din frontal și parietale – 600-700°C (**Pl. X/2**); resturi din coloana vertebrală – 500-700°C pentru arcuri (inclusiv *axis dens*) (**Pl. X/4**) și 800° pentru corpuri (**Pl. X/5**); resturi din coxal, clavicule și coaste – 500-600°C; rotule (**Pl. X/8**) și meta-epifizele oaselor lungi – 700-800°C (**Pl. X/6-7**); resturi din diafizele oaselor lungi ale membrelor – 700-800°C; resturi din palme și tălpi – 600-700°C; prezente contorsionarea, deformarea, sunetul metalic, delaminarea, așchierea și *placarea în alb*; pe fragmentele craniene – fisuri superficiale, profunde și aleatorii, model reticular, dendritic; pe fragmentele diafizare – fisuri superficiale longitudinale, fisuri și fracturi curbilinii profunde, transversale, fisuri de tip *step*; pe fragmentele epifizare – fisuri reticulare, dendritice; pe corpurile vertebrale – fisuri circulare.

Date tafonomice: aderențe de rugină și pigmentări cărămizii pe unele resturi craniene (**Pl. X/2**), cel mai probabil provenite de la obiectele cu care au intrat în contact resturile după combustie – din fier (lama de cuțit) și ceramice (urna).

Concluzii: defunct incinerat foarte repede după deces; incinerare mai puțin intensă, moderată, neuniformă, incompletă, în atmosferă oxigenată, probabil pe rug cu tiraj; schelet aflat în stare *verde* în momentul incinerării; temperatura la care a ajuns rugul în proximitatea scheletului – minim 500°C (la ceafă, gât, cutie toracică și bazin), maxim 800°C (la nivelul coloanei vertebrale, coapselor,

https://biblioteca-digitala.ro

gambelor, brațelor și antebrațelor); presupunem prezența unui obiect, pe care, cel mai probabil, se sprijinea capul și partea superioară a toracelui defunctului în momentul incinerării, regiuni care au fost protejate de foc, astfel încât au trecut ușor de etapa de carbonizare, fără a atinge temperaturi mai mari de 500°C.

Mormântul de incinerație M.6/1957[20] în urnă (inv. 945)[21], descoperit la 0,80 m adâncime (șanțul S.4, c. 3, Gr. 3) (**Pl. III/3**), avea recipientul spart în zona gurii, din cauza presiunii solului. Partea superioară era căzută în interior. Vasul borcan este modelat la mână, din pastă cu microprundișuri, cu aspect grosier, de culoare cărămizie. Acesta este de formă bitronconică și are buza evazată, gâtul lung, corpul bombat la mijloc și baza plată. Corpul a fost decorat cu brâu alveolar (**Pl. VI/2**). Dimensiuni: h – 290 mm; dg – 180 mm; dmax – 200 mm; db – 130 mm. Urna nu era acoperită, iar printre resturile osteologice a fost găsită o *toartă* ovală în secțiune, lucrată la roată, din pastă fină, de culoare cenușie (**Pl. VI/3**).

Date antropologice

Starea de conservare: satisfăcătoare.

Gradul de reprezentare: schelet parțial reprezentat; cca. 50% dintre componente prezente, din toate segmentele scheletului, inclusiv dentiție.

Atribuirea individuală: un singur individ; sex masculin; 20-30 de ani (adult tânăr).

Caracteristici generale: greutate totală – 318 g; grad de fragmentare accentuat; nr. resturilor – de ordinul sutelor; resturi mici > foarte mici > medii > mari (**Pl. XI/1**); cel mai mare fragment din neurocraniu are 29 × 29 mm (parietal); cel mai mare fragment spongios are 39 × 38 × 26 mm (femur, proximal); cel mai mare fragment diafizar are 60 × 15 mm (radius); grosimea 1a – 5 mm; grosimea 2 – 8-9 mm; grosimea 3c – 5 mm, grosimea 4 – 6 mm; dentiție izolată – un molar biradicular și un dinte monoradicular; sunt conservate unele alveole dentare mandibulare (**Pl. XI/4**); arcadă orbitară groasă, masivă, cu margine rotunjită, tipic masculină (**Pl. XI/2**); cap femural cu diametrul mare (**Pl. XI/6**).

Date paleopatologice: hiperostoză porotică (*cribra cranii*) pe unele fragmente parietale (**Pl. XI/3**), inactivă în momentul decesului.

Caracteristicile arderii: rădăcini dentare (marmorate) – 700°C (**Pl. XI/5**); neurocraniu – 700°C (**Pl. XI/3**); mandibulă – 700°C (**Pl. XI/4**); vertebre – 600-700°C; coaste – 800°C; centura pelviană și meta-epifizele oaselor lungi – 600°C

[20] Antonescu 1959, p. 478. Așa cum menționam și în nota anterioară, urna atribuită de autor mormântului M.4 este de fapt a mormântului M.6.

[21] Este singura urnă cu conținut osteologic dintre cele aflate în colecția CMIAB. O parte dintre urne au ajuns în anii '90 la Institutul de Antropologie din București pentru determinări antropologice – alte informații nu cunoaștem.

https://biblioteca-digitala.ro

(**Pl. XI/6-7**); diafizele oaselor lungi ale membrelor – 700-800°C (**Pl. XI/8**); prezente: contorsionarea, deformarea, sunetul metalic, delaminarea, așchierea și *placarea în alb*; pe fragmentele craniene – fisuri superficiale, profunde și aleatorii, model reticular, dendritic (**Pl. XI/3**); pe fragmentele diafizare – fisuri superficiale longitudinale, fisuri și fracturi curbilinii profunde, transversale, fisuri de tip *step* (**Pl. XI/8**); pe fragmentele epifizare – fisuri reticulare, dendritice.

Concluzii: defunct incinerat foarte repede după deces; incinerare intensă, neuniformă, incompletă, în atmosferă oxigenată, probabil pe rug cu tiraj; schelet aflat în stare *verde* în momentul incinerării; temperatura la care a ajuns rugul în proximitatea scheletului – minim 600°C (la nivelul coloanei vertebrale, bazinului, coatelor, umerilor, genunchilor și gleznelor), maxim 800°C (la nivelul cutiei toracice, coapselor, gambelor, brațelor și antebrațelor).

Mormântul de incinerație M.20/1958 (Antonescu 1961, Fig. 1 – planul săpăturilor, nepaginată; Ursachi 1968, p. 116, Fig. 3/3) în urnă (inv. 6.852) a fost descoperit la 0,90 m adâncime (în S.4, c. 1) (**Pl. II/6; Pl. III/4-4b**). Întreg, vasul era spart în partea superioară din cauza presiunii solului. Recipientul este bitronconic, lucrat la roată, din pastă fină, de culoare cenușie. Buza este plată, gâtul scurt are nervură circulară, corpul este bombat în partea superioară, iar baza este inelară. De gât sunt prinse două torți simetrice, semicirculare, ovale în secțiune și cu nervură centrală (**Pl. IV/5; Pl. V/5**). Dimensiuni: h – 275 mm; dg – 285 mm; dmax – 295 mm; dt – 35 mm; la.t – 40 mm; db – 125 mm. Capacul urnei (inv. 6.851) este întreg, modelat la roată, dintr-o pastă fină, de culoare cenușie. De dimensiune mare, obiectul are buza evazată plat și continuată cu prag de pliere, iar mânerul este mare, circular (sub forma unui buton), decorat cu cercuri concentrice (**Pl. IV/6-6a; Pl. V/4**). Dimensiuni: h – 130 mm; dg – 215 mm; $d_{mâner}$ – 95 mm. Potrivit uzurii, atât urna, cât și capacul au fost vase utilizate casnic și refolosite în scop funerar. *Nu are inventar funerar*. În pofida acestei stări de fapt, aspectul urnei și al capacului este unul deosebit. Prima este lucrată cu grijă, fără a fi deformată, iar capacul este elegant. În lipsa unor piese de inventar, urna poate să indice atenția și importanța pe care a acordat-o familia celui incinerat.

Date antropologice

Starea de conservare: satisfăcătoare.

Gradul de reprezentare: schelet parțial reprezentat; cca. 60% dintre componente prezente, din toate segmentele scheletului, inclusiv maxilarele și dentiție izolată.

Atribuirea individuală: un singur individ; sex masculin; 35-50 de ani (adult de vârstă mijlocie).

https://biblioteca-digitala.ro

Caracteristici generale: greutate totală – 1080 g; grad de fragmentare moderat; nr. resturilor – de ordinul miilor; resturi mijlocii > mici > foarte mici > mari; cel mai mare fragment cranian are 62 × 34 mm (occipital); cel mai mare fragment spongios are 45 × 29 mm (femur, distal); cel mai mare fragment diafizar are 61 mm lungime (femur); grosimea 1a – 7-9 mm; grosimea 2 – 11-12 mm, grosimea 3c – 7 mm; dentiție izolată – trei dinți monoradiculari, doi biradiculari (unul conservat în alveolă, pe arcada inferioară, **Pl. XII/5**); suturi craniene parțial obliterate pe tăblia externă (**Pl. XII/2**) și complet obliterate pe cea internă; proces mastoid de mari dimensiuni, voluminos (**Pl. XII/4**); regiune supraorbitară reliefată, masivă, proeminentă (**Pl. XII/1**).

Date paleopatologice: porozitate activă în momentul decesului pe bolta palatină și în alveolele dentare (parodontoză).

Caracteristicile arderii: rădăcini dentare (marmorate) – 600-700°C (**Pl. XII/7**); neurocraniu, tăblia internă – 500-600°C; neurocraniu, tăblia externă – 600-700°C (**Pl. XII/3**); mandibulă și maxilar superior – 600-700°C (**Pl. XII/5-6**); coaste și arcuri vertebrale – 500-700°C; epifizele oaselor lungi – 600-700°C; diafizele oaselor lungi – 700-800°C; unele fragmente din epifizele proximale și diafizele femurelor și tibiilor – în tranziție de la carbonizare la precalcinare (**Pl. XII/8**); oasele palmelor și tălpilor – 700-800°C; prezente: contorsionarea, deformarea, sunetul metalic, delaminarea, așchierea și *placarea în alb*; pe fragmentele craniene – fisuri superficiale, profunde și aleatorii, model reticular (**Pl. XII/2**), dendritic; pe fragmentele diafizare – fisuri superficiale longitudinale, fisuri și fracturi curbilinii profunde, transversale, fisuri de tip *step*; pe fragmentele epifizare – fisuri reticulare, dendritice.

Concluzii: defunct incinerat foarte repede după deces; incinerare de intensitate moderată spre intensă, neuniformă, incompletă, în atmosferă oxigenată, probabil pe rug cu tiraj; schelet aflat în stare *verde* în momentul arderii; temperatura la care a ajuns rugul în proximitatea scheletului – minim 500°C (în cavitatea cerebrală, la nivelul coloanei vertebrale, cutiei toracice, articulațiilor șoldului și genunchiului), maxim 800°C (la coapse, gambe, brațe, antebrațe, palme și tălpi); presupunem existența unui obiect (probabil vestimentar) care a protejat regiunea coapselor și gambelor, ambele fiind doar ușor trecute de carbonizare.

Mormântul de incinerație M.36/1958 (Antonescu 1961, Fig. 1 – planul săpăturilor, nepaginată) în urnă (inv. 5.723) a fost descoperit la 0,80 m adâncime (în perimetrul III, de lângă șanțul S.2). Subliniem că în urnele din mormintele M.36 și M.1 (ultima descrisă anterior) au fost depuse resturile osteologice ale unor femei, însoțite de un inventar funerar remarcabil, printre care piese din argint-aurit, lucrate în tehnica filigranului.

https://biblioteca-digitala.ro

Date antropologice

Întrucât datele arheologice și antropologice privind urna M.36 au fost publicate amănunțit în anul 2021 (Hânceanu, Simalcsik 2021), vom reaminti doar câteva detalii mai importante ale acestui mormânt extrem de interesant.

Starea de conservare: satisfăcătoare.

Gradul de reprezentare: schelet parțial reprezentat; cca. 70% dintre componente prezente, din toate segmentele scheletului (**Pl. XIII3/1**), inclusiv dentiție.

Atribuirea individuală: un singur individ; sex feminin; 18-20 de ani (juvenil/adult tânăr).

Caracteristici generale: greutate totală – 1091 g; grad de fragmentare moderat; nr. resturilor – de ordinul miilor; resturi mijlocii > mari > mici > foarte mici (**Pl. XIII/1**); cel mai mare fragment din neurocraniu are 46 × 34 mm (parietal); cel mai mare fragment diafizar are 69 × 21 mm (femur); grosimea 1a – 4 mm, grosimea 1b – 11 mm, grosimea 2 – 6,5-7 mm, grosimea 3c – 4 mm, grosimea 4 – 3-3,5 mm; dentiție izolată (**Pl. XIII/3**) – doi molari biradiculari, un fragment de coroană dentară și doi dinți monoradiculari; marginea orbitară superioară este foarte gracilă, subțire, tipic feminină; relieful supraorbitar este doar schițat (**Pl. XIII/2**).

Caracteristicile arderii: rădăcini dentare (marmorate) – 600-700°C (**Pl. XIII/3**); neurocraniu – 500-600°C; mandibulă – 600-700°C (pe alocuri *placare în alb*); vertebre, clavicule, palme și tălpi – 500-600°C; centura pelviană și meta-epifizele oaselor lungi – 400-500°C; diafizele oaselor lungi – 600-700°C (**Pl. XIII/5**); prezente: contorsionarea, deformarea, sunetul metalic, delaminarea, așchierea și *placarea în alb*; pe fragmentele craniene – fisuri superficiale, profunde și aleatorii, model reticular, dendritic; pe fragmentele diafizare – fisuri superficiale longitudinale, fisuri și fracturi curbilinii profunde, transversale, fisuri de tip *step* (**Pl. XIII/5**); pe fragmentele epifizare – fisuri reticulare, dendritice.

Date tafonomice: aderențe de rugină și pigmentări ruginii/cărămizii pe unele resturi craniene și postcraniene (**Pl. XIII/4-5**), probabil provenite de la obiectele metalice cu care au intrat în contact resturile după combustie, după ce au fost depuse în vasul-urnă.

Resturi de la ofrandă: un fragment scheletic incinerat provenit de la capătul vertebral al unei coaste de mamifer erbivor (adult de talie mare, probabil bovideu).

Concluzii: defunct incinerat foarte repede după deces, în poziție *decubit dorsal*, cu capul întors spre lateral; incinerare moderată spre intensă, neuniformă, incompletă, în atmosferă oxigenată, probabil pe rug cu tiraj; schelet aflat în stare *verde* în momentul arderii; temperatura la care a ajuns rugul în proximitatea scheletului – minim 400°C (la umeri, coate, bazin, genunchi) și maxim 700°C (la față, brațe, antebrațe, coapse, gambe).

https://biblioteca-digitala.ro

Mormântul de incinerație M.63/1958 (Antonescu 1961, Fig. 1 – planul săpăturilor, nepaginată) în urnă (inv. 28) a fost descoperit la 0,60 m adâncime (în perimetrul I, de lângă șanțul S.8) (**Pl. III/5-5b**). Întreg, recipientul a fost crăpat în partea superioară de presiunea solului. Acesta este înalt, lucrat la roată, din pastă fină, de culoare cenușie, cu buza mică, plată, iar gâtul scurt este prevăzut cu nervură. Corpul ovoidal este bombat spre partea superioară, iar baza este inelară. Interesant este faptul că pe gât are o adâncitură; posibil ca vasul să fi suferit modificări în timpul procesului de ardere. Probabil, din același motiv, gura este ovală (**Pl. V/6; Pl. VI/1**). Dimensiuni: h – 335 mm; dg – 210 mm x 235 mm; dmax – 260 mm; db – 105 mm. Uzura accentuată indică un vas reutilizat ca urnă. *Nu are inventar funerar*.

Date antropologice

Starea de conservare: satisfăcătoare.

Gradul de reprezentare: schelet bine reprezentat; cca. 75% dintre componente prezente, din toate segmentele scheletului, inclusiv alveole dentare (mandibulare).

Atribuirea individuală: un singur individ; sex feminin; 20-30 ani (adult tânăr).

Caracteristici generale: greutate totală – 872 g; grad de fragmentare accentuat; nr. resturilor – de ordinul miilor; resturi mici > foarte mici > medii > mari (**Pl. XIV/1**); cel mai mare fragment din neurocraniu are 54 × 58 mm (temporal) (**Pl. XIV/2**); cel mai mare fragment postcranian are 64 × 36 × 21 mm (coxal, regiunea eșancrurii sciatice) (**Pl. XIV/5**); cel mai mare fragment epifizar are 43 × 37 × 17 mm (femur, distal); cel mai mare fragment diafizar are 66 × 22 mm (humerus); grosimea 1a – 5-6 mm; grosimea 2 – 9 mm, grosimea 3c – 4,5 mm; în pofida marginii destul de groase a arcadei supraorbitare (**Pl. XIV/2**) și a gradului ridicat de robusticitate a osaturii, dedus din grosimea peretelui osos cranian și postcranian, care sunt indicatori ai sexului masculin, eșancrura sciatică – indicator discriminant cert – este foarte largă, tipic feminină (**Pl. XIV/5**).

Caracteristicile arderii: frontal și parietale – 600-700°C; occipital – 500°C; mandibulă – 700-800°C; corpuri vertebrale – 700-800°C; arcuri vertebrale – 600°C; omoplați și metacarpiene – 500-600°C; centura pelviană – 600°C (**Pl. XIV/5**); meta-epifizele oaselor lungi – 700°C; diafizele oaselor lungi –700-800°C (**Pl. XIV/6**); metatarsiene și falange plantare – 700°C; prezente: contorsionarea, deformarea, sunetul metalic, delaminarea, așchierea și *placarea în alb* (**Pl. XIV/8**); pe fragmentele craniene – fisuri superficiale și profunde, model reticular, dendritic (**Pl. XIV/3**); pe fragmentele diafizare – fisuri superficiale longitudinale, fisuri și fracturi curbilinii profunde, transversale, fisuri de tip *step* (**Pl. XIV/6**); pe fragmentele epifizare – fisuri reticulare, dendritice; pe un fragment din diafiza unui femur – fisuri circulare de tip *ochi de taur* (**Pl. XIV/7**), care se formează, în general, la nivelul unor țesuturi de contracție musculară puternică (în preajma coatelor, genunchilor).

https://biblioteca-digitala.ro

Concluzii: defunct incinerat foarte repede după deces; incinerare intensă, dar neuniformă, incompletă, în atmosferă oxigenată, probabil pe rug cu tiraj; schelet aflat în stare *verde* în momentul arderii; temperatura la care a ajuns rugul în proximitatea scheletului – minim 500°C (la ceafă, palme și tălpi), maxim 800°C, aproape de pragul de calcinare (la mandibulă, coloana vertebrală, coapse, gambe, brațe, antebrațe).

Analogii din perspectivă antropologică

Descoperirile sincrone pentru necropolele dacice/carpice din arealul est-carpatic, care să fi beneficiat de analiză antropologică, sunt foarte puține, penuria de date în acest sens fiind cauzată de raritatea, respectiv dificultatea analizei resturilor scheletice de combustie.

Menționăm necropola birituală de la Săbăoani I, datată în sec. II-III d. Hr., cercetată în anii 1966-1967 de V. Ursachi. Antropologii O. Necrasov, D. Botezatu și Gh. Ștefănescu au analizat resturile scheletice din 74 de morminte (52 de inhumație și 22 de incinerație). Din totalul de 52 de schelete înhumate, unul singur aparține unui adult (de cca. 45 de ani) de sex masculin, restul de 51 de schelete provin de la subadulți cu vârste biologice de cel mult 11-12 ani (predomină copiii cu vârstele cuprinse în intervalul 0-3 ani). Datele privind resturile de combustie sunt extrem de generale: trei schelete incinerate sunt atribuite adolescenților (14-18 ani), 18 schelete – adulților (20-30 ani) și maturilor (30-60 ani), iar unul a rămas nedeterminabil. Concluzia autorilor este că în această comunitate ritul incinerației era rezervat cu precădere pentru segmentul adult de vârstă (după vârsta de 20 de ani), rareori pentru adolescenți (12/14-18/20 ani) și deloc pentru copii (0-12/14 ani) (Necrasov *et alii* 1969).

Resturile scheletice descoperite în necropola birituală de la Poienești, datată în sec. II-III d. Hr., au fost studiate de antropologii N. Mirițoiu și M. M. Culea – 111 morminte de incinerație din totalul de 142 descoperite. Astfel, 17 indivizi sunt sub-adulți (13 adolescenți de 12-18 ani, șase copii sub 12 ani) și 82 de indivizi sunt adulți (14 indivizi de 30-40 ani, cinci indivizi – 40-50 ani, 51 indivizi – 30-50 de ani, doi indivizi – 30-60 ani). Gradul de incinerare a fost apreciat ca fiind „maxim" în 36 de cazuri, „minim" în 72 de cazuri și nedeterminabil în trei cazuri (Mirițoiu, Culea 2019).

Resturile de combustie din cele două morminte din necropola carpică de la Bacău-Holt (sec. II-III d. Hr.) din jud. Bacău, cercetate în anul 1965 de V. Căpitanu, au fost analizate de L. Georgescu. Un mormânt aparține unui individ ale cărui resturi de incinerație au fost depuse direct în groapă. Al doilea mormânt, notat M.1, avea resturile depuse într-o urnă acoperită cu un capac. Resturile din M.1 sunt atribuite unui singur individ, gracil, adult (25-30 ± 5 ani), de sex feminin,

https://biblioteca-digitala.ro

unele cu impregnări de oxizi de fier. Defunctul a fost incinerat în decubit dorsal, gradul de ardere la nivelul craniului fiind mult mai accentuat în comparație cu restul scheletului (Georgescu 1978).

Amintim și de complexul funerar carpic cu cinci urne de incinerație cu capac (M.46, M.47, M.48, M.49, M.50) din necropola birituală de la Dămienești (jud. Bacău), cercetată sistematic între anii 1983-1986 de arheologul I. Mitrea. Din cele 68 de morminte, 67 sunt de incinerație și unul este de inhumație. Expertiza antropologică a complexului notat M.46-M.50, semnată de antropologul N. Mirițoiu, a relevat resturi scheletice de incinerație provenite de la trei femei adulte (cu vârstele între 18 și 60 de ani) și doi subadulți (cu vârstele de 7, respectiv cca. 12 ani). Toți au fost incinerați neuniform, la temperaturi variabile, atingându-se temperatura de 800°C (în proximitatea pragului de calcinare) (Mirițoiu 1988, p. 378-379).

Interpretări antropologice

Seria scheletică care stă la baza acestui studiu este formată din șase indivizi – cinci adulți (trei de sex feminin – M.1, M.36 și M.63, doi de sex masculin – M.6 și M.20) și un sub-adult/preadolescent, cu vârsta biologică în momentul decesului cuprinsă în intervalul 8-12 ani (M.4).

În toate cele șase urne analizate au fost identificate resturi scheletice de la câte un singur individ. Fiecare individ este reprezentat prin resturi din toate segmentele scheletice (craniu, coloana vertebrală, centuri, membre). Gradul de fragmentare variază de la moderat la accentuat. Doar resturile din urna M.1 sunt relativ bine conservate, în celelalte cinci urne starea de conservare este satisfăcătoare.

Referitor la greutatea resturilor de combustie, cercetările experimentale efectuate de-a lungul anilor au arătat că aceasta variază în funcție de sex. După unele studii, resturile (inclusiv cenușa) unui schelet masculin ajung după incinerare la o greutate de cca. 2750 g, iar cele ale unui schelet feminin, la cca. 1887 g (Warren, Mapples 1997, p. 417). După alți autori (Bass, Jantz 2004, p. 1), valorile ar fi de 3380 g pentru bărbați și 2350 g pentru femei. Dacă ar fi să comparăm între ei bărbații din necropola de la Moldoveni-*Dealul Gabăra*, cel din M.20 (1080 g) este cantitativ mult mai bine reprezentat comparativ cu cel din M.6 (318 g). În ceea ce privește femeile, cea din M.1 (1400 g) este mai bine reprezentată, urmată de cele din M.36 (1091 g) și M.63 (872 g). Greutatea resturilor de combustie din M.4, unde reamintim că a fost depus un preadolescent de cca. 8-12 ani, este de doar 390 g. Rezultă că la niciun defunct din cei șase nu au fost adunate toate resturile de pe rug. Pe de altă parte, indivizii din patru urne (M.1, M.4, M.36 și M.63) au scheletele bine reprezentate, peste 70% dintre structurile anatomice fiind prezente, ceea ce exclude adunarea selectivă a resturilor în aceste cazuri. Un alt aspect ce se poate deduce

https://biblioteca-digitala.ro

este grija și atenția comunității în procesul de strângere a resturilor de combustie de pe rugul stins și al manipulării pentru depunerea în urne. Doar în M.6 și M.20 scheletele sunt parțial reprezentate, 50-60% dintre elemente fiind prezente.

În ceea ce privește modificările tafonomice (de structură, culoare, textură), adică cele produse după depunerea resturilor în vasul-urnă, acestea au fost identificate doar în trei cazuri. Cel mai „spectaculos" din acest punct de vedere este scheletul femeii din M.1. Pe două fragmente spongioase din regiunea unui humerus sunt prezente urme verzui, provenite de la obiectele metalice cu care au intrat în contact resturile scheletice după combustie. Pe suprafața medulară a unui fragment din femur este o aderență consistentă de rugină, lăsată de un obiect din fier. De asemenea, pe unele fragmente ale diafizele oaselor membrelor au fost identificate pete pigmentare cărămizii, acestea fiind rezultatul contactului dintre urna funerară și resturile de combustie. Femeia din urna M.36 prezintă aderențe de rugină pe unele fragmente scheletice și pigmentări cărămizii și ruginii pe altele, toate provenite de la obiectele metalice cu care au intrat în contact resturile după combustie. Al treilea caz este cel al preadolescentului din M.4, pe resturile căruia sunt aderențe de rugină și, din nou, pigmentări/pete cărămizii. În toate cele trei cazuri ne referim la morminte cu inventar funerar, reprezentat prin obiecte de bronz, argint sau fier. Suprafața oaselor a intrat în contact cu aceste obiecte după incinerare și după manipulare, adică după depunerea resturilor de combustie în vasele-urnă.

Temperatura maximă la care au ajuns elementele osoase și dentare indică pre-calcinare și uneori calcinare, dar numai în anumite regiuni anatomice (de exemplu, la femeia din M.1 – zona bazinului), ceea ce înseamnă ruguri eficiente la toate cele șase incinerări, cu suficient material de combustie. Temperatura minimă indicată de resturile scheletice dentare și osoase este de 400-500°C (post-carbonizare), iar cea maximă, de 800-900°C (pre-calcinare și calcinare). Alți indicatori care susțin temperatura ridicată a combustiei sunt: textura suprafeței osoase, prezența etapei *placare în alb* și sunetului metalic pe care-l emit resturile în timpul manipulării, prezența contorsionării, contracției, deformării și delaminării și, nu în ultimul rând, modelul de fisurare/fracturare termică a peretelui osos – reticular/dendritic pentru fragmentele craniene și epifizare și longitudinal, curbiliniu, *step* și circular pentru fragmentele diafizare.

Toți defuncții au fost incinerați *postmortem*, foarte repede după deces, în atmosferă oxigenată, cel mai probabil pe rug cu tiraj, având scheletul în stare *verde* (oase acoperite de mușchi și tegumente și cu canalul medular plin). Procesul de incinerare a fost intens și neuniform la toți adulții și mai puțin intens spre moderat, de asemenea neuniform, la sub-adultul din M.4. Singura incinerare aproximativ completă este la femeia din M.1.

https://biblioteca-digitala.ro

În cazul femeilor din M.1 și M.36, unele caracteristici ale fragmentelor scheletice ne determină să presupunem că poziția acestor defuncte pe rug a fost *decubit dorsal*. Mai mult decât atât, în cazul femeii din M.36, caracteristicile arderii din zona craniului ne indică faptul că aceasta avea capul ușor întors spre lateral. Aceeași femeie din M.36 este singura care avea asupra sa ofrandă (un fragment dintr-o coastă de bovină adultă), arsă pe același rug cu defuncta.

Un aspect interesant, referitor la ritualul funerar, trebuie menționat în cazul femeii din M.1, bărbatului din M.20 și copilului din M.4. La fiecare dintre aceștia există regiuni scheletice care arată o temperatură de doar 400-500°C (rareori 600°C), ceea ce înseamnă post-carbonizare. Pentru că regiunile din imediata proximitate a acestor zone indică temperaturi mult mai mari, ne-am pus întrebarea: de ce regiuni atât de restrânse au atins temperaturi atât de mici? Este improbabil ca anume în aceste regiuni rugul să fi fost mai puțin intens. În cazul femeii din M.1, ne referim la vertebrele cervicale și occipital, despre care presupunem că au fost protejate de un obiect vestimentar purtat de defunctă în momentul incinerării în zona gâtului sau poate avea un obiect depus sub căpătâi. La copilul din M.4 ne referim la occipital, vertebrele cervicale și segmentul toracic superior, drept urmare presupunem prezența unui obiect pe care se sprijinea capul și partea superioară a toracelui în momentul incinerării. Pentru bărbatul din M.20, cele mai mici valori termice sunt la nivelul femurelor, tibiilor și peroneelor, ceea ce ne duce cu gândul la prezența unui obiect (probabil vestimentar) care a protejat coapsele și gambele.

Studiul paleopatologic este foarte dificil sau aproape imposibil în cazul resturilor provenite din morminte de incinerație. Totuși, unele abateri de la structura anatomică normală pot fi decelate, în special daca ne referim la traumatisme sau dacă aceste abateri se manifestă pe periost sau pe lamina craniană externă. La indivizii din necropola de incinerație de la Moldoveni-*Dealul Gabăra* au fost identificate trei modificări patologice – parodontoza, hiperostoza porotică și modificările/reacțiile periosteale.

Maxilarele bărbatului din M.20 și cele ale femeii din M.1 prezintă urme de parodontoză – una dintre principalele cauze ale căderilor dentare produse în timpul vieții. Este o boală degenerativă acută, de tip inflamator, care se caracterizează prin retragerea progresivă a țesuturilor de susținere și fixare a dinților (gingii). În cazul bărbatului din M.20, prezența parodontozei este întrucâtva explicabilă, din cauza vârstei biologice destul de avansate (35-50 ani). La femeia din M.1, care este o adultă tânără, cu vârsta biologică cuprinsă în intervalul 20-30 ani, parodontoza este foarte precoce, cel mai probabil produsă de un dezechilibru sistemic. Principala cauză a acestei boli este igiena orală precară, însă există și alți factori de risc care favorizează declanșarea bolii, cum ar fi diabetul zaharat, bolile reumatice sau bolile sistemului imunitar.

https://biblioteca-digitala.ro

Hiperostoză porotică, numită și *cribra cranii*, a fost identificată la femeia de 20-30 ani din M.1 și la bărbatul de 20-30 ani din M.6, în ambele cazuri fiind inactivă în momentul decesului. Se manifestă sub forma unor pori mici/mari localizați pe tăblia externă a calotei craniene, cel mai frecvent pe parietale și occipital, mai rar pe frontal, fiind rezultatul hiperplaziei și hipertrofiei țesutului osos. Cauza principală a formării acestor porozități este stresul fiziologic, însă în foarte multe studii paleopatologice prezența hiperostozei porotice este considerată un indicator fidel al unor carențe alimentare, cauzate la rândul lor de boli sistemice dobândite. Cu toate că are caracter non-specific, însăși prezența acestei porozități este un instrument util în evaluarea stării de sănătate și statutului nutrițional.

Modificările periosteale au fost observate doar la femeia de 20-30 ani din M.1, fiind localizate pe diafiza tibiei. Aceste modificări apar drept răspuns al organismului, prin intermediul periostului (stratul extern care acoperă întreaga suprafață a osului), la o inflamație infecțioasă acută sau cronică. Prin urmare, modificările periosteale indică tot un episod de stres fiziologic și au caracter non-specific. Dintre factorii care pot declanșa reacții ale periostului, menționăm infecțiile transmisibile prin fluxul sanguin și avitaminozele. Modificările în cazul femeii din M.1 nu sunt poroase, ci netede, cu aspect de striații, deci erau inactive în momentul decesului, ceea ce înseamnă că episodul de stres fiziologic s-a produs cu mult timp înainte de deces, probabil în adolescență.

Interpretări arheologice

În majoritatea necropolelor din secolele II-III d. Hr. urnele erau alese în funcție de dimensiunile persoanei incinerate. Pentru sugari și copiii de până la 6 ani (*infans I*), mai rar incinerați (majoritatea înhumați), se opta pentru urne mici (cănițe, căni, ulcioare), iar pentru adolescenți și adulți se alegeau vase medii și mari (căni, amforete, vase borcan). Acest aspect a fost observat și în cazul celor șase urne analizate, preadolescentul și cei cinci adulți având ca urne vase de dimensiune medie și mare.

Urnele lucrate la roată din mormintele de incinerație M.1 și M.4 de la Moldoveni sunt asemănătoare. Astfel de urne au fost descoperite în cimitirul de la Poienești – M.11, M.49, M.279, M.320, M.330-M.331 (Vulpe 1953, p. 317, 328, 394, 401-402, 406-407, Fig. 106; Fig. 131; Fig. 290; Fig. 308-309; Fig. 326; Spânu 2019, p. 117-118, 122-124, Pl. 2/2; Pl. 4/2; Pl. 19/2; Pl. 21/2; Pl. 23/2), Pădureni (jud. Galați) – M.7 (Bichir 1973, p. 281-282, Pl. LXV/1; Pl. LXVI/3), Văleni – M.35, M.293, M.300 (Ioniță, Ursachi 1988, p. 122, 133, 135, Fig. 20/46; Fig. 31/1; Fig. 33/17), Podeni – M.10 (Ignat 1999, p. 165, Pl. 3) și Zvorâștea – M.39, M.42 (Ignat 1999, p. 174, Pl. 12).

În cazul urnei mormântului M.1 s-a remarcat crestarea unei părți din diametrul bazei, anterior arderii. Incizii, însă după ardere, sunt și pe corpul urnei. O metodă

https://biblioteca-digitala.ro

similară, de crestare, a fost aplicată și la butonul mare al capacului urnei din mormântul M.249 de la Poienești (Vulpe 1953, p. 383, Fig. 265/2, 3; Spânu 2019, p. 122, Pl. 17/1).

Urna mormântului de incinerație M.6 este des întâlnită în necropolele de la Poienești – M.1 (Vulpe 1953, p. 281, 315, Fig. 62; Fig. 100; Spânu 2019, p. 117, Pl. 2/2), Butnărești – M.10 (Bichir 1973, p. 262, Pl. XLVI/1), Văleni (jud. Neamț) – M.157, M.282, M.312 (Ioniță, Ursachi 1988, p. 127, 133, 135, Fig. 25/33; Fig. 31/22; Fig. 33/30) și Zvorâștea – M.27, M.74 (Ignat 1999, p. 172, 179, Pl. 10/1; Pl. 17).

Urna și capacul din mormântul M.20 sunt atent lucrate. Urne (dar fără torți și capac) care aduc cu cea semnalată anterior avem în necropolele de la Podeni – M.22 (Ignat 1999, p. 167, Pl. 5/1, 2) și Zvorâștea – M.13 (Ignat 1999, p. 170, Pl. 8/1). Un capac cu aspect similar a fost găsit în așezarea de la Piatra Neamț (punctul *Lutărie*) (Bichir 1973, p. 323, Pl. CVII/3).

Ultima urnă, din mormântul M.60, este un vas comun, ușor fusiform, iar ca formă aduce cu urnele de la Podeni – M.18 (Ignat 1999, p. 166, Pl. 4).

Castronul refolosit drept capac pentru urna mormântului M.1 este asemănător cu cele din mormintele M.22, M.53, M.251, M.330-M.331 de la Poienești (Vulpe 1953, p. 318, 320, 328, 406-407, 457, Fig. 111; Fig. 133; Fig. 326; Fig. 360; Spânu 2019, p. 117-118, 122, 124, Pl. 2/1; Pl. 4/1; Pl. 17/1; Pl. 23/1), M.23 de la Văleni (Ioniță, Ursachi 1988, p. 121, Fig. 19/33) și M.32, M.51 de la Zvorâștea (Ignat 1999, p. 173, 176, Pl. 11/18; Pl. 14/10, 11).

Potrivit tipologiei vaselor lucrate la roată, propusă de R. Vulpe, urnele de la Gabăra se încadrează astfel: urnele mormintelor M.1, M.4 și M.20 – în tipul 1, iar urna mormântului M.63 – în tipul 2 (Vulpe 1953, p. 449, Fig. 357). După o altă tipologie, întocmită de către M. Ignat, urna din mormântul M.1 este de tipul 1, urna din mormântul M.4 este de tipul 4 (varianta 3) (Ignat 1999, p. 90, Fig. 9), urna mormântului M.20 este de tipul 3, iar capacul aceleiași urne – de tipul II.2 (Ignat 1999, p. 92, 107, Fig. 10; Fig. 17) și, în fine, urna mormântului M.63 este de tipul 2 (varianta 2) (Ignat 1999, p. 94, Fig. 11). Strachina-capac din mormântul M.1 este de tipul 6 (varianta 3) (Ignat 1999, p. 105, Fig. 16). În cazul singurei urne modelate la mână, aceasta pare să fie de tipul 1, conform aceleiași tipologii (Ignat 1999, p. 85, Fig. 7). O lucrare recentă (semnată de D. Spânu) dispune de tipologii mai riguroase, potrivit cărora urnele mormintelor M.1 și M.4 sunt de tipul I.2.3.b, cea din M.20 este o variantă a tipului I.2.2.c, iar exemplarul din M.63 ar putea fi o variantă a tipului I.2.6, însă cu centrul de greutate în partea superioară (Spânu 2019, p. 37, Fig. 6). Capacul urnei mormântului M.20 se încadrează tipului VI (Spânu 2019, p. 45, Fig. 10). Urna modelată la mână (M.6) este de tipul VII.1.b (Spânu 2019, p. 45, Fig. 10).

Cu excepția mormântului M.36, analiza osteologică nu a constatat prezența oaselor de animale.

https://biblioteca-digitala.ro

Interesant este faptul că în inventarul M.1 sunt întâlnite obiecte de port lucrate din materii prime diferite, atât din metale prețioase (argint-aurit), cât și comune (fier și bronz). În cazul obiectelor din metale comune, trebuie să remarcăm modul elegant de confecționare, care a necesitat migală și o deosebită atenție. De asemenea, observăm o diferențiere a metalelor pe tipuri de piese. Dacă ornamentele pentru înfrumusețarea capului sunt din argint-aurit (cercei), celelalte piese, de podoabă și vestimentație (pentru gât, brațe și restul corpului), sunt din bronz și fier, la care se adaugă mărgelele din sticlă și coral. Cel mai probabil, avem de a face cu unul dintre inventarele funerare cu conținut cantitativ și calitativ deosebit, care poate fi comparat cu cel descoperit în mormântul de incinerație M.36, valorificat deja (Hânceanu, Simalcsik 2021).

În urma analizei interdisciplinare, putem deduce că din totalul celor șase morminte de incinerație avute în studiu, doar mormintele M.1 și M.36 sunt cele mai bine reprezentate în privința inventarului funerar. Remarcăm numărul mare din anumite categorii, dar și diversitatea tipologică a pieselor (cazul fibulelor, pandantivelor și brățărilor) din urna M.1. Pentru ceilalți defuncți avem de-a face cu aspecte comune. Astfel, în mormântul de incinerație M.4 (copil, 8-12 ani) s-au găsit o lamă de cuțit și fragmente de la un vas-miniatură. Mormântul M.6 (bărbat, 20-30 ani) prezenta printre oase o toartă, posibil tot de la o cană/căniță. Pentru mormântul M.20 (bărbat, 35-50 ani), deși fără inventar, se remarcă urna și capacul acesteia, deosebit lucrate. Femeia (20-30 ani) din ultima urnă, a mormântului M.63, nu avea inventar.

În altă ordine de idei, prin coroborarea informațiilor arheologice și antropologice, putem concluziona că din punct de vedere al inventarului funerar interesante și totodată importante sunt defunctele din mormintele M.1 și M.36, însă din punct de vedere al determinărilor antropologice, toate cele șase schelete umane au adus un plus informațional despre comunitatea dacică de pe Dealul Gabăra.

Mulțumiri

Acestea se îndreaptă spre unul dintre participanții direcți la săpăturile din cimitirul de pe Dealul Gabăra și anume cercetătorul științific dr. Vasile Ursachi, din a cărui arhivă foto (prelucrată de G.-D. Hânceanu, cu acordul domniei sale) au fost selectate aspectele de șantier. De asemenea, îi mulțumim și colegului desenator, muzeograful Dan Spătariu, pentru partea grafică a lucrării.

Bibliografie

Almgren 1923: O. Almgren, *Studien, über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Leipzig, 1923.

https://biblioteca-digitala.ro

Antonescu 1959: I. Antonescu, *Săpăturile de la Gabăra-Porcești (r. Roman, reg. Bacău)*, Materiale și cercetări arheologice VI, 1959, p. 473-485.

Antonescu 1961: I. Antonescu, *Săpăturile arheologice de la Gabăra*, Materiale și cercetări arheologice VII, 1961, p. 449-459.

Bass, Jantz 2004: W. Bass, R. Jantz, *Cremation weights in East Tennessee*, Journal of Forensic Sciences 49, 5, 2004, p. 1-4.

Bârcă 2014: V. Bârcă, *Sarmatian vestiges discovered south of the Lower Mureș River. The graves from Hunedoara Timișană and Arad*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 2014.

Bichir 1961a: Gh. Bichir, *Unele observații cu privire la necropolele de tip Poienești din Moldova și relațiile acestor necropole cu lumea sarmată*, Studii și cercetări de istorie veche 12, 2, 1961, p. 253-271.

Bichir 1961b: Gh. Bichir, *Les Daces libres de l'époque romaine à la lumière des données archéologiques*, Thraco-Dacica 1, 1961, p. 287-307.

Bichir 1973: Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Editura Academiei, București, 1973.

Bichir 1993: Gh. Bichir, *Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (I)*, Studii și Comunicări de Istorie Veche și Arheologie 44, 2, 1993, p. 135-170.

Bobi 1987: V. Bobi, *Mormântul 71 descoperit în necropola de la Cândești, Vrancea*, Vrancea 5-7, 1987, p. 333-341.

Bondioli, Formenti, Salvadei 1994: L. Bondioli, D. Formenti, L. Salvadei, *Metodologie di analisi quantitative di resti umani combusti*, Bullettino di Paletnologia Italiana 85, 1994, p. 385-398.

Brickley, McKinley 2004: M. Brickley, J. I. McKinley, *Guidelines to the standards for recording human remains*, Institute of Field Archaeologists, BABAO, Department of Archaeology, University of Southampton, Highfield, 2004.

Buikstra, Swegle 1989: J. E. Buikstra, M. Swegle, *Bone modification due to burning: Experimental evidence*, in: R. Bonnichsen, M. H. Sorg (Eds.), *Bone modification*, Orono, ME, Center for the Study of the First Americans, 1989, p. 247-258.

Buikstra, Ubelaker 1994: J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas Archaeological Survey Research Series, No. 44, Fayetteville, 1994.

Ciubotaru 2005: El. Ciubotaru, *Monumente istorice din județul Neamț: vol. 1. situri arheologice*, Editura Crigarux, Piatra-Neamț, 2005.

Cociș 2004: S. Cociș, *Fibulele din Dacia romană*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2004.

Cociș, Bârcă, 2013: S. Cociș, V. Bârcă, *The workshop and production of "sarmatian" brooches (Almgren group VII, series I)*, *Dacia*, N.S., tome LVII, Bucharest, p. 161-175.

Croitoru 2011: C. Croitoru, *Roman discoveries in the East Carpathian Barbaricum (1st century B.C. – 5st century A.D.)*, Istros Publishing House, Brăila, 2011.

Cucoș 1992: Șt. Cucoș, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Neamț*, Memoria Antiqvitatis XVIII, 1992, p. 5-61.

Devlin, Herrmann 2008: J. B. Devlin, N. P. Herrmann, *Bone colour as an interpretive tool of the depositional history of archaeological cremains*, in: W. Schmidt, S. A. Symes (Eds.), *The analysis of burned human remains*, Elsevier Ltd., London, 2008, p. 109-128.

Georgescu 1978: L. Georgescu, *Date antropologice preliminare privind necropola carpică de la Bacău-Holt*, Carpica X, 1978, p. 179-183.

Guillon 1986: F. Guillon, *Brules frais ou brules secs?* Anthropologie physique et Archéologie, CNRS, Paris, 1986, p. 191-194.

Hânceanu 2019: G.-D. Hânceanu, *Etapele cercetării arheologice a siturilor dacilor liberi de pe teritoriul județului Neamț*, in: D. Diaconu, L. Pîrnău (Eds.), *Un secol de arheologie în spațiul est-carpatic. Concepte, metode, tendințe*, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Editura „Constantin Matasă", Piatra-Neamț, 2019, p. 243-279.

https://biblioteca-digitala.ro

Hânceanu, Simalcsik 2021: G.-D. Hânceanu, A. Simalcsik, *Inventar funerar „redescoperit" într-o urnă din necropola dacilor liberi de la Moldoveni, fost Porcești (punctul Dealul Gabăra), județul Neamț, România*, Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare 3, 2021, p. 299-328.

Hellström 2018: K. Hellström, *Fibeln und Fibeltracht der Sarmatischen Zeit im Nordschwarzmeergebiet (2 Jh. v. Chr. – 3 Jh. n. Chr.*, in: S. Hansen (ed.), *Archäologie in Eurasien*, 39, Bonn, Habelt-Verlag, 2018.

Holck 1997-2008: P. Holck, *Cremated bones. A medical-anthropological study of an archaeological material of cremation burials*, 3rd edition, Anatomical Institute, University of Oslo, 1997-2008.

Ignat 1999: M. Ignat, *Dacii liberi din Moldova. Contribuții arheologice – necropolele de la Podeni și Zvorâștea*, Editura Helios, Iași, 1999.

Ioniță 1982: I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*, Editura Junimea, Iași, 1982.

Ioniță 1986: I. Ioniță, *Chronologie der Sintana-de-Mures- Černjachov-Kultur (I)*, Archaeologia Baltica, tom. VII, *Peregrinatio Gothica*, Lodz, 1986, p. 295-351.

Ioniță 1992: I. Ioniță, *Die Fibeln mit ungeschlagenem Fuss in der Sântana-de-Mureș-Černjachov-Kultur*, in: E. Straume, E. Skar (Hrsg.), *Peregrinatio Gothica* III, Oslo, 1992, p. 77-90.

Ioniță 1998: I. Ioniță, *Die Fibeln mit umgeschlagenem Fuß Almgren Gruppe VI,1*, in: J. Kunow (Hrsg.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.-28. Mai 1997 in Kleinmachnow, Land Brandenburg*, Wünsdorf, 1998, p. 231-240.

Ioniță, Ursachi 1988: I. Ioniță, V. Ursachi, *Văleni, o mare necropolă a dacilor liberi*, Editura Junimea, Iași, 1988.

Maresh 1955: M. M. Maresh, *Linear growth of long bones of extremities from infancy through adolescence*, American Journal of Diseases of Children 89, 1955, p. 725-742.

McKinley 2004: J. I. McKinley, *Compiling a skeletal inventory: cremated human bone*, in: M. Brickley, J. I. McKinley (Eds.), *Guidelines to the standards for recording human remains,* IFA Technical Paper 7, Department of Archaeology, University of Southampton, Highfield, BABAO, 2004, p. 9-13.

McKinley, Roberts 1993: J. I. McKinley, Ch. Roberts, *Excavation and post-excavation treatment of cremated and inhumed human remains*, IFA Technical Paper 13, Department of Archaeology, University of Southampton, Highfield, BABAO, 1993.

Mirițoiu 1988: N. Mirițoiu, *Expertiza antropologică*, in: I. Mitrea (Ed.), *Un complex funerar descoperit în necropola carpică de la Dămienești, jud. Bacău*, Studii și Comunicări de Istorie Veche și Arheologie 39, 4, 1988, p. 378-379.

Mirițoiu, Culea 2019: N. Mirițoiu, M. M. Culea, *Determinările antropologice*, in: D. Spânu (Ed.), *Poienești. Necropola din secolele II-III*, Anexa II, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019, p. 146-166.

Mitrea 1998: I. Mitrea, *Așezarea din secolele VI-IX de la Izvoare-Bahna. Realități arheologice și concluzii istorice*, Editura Noua, Piatra-Neamț, 1998.

Necrasov, Botezatu 1969: O. Necrasov, D., Botezatu, *Studiul scheletelor din mormintele de înhumare din necropola de la Gabăra*, Carpica II, 1969, p. 203-211.

Necrasov *et alii* 1969: O. Necrasov, V. Ursachi, D. Botezatu, Gh. Ștefănescu, *Studiul resturilor osoase din mormintele cimitirelor birituale de la Gabăra-Moldoveni și Săbăoani I (jud. Neamț) (sec. II-III e. n.)*, Studii și Cercetări de Antropologie 6, 1, 1969, p. 7-15.

Sandholzer 2015: M. Sandholzer, *Influence of heating regimes on dimensional and colorimetric changes of teeth*, in: Ch. W. Schmidt, S. A. Symes (Eds.), *The analysis of burned human remains*, Academic Press, London, 2015, p. 365-379.

Schaefer, Black, Scheuer 2009: M. Schaefer, S. Black, L. Scheuer, *Juvenile osteology*, Elsevier Academic Press, London, 2009.

https://biblioteca-digitala.ro

Scheuer, Black 2000: L. Scheuer, S. Black, *Developmental Juvenile Osteology*, Elsevier Academic Press, London, 2000.

Schmidt, Symes 2008: C. W. Schmidt, S. A. Symes (Eds.), *The analysis of burned human remains*, Academic Press, London, 2008.

Schulze 1977: M. Schulze, *Die spätkaiserzeitlichen Armbrustfibeln mit festem Nadelhalter (Gruppe Almgren VI, 2)*, Antiquitas, Reihe 3, Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur klassischen und provinzial-romischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, Band 19, Bonn, 1977.

Shipman 1984: P. Shipman, *Burnt bones and teeth: an experimental study of color, morphology, crystal structure and shrinkage*, Journal of Archaeological Science 11, 4, 1984, p. 307-325.

Spânu 2019: D. Spânu, *Poienești. Necropola din secolele II-III*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019.

Symes *et alii* 2012: S. S. Symes, D. K. Dirkmaat, S. Ousley, E. Chapman, L. Cabo, *Recovery and interpretation of burned human remains,* Final Technical Report, National Institute of Justice, Washington, 2012.

Thurman, Willmore 1981: M. D. Thurman, J. Willmore, *A replicative cremation experiment*, North American Archaeologist 2, 1981, p. 275-283.

Ubelaker 2009: D. H. Ubelaker, *The forensic evaluation of burned skeletal remains: A synthesis,* Forensic Science International 183, 1-3, 2009, p. 1-5.

Ursachi 1968: V. Ursachi, *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de Istorie din Roman în zona râurilor Siret și Moldova*, Carpica I, 1968, p. 111-188.

Ursachi 1978: V. Ursachi, *Elemente și influențe romane la est de Carpați în secolele II – III d. Hr.*, Hierasus 1, 1978, p. 147-185.

Ursachi 2010a: V. Ursachi, *Săbăoani. Monografie arheologică (vol. II)*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2010.

Ursachi 2010b: V. Ursachi, *Necropola din sec. II-III d. Chr. de la Izvoare-Bahna, jud. Neamț*, Acta Musei Tutovensis V, 2010, p. 7-75.

Ursachi 2015: V. Ursachi, *Cuptoarele de redus minereul de fier descoperite în comuna Porcești (Moldoveni), județul Neamț*, Studia Romanensia XIII, 2015, p. 5-15.

Vulpe 1953: R. Vulpe, *Săpăturile de la Poienești din 1949*, Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R., vol. I, 1953, p. 213-506.

Zaharia, Petrescu-Dîmbovița, Zaharia 1970: N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Editura Academiei, București, 1970.

Wahl 1996: J. Wahl, *Erfahrungen zur metrischen Geschlechtsdiagnose bei Leichenbränden*, Homo 47, 1-3, 1996, p. 339-359.

Walker, Miller, Rickman 2008: P. L. Walker, K. W. P. Miller, R. Richman, *Time, temperature, and oxygen availability: an experimental study of the effects of environmental conditions on the color and organic content of cremated bone*, in: C. W. Schmidt, S. A. Symes (Eds.), *The analysis of burned human remains,* Academic Press, London, 2008, p. 129-136.

Wells 1960: C. Wells, *A study of cremation*, Antiquity 34, 1960, p. 29-37.

Whyte 2001: T. R. Whyte, *Distinguishing remains of human cremations from burned animal bones*, Journal of Field Archaeology 28, 3, 4, 2001, p. 437-448.

https://biblioteca-digitala.ro

1

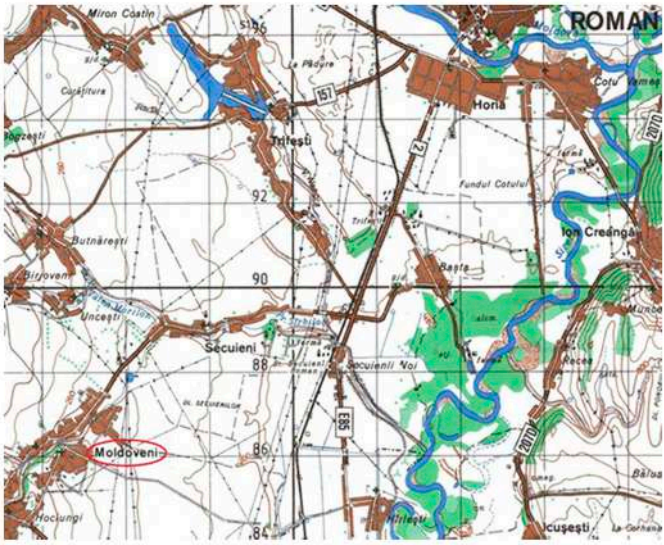

2

Pl. I. 1. Dispunerea satului Moldoveni între satele Secuieni-Hociungi-Hârlești (vezi cercul); 2. Poziționarea necropolei de la Moldoveni (punctul *Dealul Gabăra*) printre siturile dacilor liberi de pe terasa Siretului și de la confluența râurilor Moldova și Siret

Pl. I. 1. Arrangement of Moldoveni village between Secuieni-Hociungi-Hârlești villages (see the circle); 2. The positioning of the necropolis from Moldoveni (*Dealul Gabăra* point) among the sites of the free Dacians on the Siret terrace and at the confluence of the Moldova and Siret rivers

https://biblioteca-digitala.ro

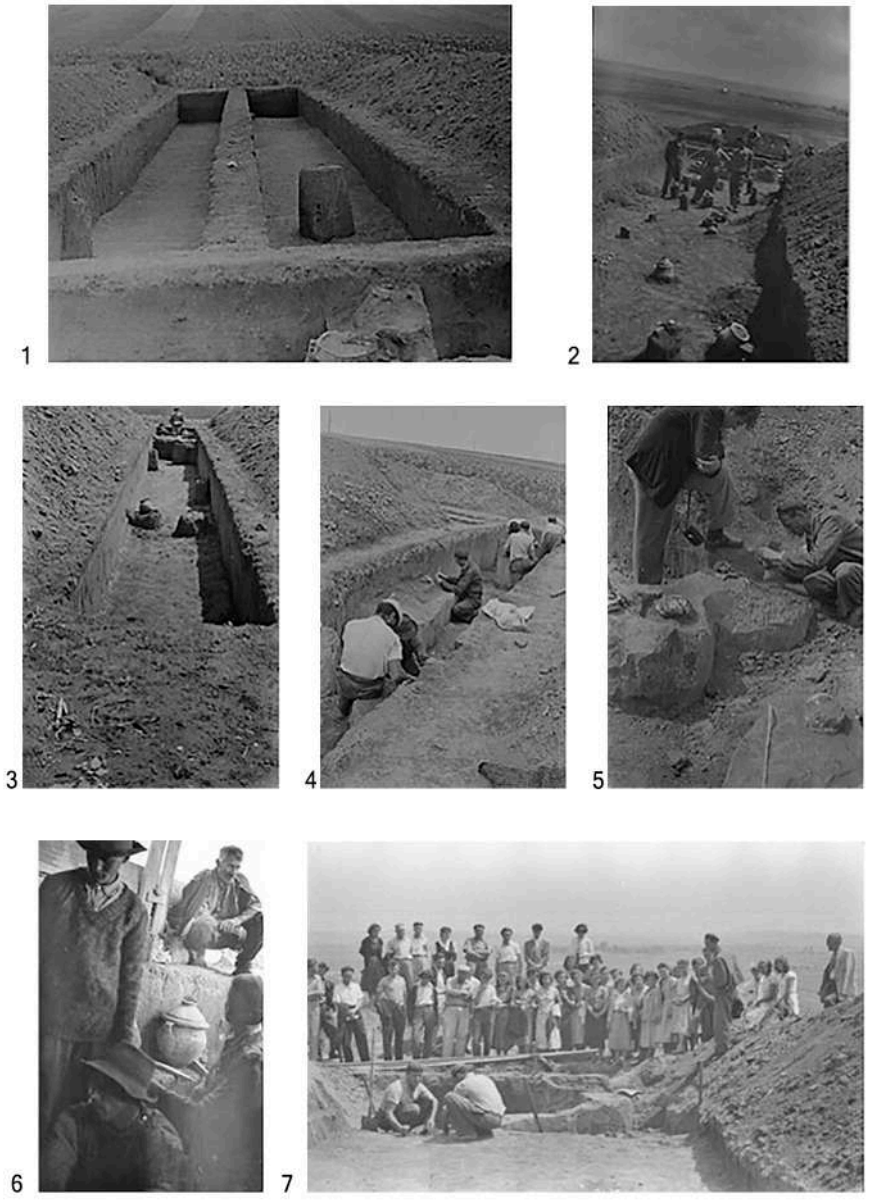

Pl. II. Porcești/Moldoveni (punctul *Dealul Gabăra*): 1-7. Aspecte de săpătură, cu o parte dintre șanțurile și mormintele descoperite; în fotografii sunt câteva din urnele incluse în articol, arheologii V. Ursachi și V. Căpitanu, dar și lucrători sau vizitatori (1957-1958)
Pl. II. Porcești/Moldoveni (*Dealul Gabăra* point): 1-7. Excavation aspects, with some of the discovered ditches and graves; in the photos are some of the urns included in the article, archaeologists V. Ursachi and V. Căpitanu, but also workers or visitors (1957-1958)

https://biblioteca-digitala.ro

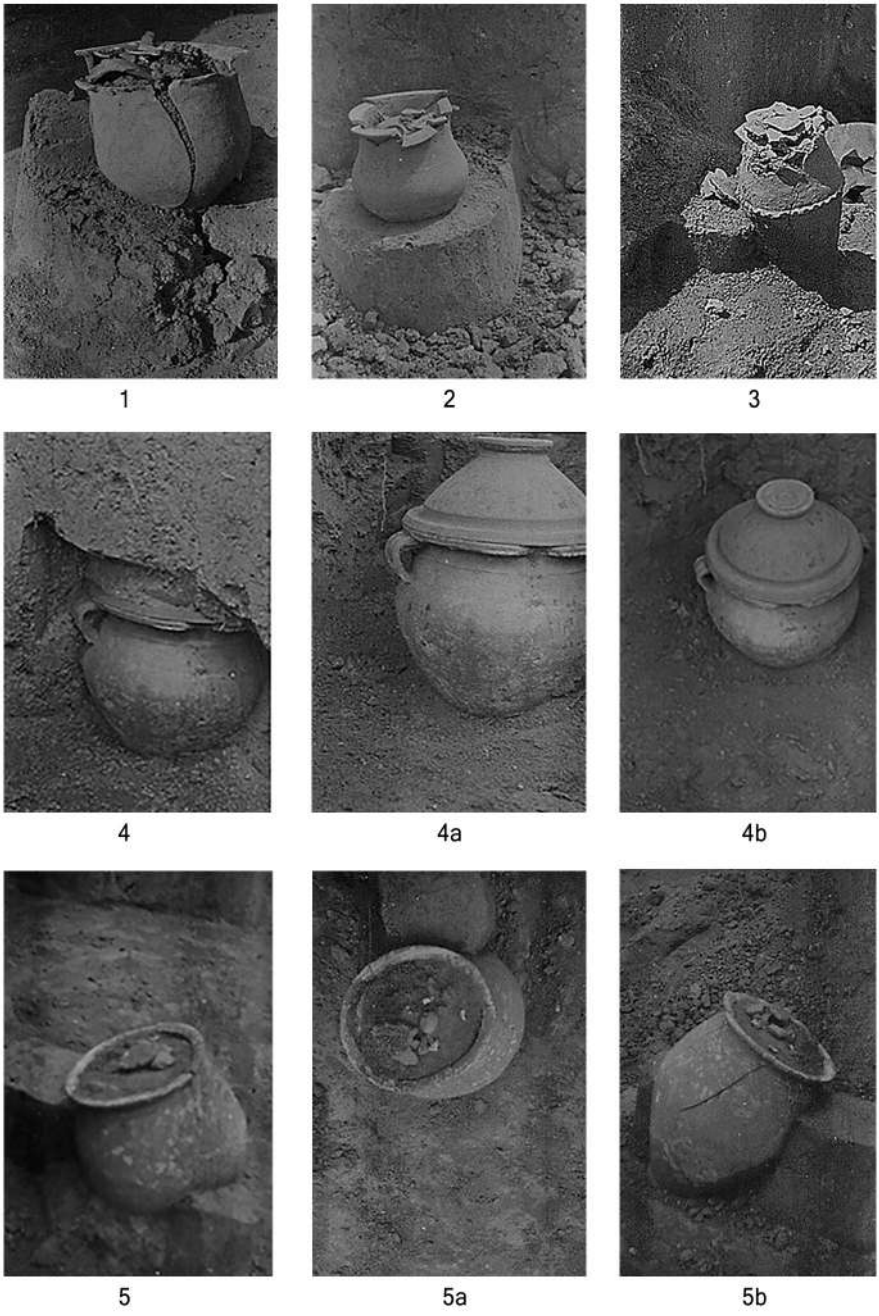

Pl. III. Morminte de incinerație *in situ*: 1. M.1; 2. M.4; 3. M.6; 4-4b. M.20; 5-5b. M.63
Pl. III. Cremation graves *in situ*: 1. M.1; 2. M.4; 3. M.6; 4-4b. M.20; 5-5b. M.63

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. IV. Urne de incinerație, unele cu capac (scări diferite): 1-1b. M.1, urnă (inv. 6.899) cu decor incizat și crestat; 2-2b. M.1, castronul-capac (inv. 25) cu decor lustruit al urnei; 3. M.4, urnă (inv. 19); 4. M.4, vas miniatural (?) fragmentar; 5. M.20, urnă (inv. 6.852); 6-6a. M.20, capacul (inv. 6.851) urnei

Pl. IV. Cremation urns, some with lids (different scales): 1-1b. M.1, urn (inv. 6899) with incised and notched decoration; 2-2b. M.1, lid-bowl (inv. 25) with polished decoration; 3. M.4, urn (inv. 19); 4. M.4, fragmentary miniature vessel (?); 5. M.20, urn (inv. 6852); 6-6a. M.20, the lid (inv. 6851) of the urn

https://biblioteca-digitala.ro

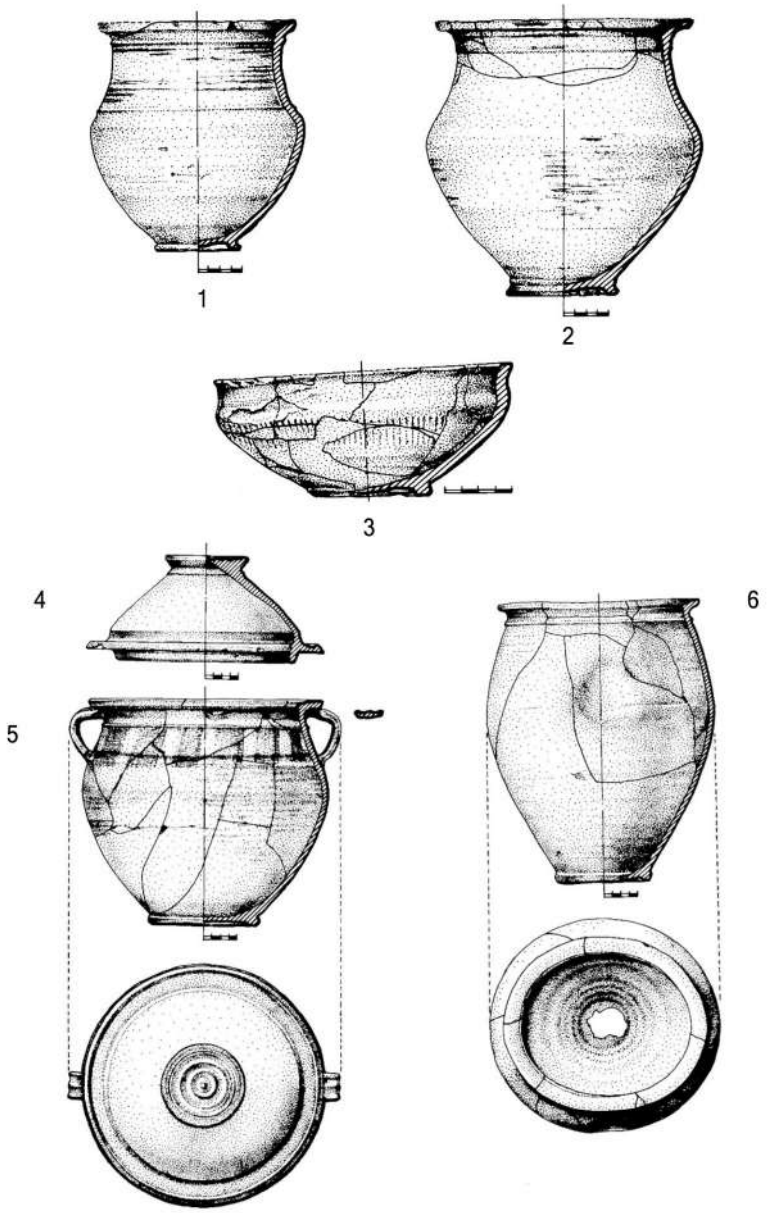

Pl. V. Urne de incinerație, unele cu capac: 1. M.4, urnă (inv. 19); 2-3. M.1, urnă și castron-capac (inv. 6.899, 25); 4-5. M.20, urnă și capac (inv. 6.851, 6.852); 6. M.63, urnă (inv. 28)
Pl. V. Cremation urns, some with lid: 1. M.4, urn (inv. 19); 2-3. M.1, urn and lid-bowl (inv. 6899, 25); 4-5. M.20, urn and cover (inv. 6851, 6852); 6. M.63, urn (inv. 28)

https://biblioteca-digitala.ro

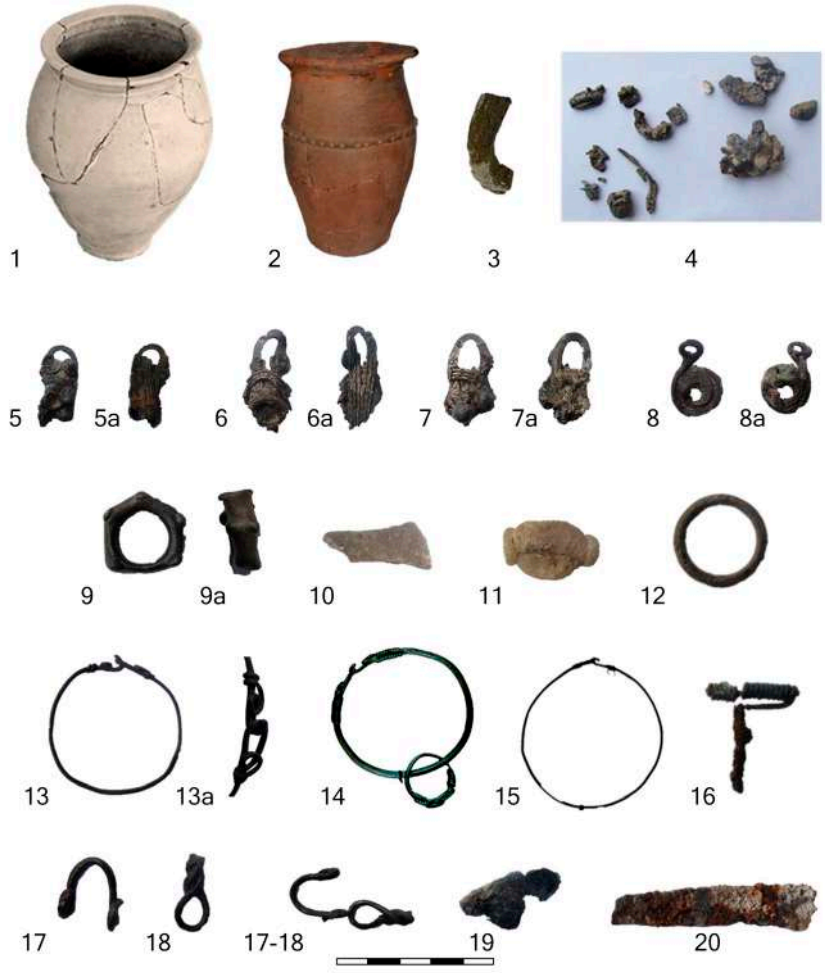

Pl. VI. Urne și inventar funerar (scări diferite): 1. M.63 (inv. 28); 2-3. M.6 (inv. 945); 4-19. Obiecte din M.1: 4-7a. Cercei filigranați din argint-aurit (inv. 12.837, 389, 366, 425); 8-9a. Pandantive din bronz/fier (inv. 365, 12.844); 10-11. Mărgele din coral/sticlă (inv. 378, 388); 12-15. Inel-verigă și brățări din bronz, una din fier cu inel (inv. 5.514, 7.061, 10.977, 6.895); 16. Fibulă din bronz și fier (inv. 12.836); 17-18. Gaică din fier (inv. 12.838); 19. Obiect din fier (inv. 12.835); 20. M.4, cuțit din fier (f.nr.inv.)

Pl. VI. Urns and funeral inventory (different scales): 1. M.63 (inv. 28); 2-3. M.6 (inv. 945); 4-19. Objects from M.1: 4-7a. Gilded-silver filigree earrings (inv. 12837, 389, 366, 425); 8-9a. Bronze/iron pendants (inv. 365, 12844); 10-11. Coral/glass beads (inv. 378, 388); 12-15. Ring/link and bronze bracelets, one of iron with ring (inv. 5514, 7061, 10977, 6895); 16. Bronze and iron brooch (inv. 12836); 17-18. Iron hook and eye (inv. 12838); 19. Iron object (inv. 12835); 20. M.4, iron knife (no inv. number)

https://biblioteca-digitala.ro

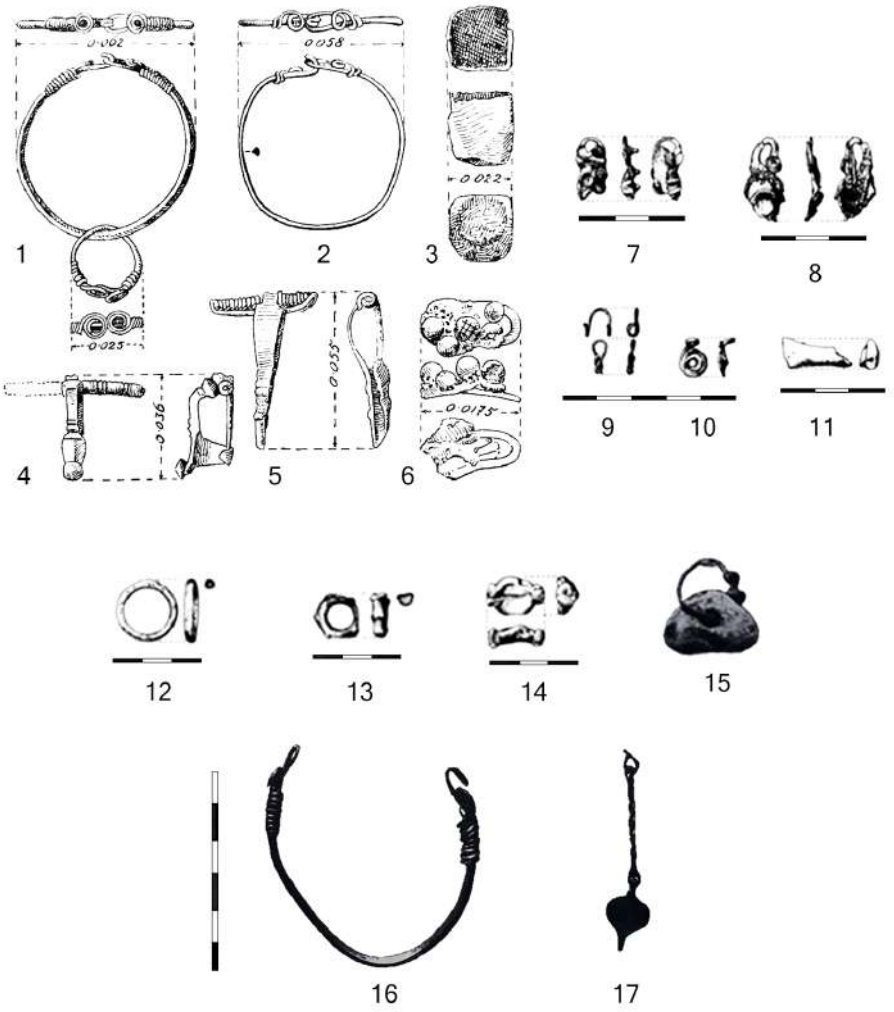

Pl. VII. Obiecte de podoabă și accesorii vestimentare (scări diferite) din inventarul mormântului M.1: 1-2. Brățări din fier (cu inel) sau bronz; 3. Pandantiv-căldăruşă din fier; 4-5. Fibule din bronz/fier; 6. Cercel din argint-aurit (1-6, 15-17, după Antonescu 1959, 480-481, Fig. 5-6); 7-8. Cercei (inv. 366, 425); 9. Găică (inv. 12.838); 10, 13, 17. Pandantive (inv. 365, 12.844); 11, 14. Mărgele (inv. 378, 388); 12. Inel-verigă (inv. 5.514); 15. Amuletă; 16. Brățară

Pl. VII. Ornaments and clothing accessories (different scales) from the inventory of Grave 1: 1-2. Bracelets of iron (ring) or bronze; 3. Iron cauldron-pendant; 4-5. Bronze/iron brooches; 6. Gilded-silver earring (1-6, 15-17, after Antonescu 1959, 480-481, Fig. 5-6); 7-8. Earrings (inv. 366, 425); 9. Hook and eye (inv. 12838); 10, 13, 17. Pendants (inv. 365, 12844); 11, 14. Beads (inv. 378, 388); 12. Ring/link (inv. 5514); 15. Amulet; 16. Bracelet

https://biblioteca-digitala.ro

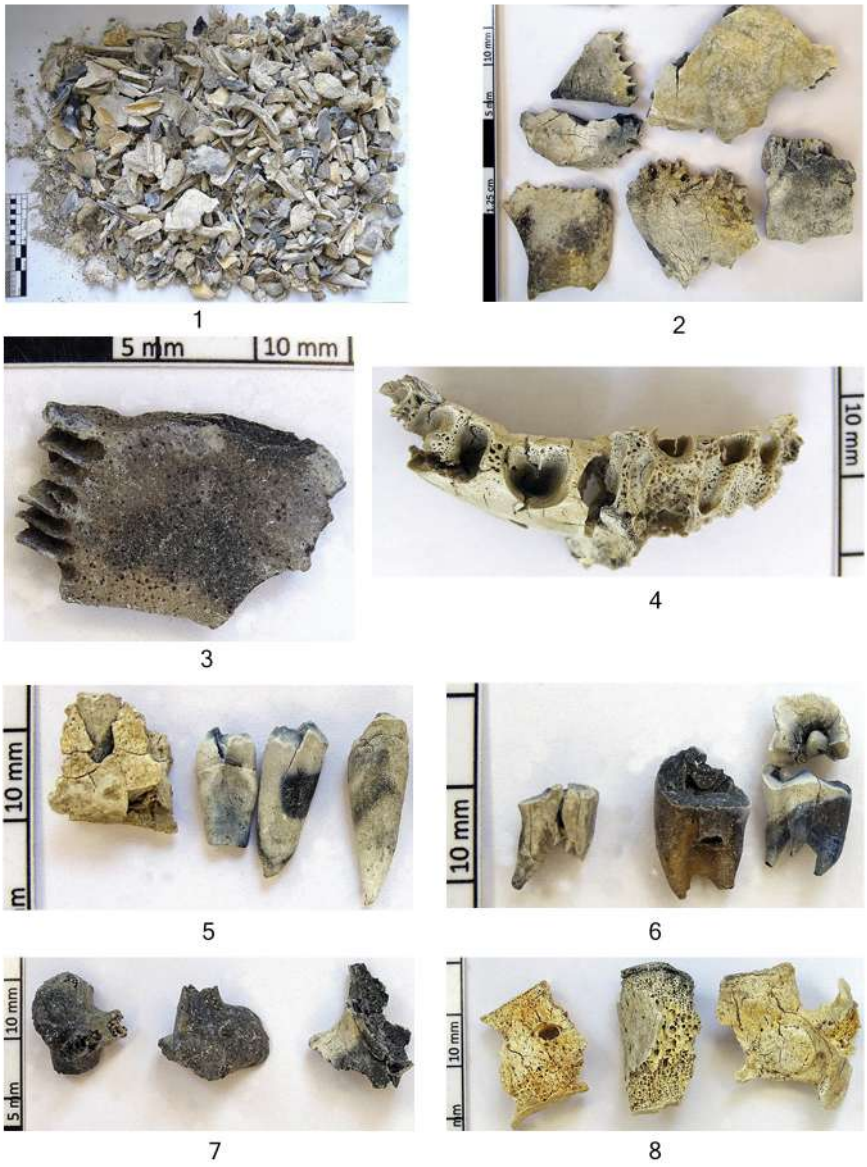

Pl. VIII. Moldoveni-*Dealul Gabăra*, M.1. Sex feminin, 20-30 ani. 1. Întregul conținut al urnei; 2. Fragmente craniene, tranziție spre calcinare; 3. Fragment din occipital, hiperostoză porotică; 4. Mandibulă, vedere dinspre alveole; 5-6. Dentiție; 7. Arcuri vertebrale cervicale; 8. Fragmente din vertebrele lombare

Pl. VIII. Moldoveni-*Dealul Gabăra*, M.1. Female, 20-30 years old. 1. The entire contents of the urn; 2. Cranial fragments, transition to calcination; 3. Occipital fragment, porotic hyperostosis; 4. Mandible, view from the alveoli; 5-6. Dentition; 7. Cervical vertebral arches; 8. Fragments of the lumbar vertebrae

https://biblioteca-digitala.ro

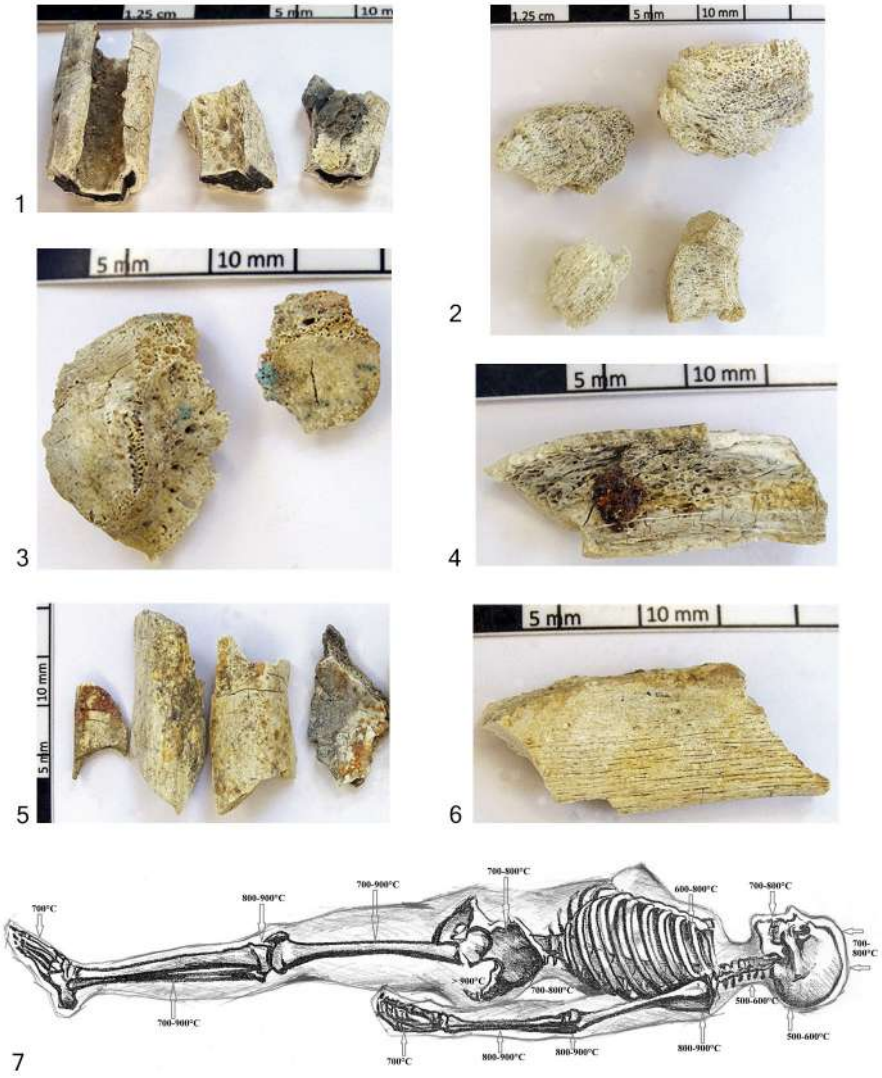

Pl. IX. Moldoveni-*Dealul Gabăra*, M.1. Sex feminin, 20-30 ani. 1. Fragmente din diafize, *placare în alb*; 2. Femur, epifiză proximală, calcinare; 3. Humerus, epifiză proximală, urme de oxidare; 4. Fragment din diafiză, rugină aderentă; 5. Fragmente diafizare, aderențe cărămizii; 6. Fragment din diafiza tibiei, modificări periosteale; 7. Temperatura la care au ajuns elementele scheletice din diferite regiuni anatomice

Pl. IX. Moldoveni-*Dealul Gabăra*, M.1. Female, 20-30 years old. 1. Fragments of diaphyses, *white plating*; 2. Femur, proximal epiphysis, calcination; 3. Humerus, proximal epiphysis, traces of oxidation; 4. Fragment from diaphysis, adherent rust; 5. Diaphysis fragments, brick-colored adhesions; 6. Fragment of the tibial shaft, periosteal changes; 7. The temperature reached by the skeletal elements from different anatomical regions

https://biblioteca-digitala.ro

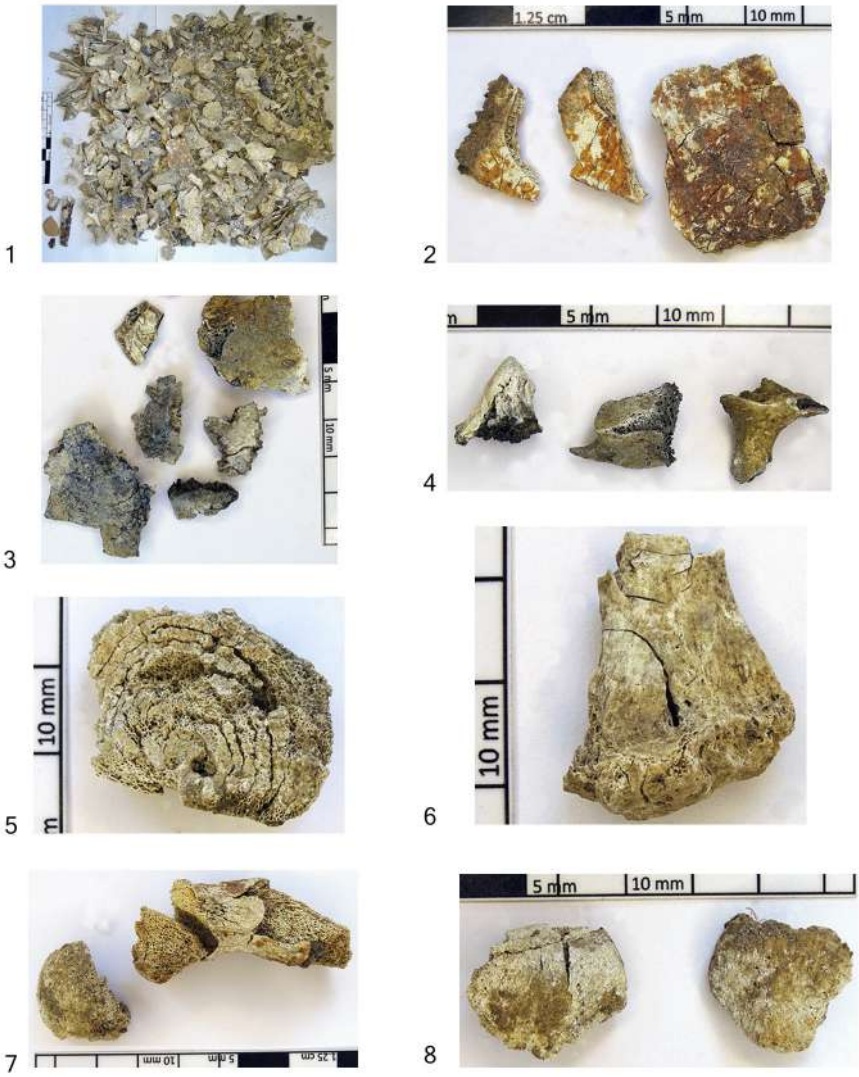

Pl. X. Moldoveni-*Dealul Gabăra*, M.4. Sex nedeterminabil, 8-12 ani. 1. Întregul conținut al urnei; 2. Fragmente craniene, fisuri reticulare, aderențe de rugină și pigmentări cărămizii; 3. Resturi craniene din zona occipitalului; 4. Arcuri din vertebrele cervicale și toracice superioare; 5. Corp vertebral lombar; 6. Capătul distal al unui humerus, epifiză neosificată; 7. Femur stâng, capătul proximal și epifiza acestuia, neosificată; 8. Rotule

Pl. X. Moldoveni-*Dealul Gabăra*, M.4. Indeterminate sex, 8-12 years old. 1. The entire contents of the urn; 2. Cranial fragments, reticular cracks, rust adhesions and brick-colored pigmentation; 3. Cranial remains from the occipital area; 4. Arches of the cervical and upper thoracic vertebrae; 5. Lumbar vertebral body; 6. The distal end of a humerus, non-ossified epiphysis; 7. Left femur, proximal end and its epiphysis, non-ossified; 8. Patellae

https://biblioteca-digitala.ro

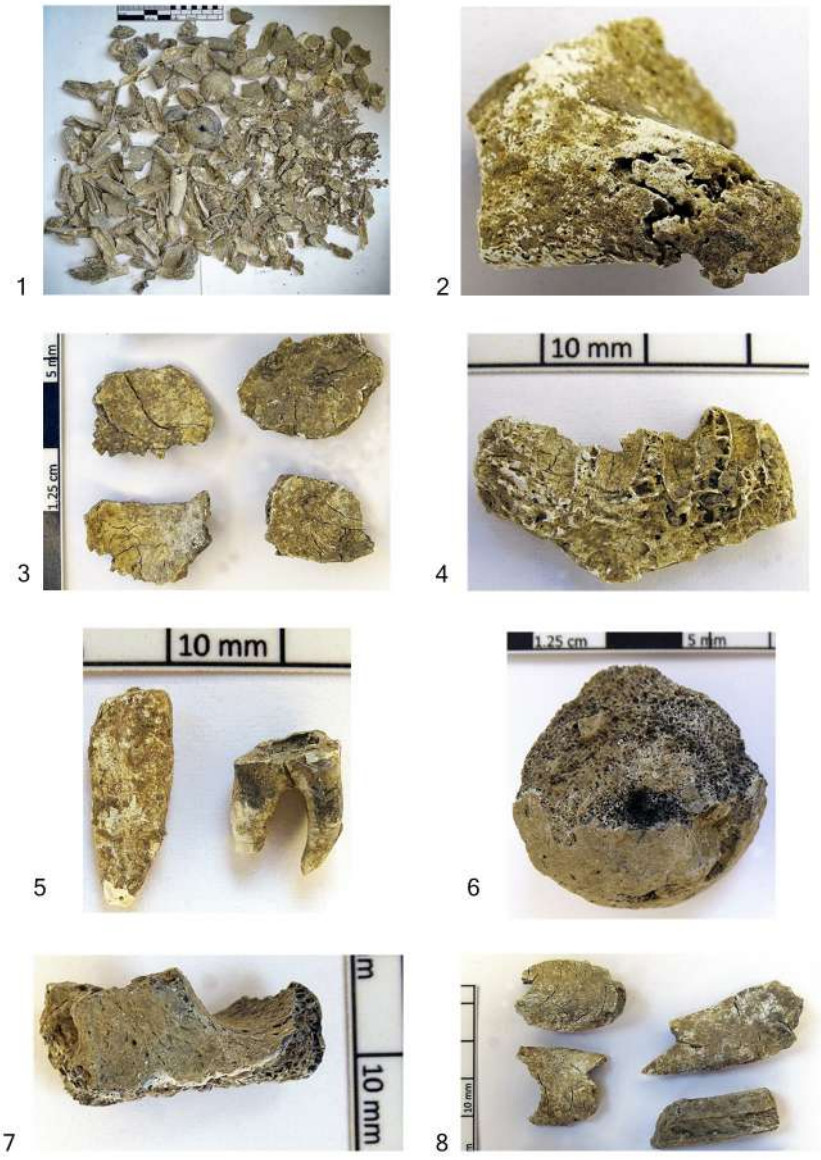

Pl. XI. Moldoveni-*Dealul Gabăra*, M.6. Sex masculin, 20-30 ani. 1. Întregul conținut al urnei; 2. Arcada orbitei de pe partea stângă; 3. Resturi craniene, fisuri reticulare; 4. Mandibulă, alveole dentare; 5. Dentiție izolată; 6. Femur, epifiză proximală; 7. Cubitus, capăt proximal; 8. Fragmente din diafize, fisuri curbilinii și *step*

Pl. XI. Moldoveni-*Dealul Gabăra*, M.6. Male, 20-30 years old. 1. The entire contents of the urn; 2. The upper margin of the left orbit; 3. Cranial remains, reticular fissures; 4. Mandible, dental alveoli; 5. Isolated teeth; 6. Femur, proximal epiphysis; 7. Cubitus, proximal end; 8. Fragments from diaphyses, curvilinear and *step* cracks

https://biblioteca-digitala.ro

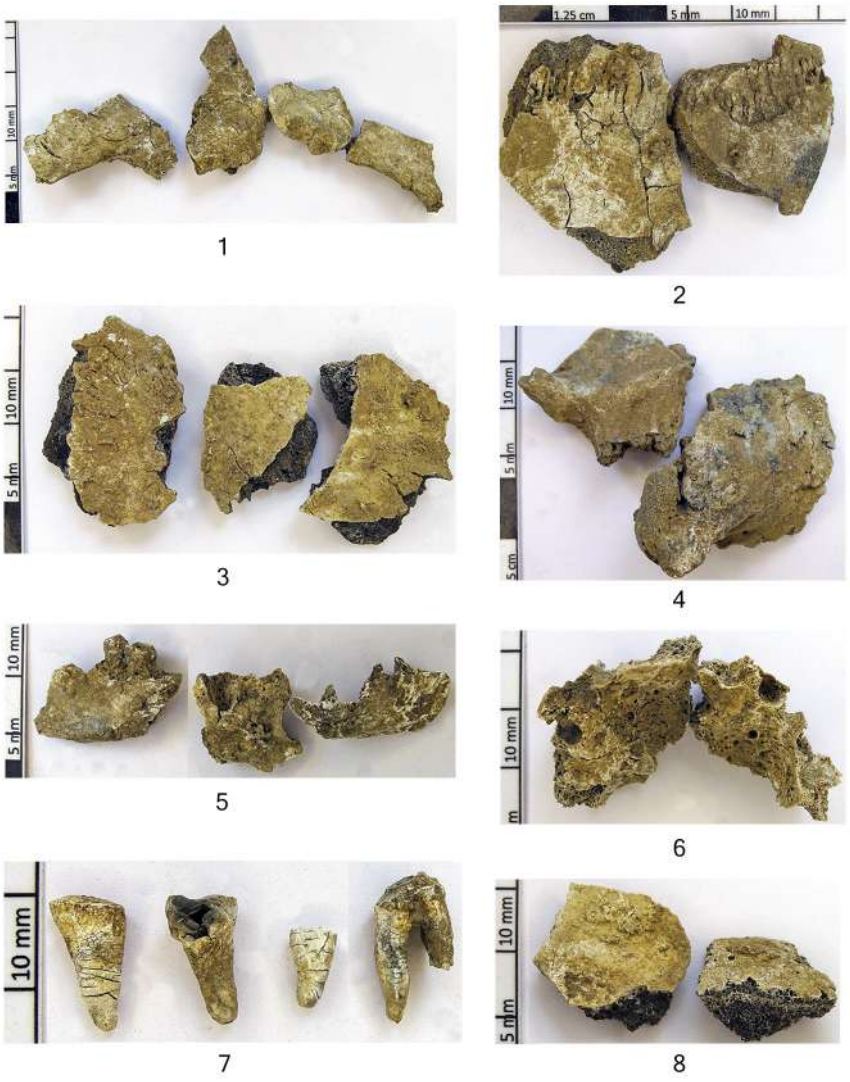

Pl. XII. Moldoveni-*Dealul Gabăra*, M.20. Sex masculin, 35-50 ani. 1. Regiunea supraorbitară; 2. Suturi craniene parțial obliterate pe exocraniu; 3. Fragmente craniene, tranziție de la carbonizare la precalcinare; 4. Procesul mastoid; 5. Fragmente din mandibulă; 6. Fragmente din maxilarul superior, parodontoză; 7. Dentiție izolată; 8. Fragmente din epifizele proximale ale femurelor, tranziție de la carbonizare la precalcinare

Pl. XII. Moldoveni-*Dealul Gabăra*, M.20. Male, 35-50 years old. 1. The supraorbital area; 2. Cranial sutures partially obliterated on exocranium; 3. Cranial fragments, transition from carbonization to precalcination; 4. The mastoid process; 5. Fragments of the mandible; 6. Fragments of the maxilla, periodontitis; 7. Isolated teeth; 8. Fragments of the proximal epiphyses of the femurs, transition from carbonization to precalcination

https://biblioteca-digitala.ro

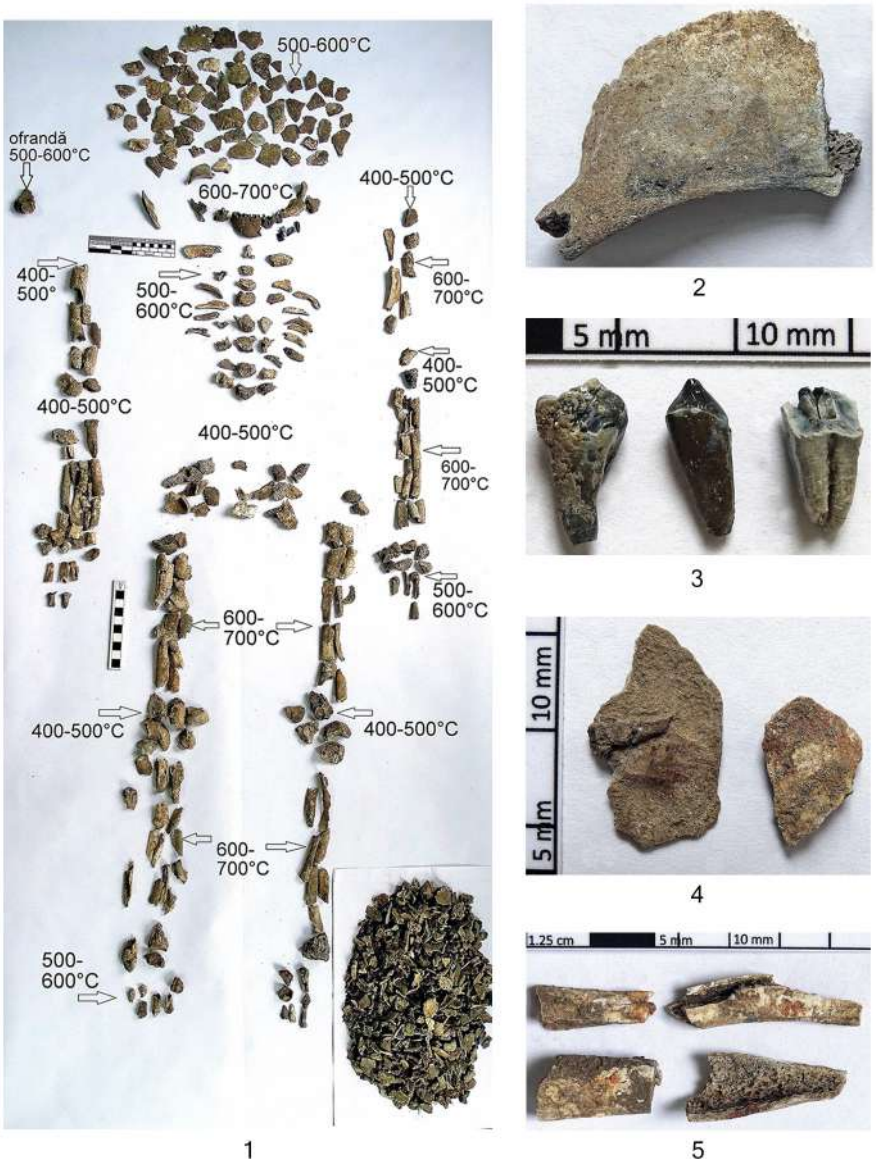

Pl. XIII. Moldoveni-*Dealul Gabăra*, M.36. Sex feminin, 18-20 ani. 1. Temperatura la care au ajuns elementele scheletice din diferite regiuni anatomice; 2. Arcada superioară a orbitei de pe dreapta; 3. Dentiție izolată; 4. Fragmente craniene, urme de oxizi de fier; 5. Urme de oxizi de fier pe fragmentele diafizare (după Hânceanu, Simalcsik 2021, Pl. 5-8)

Pl. XIII. Moldoveni-*Dealul Gabăra*, M.36. Female, 18-20 years old. 1. The temperature reached by the skeletal elements from different anatomical regions; 2. The upper margin of the right orbit; 3. Isolated teeth; 4. Cranial fragments, traces of iron oxides; 5. Traces of iron oxides on the diaphyseal fragments (after Hânceanu, Simalcsik 2021, Pl. 5-8)

https://biblioteca-digitala.ro

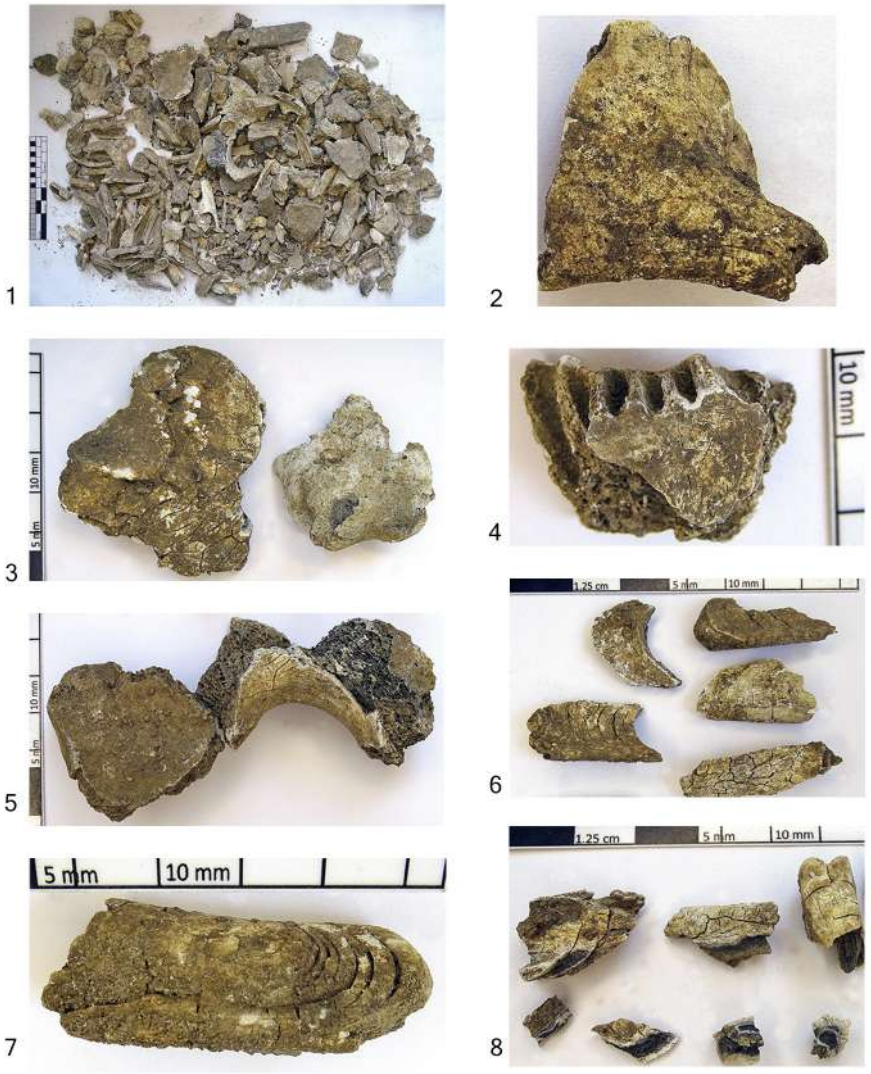

Pl. XIV. Moldoveni-*Dealul Gabăra*, M.63. Sex feminin, 20-30 ani. 1. Întregul conținut al urnei; 2. Orbita stângă, arcada superioară; 3. Fragmente din temporalul stâng; 4. Mandibula, fragment din regiunea simfizei; 5. Coxal drept, regiunea eșancrurii; 6. Fragmente din diafize, fisuri curbilinii și *step*; 7. Fragment din diafiza unui femur, fisuri circulare de tip *ochi de taur*; 8. Fragmente postcraniene *placate în alb*

Pl. XIV. Moldoveni-*Dealul Gabăra*, M.63. Female, 20-30 years old. 1. The entire contents of the urn; 2. Left orbit, upper arch; 3. Fragments of the left temporal; 4. Mandible, fragment of the symphysis; 5. Right coxal, sciatic notch; 6. Fragments of diaphyses, curvilinear and *step* cracks; 7. Fragment from the diaphysis of a femur, circular cracks of the *bull's eye* type; 8. Post-cranial fragments *plated in white*

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Raasi 4/2022, 311-318.

Un nou tip de amforă atestat în *Barbaricum-ul* de la est de Carpați. Amfora de tip Forlimpopoli descoperită la Polocin

Ștefan Honcu[1]

Rezumat. Scopul prezentei note este de a introduce în circuitul științific o amforă romană, de tip Forlimpopoli, descoperită la Polocin, într-o locuință aparținând culturii Sântana de Mureș-Cerneahov. Amfora era produsă în partea de vest a Imperiului Roman și era folosită pentru transportul vinului. Acest tip de amforă, atestat pentru prima dată în zona est-carpatică, poate fi datat încă din prima jumătate a secolului al IV-lea d. Hr.
Cuvinte cheie: Polocin, locuință, secolul al IV-lea, amfora Forlimpopoli, comerț, cultura Sântana de Mureș-Cerneahov.

A new type of amphora attested in *Barbaricum* in the east Carpathian area. The Forlimpopoli type amphora discovered at Polocin. The aim of the present note is to introduce to the scientific circuit a Roman amphora, of the Forlimpopoli type, discovered at Polocin, in a dwelling belonging to the Sântana de Mureș-Cerneahov culture. The amphora was produced in the western part of the Roman Empire and was used to transport wine. This type of amphora, attested for the first time in the eastern Carpathian area, can be dated back to the first half of the 4th century AD.
Key words*:* Polocin, dwelling, 4th century, Forlimpopoli amphora, trade, Sântana de Mureș-Cerneahov Culture.

.....

Prin cercetările arheologice efectuate în punctul „Călălboaia", situat la cca. 400 m vest de necropolele Pogonești-„La Movilă" și Polocin-„Islaz", în partea dreaptă a râului Tutova, pe prima terasă a acestuia, a fost identificată așezarea atribuită culturii Sântana de Mureș-Cerneahov (Mamalaucă 2018a). În campania arheologică din anul 2013, în secțiunea S1, locuința L1, a fost descoperită o amforă

[1] Institutul de Arheologie, Academia Română Filiala Iași, stefanhoncu@yahoo.com.

https://biblioteca-digitala.ro

romană (Mamalaucă 2018a, p. 144, pl. 13/1), menționată sumar în cadrul unui studiu publicat în anul 2018 (Mamalaucă 2018a). În cele ce urmează vom discuta acest gen de recipient, urmărind să-l încadrăm tipologic și cronologic, pentru ca la final să identificăm produsul transportat de amfora în discuție.

Amfora s-a păstrat în stare fragmentară, în locuință fiind descoperită doar partea superioară a acesteia, arsă secundar. Pasta este grosieră, de culoare cărămizie, cu mica argintie și foarte mult calcar în compoziție. Recipientul are gura medie, cu buza rotunjită și răsfrântă. Gâtul este cilindric, iar corpul ovoidal. Toartele sunt lamelare în secțiune, cu șănțuiri pe partea exterioară, fiind prinse de gât și de zona diametrului maxim (**Pl. I/1-2**). Amfora a fost descoperită împreună cu o fibulă (tip *Almgren grupa VII, seria I*), un obiect de metal, o verigă de fier, un obiect de bronz, fragmente ceramice lucrate cu mâna și la roată (oale, castroane) și o monedă de la împăratul Septimius Severus (Mamalaucă 2018a).

Amfora de tip Forlimpopoli se caracterizează prin buza rotunjită, în formă de inel, răsfrântă, un corp ovoid, prevăzut cu nervuri exterioare și o bază plată (tipul A1, B, C) ori ușor concavă (A2, D1-2, E). Pasta este fină, de culoare bej-roz, ce tinde, uneori, spre cărămiziu sau oranj. Bazându-se pe forma atașelor, a buzei, dar și a bazei, au fost evidențiate patru tipuri (A, B, C, D), cât și unele variante ale acestora (A1 - A2 și D1 - D2). Un al cincilea tip, tipul E, este caracterizat printr-o buză rotunjită, iar gura este sub forma unei pâlnii. Producția amforelor Forlimpopoli se situează între jumătatea secolului I d. Hr. și veacul al III-lea d. Hr., la Forum Popili.

Exemplarul descris de noi prezintă unele particularități față de cele publicate până acum în literatura de specialitate. Astfel, din punct de vedere tipologic, aceasta nu se încadrează în niciunul dintre tipurile descrise de către T. Aldini. Cel mai probabil, aceasta reprezintă o variantă nouă atestată în zona de nord a Mării Negre, în *Barbaricum*, la Komariv. Amforele de tipul Forlimpopoli constituie majoritatea absolută (aproximativ 90%) din importurile ce au fost descoperite pe parcursul veacului al III-lea și al celui următor în această așezare (Didenko 2016, p. 244, fig. 1, fig. 3/3-4). Tot din același areal recipiente similare au fost aflate la Chaush, în necropola sarmatică, în tumulul 5, mormântul 1 (Simonenko 2011, p. 147-148, fig. 88/5, fig. 89; Didenko 2016, p. 244, fig. 2/4). La Kaminna, în necropola tumulară (tumulul 2) a fost aflată o astfel de amforă aproape completă - îi lipsește doar buza (Didenko 2016, p. 244, fig. 3/2, tumulul 3).

Amforele de tip Forlimpopoli sunt întâlnite și în nordul Mării Negre, la Tanais (Paczyńska, Naumenko 2004). Acestea au fost aflate într-un complex închis, datat în prima jumătate a secolului al III-lea d. Hr., dar posibilitatea apariției acestora mai devreme, în veacul anterior, nu este exclusă (Paczyńska, Naumenko 2004, p. 311). Recipientele descoperite aici au fost împărțite în două variante (Paczyńska, Naumenko 2004, p. 311, fig. 5).

https://biblioteca-digitala.ro

În provincia Moesia Inferior acest tip de amforă apare în necropola de la Tomis, într-un mormânt de incinerație. Autorii descoperirii o datează în secolul I d. Hr., pe baza asocierii cu celelalte obiecte depuse în mormânt, fără a oferi alte detalii (Lungu, Chera 1986, p. 92, M 25, pl. VI/63). La Troesmis, tipul de amforă Forlimpopoli a fost aflat într-un nivel arheologic datat cu monede de la împărații Septimius Severus – Elagabalus (Opaiț 1980, p. 304, tipul VII, pl. VIII/1, XIV/1). La Noviodunum a fost descoperită o amforă aproape completă, îi lipsește baza, într-o groapă menajeră, în exteriorul cetății, împreună cu alte artefacte romane timpurii (Honcu, Stănică 2019, p. 207-209, 218, cat. nr. 1, fig. 2/1). Recipientul a fost încadrat în tipul D1 și datat în primul sfert al secolului al III-lea d. Hr. (Honcu, Stănică 2019, p. 216).

Astfel de amfore au fost descoperite și în castrul legionar de la Novae (Dyczek 2001, p. 78-81, tipul 5), fără însă a avea alte detalii privind încadrarea tipologică a acestora. Ele mai sunt întâlnite, de asemenea, la Sexaginta Prista – Batin (tipul A respectiv varianta A1) și Odessos – tipul C – (în Moesia Inferior), precum și la Karnobat (același tip produs la Santarcangelo di Romagna) și Apollonia Pontica (tipul C), în provincia Thracia (Dobreva 2008, poster; Dobreva 2017, p. 296-297).

În Dacia acest gen de amfore a fost identificat la Tibiscum (Ardeț 2000, p. 489, abb. 2/4) (tipul D ?), în castrul de la Pojejena (tipul D), unde este datat în a doua jumătate a secolului al II-lea d. Hr. (Ardeț 2000, p. 489, abb. 2/6). Acestea apar, de asemenea, la Romula, Gaganae și Tihău (Ardeț 2006, p. 72, tipul 1.d, pl. VI/59 (Romula), pl. VII/64 (Gaganae) și pl. VII/67 (Tihău)). În provincia Moesia Superior amfora de tip Forlimpopoli a fost găsită la Diana, Pontes, Singidunum, Transdierna și Viminacium (Bjelajac 1996, p. 22-25, tipul III, fig. 4), fiind datată de-a lungul a trei secole (II-IV d. Hr.) (Bjelajac 1996, p. 23).

La Ostia (Panella 1973, p. 624, cat. no. 41, 632, no. 41; vezi, mai nou, Rizzo 2014, p. 128-129, tipul Ostia I452/IV 442) tipul de amforă Forlimpopoli a fost descoperit în contexte datate la începutul veacului al III-lea, dar și în nivele arheologice încadrate până la sfârșitul secolului al IV-lea d. Hr. (Riley 1979, p. 197). Acest tip de amforă apare, rar, și la Benghazi (Riley 1979, p. 197, MRA 13, fig. 85/256; Peacock, Williams 1986, p. 180-181, class 42, fig. 99), fiind găsită într-un complex datat la jumătatea secolului al III-lea d. Hr. (Riley 1979, p. 197). La Knossos acest gen de amfore se datează la începutul secolului al II-lea d. Hr., fiind încadrate de autor în tipul 7 (Hayes 1983, p. 145, fig. 33-5). În Agora Atenianã tipul de amfore Forlimpopoli a fost descoperit în contexte arheologice din prima jumătate a veacului al III-lea d. Hr. (Robinson 1956, p. 69, K114, pl. 15/K114).

Atestarea acestui tip de amforă în *Barbaricum*-ul de la est de Munții Carpați reprezintă o noutate în cadrul descoperirilor din acest areal. Aflarea acesteia în așezarea de tip Sântana de Mureș-Cerneahov de la Polocin scoate în evidență

https://biblioteca-digitala.ro

importanța acestui sit din două puncte de vedere. În primul rând, ne relevă contactele economice avute de această așezare cu lumea romană situată la sud de Dunăre, prin intermediul cărora recipientul a pătruns în acest spațiu, iar în al doilea rând ne indică posibilitatea existenței, în acest sit, a unui centru de putere ori prezența unui personaj influent în cadrul comunității locale. Această din urmă idee poate fi susținută și de găsirea unor artefacte importante, provenite din lumea romană, cum ar fi o mărgică din sticlă decorată cu chipuri umane (Mamalaucă 2018, p. 67-68, M14, pl. 171/10, inv. 9397). Piesa are formă sferică, cu două chipuri umane gravate pe fond albastru, la care se mai adaugă alte 24 de registre încrustate, de forme rectangulare, din care 11 pe fond verde închis, având în mijloc o floare, și zece registre pe fond albastru, cu floare de colț pe mijloc. La acestea se mai adaugă încă unul, de formă trapezoidală, în care, pe fond galben, sunt gravate mai multe pătrățele de culoare verde, sub forma unei table de șah (Mamalaucă 2018, p. 68, cat. nr. 10, pl. 171/10). Această mărgică poate fi considerată un dar oferit de către Imperiul roman târziu, prin împăratul aflat atunci la conducerea sa[2], unei căpetenii locale. Alte descoperiri de astfel de mărgele au fost făcute la Bârlad „Valea Seacă" (Mamalaucă 2018, p. 266) și la Bursuceni, Republica Moldova (Postică 2014). Gh. Postică este de părere că astfel de mărgele au pătruns în zona barbară, probabil, ca dar pentru o căpetenie locală, după tratatul de pace încheiat după anul 333 (Postică 2014, p. 356).

Revenind la amfora discutată în rândurile de față, considerăm că aceasta a fost produsă într-un atelier diferit de cele știute până acum din zona de nord a Italiei. Produsul transportat de aceasta era vinul. Acest lucru este demonstrat de pasta grosieră a amforei (**Pl. I/3**) care este de culoare cărămizie, cu mica argintie, oxid de fier (?) și foarte mult calcar în compoziție, dar și de încadrarea cronologică a acesteia, cel mai probabil, în prima jumătate a secolului al IV-lea d. Hr. Din punct de vedere morfologic, recipientul poate fi încadrat într-un tip nou ce are bune analogii în zona de nord a Mării Negre la Chaush. Amfora descoperită în tumulul de la Chaush are gura rotunjită, ușor răsfrântă, cu toartele frânte, ușor supraînălțate, lamelare în secțiune, cu două șănțuiri longitudinale. Gâtul este cilindric, corpul ovoidal, canelat, se termină într-o bază mică, tubulară (**Pl. II/1-4**).

În încheiere considerăm că informațiile desprinse din rândurile de mai sus vor contribui, pe de o parte, la îmbogățirea repertoriului amforelor descoperite în teritoriul est-carpatic, iar pe de altă parte vor completa schema tipologică și cronologică a amforelor încadrate în tipul Forlimpopoli.

[2] Pentru discuții privind difuzarea acestor mărgele în lumea barbară aflată la est de Carpați, vezi Postică 2014, cu bibliografia citată.

https://biblioteca-digitala.ro

Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Ministerul Educației și Cercetării, CNCS-UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-III-P1-1.1-TE-2019-0783.

Bibliografie

Ardeț 2000: A. Ardeț, *Römische amphoren aus spanien und italien in Dakien*, Rei Cretarie Romanae Fautorum Acta 36, 2000, p. 487-489.

Ardeț 2006: A. Ardeț, *Amforele din Dacia romană*, Timișoara, 2006.

Bjelajac 1996: L. Bjelajac, *Amfore gornjo mezijskog Podunavlja*, PosIzd 30, Belgrade.

Didenko 2016: S. Didenko, *Amfory typa Forlimpopoli v Severnom Prychornomor'yi (Forlimpopoli amphorae in the Northern Black Sea Region*), Eminak 4, 2016, p. 242-250 // С. Диденко, *Амфоры типа Форлимпополи в Северном Причерноморье*, Емінак 4, 2016, с. 242-250.

Dobreva 2008: D. Dobreva, *Anfore a fondo piatto dalla Bulgaria: alcuni casi di studio, in: Officine per la produzione di ceramica e vetro in epoca romana,* Produzione e commercio nella regione adriatica, Atti del Colloquio archeologico internazionale, 23-24 Ottobre 2008, Crikvenica, Croazia, poster.

Dobreva 2017: D. Dobreva, *Tra oriente e occidente dinamiche commerciali in Moesia Inferior e Thracia in epoca romanai dati delle anfore*, Antenor Quaderni 42, 2017.

Dyczek 2001: P. Dyczek, *Roman amphorae of the 1st - 3rd centuries AD found on the Lower Danube*, Warszawa, 2001.

Hayes 1983: J. W. Hayes, *The villa Dionysos Excavations, Knossos: The Pottery*, The Annual of the British School at Athens 78, 1983, p. 97-169.

Honcu, Stănică 2019: Șt. Honcu, A. D. Stănică, *Roman Amphorae discovered at the Headquarters of Noviodunum on the Lower Danube*, în: L. Mihăilescu-Bîrliba, W. Spickermann (Eds.), *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire*, Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westfalia, 2019, p. 205-227.

Lungu, Chera 1986: V. Lungu, C-tin. Chera, *Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerație cu rug-busta de epocă elenistică și romană de la Tomis*, Pontica 19, 1986, p. 89-114.

Mamalaucă 2018: M. Mamalaucă, *Descoperiri din perioada Antichității târzii în podișul Central Moldovenesc. Necropolele de la Bogdănești-Fălciu, Pogonești și Polocin*, Iași, 2018.

Mamalaucă 2018a: M. Mamalaucă, *Așezarea din sec. IV d. Chr. de la Polocin (com. Pogonești, jud. Vaslui – Campania 2013)*, Acta Musei Tutovensis. Istorie veche și arheologie XIV, 2018, p. 137-164.

Opaiț 1980: A. Opaiț, *Considerații preliminare asupra amforelor romane si romano-bizantine din Dobrogea*, Peuce. Studii și cercetări de istorie și arheologie 8, 1980, p. 291-327.

Paczyńska, Naumenko 2004: K. Paczyńska, S. A. Naumenko, *Forlimpopoli amphorae at Tanais in the Second and third centuries AD*, în: J. Eiring, J. Lund (Eds.), *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26-29, 2002*, Athens: The Danish Institute at Athens, 2004, p. 309-312.

Panella 1973: C. Panella, *Anfore*, în: A. Carandini, C. Panella (Eds.), *Ostia III. Le Terme del Nuotatore. Studi Misc. 21*, Roma, 1973, p. 463-633.

Peacock, Williams 1986: D. P. S. Peacock, D. F. Williams, *Amphorae and the Roman economy: a introductory guide*, London/New York, 1986.

https://biblioteca-digitala.ro

Postică 2014: Gh. Postică, *Perla cu portretele miniaturale în mozaic ale împăraților romani Constantin Cel Mare, Constantinus II și Constanțius II descoperită la Bursuceni, Republica Moldova*, Tyragetia, S.N. VIII [XXIII], 1, 2014, p. 347-362.

Riley 1979: J. A. Riley, *The coarse pottery from Benghazi in Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi* (*Berenice*). II, în: J. A. Lloyd (Ed.), *Supplements to Libya Antiqua* 5, Department of Antiquities, Tripoli, 1979, p. 91-497.

Rizzo 2014: G. Rizzo, *Le anfore, Ostia e i commerci mediterranei*, în: C. Panella, G. Rizzo (Eds.), *Ostia VI. Le terme del noutatore. Studi miscellanei 38*, Roma, 2014, p. 73-481.

Robinson 1959: H. S. Robinson, *The Athenian Agora*, V. *Pottery of the Roman Period. Chronology*, New Jersey, 1959.

Simonenko 2011: A. V. Simonenko, *Rimskiiy import u sarmatov severnogo prichernomor'ya*, St. Petersburg, 2011.

https://biblioteca-digitala.ro

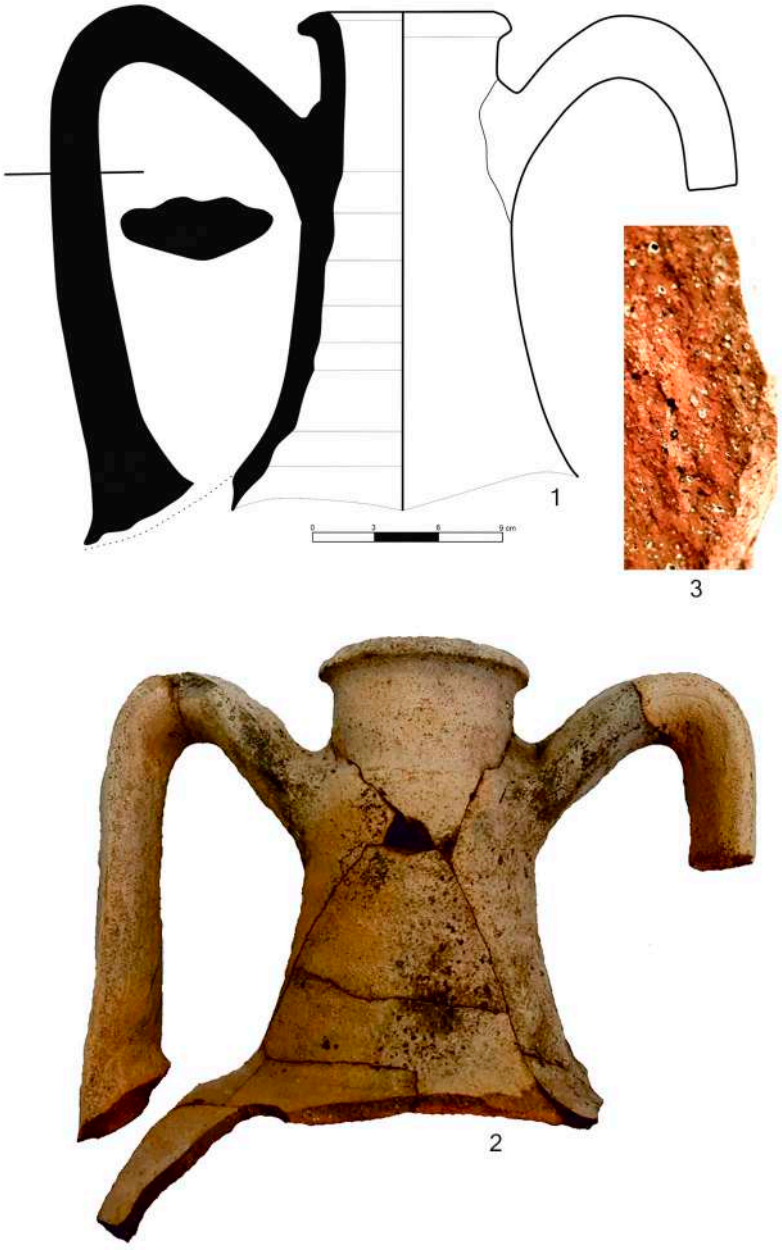

Pl. I. Amforă de tipul Forlimpopoli descoperită în așezarea Sântana de Mureș-Cerneahov de la Polocin. 1. Desen; 2. Fotografie; 3. Foto pastă
Pl. I. Forlimpopoli type amphora discovered in the settlement of Sântana de Mureș-Cerneakhov from Polocin. 1. Drawing; 2. Photo; 3. Photo of the clay

https://biblioteca-digitala.ro

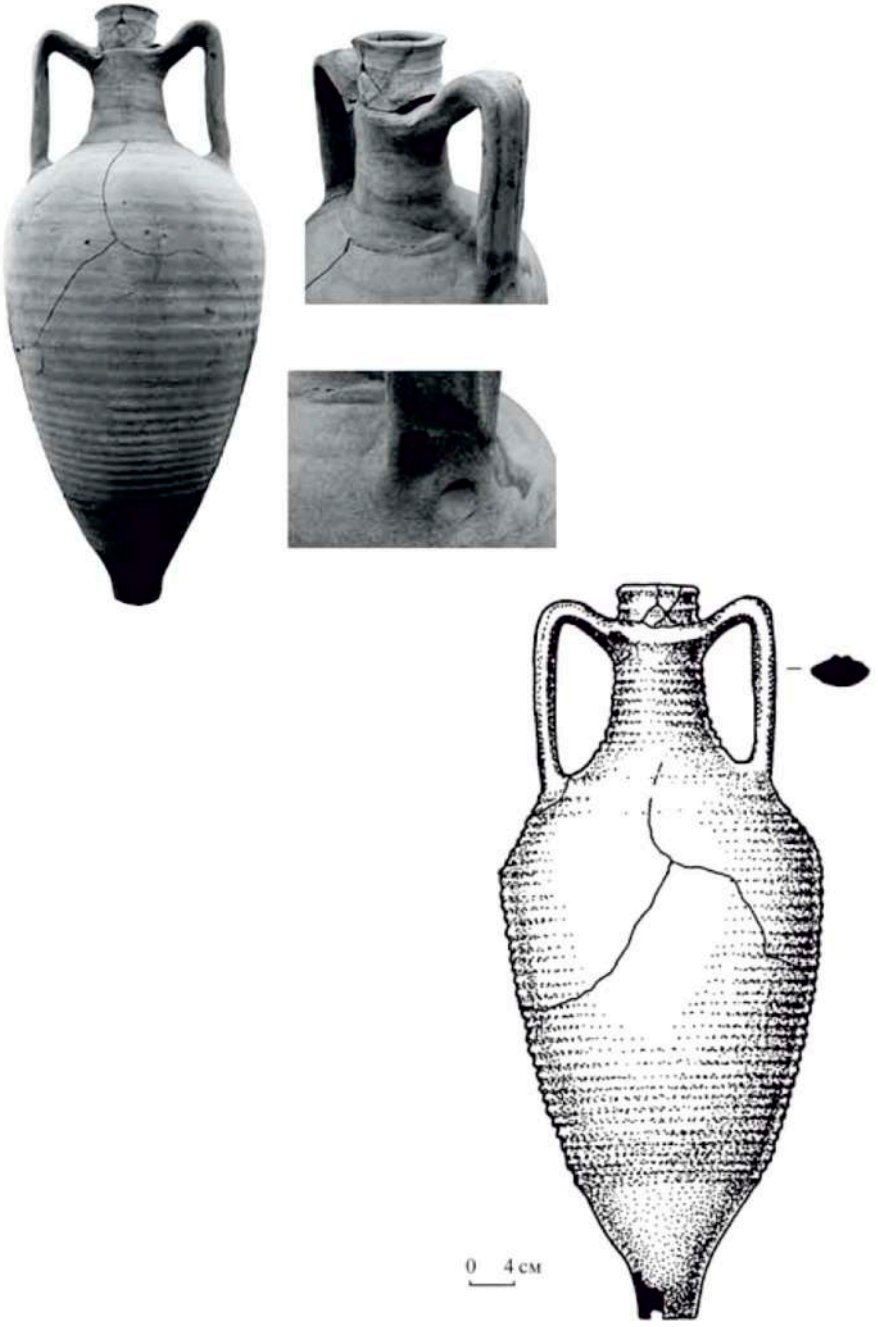

Pl. II. 1-3. Amforă Forlimpopoli descoperită la Chaush (după Simonenko 2011)
Pl. II. 1-3. Forlimpopoli type amphora discovered at Chaush (after Simonenko 2011)

https://biblioteca-digitala.ro

Raasi 4/2022, 319-339.

Osteodistrofia biparietală – o manifestare neobișnuită. Asupra unui schelet medieval de pe teritoriul României

Gabriel Vasile[1]

Rezumat. Studiul își propune să prezinte analiza antropologică a unui schelet din necropola medio-bizantină de la Noviodunum-Isaccea *Așezare Civilă Est* (județul Tulcea, Dobrogea, România), datată în secolele XI-XIII, care prezintă o manifestare destul de rar întâlnită în literatura antropologică, denumită osteodistrofie biparietală. În linii mari, aceasta este caracterizată prin subțierea simetrică a oaselor parietale, aspect relevat cu ajutorul transluminiscenței craniului, care pune în evidență zone translucide mari, postero-medial. Unul dintre cele mai interesante aspecte este cel legat de etiologia controversată a manifestării: variantă anatomică, anomalie sau patologie? Scheletul aparține unui adult matur (42,0 ani) de sex feminin. Alte manifestări patologice identificate sunt reprezentate de depresiuni Pacchioni, câteva pierderi dentare produse antemortem, hernie intervertebrală toracală și leziuni periostitice pe tibii și peronee.
Cuvinte cheie: perioadă medio-bizantină, Dobrogea, antropologie, osteodistrofie biparietală, transluminiscența craniului.

Biparietal osteodistrophy – a rare condition. On a Medieval skeleton on the territory of Romania. The study aims to present the anthropological analysis of a skeleton from the Middle Byzantine necropolis of the 11th-13th centuries from Noviodunum-Isaccea *Așezare Civilă Est* (Tulcea County, Dobruja, Romania), which presents a phenomenon rather rarely encountered in the anthropological literature, called biparietal osteodystrophy. Broadly speaking, it is characterised by the symmetrical thinning of the parietal bones, an aspect revealed by the cranial transillumination, which highlights large translucent, postero-medial areas. One of the most interesting aspects is related to the controversial etiology of the manifestation: anatomical variant, anomaly or pathology? The skeleton belongs to a female mature adult (42.0 years old). Other identified pathological conditions are Pacchioni depressions, antemortem loss of several teeth, thoracic intervertebral herniations and periosteal lesions on the tibiae and fibulae.
Keywords*:* Middle Byzantine period, Dobruja, anthropology, biparietal osteodystrophy, cranial transillumination.

[1] Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" București, Academia Română, România; Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale (ICBE), Chișinău, Republica Moldova; gabriel.vasile@iabvp.ro.

https://biblioteca-digitala.ro

Introducere

Resturile scheletice analizate în prezenta lucrare provin de la Isaccea, un oraș aflat în județul Tulcea (Dobrogea, România), situat la 35 km nord-vest de orașul Tulcea. Cercetările arheologice[2] întreprinse în orașul antic Noviodunum, localizat în punctul *Pontonul Vechi*, în vecinătatea actualului oraș Isaccea, au demarat imediat după mijlocul secolului al XX-lea. Până în prezent rezultatele cercetărilor au arătat faptul că situl arheologic Noviodunum-Isaccea se constituie ca un complex pluristratificat, format din vestigiile cetății romano-bizantine, medio-bizantine și medievale, o întinsă așezare civilă delimitată de trei valuri de apărare cu șanțurile aferente, la care se adaugă spre sud și sud-est necropolele cetății și așezările rurale.

În ceea ce privește descoperirile funerare, pe lângă cele din epoca romană timpurie au fost identificate și numeroase nuclee de cimitire/„nuclee cimiteriale" datate în perioada medio-bizantină, care acoperă intervalul cuprins între secolul al XI-lea și secolul al XIV-lea. Până în prezent, săpăturile arheologice au condus la descoperirea a peste 600 de schelete medio-bizantine, cercetate în 12 puncte[3], acoperind atât sectorul *intramuros*, cât și pe cel *extramuros*.

Scheletul la care facem referire (M.IV) provine din campania de cercetări arheologice din anul 2021, efectuată în punctul *Așezare Civilă Est*, situat *extramuros*, unde au fost cercetate alte opt schelete medio-bizantine de inhumație (M.I; M.II; M.17; M.18; M.19; M.20; M.21; M.23), a căror analiză preliminară se află sub tipar (Vasile 2022). Acestea se adaugă celorlalte schelete cercetate în campaniile precedente în același punct și care au fost analizate antropologic, tot cu titlu preliminar[4]: un schelet – în anul 2018 (Vasile 2019, p. 79-81: M.1), șapte – în anul 2019 (Vasile 2020, p. 176-179: M.2; M.3; M.4; M.5; M.7; M.9; M.10) și patru – în anul 2020 (Vasile 2021, p. 126-128: M.6; M.11; M.13; M.15).

Scheletul din M.IV era orientat vest-est, în poziția decubit dorsal, cu capul ușor întors spre dreapta. Membrul superior stâng era dispus pe lângă corp, iar membrul superior drept, pe bazin; membrele inferioare erau întinse. Nu au fost identificate elemente de inventar funerar și nici resturi de la sicriu (**Fig. 1**).

[2] Pentru o analiză mai în detaliu a situației arheologice de la Noviodunum-Isaccea, vezi Stănică, Vasile 2018.

[3] Punctelor cu descoperiri funerare anterior descrise în lucrarea semnată de Stănică și Vasile (2018, p. 63) li se adaugă și cel denumit *Așezare Civilă Sud*, cercetat începând cu anul 2021.

[4] Un studiu antropologic complet (Stănică, Vasile 2018) al unui segment din necropola medio-bizantină de la Noviodunum-Isaccea a fost efectuat pe lotul cercetat în anul 2014 în sectorul *Teren Poliția de Frontieră* (78 de complexe funerare cu resturi scheletice de la 120 de indivizi).

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 1. Resturile scheletice din mormântul IV, vedere *in situ*
Fig. 1. Skeletal remains from grave IV, *in situ* view

Metode de lucru

Analiza antropologică a urmărit, într-o primă etapă, alcătuirea unui inventar scheletic osos și dentar (Buikstra, Ubelaker 1994, p. 48-49) și observarea câtorva aspecte tafonomice (Dupras, Schultz 2013).

De asemenea, a fost determinat sexul biologic, atât pe baza unor trăsături morfologice pelviene și craniene (Buikstra, Ubelaker 1994, p. 16-21; Ferembach, Schwidetsky, Stloukal 1980, p. 517-527), cât și pe baza unor măsurători ale oaselor coxale (Brůžek *et alii* 2017).

Vârsta la deces a fost estimată pe baza mai multor metode din literatura de specialitate: modificările morfologice ale fețelor simfizare pubiene la diferite vârste (Brooks, Suchey 1990); metamorfoza cronologică a suprafețelor auriculare ale ilioanelor (Buckberry, Chamberlain 2002); gradul de obliterare al suturilor craniene în aspect ectocranian (Meindl, Lovejoy 1985), forma geometrică a fațetei (GF) și textura suprafeței tuberculului (TT) primei coaste (DiGangi *et alii* 2009); metamorfoza extremităților sternale ale coastelor (Işcan, Loth, Wright 1985).

A fost prelevat un set de măsurători și am calculat indicii aferenți, atât la nivel cranian (White, Black, Folkens 2012, p. 96-97; Buikstra, Ubelaker 1994, p. 71-78; Bräuer 1988, p. 160-192; Martin 1928, p. 579-678), cât și postcranian (White, Black, Folkens 2012, p. 161-263; Buikstra, Ubelaker 1994, p. 70, 79-84; Bräuer 1988, p. 193-232; Martin 1928, p. 992-1068).

https://biblioteca-digitala.ro

Valorile obținute au fost utilizate și în vederea calculului staturii (Ruff *et alii* 2012) și greutății scheletice (Auerbach, Ruff 2004, p. 336, tab. 3).

Au fost înregistrate câteva caracteristici morfoscopice (Nikita, Karligkioti 2019, p. 61-62; Hefner 2009) și au fost consemnați indicatorii activităților biomecanice, cum ar fi uzura dentară (Smith 1984) și gradul de dezvoltare a entesofitelor (Myszka, Piontek 2012; Mariotti, Facchini, Belcastro 2007; al-Oumaoui, Jiménez-Brobeil, du Souich 2004).

Un alt aspect abordat l-a reprezentat înregistrarea unor caractere non-metrice: dentare (Turner II, Nichol, Scott 1991), craniene și postcraniene (Mann, Hunt, Lozanoff 2016; Hauser, De Stefano 1989; Finnegan 1978).

Nu în ultimul rând, am consemnat și modificările patologice osoase și dentare, cu accent pe osteodistrofia biparietală.

Analiza antropologică

A. Inventar scheletic

A1. Inventar osteologic (Fig. 2)

Scheletul este aproximativ întreg, cu craniul (inclusiv mandibula) cvasi-complet. În sectorul postcranian au fost observate câteva lipsuri osoase: hioid, stern (corp și apendice xifoid), clavicule (o mare parte din epifiza medială stângă și o porțiune mică din extremitatea laterală dreaptă), carpiene (cu excepția scafoidelor și trapezului stâng), metacarpiene (Mc_4, Mc_5 stângi; Mc_3, Mc_4 drepte), falange mână (o falangă stângă din rândul proximal, două falange de pe dreapta din rândul intermediar și toate falangele distale), omoplați (fragmente din corpuri), sacrum (cea mai mare parte a S_2-S_5), coccis, coxale (în perimetrul simfizei pubiene stângi și o porțiune din ramul ischio-pubian drept), rotulă dreaptă, peronee (extremitățile proximală și distală de pe stânga și cea distală dreaptă), tarsiene (cu excepția calcaneului stâng și primului cuneiform stâng), metatarsiene (cu excepția Mt_4 stâng) și falange picior.

A2. Inventar dentar

Dentiția este permanentă; au fost recuperați 16 dinți, cu alveole dentare asociate (**Tab. 1**).

Stânga											Dreapta				
M^3	M^2	M^1	P^2	P^1	$C^\#$	I^2	I^1	I^1	I^2	$C^\#$	P^1	P^2	M^1	M^2	M^3
6	4	4	2	2	2	5	5	5	2	2	2	2	4	4	6
M_3	M_2	M_1	P_2	P_1	$C_\#$	I_2	I_1	I_1	I_2	$C_\#$	P_1	P_2	M_1	M_2	M_3
5	5	5	2	2	2	2	4	2	2	2	2	2	5	5	5

Tab. 1. Categorii de inventar utilizate pentru înregistrarea dentiției (2 = prezent, complet dezvoltat, în ocluzie; 4 = lipsă, pierdere antemortem; 5 = lipsă, pierdere postmortem; 6 = lipsă, absență congenitală)

Tab. 1. Inventory categories used to record dentition (2 = present, fully developed, in occlusion; 4 = absent, antemortem loss; 5 = absent, postmortem loss; 6 = absent, congenital absence)

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 2. Înregistrarea grafică a oaselor, cranian și postcranian (colorate în roșu = complete; hașurate = parțial păstrate; zone albe = absente)
Fig. 2. Graphic recording of the bones, cranial and postcranial (red coloured = complete; hatched = partially preserved; white areas = absent)

B. Tafonomie

Din punct de vedere tafonomic am identificat prezența unor colorații verzui pe frontal, în aria eminenței frontale drepte (**Fig. 3**) și la mijlocul diafizei tibiale drepte, medial. Colorația verzuie este pusă cel mai adesea pe seama impregnărilor metalice rezultate din oxidarea artefactelor din cupru sau aliaje ale acestuia. Alți indicatori tafonomici sunt reprezentați de amprente ale rădăcinilor plantelor și depuneri superficiale cu consistență calcaroasă, neuniform localizate la nivelul întregului schelet (cranian și postcranian).

C. Determinarea sexului biologic

Individul analizat a atins maturitatea scheletică, astfel încât caracteristicile lui discriminante sexuale prezintă o acuratețe ridicată în stabilirea sexului biologic. Atât craniul, cât și scheletul postcranian prezintă trăsături morfologice evident feminine. Dintre acestea, reținem trăsăturile dimorfice ale oaselor coxale (arc ventral; concavitate subpubiană; creastă pe ramul ischio-pubian, în aspect medial; mare șanț sciatic larg; sulcus preauricular larg și adânc) și ale craniului (creastă nucală relativ netedă; proces mastoid mic și ascuțit; margine supraorbitală relativ ascuțită; creastă supraorbitală și glabelă puțin proeminente; proiecție redusă a

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 3. Colorații verzui pe osul frontal (craniu, anterior)
Fig. 3. Greenish colorations on the frontal bone (skull, anterior)

eminenței mentale). În plus, calculul efectuat cu ajutorul DSP 2, instrument de diagnosticare a sexului bazat pe câteva dimensiuni prelevate bilateral la nivelul oaselor coxale (**Tab. 2**), ne indică faptul că probabilitatea ca individul să fie de sex feminin este de 100%.

Coxal	Dimensiuni (bilateral, mm)
Spu. Lățime cotilo-pubiană	20,5/21,5
Dcox. Înălțime maximă pelviană	203,1/–
Iimt. Adâncime mare șanț sciatic	53,3/53,4
Ismm. Lungime post-acetabulară ischion	101,3/–
Ss. Lungime spino-sciatică length	68,9/70,2
Sa. Lungime spino-auriculară	80,0/76,8

Tab. 2. Dimensiuni ale oaselor coxale utilizate pentru determinarea sexului
Tab. 2. Dimensions of the coxal bones used to determine the sex

D. Vârsta la deces

Pentru o evaluare cât mai apropiată a vârstei biologice (scheletice) de vârsta cronologică (reală), am apelat la mai multe metode din literatura de specialitate. Rezultatele obținute au fost reprezentate în **Tabelul 3**. Am obținut o valoare medie a vârstei la deces de 42,0 ani (adult matur).

https://biblioteca-digitala.ro

Metode	Vârsta la deces (ani)
Simfize pubiene	48,1 ± 14,6 [25,0 – 83,0] (faza V)
Suprafețe auriculare	51,4 ± 14,5 [29,0 – 81,0] (stadiul IV, scor 11)
Suturi craniene	45,2 ± 12,6 [31,0 – 65,0] (faza V, scor 12)
Prima coastă	25,3 [17,8 – 35,9] (GF = 2; TT = 2)
Extremități sternale coaste	40,0 [33,7 – 46,3] (faza IV)
Vârstă la deces (valoare medie): 42,0 ani (adult matur)	

Tab. 3. Metode selectate și valori pentru estimarea vârstei la deces
Tab. 3. Selected methods and values for estimating age at death

E. Analiza metrică

În vederea stabilirii tipului antropologic, a formei și dimensiunii oaselor, dar și pentru compararea cu alți indivizi din populația medio-bizantină de la Noviodunum-Isaccea sau cu indivizi din alte serii cronologice și spațiale, am încercat atât o profilare biometrică craniană (**Tab. 4-5**), cât și una postcraniană (**Tab. 6-7**).

Dimensiuni	Valori	Categorii
1. Lungime maximă craniu (g–op)	179,1	Lungă
5. Lungime bază craniu (n–ba)	95,0	–
7. Lungime *foramen magnum* (ba–o)	34,5	–
8. Lățime maximă craniu (eu–eu)	141,3	Îngustă
9. Lățime frontală minimă (ft–ft)	94,8	Mijlocie
10. Lățime frontală maximă (co–co)	116,0	Mijlocie
12. Lățime occipital (ast–ast)	112,7	–
16. Lățime *foramen magnum* (perpendicular pe **7**)	30,3	–
17. Înălțime craniu (ba–b)	140,9	Foarte înaltă
20. Înălțime craniu (po–b)	115,7	Înaltă
26. Arc frontal (n–b)	129,0	–
27. Arc parietal (b–l)	133,0	–
29. Coardă frontală (n–b)	110,4	–
30. Coardă parietală (b–l)	120,9	–
40. Lungime față (ba–pr)	89,2	–
45. Lățime față (zy–zy)	124,9	Mijlocie
46. Lățime bimaxilară (zm-zm)	91,6	–
47. Înălțime totală față (n–gn)	109,7	Mijlocie
48. Înălțime superioară față (n–pr)	67,2	Înaltă
51. Lățime orbită (mf–ec)	39,6/41,2	Mijlocie
51a. Lățime orbită (d–ec)	37,6/37,6	–
52. Înălțime apertură orbitală (perpendicular pe **51a**)	29,7/29,6	Foarte joasă
54. Lățime apertură nazală (al–al)	25,3	Mijlocie
55. Înălțime nas (n–ns)	45,9	Foarte joasă
60. Lungime maxilo-alveolară (pr–alv)	50,3	–
61. Lățime maxilo-alveolară (ecm–ecm)	53,6	–
62. Lungime palat (ol–sta)	42,8	–

https://biblioteca-digitala.ro

Dimensiuni	Valori	Categorii
63. Lățime palat (enm–enm)	38,0	–
64. Înălțime palat (behind M^1)	7,2/5,6	–
65. Lărgime bicondilară mandibulă (cdl–cdl)	119,7	Mijlocie
66. Lărgime bigonială mandibulă (go–go)	90,8	Foarte îngustă
68. Lungime mandibulă (proiecție pg–go)	107,2	–
80(2). Lungime maximă (P_1–M_3)	44,3/44,2	–

Tab. 4. Valorile principalelor dimensiuni (bilateral, mm) și categoriile craniene aferente
Tab. 4. The values of the main dimensions (bilateral, mm) and the related cranial categories

Indici	Valori	Categorii
I1. Indice cranian orizontal (**8** : **1**) x 100	78,9	Mezocrană
I2. Indice vertico-longitudinal (**17** : **1**) x 100	78,7	Hipsicrană
I3. Indice vertico-transversal (**17** : **8**) x 100	99,7	Acrocrană
I4. Indice vertico-longitudinal (**20** : **1**) x 100	64,6	Hipsicrană
I5. Indice vertico-transversal (**20** : **8**) x 100	81,9	Metriocrană
I12. Indice frontal transversal (**9** : **10**) x 100	81,9	Intermediară
I13. Indice fronto-parietal transversal (**9** : **8**) x 100	67,1	Metriometopă
I14. Indice parieto-occipital transversal (**12** : **8**) x 100	79,8	Largă
I22. Indice frontal sagital (**29** : **26**) x 100	85,6	Ortometopă
I24. Indice parietal sagital (**30** : **27**) x 100	90,9	Aplatizată
I33. Indice *foramen magnum* (**16** : **7**) x 100	87,8	Lată
I38. Indice facial total (**47** : **45**) x 100	87,8	Mezoprosopă
I39. Indice facial superior (**48** : **45**) x 100	53,8	Mezenă
I39(1). Indice facial mijlociu (**48** : **46**) x 100	73,4	Chemoprosopă
I42. Indice orbital (**52** : **51**) x 100	75,0/71,8	Cameconchă
I42b. Indice orbital posterior (**52** : **51a**) x 100	79,0/78,7	Platophthalmă
I48. Indice apertură nazală (**54** : **55**) x 100	55,1	Camerină
I54. Indice maxillo-alveolar (**61** : **60**) x 100	106,6	Dolicurană
I58. Indice palatal (**63** : **62**) x 100	88,8	Brahistafilină
I59. Indice înălțime palat (**64** : **63**) x 100	18,9/14,7	Chemostafilină
I60. Indice gnatic (**40** : **5**) x 100	93,9	Ortognată
I62. Indice mandibular (**68** : **65**) x 100	89,6	Dolicostenomandibulară
I68. Indice dentar [(**80(2)** : **5**)] x 100	46,6/46,5	Hipermegadontă

Tab. 5. Valorile principalilor indici cranieni (bilateral) și categoriile aferente
Tab. 5. The values of the main cranial indices (bilateral) and the related categories

Dimensiuni	Valori
Claviculă: **C1**. Lungime maximă	135,1/129,8
C6. Circumferință la mijloc	30,0/30,0
Omoplat: **S6**. Lățime maximă	96,7/98,4
Humerus: **H1**. Lungime maximă	298,8/305,5
H2. Lungime fiziologică	296,3/303,1
H5. Diametru maxim la mijloc	21,0/21,5

https://biblioteca-digitala.ro

Dimensiuni	Valori
H6. Diametru minim la mijloc	14,8/15,6
Radius: **R1**. Lungime maximă	221,2/221,5
Ulna: **U1**. Lungime maximă	239,1/238,5
U13. Diametrul transversal sub-sigmoidian	19,8/20,6
U14. Diametrul dorso-volar subsigmoidian	19,7/20,4
Sacrum: **S5**. Lățime maximă anterioară	116,9
Femur: **F1**. Lungime maximă	394,2/397,5
F2. Lungime fiziologică	391,3/397,2
F6. Diametru sagital la mijloc	24,7/25,4
F7. Diametru transversal la mijloc	25,5/25,7
F9. Diametru sagital sub-trohanterian	30,5/32,6
F10. Diametru transversal sub-trohanterian	24,1/25,3
F19. Diametru sagital cap	39,5/39,9
F21. Lățime epifiză distală	71,0/71,4
Patelă: **P2**. Lățime maximă	43,9/–
T1. Lungime maximă	–/339,8
T1b. Lungime paralelă	–/335,9
T8a. Diametru sagital diafizar la fosa nutritivă	30,9/30,6
T9a. Diametru transversal diafizar la fosa nutritivă	24,7/24,4

Tab. 6. Valorile principalelor dimensiuni (bilateral, mm) postcraniene
Tab. 6. The values of the main postcranial dimensions (bilateral, mm)

Indici	Valori	Categorii
Indice robusticitate claviculară (**C6** : **C1**) x 100	22,2/23,1	Gracilă
Indice claviculo-humeral (**C1** : **H2**) x 100	45,6/42,8	Scurtă
Indice secțiune humerală diafizară la mijloc (**H6** : **H5**) x 100	70,5/72,6	Platibrahă
Indice brahial (**R1** : **H2**) x 100	74,7/73,1	Scurtă
Indice platolenie ulnară (**U13** : **U14**) x 100	100,5/101,0	Hipereurolenică
Indice secțiune femurală diafizară la mijloc (**F6** : **F7**) x 100	96,9/98.8	Nulă
Indice platimerie femurală (**F10** : **F9**) x 100	79.0/77.6	Platimeră
Indice lățime patelă (**P2** : **F21**) x 100	61.8/-	Largă
Indice platicnemie tibială (**T9a** : **T8a**) x 100	79.9/79.7	Euricnemică
Indice tibio-femural (**T1b** : **F2**) x 100	–/84.6	Dolicocnemică

Tab. 7. Valorile principalilor indici postcranieni (bilateral) și categoriile aferente
Tab. 7. The values of the main postcranial indices (bilateral) and the related categories

F. Statura scheletică

Pentru calculul staturii scheletice am avut la dispoziție valorile lungimilor maxime ale humerusurilor, radiusurilor, femurelor și tibiei drepte. Am obținut o valoare de 154,7 cm (153,3-156,1 cm), statură încadrată în categoria mijlocie.

https://biblioteca-digitala.ro

G. Greutatea scheletică

Valorile diametrelor sagitale ale capetelor femurale au condus la o greutate scheletică de 55,1 kg.

H. Morfoscopie

Morfoscopic am putut evalua următoarele caracteristici craniene: morfologia aperturii nazale inferioare (1), spina nazală anterioară (1), lățimea aperturii nazale (2), proiecția inferioară a marginii laterale a nazalelor (1), tuberculul malar (2), conturul nazalelor (0), lățimea interorbitală (3), depresiunea post-bregmatică (1), sutura supranazală (1), sutura palatină transversă (2 sau 3) și sutura zigomatico-maxilară (0).

I. Indicatori ocupaționali

I1. Uzura dentară

Se remarcă un grad de uzură avansat (7-8, **Fig. 4**) la nivelul dinților superiori (I^2-P^2 stângi; $C^{\#}$-P^2 drepți) și unul mediu-avansat (5-7) la nivelul dinților inferiori (I_1-P_2, bilateral). Dentina este expusă pe cea mai mare parte a suprafețelor ocluzale.

I2. Gradul de dezvoltare a entesofitelor

Scheletul postcranian prezintă în general modificări entezopatice de mică amploare (pe clavicule, ulne, femure, patele, tibii, calcanee). La nivelul brațelor și antebrațelor (pe humerusuri și radiusuri) au fost constatate modificări moderate, iar în aria tuberculului glenoid de pe omoplatul stâng (*m. triceps brahii*) se constată entesofite puternic dezvoltate, ceea ce denotă o activitate musculară ridicată la acest nivel.

Fig. 4. Gradul de uzură dentară al dinților superiori (craniu, inferior)
Fig. 4. Degree of dental wear of the upper teeth (skull, inferior)

https://biblioteca-digitala.ro

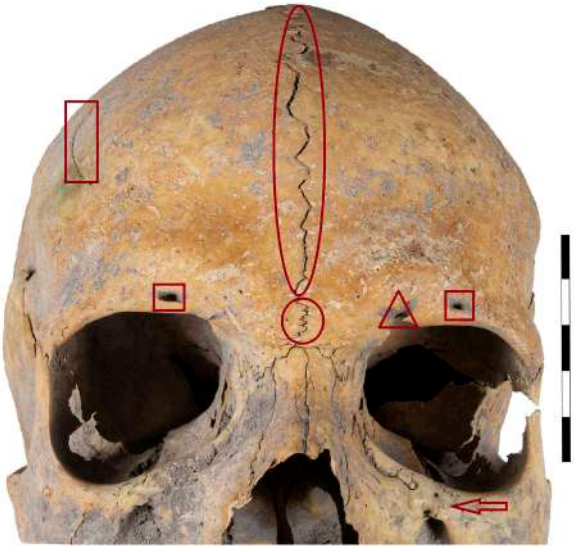

Fig. 5. Caractere non-metrice craniene (craniu, anterior): sutură metopică (elipsă), sutură supranazală (cerc), șanț supraorbital (triunghi), foramen supraorbital (pătrat), șanțuri frontale accesorii (dreptunghi), sutură infraorbitală (săgeată)
Fig. 5. Cranial non-metric characters (skull, anterior): metopic suture (ellipse), supranasal suture (circle), supraorbital groove (triangle), supraorbital foramen (square), accessory frontal grooves (rectangle), infraorbital suture (arrow)

J. Caractere non-metrice

J1. Caractere non-metrice craniene

Au fost identificate următoarele variante anatomice: sutură metopică (completă, **Fig. 5**), sutură supranazală (deschisă, **Fig. 5**), șanț supraorbital (unul, bilateral, **Fig. 5**), foramen supraorbital (unul, bilateral, **Fig. 5**), șanțuri frontale accesorii (în părțile laterale, **Fig. 5**), sutură infraorbitală (completă, stânga, **Fig. 5**), foramen zigomatico-facial (unul larg și unul îngust, stânga), articulație fronto-temporală (bilateral), foramen parietal (dreapta), osicule lambdoide (bilateral), osicule la sutura occipito-mastoidă (bilateral), osicule în interiorul șanțului parietal (bilateral), foramen mastoidal (unul, sutural, stânga; unul, pe temporal, dreapta), sutură scuamomastoidă (bilateral), foramen mental (unul, bilateral), foramen palatin (unul, bilateral).

J2. Caractere non-metrice dentare

Uzura dentară pronunțată și lipsa totală a molarilor au făcut ca majoritatea caracterelor să fie neobservabile. Am putut înregistra doar câteva fenotipuri: număr rădăcini premolari superiori (câte una, bilateral), absență congenitală (M^3, dreapta), număr rădăcini canini inferiori (câte una, bilateral), mandibulă *balansoar* (*rocker-jaw*, parțial).

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 6. Aperturi septale (humerusuri, anterior)
Fig. 6. Septal apertures (humeri, anterior)

J3. Caractere non-metrice postcraniene

La acest nivel au fost înregistrate: fosă hipotrohanterică (bilateral), exostoze la fosa trohanterică (stânga), al treilea trohanter (bilateral), apertură septală (bilateral, **Fig. 6**), pliu acetabular (bilateral), sulcus preauricular (bilateral), fațetă articulară acromială (bilateral), sulcus circumflex (dreapta).

K. Manifestări patologice

Din punct de vedere patologic am constatat pierderea antemortem a cinci dinți (M^1-M^2, bilateral și I_1 stâng). Dintre cauzele care duc la pierderea dinților se numără textura și diversitatea alimentelor, unele boli produse de carențele nutriționale, statusul sănătății bucale, leziunile traumatice sau practicile culturale/rituale (Lukacs 2007, p. 167).

În sectorul toracal am identificat prezența unei hernii intravertebrale, certificate prin prezența nodulilor Schmorl (**Fig. 7**) pe fața inferioară a două corpuri toracale. Depresiunile tipice de pe suprafața corpurilor vertebrale sunt generate de hernierea nucleului pulpos al discului intervertebral care străpunge suprafața externă, cartilaginoasă a vertebrelor adiacente. De regulă prezența nodulilor Schmorl este pusă pe seama stresului biomecanic ridicat în sectorul vertebral toraco-lombar (Waldron 2009, p. 45).

Pe cea mai mare parte a suprafețelor diafizare tibiale și peroneale au fost identificate leziuni periostitice vindecate, ca reacție la modificările patologice ale osului subiacent. Periostita este un bun indicator al stresului nespecific, fiind o infecție a periostului produsă de bacterii. În materialele arheologice cel mai frecvent se întâlnește la nivelul tibiilor, probabil datorită faptului că acestea se află aproape de suprafața pielii și pot fi supuse unor răni minore recurente. Alte motive

https://biblioteca-digitala.ro

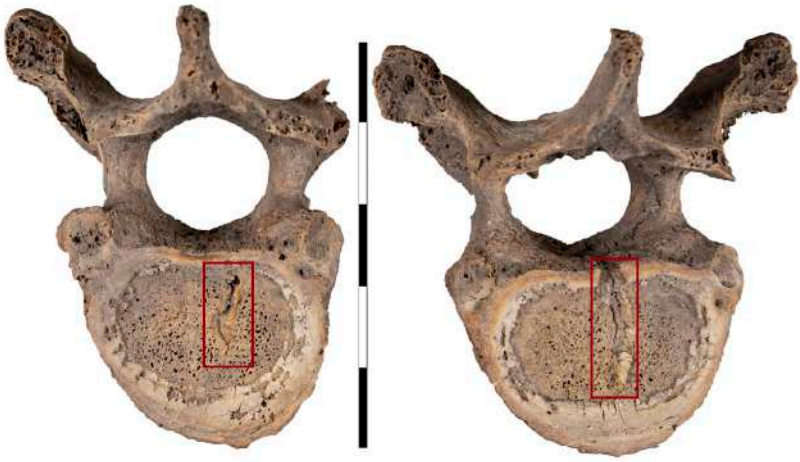

Fig. 7. Noduli Schmorl (verterbe toracale, inferior)
Fig. 7. Schmorl's nodes (thoracic vertebrae, inferior)

pentru predilecția periostitei pentru tibii sunt reprezentate de: temperatura scăzută de la acest nivel, care face osul susceptibil la infecții; suprafața inactivă fiziologic a osului și sângele care tinde să stagneze la nivelul gambelor (stază venoasă), aspecte care conduc la acumulări de bacterii; vene varicoase (Roberts, Manchester 2005, p. 172-173).

K1. Osteodistrofia biparietală

La nivelul oaselor parietale au fost observate două depresiuni, ca niște înfundări de dimensiuni relativ asemănătoare și simetrice: una pe parietalul stâng, mai întinsă (cca. 63,0 mm în diametru) și alta de dimensiuni puțin mai reduse (58,0 mm în diametru), pe parietalul drept. O astfel de morfologie este cunoscută în literatura de specialitate sub denumirea de osteodistrofie biparietală (**Fig. 8**).

Cu prima mențiune despre această manifestare a fost creditat Sandifort, în urmă cu peste două secole, în anul 1783 (Tonina *et alii* 2021, p. 70). Cel mai adesea este exprimată bilateral, dar au fost consemnate și fenotipuri unilaterale (Barnes 2012, p. 11). De asemenea, este asimptomatică (Mann, Kobayashi, Schiller 2017, p. 1407).

În continuare am ales să o prezint sub denominația de osteodistrofie biparietală[5], una dintre multele cu care a fost descrisă de-a lungul timpului:

[5] Este vorba exclusiv despre preferința autorului, întocmai cu Bruyn și Bots (1978, p. 127), care argumentează termenul ales prin aceea că dovezile histologice nu susțin noțiunea de atrofie și pentru că există și certitudinea că senilitatea nu provoacă leziunea.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 8. Osteodistrofie biparietală (vedere posterioară): zone cu depresiuni simetrice pe pereții externi ai parietalelor
Fig. 8. Biparietal osteodystrophy (posterior view): areas with symmetrical depressions on the outer walls of the parietals

involutions krankheit[6]; *senile atrophy*; *symmetrical depressions*; *symmetrical atrophy*; *symmetrical thinning of the parietal bones*; *parietal impressions*; *symmetrical thinness of the parietal bones*; *malum senile biparietale*; *senile biparietal atrophy*; *biparietal, unilateral or symmetrical thinning*; *developmental thinness*; *morbus Rokitansky*; *depressio biparietalis circumscripta*; *symmetrical osteoporosis*; *biparietal thinning*; *spongy hyperostosis biparietal osteodystrophy* (López, Sarkic, Solà 2017, p. 185; Phillips 2007, p. xiv; Hauser, De Stefano 1989, p. 83) etc.

Numeroasele denumiri ale acesteia relevă și etiologia incertă, asupra căreia nu există încă un consens printre cercetători. Unii dintre aceștia se limitează doar la a preciza că etiologia este complet necunoscută (Mann, Hunt 2005, p. 45), în schimb alții o consideră fie o variantă anatomică (Phillips 2007, p. 61-65; Lacombe 2004; Hauser, De Stefano 1989, p. 83-84), fie o anomalie – displazie de dezvoltare, defect de creștere (Barnes 2012, p. 11). Alți cercetători (López, Sarkic, Solà 2017, p. 185; Yılmaz *et alii* 2013, p. 57; Tsutsumi, Yasumoto, Ito 2008, p. 275) o pun pe

[6] Pentru a evita traducerea și adaptarea potențial defectuoasă a termenilor în limba română, am optat pentru prezentarea lor în limba nativă a celor care i-au denumit.

https://biblioteca-digitala.ro

seama unor patologii (traumatisme, tumori primare și metastatice, boala Gorham-Stout, hiperparatiroidism, boli granulomatoase, diabet zaharat, osteomielită, mastocitoză sistemică, necroză aseptică, terapie prelungită cu steroizi, anevrism osos, angiomatoza chistica a osului, reacții inflamatorii, atrofie senilă, osteoporoză post-menopauză, insuficiență gonadală, modificări hormonale, etc.) sau asociază manifestarea cu factori extrinseci de tipul presiunii constante asupra zonei sau activității musculare (Chiari 1910).

Cu toate aceste controverse (are sau nu determinism genetic?), este important de subliniat faptul că din punct de vedere clinic osteodistrofia biparietală nu are o semnificație patologică, cu excepția potențialului crescut de fracturi (Tonina *et alii* 2021, p. 74; Mann, Kobayashi, Schiller 2017, p. 1409). Este și cazul individului din studiul de față, care prezintă o formă relativ avansată a bolii. În literatura paleopatologică sunt consemnate chiar și câteva cazuri în care este penetrată și lamina externă a craniului: un exemplar de lângă Santa Lucia din Peru și unul de lângă Lisht, Egipt (Ortner, Putschar 1981, p. 292-293), ca să amintim doar două dintre ele.

Pentru un diagnostic diferențial corect, aspect care se poate dovedi destul de dificil, având în vedere complexitatea afecțiunii și morfologiile asemănătoare care pot fi întâlnite la nivelul craniului, am ținut cont de următorii factori determinanți: vârsta și sexul individului, absența leziunilor asociate, localizarea, forma, dimensiunea și adâncimea depresiunilor (Kaufman, Whitaker, McTavish 1994). De asemenea, am apelat la transiluminarea craniului într-o cameră obscură, prin introducerea unui fascicul luminos prin gaura occipitală (Surachotmongkhon, Techataweewan, Mann 2017). Prin aceasta am putut evidenția și localiza cu precizie zonele translucide simetrice, mari și extrem de subțiri pe cele două parietale.

Pe parietalul drept, alături de acestea, au mai fost observate două zone translucide, de mici dimensiuni, care reprezintă probabil depresiuni ce servesc la adăpostirea unor granulații arahnoide (granulații Pacchioni). Asupra etiologiei acestor eroziuni ale laminei interne a craniului s-au formulat mai multe ipoteze, însă cert este că aceste granulații servesc în primul rând la filtrarea și returnarea lichidul cefalorahidian în sistemul venos (Mann, Hunt 2005) (**Fig. 9**).

Deși au fost elaborate mai multe ipoteze legate de etiologia sa, niciuna dintre acestea nu poate explica simetria, localizarea sau predilecția sa de vârstă/sex (Tonina *et alii* 2021, p. 70). În legătură cu preferința pentru unul sau altul dintre cele două sexe, este binecunoscut faptul că manifestarea afectează în general femeile. La acestea frecvența este de circa două ori mai mare față de bărbați (1/1,9 – Cederlund, Andrén, Olivecrona 1982) sau chiar mai mult (1/2,5 – Bruyn, Bots 1978). Deși osteodistrofia biparietală a fost semnalată și la subadulți (Barnes 2012, p. 11), cel mai adesea apare la vârste înaintate, la indivizi adulți de peste 60 de ani (Mann, Kobayashi, Schiller 2017).

https://biblioteca-digitala.ro

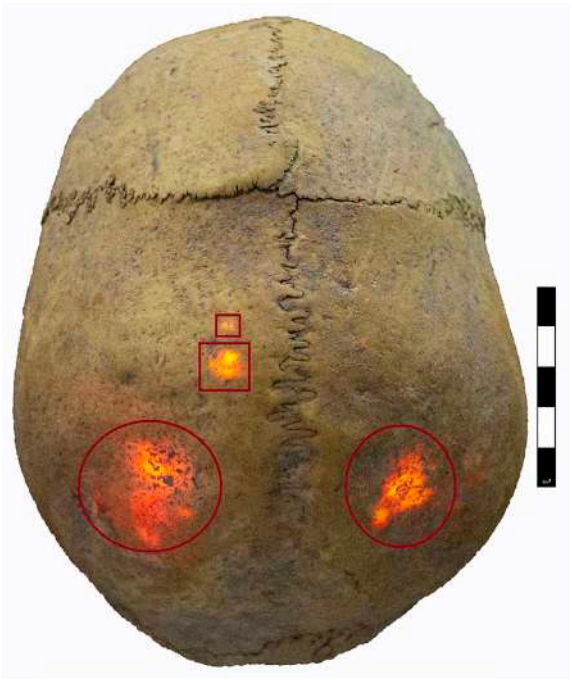

Fig. 9. Transiluminarea craniului (vedere superioară): 1. Osteodistrofie biparietală – zone translucide simetrice, mari, subțiri (cercuri); 2. Foveole Pacchioni (pătrat) pe parietalul stâng
Fig. 9. Transillumination of the skull (superior view): 1. Biparietal osteodystrophy - symmetrical, large, thin translucent areas (circles); 2. Granular foveola (Pacchioni) (square) on the left parietal

Din punct de vedere histolopatologic, studiile au arătat o lipsă de osteoclaste în zonele afectate, sugerând faptul că subțierea parietală poate fi mai degrabă relaționată cu o rată scăzută a formării de țesut osos nou decât cu un grad ridicat de distrugere osoasă (Cederlund, Andrén, Olivecrona 1982, p. 32).

Numeroase cazuri de indivizi cu osteodistrofie biparietală au fost descrișii în literatura medicală/clinică. Literatura paleopatologică este săracă în astfel de descrieri. Cel mai vechi caz a fost documentat în India, la un individ din epoca bronzului (Tonina *et alii* 2021, p. 70). Menționăm și faptul că fenomenele asociate subțierii oaselor parietale nu manifestă nicio predilecție pentru indivizii dintr-un anumit tip antropologic fizic sau dintr-o anumită zonă geografică (Mann, Kobayashi, Schiller 2017, p. 1407). Cu toate acestea, deși prevalența acestei caracteristici a fost estimată la 0,25-0,8% (Bruyn, Bots 1978, p. 142) sau 0,4-0,5% (Phillips 2007, p. 42), au fost înregistrate frecvențe destul de ridicate la indivizi proveniți din cercetări concentrate în special în Africa de Nord. Astfel, în necropole din vechiul Egipt,

https://biblioteca-digitala.ro

pe un eșantion de 1041 de subiecți, 51 (4,9%) prezentau osteodistrofie biparietală (Phillips 2007). Pe un alt eșantion (Breitinger 1983, p. 77), din 27 de exemplare, patru prezentau osteodistrofie biparietală (14,4%). O frecvență extrem de ridicată este întâlnită la indivizii din mormântul 32 din necropola din Teba (între 10,0-30,0%: număr neprecizat de cazuri din 312 subiecți – Fóthi, Bernert, Kőrösi 2010, p. 49, 52).

Discuții și concluzii

Individul din mormântul M.IV descoperit în anul 2021 în necropola medio-bizantină de la Noviodunum-Isaccea *Așezare Civilă Est* se remarcă printr-o caracteristică enigmatică și relativ puțin cunoscută, care se manifestă la nivelul craniului, pe suprafața celor două parietale – osteodistrofie biparietală. Este vorba despre un individ de sex feminin, cu oase gracile și subțiri, care are o vârstă la deces estimată la 42,0 ani (adult matur). Statura scheletică este încadrată în categoria mijlocie (154,7 cm). Alte patologii observate sunt pierderea antemortem a cinci dinți (M^1-M^2, bilateral și I_1 stâng), ușoare depresiuni cauzate de nodulii Schmorl pe suprafața inferioară a două corpuri toracale și leziuni periostitice vindecate pe cea mai mare parte a suprafețelor diafizare tibiale și peroneale.

Osteodistrofia biparietală este una sever exprimată (grad 4) conform încadrării în patru grade a lui Hauser și De Stefano (1989, p. 83-84). Se manifestă bilateral și simetric, sub forma unor depresiuni de dimensiuni relativ egale, undeva în mijlocul celor două parietale (postero-medial), ceea ce conferă craniului în vedere posterioară un aspect de farfurie (*saucer-shape skull*). Pereții cranieni la acest nivel sunt subțiri, aspect evidențiat cel mai bine prin transiluminarea craniului. Tot prin această tehnică au fost consemnate și două depresiuni Pacchioni, de dimensiuni mai mici, pe parietalul stâng.

Principala controversă legată de această manifestare este reprezentată de mecanismul care stă la baza producerii ei: anomalie craniană, patologie sau variantă anatomică normală/caracter non-metric? Cu toate că numărul cazurilor semnalate a crescut în ultima perioadă, prin prisma amplorii cercetărilor bioarheologice, etiologia acesteia rămâne în continuare disputată.

Fie că discutăm despre subțierea pereților cranieni în dreptul parietalelor cauzată de factori congenitali, fie că este o boală progresivă, lentă, caracteristică indivizilor de vârste mijlocii și avansate, osteodistrofia biparietală poate fi tratată în clinica actuală, tratamentul cu alendronat administrat timp de un an unor pacienți cu vârste de cca. 70 de ani și chiar mai mult conducând la creșterea metabolismul mineral osos (Takata *et alii* 2008). Aceste rezultate sugerează că accelerarea resorbției osoase este una dintre cauzele subțierii parietale la acești pacienți.

Pentru literatura bioarheologică din România acesta este primul caz consemnat până în prezent, cu toate că de-a lungul timpului am observat și analizat personal un

https://biblioteca-digitala.ro

număr destul de ridicat de cranii, de ordinul miilor, atât medievale (din Dobrogea și Muntenia), dar și din alte epoci (pre)istorice. De asemenea, nu cunoaștem ca această manifestare să fie întâlnită la vreunul dintre craniile[7] din impresionanta colecție craniologică Rainer (cca. 6800 de exemplare). Perspectivele noastre sunt îndreptate către un studiu mai amplu, care pe lângă descrierea macroscopică să cuprindă și investigații radiologice, histologice și de genetică moleculară, în vederea obținerii de informații suplimentare cu privire la substratul care declanșează această manifestare.

Mulțumiri

Mulțumim colegilor arheologi Dr. Aurel Stănică (Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea, România) și Dr. Marius Streinu (Institutul Național al Patrimoniului, București, România) pentru informațiile arheologice inedite în legătură cu individul din M.IV.

Mulțumim colegei antropolog Dr. Angela Simalcsik (Centrul de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov", Academia Română Filiala Iași, România; Rezervația Cultural-Naturală „Orheiul Vechi", Butuceni; Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Chișinău, Republica Moldova) pentru materialul bibliografic și ajutorul oferit în vederea diagnosticului diferențial al manifestării.

Mulțumim colegului Drd. Cătălin Nicolae (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București, România) pentru promptitudinea și efortul depus în vederea realizării fotografiilor.

Acest studiu a fost realizat în cadrul proiectului postdoctoral BioArchMed, finanțat de UEFISCDI (cod: PN-III-P1-1.1-PD-2019-0351).

Bibliografie

Auerbach, Ruff 2004: B. M. Auerbach, C. B. Ruff, *Human body mass estimation: a comparison of "morphometric" and "mechanical" methods*, American Journal of Physical Anthropology 125, 4, 2004, p. 331-342.

Barnes 2012: E. Barnes, *Atlas of developmental field anomalies of the human skeleton: a paleopathology perspective*, Wiley-Blackwell, Hoboken, New Jersey, 2012.

Bräuer 1988: G. Bräuer, *Osteometrie*, in: R. Knußmann *et alii* (Eds.), *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, zugleich 4, Auflage der Lehrbuchs der Anthropologie, begründet von Rudolf Martin, Sonderdruck, Bd. I/1: Wesen und Methoden der Anthropologie, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart-New York, 1988, p. 160-232.

Breitinger 1983: E. Breitinger, *Depressio biparietalis circumscripta chez les anciens Egyptiens*, Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris 10, 1, 1983, p. 71-79.

[7] Informație oferită de Dr. Andrei Dorian Soficaru de la Institutul de Antropologie „Fr. I. Rainer", București.

https://biblioteca-digitala.ro

Brooks, Suchey 1990: S. Brooks, J. M. Suchey, *Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods*, Human Evolution 5, 3, 1990, p. 227-238.

Bruyn, Bots 1978: G. W. Bruyn, G. Th. A. M. Bots, *Biparietal osteodystrophy*, Clinical Neurology and Neurosurgery 80, 3, 1978, p. 125-148.

Brůžek *et alii* 2017: J. Brůžek, F. Santos, B. Dutailly, P. Murail, E. Cunha, *Validation and reliability of the sex estimation of the human os coxae using freely available DSP2 software for bioarchaeology and forensic anthropology*, American Journal of Physical Anthropology 164, 2, 2017, p. 440-449.

Buckberry, Chamberlain 2002: J. L. Buckberry, A. T. Chamberlain, *Age estimation from the auricular surface of the ilium: a revised method*, American Journal of Physical Anthropology 119, 3, 2002, p. 231-239.

Buikstra, Ubelaker 1994: J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker (Eds.), *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas Archaeological Survey Research, Series No. 44, Fayetteville, Arkansas, 1994.

Cederlund, Andrén, Olivecrona 1982: C. G. Cederlund, L. Andrén, H. Olivecrona, *Progressive bilateral thinning of the parietal bones*, Skeletal Radiology 8, 1, 1982, p. 29-33.

Chiari 1910: H. Chiari, *Zur kenntnis der 'senilen' grubigen atrophie an der aubenflache des schadels*, Virchows Archiv 210, 3, 1910, p. 425-433.

DiGangi *et alii* 2009: E. A. DiGangi, J. D. Bethard, E. H. Kimmerle, L. W. Konigsberg, *A new method for estimating age-at-death from the first rib*, American Journal of Physical Anthropology 138, 2, 2009, p. 164-176.

Dupras, Schultz 2013: T. L. Dupras, J. J. Schultz, *Taphonomic bone staining and color changes in forensic contexts*, in: J. T Pokines, S. A. Symes (Eds.), *Manual of forensic taphonomy*, 1st edition, CRC Press, Boca Raton, Florida, 2013, p. 315-340.

Finnegan 1978: M. Finnegan, *Non-metric variation of the infracranial skeleton*, Journal of Anatomy 125, 1, 1978, p. 23-37.

Ferembach, Schwidetsky, Stloukal 1980: D. Ferembach, I. Schwidetsky, M. Stloukal, *Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons*, Journal of Human Evolution 9, 7, 1980, p. 517-549.

Fóthi, Bernert, Kőrösi 2010: E. Fóthi, Z. Bernert, A. Kőrösi, *Human and faunal remains from theban tomb 32, with an essay by Gábor Schreiber*, Studia Aegyptiaca XIX, Chaire d'Egyptologie de l'Université Eötvös Loránd de Budapest, Budapest, 2010.

Hauser, De Stefano 1989: G. Hauser, G. F. De Stefano, *Epigenetic variants of the human skull*, E. Schweizerbart'sche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1989.

Hefner 2009: J. T. Hefner, *Cranial nonmetric variation and estimating ancestry*, Journal of Forensic Sciences 54, 5, 2009, p. 985-995.

Işcan, Loth, Wright 1985: M. Y. Işcan, S. R. Loth, R. K. Wright, *Age estimation from the rib by phase analysis: white females*, Journal of Forensic Sciences 30, 3, 1985, p. 853-863.

Kaufman, Whitaker, McTavish 1997: M. H. Kaufman, D. Whitaker, J. McTavish, *Differential diagnosis of holes in the calvarium: application of modern clinical data to palaeopathology*, Journal of Archaeological Sciences 24, 3, 1997, p. 193-218.

Lacombe 2004: J. P. Lacombe, *Anthropology of the moroccan neolithic. The necropolis of Skhirat: chrono-geographic approach of the parietal dystrophy*, Antropo 7, 2004, p. 155-162.

López, Sarkic, Solà 2017: J. H. López, N. Sarkic, R. D. Solà, *Parietal thinning: comparative radiological study of 5 cases from female cloister of Infante Don Juan Manuel (Belmonte, XVI-XVII century)*, in: M. D-Z. Bonilla *et alii* (Ed. Lit.), *Paleopatología y bioarqueología: contextualizando el registro óseo*, Actas del XIII Congreso Nacional de Paleopatología, Ecija (Sevilla), 1-4 octubre de 2015, 2017, p. 173-180.

https://biblioteca-digitala.ro

Lukacs 2017: J. R. Lukacs, *Dental trauma and antemortem tooth loss in prehistoric canary islanders: prevalence and contributing factors*, International Journal of Osteoarchaeology 17, 2, 2017, p. 157-173.

Mann, Hunt 2005: R. W. Mann, D. R. Hunt, *Photographic regional atlas of bone disease. A guide to pathologic and normal variation in the human skeleton*, 3rd edition, Charles C. Thomas Publisher, Ltd., Springfield, Illinois, 2005.

Mann, Hunt, Lozanoff 2016: R. W. Mann, D. R. Hunt, S. Lozanoff, *Photographic regional atlas of non-metric traits and anatomical variants in the human skeleton*, Charles C. Thomas Publisher, Ltd., Springfield, Illinois, 2016.

Mann, Kobayashi, Schiller 2017: R. W. Mann, M. Kobayashi, A. L. Schiller, *Biparietal thinning: accidental death by a fall from standing height*, Journal of Forensic Sciences 62, 5, 2017, p. 1406-1409.

Mariotti, Facchini, Belcastro 2007: V. Mariotti, F. Facchini, M. B. Belcastro, *The study of entheses: proposal of a standardised scoring method for twentythree entheses of the postcranial skeleton*, Collegium Antropologicum 31, 1, 2007, p. 291-313.

Martin 1928: R. Martin, *Lehrbuch der anthropologie in systematischer darstellung mit besonderer berücksichtigung der anthropologischen methoden; für studierende, ärzte und forschungsreisende*, Zweite vermehrte auflage, Bd. 2: *Kraniologie, Osteologie*, Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1928.

Meindl, Lovejoy 1985: R. S. Meindl, C. O. Lovejoy, *Ectocranial suture closure: a revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures*, American Journal of Physical Anthropology 68, 1, 1985, p. 57-66.

Myszka, Piontek 2012: A. Myszka, J. Piontek, *Variation of musculoskeletal stress markers in the medieval population from Cedynia (Poland) – proposal of standardized scoring method application*, Collegium Antropologicum 36, 3, 2012, p. 1009-1017.

Nikita, Karligkioti 2019: E. Nikita, A. Karligkioti, *Basic guidelines for excavation and study of human skeletal remains*, The Cyprus Institute Science and Technology in Archaeology and Culture Research Center (STARC), Guide No. 1, Version 1.0, Nicosia, 2019.

Ortner, Putschar 1981: D. J. Ortner, W. G. J. Putschar, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, Smithsonian Contribution to Anthropology, nr. 28, Smithsonian Institution Press, Washington, 1981.

al-Oumaoui, Jiménez-Brobeil, du Souich 2004: I. al-Oumaoui, S. Jiménez-Brobeil, P. du Souich, *Markers of activity patterns in some populations of the Iberian Peninsula*, International Journal of Osteoarchaeology 14, 5, 2004, p. 343-359.

Phillips 2007: S. R. Phillips, *Cranial anomaly, pathology, or normal variant? Thin parietal bones in ancient egyptian human remains*, Dissertation, Faculties of the University of Pennsylvania, Dissertations available from ProQuest. Paper AAI3292064. http://repository.upenn.edu/dissertations/AAI3292064, 2007.

Roberts, Manchester 2005: C. Roberts, K. Manchester, *The archaeology of disease*, 3rd edition, Sutton Publishing Ltd., Stroud, Gloucestershire, 2005.

Ruff *et alii* 2012: C. B. Ruff, B. M. Holt, M. Niskanen, V. Sladék, M. Berner, E. Garofalo, H. M. Garvin, M. Hora, H. Maijanen, S. Niinimäki, K. Salo, E. Schuplerová, D. Tompkins, *Stature and body mass estimation from skeletal remains in the European Holocene*, American Journal of Physical Anthropology 148, 4, 2012, p. 601-617.

Smith 1984: B. H. Smith, *Patterns of molar wear in hunter-gatherers and agriculturalists*, American Journal of Physical Anthropology 63, 1, 1984, p. 39-56.

Stănică, Vasile 2018: A. D. Stănică, G. Vasile, *Date arheologice și antropologice despre o necropolă medio-bizantină de la Isaccea-Noviodunum (jud. Tulcea), sectorul Terenul Poliției de Frontieră*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 69, 1-4, 2018, p. 49-119.

https://biblioteca-digitala.ro

Surachotmongkhon, Techataweewan, Mann 2017: N. Surachotmongkhon, N. Techataweewan, R. W. Mann, *Endocranial illuminator: A technique for transilluminating the skull*, Forensic Science International 280, 2017, p. 153-155.

Takata *et alii* 2008: S. Takata, S. Takao, S. Yoshida, F. Hayashi, N. Yasui, *Therapeutic effects of one-year alendronate treatment in three cases of osteoporosis with parietal thinning of skull*, The Journal of Medical Investigation 55, 3-4, 2008, p. 297-302.

Tonina *et alii* 2021: E. Tonina, O. Larentis, C. Tesi, R. Fusco, M. Campagnolo, M. Licata, *A severe case of biparietal thinning in a medieval skull from a Northern Italy necropolis*, Journal of Craniofacial Surgery 33, 1, 2022, p. 70-75.

Tsutsumi, Yasumoto, Ito 2008: S. Tsutsumi, Y. Yasumoto, M. Ito, *Idiopatic calvarial thinning. Case report*, Neurologia medico-chirurgica (Tokyo) 48, 6, 2008, p. 275-278.

Turner II, Nichol, Scott 1991: G. C. Turner II, C. R. Nichol, G. R. Scott, *Scoring procedures for key morphological traits of the permanent dentition: the Arizona State University Dental Anthropology System*, in: M. A. Kelley, C. S. Larsen (Eds.), *Advances in dental anthropology*, Wiley-Liss, New York, 1991.

Vasile 2019: G. Vasile, *Raport preliminar asupra materialului scheletic medio-bizantin descoperit în 2018 la Isaccea – Noviodunum în punctele Turnul de Colț și Așezare Civilă Est*, Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum], Punct: Cetate [29], Cronica Cercetărilor Arheologice din România, campania 2018, a LIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Sibiu, cIMeC, 2019, p. 79-81.

Vasile 2020: G. Vasile, *Resturi scheletice umane medio-bizantine din campania 2019 de la Noviodunum-Isaccea, Așezare Civilă Est (jud. Tulcea). Raport preliminar*, Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum], Punct: Cetate [36], Cronica Cercetărilor Arheologice din România, campania 2019, a LIV-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Buzău, cIMeC, 2020, p. 176-179.

Vasile 2021: G. Vasile, *Necropola medio-bizantină de la Noviodunum – Isaccea Așezare Civilă Est. Raport antropologic preliminar*, Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum], Punct: Cetate [23], Cronica Cercetărilor Arheologice din România, campania 2020, a LV-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Sibiu, cIMeC, 2021, p. 126-128.

Vasile 2022: G. Vasile, *Necropola medio-bizantină de la Noviodunum – Isaccea. Raport antropologic preliminar. Campania 2021*, Cronica Cercetărilor Arheologice din România, campania 2021, a LVI-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Oradea, cIMeC, 2022, (în curs de apariție).

Waldron 2009: T. Waldron, *Palaeopathology*, 3rd edition, Cambridge University Press, New York, 2009.

White, Black, Folkens 2012: T. D. White, M. T. Black, T. D. Folkens, *Human osteology*, 3rd edition, Elsevier Academic Press, Amsterdam-Tokyo, 2012.

Yılmaz *et alii* 2013: M. B. Yılmaz, E. Egemen, B. Ozbakır, A. Tekiner, *Epidural hematoma after minor trauma on patient with biparietal osteodystrophy*, Journal Of Korean Neurosurgical Society 53, 1, 2013, p. 57-58.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Raasi 4/2022, 341-365.

Populații medievale de pe teritoriul statului moldovenesc comparate prin câteva elemente antropologice

Robert Daniel Simalcsik[1]

Rezumat. Studiul comparativ se bazează pe 25 de necropole medievale. Foarte important este faptul că majoritatea necropolelor întrunesc asemănări, atât din punct de vedere demografic, cât și tipologic. Mortalitatea în perioada copilăriei (0-14 ani) înregistrează cote mari în toate necropolele, atingând o valoare maximă la Brad, de 41,15%. În perioada juvenilă (14-18/20 ani) mortalitatea se reduce, maximul fiind înregistrat la Hudum (20,09%). Odată cu înaintarea în vârsta și creșterea imunității naturale și a robusticității fizice și fiziologice, mortalitatea scade în rândul adulților (20-30 ani) pentru toate necropolele, cea mai mare valoare înregistrată fiind de 18,92% la Palas „Curtea Domnească". Mortalitatea maturilor (30-60 ani) reprezintă mai bine de jumătate din numărul total al deceselor pentru majoritatea necropolelor, maxima atinsă fiind la necropola de la Siret Oraș, cu o pondere de 70,4%. Mortalitatea la categoria bătrânilor (60-X ani) este diminuată în toate necropolele. Speranța de viață la naștere este corelată cu mortalitatea la vârste mici și are un minim înregistrat la Hudum, de 21,95 ani. Durata medie de viață este mai mare la bărbați comparativ cu femeile. Cea mai mare durată medie de viață la bărbați este de 51,9 ani (necropola de la Răchiteni) și depășește durata medie de viață maximă înregistrată la femeile de la Lozova (50,39 ani). La fel și cea mai mică durată medie de viață pentru bărbați, înregistrată la Piatra Neamț „Curtea Domnească" (36 ani) depășește minima feminină înregistrată la Bârlad (34,56 ani). Din punct de vedere tipologic/fenotipic, asemănările sunt pronunțate în cadrul necropolelor comparate. Toate necropolele au o dominantă și se încadrează la tipologia *Europoidă*. Din analiză reiese că tipologia dominantă este cea europoidă, cu formele sale amestecate: mediteranoido – dinarico – nordoide, dinaro – mediteranoido – nordoide cu elemente est-europoide, alpinoide și proto-europoide, la care se adaugă formele alohtone mongoloide. Noi descoperiri și analize dublate de cercetări comparative mai extinse sperăm să aducă în viitor noi particularități ale populațiilor medievale.
Cuvinte cheie: epoca medievală, statul medieval moldovenesc, necropole, date paleodemografice, date fenotipice/tipologice.

Medieval populations on the territory of the Medieval State of Moldova compared through some anthropological elements. The comparative study is based on 25 medieval necropolises. It is very important that most necropolises share similarities, both demographically and

[1] Centrul de Cercetări Antropologice Olga Necrasov, Academia Română Filiala Iași, România; Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Chișinău, Rep. Moldova; robyboy2mail@gmail.com.

https://biblioteca-digitala.ro

typologically. Mortality during childhood (0-14 years old) is significant in all necropolises, reaching a maximum value in Brad, of 41.15%. In the juvenile period (14-18/20 years old) mortality is reduced, the maximum being recorded in Hudum (20.09%). As age advances, the natural immunity, the physical and physiological robustness increase, and mortality decreases among young adults (20-30 years old) for all necropolises, the highest value being 18.92% at Palas "Curtea Domnească". Middle adult mortality (30-60 years old) represents more than half of the total number of deaths for most necropolises, the maximum reached is at the necropolis from Siret City, with a percentage of 70.4%. Mortality in the elderly age category (60+ years old) is decreased in all necropolises. Life expectancy at birth is correlated with mortality at young ages and has a maximum recorded in Hudum, of 21.95 years. The average lifespan is longer in men compared to women. The longest average life expectancy in men is 51.9 years in the necropolis from Răchiteni, and it exceeds the maximum average life expectancy recorded for women in Lozova (50.39 years). Likewise, the shortest average life expectancy for men, registered in Piatra Neamț "Curtea Domnească" (36 years) exceeds the minimum female life expectancy registered in Bârlad (34.56 years). Typologically/phenotipically, the similarities are pronounced within the compared necropolises. All necropolises have a dominant and fall into the *Europoid* typology. The analysis shows that the dominant typology is the *Europoid* one, with its mixed forms: Mediterranoid - Dinaroid - Nordoid, Dinaroid - Mediterranoid - Nordoid with eastern Europoid, Alpinoid and Proto-Europoid elements, to which are added the Mongoloid non-native forms. We hope that new discoveries and analyses, doubled by more extensive comparative research, will reveal in the future new features of the medieval populations.
Keywords: Medieval Age, Medieval State of Moldova, necropolises, palaeodemographic data, phenotypic/typological data.

.....

Introducere

Caracteristicile tipologice la populațiile medievale se diferențiază de la o microzonă geografică la alta. Aceste diferențe sunt mai pronunțate sau mai atenuate, în funcție de barierele geografice, distanța dintre populații și aspectele culturale sau religioase. Un factor important în conservarea anumitor trăsături tipologice este și deschiderea demografică în corelație cu gradul de endogamie.

În cele ce urmează vom încadra din punct de vedere tipologic populațiile medievale din mai multe localități, încercând să surprindem aspecte ce unesc sau diferențiază tipologic marea populație medievală ce a trăit pe teritoriul Moldovei. Considerăm importantă și o reanalizare paleodemografică pe baza datelor existente, cu adăugarea de elemente noi, pentru a surprinde o serie de aspecte ce definesc populațional aceste comunități. Comparând între ele și elementele demografice analizate de-a lungul timpului, încercăm să deslușim câteva dintre caracteristicile generale ale epocii. Datele paleodemografice ne pot releva caracteristici importante, cum ar fi: vârsta la deces, care ne arată evoluția longevității generale a populațiilor; mortalitatea diferențiată pe sexe și etape de vârstă, care ne indică starea de sănătate, nivelul de trai și ne poate sugera, coroborată cu datele istorice, unele evenimente desfășurate de-a lungul acelor perioade (războaie, epidemii, etc.); dimensiunea

https://biblioteca-digitala.ro

populației, care ne arată numărul de indivizi ce ocupă un areal la un moment dat. Astfel, rezultatele paleodemografice sunt importante atât pentru antropologi, cât și pentru arheologi, istorici și demografi.

Completăm studiul demografic și cu date de ordin tipologic/fenotipic, pentru a întregi aspectul general al acestor populații medievale. Analiza tipologică pe care am realizat-o este de fapt o sintetizare și o reevaluare cantitativă și calitativă a datelor ce au rezultat din numeroasele cercetări și din multele lucrări publicate până astăzi.

Pe măsură ce fenomenul de răspândire a tipurilor antropologice a debutat timpuriu, încă din Paleoliticul Superior, arealele au dispărut, au evoluat, s-au diluat și s-au amestecat (Bunak, Nesturkh, Roginskiy 1941; Biasutti 1959). Astfel, analiza tipologică comparată certifică faptul că și populațiile medievale prezintă un mixaj de caractere. Fiecare populație este caracterizată printr-un număr mare de elemente fenotipice, care împreună definesc un amestec tipologic. În pofida faptului că în zilele noastre unii autori tind să înlocuiască individul ca unitate de studiu cu populația, metoda tipologică este poate singura care poate servi antropologilor în cercetarea structurii populaționale (Biasutti 1959). În mare măsură, fiecare populație poate fi caracterizată prin anumite trăsături tipologice caracteristice, trăsături ce pot fi dominante, codominante, slab reprezentate sau absente. Aceste aspecte tipologice pot defini și diferența anumite populații din zone apropiate sau depărtate geografic și pot elucida anumite problematici ale provenienței indivizilor ce o alcătuiesc.

Material și metodă de studiu

Materialul și metoda de studiu sunt cele oferite de literatura de specialitate. Aceasta cuprinde o mare parte dintre datele necesare studiului de față. Pentru partea de demografie, am recalculat datele ce lipseau sau le-am compilat din mai multe lucrări ce au apărut în timp, folosind informații publicate despre aceeași necropolă. Pentru necropolele la care nu am avut datele necesare, acestea au fost refăcute din datele brute neprelucrate, desigur în măsura informațiilor avute la dispoziție.

Pentru cuantificarea tipului antropologic în cazul unor necropole, ne-am bazat pe descrierea tipologică și analiza caracterelor morfoscopice și metrice.

Necropole medievale comparate

Prezentăm în continuare necropolele pe care le-am ales pentru studiul comparativ, grupate geografic (**Pl. I**), rezumând cele mai importante date ce le caracterizează din punct de vedere antropologic și descriind sumar aspecte mai importante.

Necropola de la Siret-oraș (sec. XIV-XVI) este localizată în centrul istoric al orașului Siret (jud. Suceava). Acest obiectiv arheologic a fost descoperit de către

https://biblioteca-digitala.ro

arheologii de la Muzeul de Istorie din Suceava (P. Batariuc şi F. Hău) în anul 1995, cu ocazia săpăturilor de salvare efectuate în scopul amenajării unor fundaţii pentru blocuri de locuinţe. Cercetările arheologice au scos la lumină 135 de schelete umane provenite din morminte de inhumaţie. Starea de conservare a materialului era extrem de precară, situaţie cauzată în special de factorii antropici. Antropologii ieşeni au realizat o analiză extrem de minuţioasă, reuşind să determine sexul antropologic în toate cele 135 de cazuri şi să estimeze vârsta probabilă în momentul decesului. Analiza morfometrică a fost destul de greoaie, eşantionul statistic fiind nereprezentativ. Rezultatele accentuează structura tipologică a acestui grup populaţional ca fiind tipic europoidă, cu predominanţa elementelor dinaroide şi nordoide la sexul masculin şi a celor mediteranoide şi nordoide la sexul feminin. Autorii semnalează şi prezenţa unor elemente est-europoide (ostice) şi alpinoide, chiar dacă în proporţii mai scăzute comparativ cu cele menţionate anterior. Elementele est-europoide sunt mai frecvente printre bărbaţi, iar cele alpinoide, printre femei (Botezatu, Cantemir, Simalcsik 2004).

Necropola de la Siret (sec. XIV-XVII), aferentă bisericii „Sf. Treime" (jud. Suceava), este localizată în apropierea bisericii, fiind cercetată în anii 1992-1993 de către specialiştii arheologi din Iaşi, sub îndrumarea arheologului V. Spinei. Suprafaţa necropolei a fost împărţită în două sectoare. Primul sector (A) era situat în jurul bisericii, în proximitatea acesteia, fiind încadrat cronologic, după inventarul funerar, în sec. XIV-XVIII. În cuprinsul acestui sector au fost descoperite 42 de morminte de inhumaţie. Al doilea sector (B), cu o suprafaţă mult mai redusă faţă de primul şi la circa 70 m de acesta, a fost încadrat cronologic, după inventarul descoperit în morminte, în sec. XVI-XVII. Din cel de-al doilea sector au fost dezvelite doar opt morminte. Întregul material osteologic uman (50 de schelete) a fost studiat de antropologii ieşeni, evidenţiindu-se rezultate importante. Autorii au realizat atât un studiu individual, cât şi o analiză populaţională, beneficiind de un număr statistic reprezentativ de schelete. Rezultatele indică apartenenţa acestui grup populaţional la marele tip antropologic europoid, în cadrul căruia predomină complexul nordoido-mediteranoid, alături de elementele dinaroide. Sunt menţionate şi unele caractere proto-europoide (în special la bărbaţi) şi alpinoide (în special la femei). Analiza morfometrică scoate în evidenţă brahicrania, hipsicrania şi statura supramijlocie spre mare (Cantemir, Botezatu 1995a).

Necropolele de la Hudum (sec. XIII-XV) (jud. Botoşani) sunt localizate în punctul *Dealul Hudumului*, situat la circa 2 km sud-vest de oraşul Botoşani. Complexul a fost descoperit şi cercetat în anii 1970-1972 de către arheologii din Iaşi şi Botoşani, săpăturile fiind coordonate de V. Spinei şi R. Popovici-Baltă. Săpăturile au scos la lumină 650 de morminte de inhumaţie, repartizate de către autorii săpăturilor în două necropole, limitate între ele de o fâşie de 35 m, lipsită

https://biblioteca-digitala.ro

de morminte. Sunt disponibile datele antropologice de la 631 de schelete umane, dintre care 58% erau de vârste infantile și juvenile, ceea ce a micșorat eșantionul disponibil pentru analiza morfometrică. Astfel, studiul tipologic s-a realizat doar pe 251 de schelete adulte (155 masculine și 96 feminine). Pe lângă studiul demografic, care a scos în evidență o mortalitate infantilă extrem de ridicată, antropologii ieșeni au realizat și analize paleopatologice și biomorfologice. Analiza tipologică relevă un mixaj proto-mediteranido-dinaroido-nordoid. Elementele mediteranoide și cele proto-europoide sunt tipice populației autohtone. Pe lângă cele predominante, sunt semnalate, cu frecvențe mult mai mici, elementele nordoide, dinaroide și est-europoide (ostice), care, după părerea autorilor, nu au influențat prea mult fondul structural autohton (Antoniu, Obreja 1985; Miu, Simalcsik 2003).

Necropola de la Ștefănești (sec. XVI-XVII), aferentă bisericii „Cuvioasa Parascheva" (jud. Botoșani), a fost descoperită în anul 1993 de către arheologii ieșeni, săpăturile fiind coordonate de C. Asăvoaie. Au fost descoperite 42 de schelete umane provenite din morminte de inhumație. Această serie scheletică a fost supusă unei analize individuale și populaționale, fiind caracterizată din punct de vedere antropologic comparativ cu seriile sincrone descoperite la Bârlad, Gherăești și Siret. Antropologii ieșeni au decelat, pe baza analizei morfometrice, caracteristici importante ale acestui grup populațional. Din punct de vedere tipologic, la bărbați predomină metisajul dinaroido-nordoid, iar la femei, cel dinaroido-mediteranoid. Alături de aceste elemente predominante autorii semnalează prezența unor trăsături est-europoide (ostice), discret prezente la sexul masculin. Se pare că acest grup populațional are o structură tipologică aparte (zonală), însă caracteristică, în general, populațiilor din Moldova medievală (Cantemir, Botezatu 1996).

Necropolele de pe Valea Bistriței, zona Bicaz (sec. XVII-XIX) (jud. Neamț). ***Necropola de la Buhalnița*** a fost descoperită și cercetată în anul 1954. Arheologii A. Florescu și M. Florescu au identificat 17 morminte de inhumație. Conform inventarului funerar, necropola de la Buhalnița a fost încadrată cronologic în intervalul sec. XVII-XIX. ***Necropola de la Hangu*** a fost descoperită și cercetată în anul 1955 de către arheologul E. Zaharia, ocazie cu care au fost deshumate 50 de schelete provenite din morminte de inhumație. Conform inventarului funerar, necropola de la Hangu a fost încadrată cronologic în sec. al XIX-lea. ***Necropola de la Secu*** a fost cercetată în anul 1956 de către arheologul A. Alexandrescu, fiind descoperite 48 de schelete umane provenite din morminte de inhumație. Conform inventarului funerar, necropola de la Secu a fost încadrată cronologic în sec. al XIX-lea. Analiza s-a făcut pe 48 de schelete (șapte sub-adulte, 24 masculine, 14 feminine și trei nedeterminabile). Un aspect interesant de subliniat este acela că dintre cele 24 de schelete masculine și 14 feminine, un număr de 12 nu aveau craniu (șapte bărbați și cinci femei).

https://biblioteca-digitala.ro

Toate resturile provenite din cele trei necropole (Buhalnița, Hangu și Secu) localizate pe Valea Bistriței în microregiunea Bicaz au stat la baza unui studiu comun/comparativ semnat de I. Popovici. Autoarea subliniază asemănări morfoscopice între scheletele deshumate din cele trei necropole. Din punct de vedere tipologic predomină caracterele grupului europoid, dar influențat de elemente mongoloide. Cele trei serii scheletice prezintă cranii brahicrane sau hiperbrahicrane, au inserții musculare accentuate, occipital aplatizat, schelet facial scurt (jos), profil facial ortognat, mezognatism și prognatism alveolar, cele din urmă caractere fiind comune tipului antropologic mongoloid. Scheletele de la Secu se deosebesc ușor de celelalte prin hiperbrahicranie, schelet facial și apertură nazală mai largi. Scheletele de la Hangu se demarcă de celelalte prin schelet facial mai scurt și prin cranii cu relief mai atenuat, iar cele de la Buhalnița, prin orbitele joase, cameconci (Popovici 1964).

Necropola de la Piatra Neamț - *Bâtca Doamnei* (sec. XII-XIII) (jud. Neamț) a fost descoperită cu ocazia cercetărilor de teren efectuate de arheologii N. Gostar și C. Scorpan în anii 1961-1962. Au fost deshumate 10 schelete umane, dintre care doar opt s-au pretat unui studiu antropologic. Caracterele morfometrice încadrează acest eșantion scheletic în grupul mediteranoido-nordoido-esteuropoid, în care elementele mediteranoide sunt predominante (Botezatu, Ștefănescu 1970).

Necropola de la Piatra Neamț „Curtea Domnească" (sec. XVI-XIX) a fost cercetată în perioada anilor 2005-2006 și 2010-2012, materialul osteologic fiind analizat de către M. Constantinescu și S. Greer. Au beneficiat de analize doar 39 de schelete din cele 694 morminte descoperite. Talia indivizilor se încadrează la categoria submijlocie la bărbați și supramijlocie la femei. Anomaliile, trăsăturile epigenetice și patologiile au fost înregistrate de autori și publicate în anul 2016 (Constantinescu, Greer 2016).

Necropola de la Piatra Neamț-Dărmănești (sec. XIV-XV) a fost cercetată de către arheologii D. Garvăn, S. C. Ceaușu și G. D. Hânceanu în anul 2012. Antropologul V. M. Groza a analizat 32 de schelete (nouă masculine, nouă feminine și 14 indeterminabile ca sex). Se remarcă o mortalitate ridicată la vârste sub-adulte (0-20 ani), situație reflectată la 50% din populație. În rândul segmentului *maturus* se înregistrează o mortalitate de 25%. Populația are statură supramijlocie la bărbați și mijlocie la femei. Din punct de vedere tipologic, se caracterizează printr-un amestec de caractere, cu predominanța elementelor dinaroide mixate cu elemente nordoide, est-europoide și mediteranoide (Groza *et alii* 2015).

Necropola de la Săbăoani-Berindești, încadrată cronologic în perioada medievală, între mijlocul sec. al XIV-lea și până în sec. al XVII-lea, a fost cercetată în intervalul anilor 1986-2000 (Hordilă 2000). Săpăturile arheologice au fost coordonate de către D. Hordilă, arheolog la Muzeul de Istorie din Roman (jud. Neamț), iar analiza materialului antropologic a fost realizată de R. D. Simalcsik,

https://biblioteca-digitala.ro

constituind subiectul tezei sale de doctorat. Din analiza tipologică a seriei scheletice, autorul a obținut un total de 729 de puncte. Ponderea covârșitoare este atribuită elementelor mediteranoide (51,57%). La distanță remarcabilă se situează elementele dinaroide (17,28%) și nordoide (13,44%). Urmează elementele tipologice proto-europoide (5,62%), est-europoide (4,79%) și alpinoide (4,5%). De punctat prezența elementelor mongoloide (2,8%), care au apărut în urma comunităților migratoare tătaro-mongole. Speranța de viață la naștere la cele două serii scheletice medievale are valori foarte apropiate: la Berindești-Săbăoani este de 29,23 ani, iar la Săbăoani, de 30,01 ani. După vârsta de 20 de ani, la toate clasele de vârstă, cu mici excepții, speranța de viață este mai mare la femei decât la bărbați. La seria de la Berindești-Săbăoani, 12 indivizi de sex masculin au atins pragul de 60 de ani, în timp ce printre scheletele feminine nu se înregistrează niciun caz longeviv, cele mai vârstnice femei rămânând în clasa de vârstă 55-59 ani. În seria medievală de la Săbăoani însă, atât femeile, cât și bărbații ating pragul de 60 de ani, dar bărbații dețin o pondere mai mare decât femeile (13 bărbați față de cinci femei).

Dimensiunea populației la Berindești-Săbăoani calculată de autor este de 133 de persoane, iar la Săbăoani, de 232 persoane. Însumând cele două valori, rezultă un total de 365 de persoane, valoare ce se apropie foarte mult de cele ale cronicilor vremii. La nivelul anului 1696, din registrele parohiale reiese că populația la acea vreme era de 278 locuitori. Creșterea populației satului Săbăoani poate fi pusă pe seama migrației populației din alte zone, în special din localitatea vecină Berindești, rezultatul fiind depopularea acesteia din urmă și dispariția sa ca localitate, populația regăsindu-se în Săbăoani. Demografic se dovedește că la Săbăoani în perioada medievală era o singură populație, care a utilizat un singur cimitir. Drept urmare analiza antropologică a fost realizată pe întreaga necropolă, considerând-o ca fiind un tot unitar (Simalcsik 2021).

Necropola de la Gherăești (sec. XVI) (jud. Neamț) a fost cercetată în anii 1991-1992 de către arheologul D. Hordilă, cu ocazia lucrărilor de consolidare a bisericii catolice locale. Au fost descoperite 74 de schelete umane provenind din morminte de inhumație (unele duble) (Hordilă 2000). Din punct de vedere tipologic, această serie scheletică prezintă un fond dinaroido-nordoid, cu influențe est-europoide (ostice). La scheletele masculine predomină elementele mediteranoide, iar la cele feminine, elementele dinaroide (Cantemir, Botezatu 1995b). Din punct de vedere tipologic ponderea este în favoarea caracterelor mediteranoide, mai accentuată la seria feminină, dar în amestec cu alte fenotipuri. Următoarele ca pondere sunt caracterele est-europoide, urmate de cele dinaroide și nordoide. Extrem de rar sunt exprimate caracterele alpinoide și proto-europoide. S-au decelat și caractere mongoloide, întocmai ca la majoritatea necropolelor medievale, însă într-un procent mai scăzut (1,2%).

https://biblioteca-digitala.ro

Necropola de la Roman-*Arhiepiscopie* (jud. Neamț) a fost cercetată pe parcursul a cinci campanii, între anii 1998-2004, mai întâi de către arheologul V. Ursachi, apoi de către arheologul G. D. Hânceanu. Au fost cercetate în total 210 morminte, din care au rezultat pentru analiză 226 de schelete (Hânceanu *et alii* 2021). Mormintele sunt datate în intervalul sec. XIV-XIX. Din totalul de 226 de indivizi, 118 sunt adulți (57 de sex masculin și 61 de sex feminin), iar 108 sunt sub-adulți (93 de indivizi au vârste cuprinse între 0-14 ani, iar 15 indivizi au între 14-18/20 ani).

Mortalitatea infantilă (*infans I* + *infans* II) înscrie 41,15%. Vârsta medie la deces este de 41,25 ani la bărbați și 39,67 ani la femei. Populația adultă, considerată a fi formată din indivizii ce au depășit vârsta de 20 de ani, are o speranță de viață de 24,17 ani la bărbați și de 21,68 ani la femei, ceea ce ne arată că este o populație tânără, cu o bună speranță de viață, care trăia în condiții de prosperitate. Din punct de vedere tipologic, populația este una cu un mixaj de caractere, dominate de formele mediteranoide, mai pronunțate la femei decât la bărbați, cu o codominanță a formelor est-europoide. Sunt prezente și caracterele dinaroide și nordoide în proporții sensibil egale. Ca la mai toate populațiile medievale întâlnim și elemente mongoloide, dar atenuate. Este o populație cu o încărcătură patologică moderată, situație caracteristică pentru perioada medievală (Simalcsik, Simalcsik 2021).

Necropola de la Traian (sec. al XVI-lea) (jud. Neamț) a fost descoperită cu ocazia săpăturilor efectuate în stațiunea neolitică din comuna Traian, coordonate de către arheologul H. Dumitrescu. Au fost deshumate 28 de schelete umane, dintre care 12 aparțin unor copii, de unde s-au tras concluzii privind mortalitatea infantilă. Vârsta medie la deces în această serie s-a dovedit a fi destul de mică, ceea ce, alături de mortalitatea infantilă ridicată (de circa 43%), a condus spre o longevitate populațională generală redusă. Studiul antropologic a scos în evidență tipuri amestecate, care formează un metisaj dinaroido-alpinoido-nordoid. Alături de aceste componente majoritare au fost decelate și unele elemente mongoloide (Necrasov, Cristescu 1957).

Necropola de la Doina (sec. XIII-XIV) (jud. Neamț) a fost descoperită în anul 1959, cu ocazia săpăturilor de salvare coordonate de către arheologul M. Zamoșteanu în satul Doina din comuna Girov. Au fost decopertate 30 de morminte, din care au fost deshumate 33 de schelete. Acestea au fost analizate de antropologii ieșeni. Autorii constată prezența unui fond principal europoid în amestec cu elemente mongoloide. Elementele autohtone europoide (mediteranoide, nordoide, dinaroide și proto-europoide atenuate) apar în diverse combinații. Caracteristicile mongoloide, mult mai puțin frecvente, sunt exprimate prin profilarea orizontală a feței și prin poziția oaselor nazale (Necrasov, Botezatu 1964).

Necropola de la Brad (sec. XIV-XIX) (jud. Bacău) a fost cercetată de către arheologul V. Ursachi în intervalul 1963-2004. Au fost descoperite și cercetate 962

https://biblioteca-digitala.ro

de morminte (Ursachi *et alii* 2020). Au fost analizate antropologic 222 de schelete, dintre care 79 sunt adulți de sex masculin, 41 adulți de sex feminin și 102 sub-adulți. *Sex ratio* indică o pondere aproximativ dublă a bărbaților comparativ cu femeile. De subliniat este și faptul că aproape jumătate din populație nu a atins pragul de 20 de ani. Se înregistrează și o rată mică a supraviețuitorilor după vârsta de 60 de ani, corelată cu o speranță de viață la naștere a populației de la Brad de numai 22,39 ani. Media duratei de viață este de cca. 38 de ani la segmentul masculin și de doar 22,39 ani la cel feminin. Cu o osatură robustă și talie supramijlocie (cu media de 167,8 cm), bărbații prezintă un amestec tipologic în care predomină tipurile asociative nordico-dinaro-mediteranoide, dinaro-nordico-est-europoide și mediteranoido-nordoide. Seria scheletică feminină prezintă osatură gracilă, cu statura medie de 157,6 cm, înscrisă în categoria supramijlocie. Din punct de vedere tipologic, scheletele feminine de la Brad prezintă tipurile asociative mediteranoido-nordoide, mediteranoido-dinaroide și alpino-mediteranoide. Caracterele mongoloide apar în cadrul populației cu o pondere de 1,7% și sunt amestecate cu tipurile dominante descrise mai sus. Populația prezintă o încărcătură paleopatologică ridicată, cu numeroase patologii, anomalii și trăsături epigenetice (Simalcsik, Simalcsik 2020).

Necropola de la Răchiteni (sec. al XVI-lea) (jud. Iași) a fost descoperită și cercetată de către arheologii V. Ursachi și D. Hordilă în anul 1999, cu care ocazie au fost decopertate 146 de morminte (unele suprapuse, altele duble sau multiple). Autorii săpăturii au reconstituit o parte dintre obiceiurile funerare practicate de acest grup populațional (Hordilă 2000). Dintre materialele osteologice rezultate din cele 146 de morminte, antropologii ieșeni au analizat 181 de schelete, dimensional și conformativ, morfologic și tipologic, dar și demografic. Rezultatele au arătat o eterogenitate tipologică a populației, în care predomină elementele dinaroide (46%), urmate de cele mediteranoide și proto-europoide autohtone brahicefalizate și gracilizate (22%). La acest mixaj se adaugă unele elemente est-europoide (18%) și nordoide (13%). Autorii pun accent pe prezența fondului tipologic dinaroido-mediteranoido-nordoid, în care elementele mediteranoide sunt considerate o dovadă a prezenței fondului autohton (Miu, Simalcsik, Simalcsik 2002; Miu, Știrbu, Istrate 2004).

Necropola din zona actualului complex Palas, fosta „Curte Domnească" (sec. al XVII-lea) din municipiul Iași a fost cercetată în anul 2008 de către arheologul S. Cheptea, fiind descoperită cu ocazia lucrărilor de amenajare a complexului comercial Palas din Iași. Au fost scoase la lumină 111 schelete umane provenite din 60 de morminte de inhumație. Materialul osteologic a fost cercetat de antropologul V. M. Groza, constituind subiectul tezei sale de doctorat. Autoarea a studiat scheletele individual și populațional, realizând analize demografice, paleopatologice și biotipologice. Rezultatele accentuează structura inedită a acestui grup. Din punct de vedere tipologic se constată un polimorfism accentuat, în care toate

https://biblioteca-digitala.ro

elemente prezente (dinaroide, mediteranoide, alpinoide, nordoide şi est-europoide) aparţin marelui grup europoid. Predominante sunt elementele dinaroide şi cele mediteranoide. Complexul biotipologic poate fi denumit ca fiind o formaţiune structurală dinaroido-mediteranoido-alpinoidă, în care elementele nordoide şi est-europoide ocupă un loc secundar. Din punct de vedere demografic, studiul a oferit mari surprize: ponderea însemnată a scheletelor de sex masculin, absenţa copiilor (0-14 ani) şi a longevivilor (trecuţi de 60 ani). Autoarea avansează ipoteza conform căreia aceste schelete ar fi aparţinut unor oşteni moldoveni – o parte din efectivul de război al unui anumit domnitor sau chiar din suita Curţii Domneşti, situaţie ce ar explica înhumarea defuncţilor în apropierea edificiului (Groza 2015).

Necropola bisericii Banu (sec. XVI-XIX) din municipiul Iaşi a fost descoperită şi cercetată în anul 2011 de către arheologii din Iaşi, sub coordonarea S. Cheptea, cu ocazia reabilitării lăcaşului de cult cunoscut şi sub numele „biserica calicilor". Au fost decopertate 67 de schelete provenite din morminte de inhumaţie. Analiza materialului osteologic uman a fost realizată de antropologii ieşeni. Studiul demografic a arătat o mortalitate infantilă destul de ridicată (27%), iar în rândul adulţilor, o mortalitate mai mare în rândul bărbaţilor comparativ cu femeile. Durata medie de viaţă a fost calculată ca fiind de circa 35 ani, valoare ce se încadrează în mediile celorlalte necropole sincrone. Din punct de vedere tipologic, autorii constată prezenţa elementelor est-europoido-dinaroide, mediteranoide şi alpinoide. Frecvenţe mai mici înscriu elementele nordoide şi est-europoide (ostice). Fondul de bază este unul dinaroido-mediteranoido-alpinoid (Groza *et alii* 2013).

Necropola bisericii „Sf. Nicolae-Ciurchi" (sec. XVI-XVIII) din municipiul Iaşi a fost investigată în anul 2007 de către arheologii ieşeni, sub coordonarea S. Cheptea. Săpăturile s-au impus în scopul realizării unui ansamblu de locuinţe colective şi parcări subterane. Au fost scoase la lumină 680 de schelete (înhumate şi reînhumate) provenite din peste 300 morminte. Conform inventarului funerar, necropola a fost încadrată cronologic în sec. XVI-XVIII. Materialul osteologic a fost studiat de colectivul ieşean de antropologi, atât din punct de vedere demografic, cât şi bioantropologic. Au fost reconstituiţi indicatorii demografici principali (rata de mortalitate, durata medie de viaţă, speranţa de viaţă la naştere şi după 20 de ani, *sex ratio*, etc.). Autorii au constatat o longevitate ieşită din comun pentru acest grup populaţional din târgul ieşean. Celelalte aspecte rezultate din analiză se încadrează în tendinţele generale de mixaj populaţional din perioada medievală târzie. Din punct de vedere tipologic, predomină elementele mediteranoido-dinaroide, la care se alătură influenţele nordoide, alpinoide şi cele de factură est-europoidă. Se poate deduce prezenţa unui amestec populaţional intens, explicat prin procesul de urbanizare al târgului Iaşi în acea perioadă, implicit a tipurilor antropologice diverse care s-au perindat prin această regiune (Groza *et alii* 2011; Simalcsik *et alii*

https://biblioteca-digitala.ro

2012). Antropologii ieșeni au realizat și un studiu paleopatologic, în care, printre numeroasele patologii la nivel cranian și postcranian, subliniază o incidență destul de ridicată a disrafismului spinal ocult (*spina bifida oculta*) la nivelul osului sacrum (Simalcsik, Groza 2021; Daschievici *et alii* 2021).

Necropola de la Trifești (sec. XIII-XIV) (jud. Iași) a fost inițial cercetată în anul 1959, când arheologul ieșean I. Ioniță a descoperit 22 de schelete provenite din morminte de inhumație. Materialul a fost studiat antropologic și publicat în anul 1970 de către D. Botezatu și Gh. Ștefănescu. Săpăturile au fost reluate în anul 1981 de către arheologul V. Spinei, moment în care au mai fost descoperite 62 de morminte, din care au rezultat 65 de schelete. Din întreaga serie, formată din 87 schelete, 53% au fost determinate ca aparținând unor copii cu vârste la deces cuprinse în intervalul de vârste 0-14 ani (*infans I* și *infans II*), de unde se poate deduce mortalitatea infantilă extrem de ridicată a acestei populații. Scheletele adulte au fost analizate morfometric și tipologic, iar rezultatele au încadrat populația în grupul europoid, în care se găsesc mixturi între elementele mediteranoide (dominante) și cele alpinoide și dinaroide, dar și mixturi între elementele alpinoide și dinaroide. Apare și metisajul între caracterele mediteranoide brahicefalizate și cele proto-europoide gracilizate (Botezatu, Cantemir, Miu 1987).

Necropola de la Lăpușna (sec. XV-XVII) (Republica Moldova) a fost descoperită și cercetată parțial în anul 2013 de către arheologii de la Institutul Patrimoniului Cultural din Chișinău, sub îndrumarea arheologului I. Ursu și sub egida Agenției Naționale Arheologice. Au fost scoase la lumină vestigii cu importanță istorică, printre care și 23 de schelete umane provenite din morminte de inhumație (opt masculine, 10 feminine și cinci sub-adulte). Materialul osteologic a fost analizat de antropologii din Iași, care prin analiza acestui segment al populației medievale locale, oferă posibilitatea întregirii tabloului antropologic populațional local, ajutând la creionarea unui crâmpei din viața de zi cu zi a locuitorilor târgului medieval Lăpușna. Speranța de viață la naștere a fost calculată ca fiind de doar 31 ani. Vârsta medie la deces a segmentului populațional adult masculin este de 37,9 ani, iar a celui feminin, de 38,5 ani. Repartiția pe sexe arată o pondere ușor mai mare a femeilor față de bărbați, ceea ce indică un indice de masculinitate scăzut, ce se poate traduce prin existența frecventelor evenimente conflictuale/războinice în sânul comunității. Autorii semnalează numeroase patologii la nivel dentar (carii, pierderi dentare produse *antemortem*, tartru dentar supragingival). La nivel postcranian, așa cum era de așteptat, osteoartrita apare cel mai frecvent, în special la nivelul coloanei vertebrale. Sunt evidențiați numeroși indicatori ai efortului fizic cotidian depus de indivizii de la Lăpușna, dar și o serie de alte indicii ce pot oferi informații interesante despre parturiție, de exemplu, sau despre carențele alimentare și bolile infecțioase suferite în timpul copilăriei (Simalcsik, Ursu, Bejenaru 2015).

https://biblioteca-digitala.ro

Necropola de la Lozova-*La hotar cu Vornicenii* (sec. XIV-XV) (Republica Moldova) a fost cercetată interdisciplinar în anii 2010-2011 de către specialiştii din Chişinău şi Iaşi, sub coordonarea arheologilor L. Bacumenco-Pîrnău, V. Vornic şi I. Ursu din Chişinău. S-a descoperit un cimitir ce a aparţinut unei comunităţi locale creştine. Scheletele scoase la lumină provin de la defuncţi înhumaţi cu capul spre vest şi privirea spre răsărit, în decubit dorsal, cu picioarele întinse şi antebraţele îndoite din coate, cu palmele aşezate pe abdomen, piept sau umeri (Bacumenco-Pîrnău, Vornic, Ursu 2011; Vornic *et alii* 2012). Au fost scoase la lumină 51 de schelete umane provenite din 50 morminte de inhumaţie (un singur mormânt este dublu). Materialul osteologic a fost analizat de antropologii din Iaşi. Rezultatele obţinute s-au dovedit a fi extrem de interesante, autorii ajungând la concluzii importante cu privire la unele aspecte antropometrice, tipologice, paleopatologice şi demografice. Mortalitatea în rândul copiilor şi adolescenţilor este de aproape 40%, ceea ce înseamnă că mai mult de o treime din populaţie nu a atins vârsta adultă. Speranţa de viaţă la naştere a fost calculată ca fiind de doar 27,23 ani. Tipologia seriei osteologice din Lozova se încadrează în tendinţele generale de amestec populaţional din perioada medievală târzie: fond principal exprimat prin predominanţa elementelor mediteranoide, cu influenţe nordoide (în special la bărbaţi), dinaroide, alpinoide şi est-europoide. Observaţiile paleopatologice, privite în corelaţie cu principalii indicatori paleodemografici, oferă informaţii preţioase despre mediul de viaţă şi condiţiile socio-economice în care această comunitate îşi desfăşura activităţile cotidiene. Anomaliile osoase şi elementele patologice semnalate pe cele 51 de schelete sunt numeroase, ceea ce sugerează o comunitate destul de închisă din punct de vedere demografic. Intervalele de vârstă în care au fost semnalate anomaliile şi/sau patologiile explică întrucâtva mortalitatea la diferite grupe de vârstă. Acest grup populaţional, după părerea autorilor, era unul sedentar, vieţuia într-o zonă geografică suficient de rece şi umedă, iar condiţiile climatice au favorizat dezvoltarea afecţiunilor reumatismale. Pe de altă parte, prezenţa ridicată a osteoartritei „povesteşte" despre grelele condiţii de viaţă cu care se confruntau zi de zi membrii comunităţii: ridicau şi cărau frecvent şi repetitiv poveri, îşi utilizau intens braţele în munci compatibile cu utilizarea uneltelor agricole, obişnuiau să stea în timpul activităţilor în poziţie chircită sau în genunchi, mergeau pe teren accidentat, pe distanţe lungi, cu poveri pe spate, vieţuiau în condiţii precare, aveau o alimentaţie săracă în vitamine şi oligoelemente (Simalcsik 2012; Simalcsik, Simalcsik, Groza 2014).

Necropola de la Bârlad (sec. XII-XVIII) (jud. Vaslui) a fost descoperită cu ocazia efectuării unor săpături edilitare desfăşurate în anul 1987. Responsabil de desfăşurarea săpăturilor a fost arheologul V. Palade. Au fost decopertate în total 36 de schelete: două provenite din morminte încadrate cronologic în sec. XII-XIII, 26 de schelete – în sec. al XVI-lea şi un schelet – în sec. al XVIII-lea. Un număr de şapte

https://biblioteca-digitala.ro

schelete nu au ajuns la analiză. Autorii analizei susțin că acestea ori s-au pierdut în timpul transportului de la șantier la laboratorul de antropologie, ori nu au fost scoase din pământ. Analiza antropologică relevă existența unui amestec populațional în care se găsesc elemente mediteranoide, nordoide și proto-europoide gracilizate, alături de cele dinaroide, nordoide și est-europoide mult mai slab reprezentate. Autorii subliniază absența elementelor mongoloide (Botezatu, Miu, Cantemir 1989).

Necropola de la Vânători (sec. XVI) (jud. Galați) a fost cercetată de către arheologii din Tecuci, săpăturile fiind coordonate de M. Nicu. S-au descoperit 53 de schelete provenite din 70 de morminte de inhumație. Materialul osteologic a fost analizat de antropologii din Iași, care constată existența unui complex tipologic mediteranoido-dinaroido-alpinoid. Predominante sunt caracterele mediteranoide locale (Miu, Botezatu 2005).

Considerații paleodemografoce comparative

În Tabelul 1 prezentăm câteva date paleodemografice, așa cum au fost înregistrate în diverse lucrări de specialitate publicate anterior de autorii studiilor antropologice. Pentru unele necropole am unificat, recalculat și remodelat datele, pentru ca în reprezentarea tabelară să aibă o formă cât mai unitară, dar și pentru a le putea compara la unison.

Din cele 25 de necropole luate în studiu, doar șapte au fost cercetate complet sau aproape complet și anume: Hudum, Brad, Săbăoani-Berindești, Roman-*Arhiepiscopie*, Răchiteni, Complex Palas „Curtea Domnească" și Biserica „Sf. Nicolae Ciurchi". În cazul unor necropole am avut la dispoziție un număr de indivizi reprezentativ statistic pentru a ne folosi de toți parametrii demografici, iar în cazul altora am reușit să fructificăm doar parțial anumiți indicatori demografici.

Mortalitatea pe sexe (*sex ratio*)

Primul indicator luat în considerație este structura pe sexe, indicele s*ex ratio*. Acest parametru înregistrează valori supraunitare pentru 13 din cele 25 de necropole. Dintre cele 13 necropole unde avem un număr mai însemnat al deceselor în rândul populației masculine, în cazul a cinci necropole acest parametru este ≥ 2. Acest fapt este cauzat de eroarea de eșantionaj coroborată cu lipsa analizei pentru toți indivizii din necropole. În cazul necropolelor săpate exhaustiv, *sex ratio* are valori ușor subunitare sau supraunitare. Excepție face necropola de la Brad, care înregistrează o valoare sensibil apropiată de 2.

Mortalitatea pe categorii de vârste

Mortalitatea în rândul copiilor în intervalul de vârstă 0-14 ani atinge valori însemnate, situație obișnuită pentru perioada medievală, când bolile copilăriei și

https://biblioteca-digitala.ro

sărăcia, dublate de lipsa cunoștințelor medicale, făceau ravagii. Acest indicator este diferit de la o așezare la alta, rezultat al condițiilor diferite de viață de la o localitate la alta. Dintre necropolele studiate exhaustiv, valoarea cea mai mică a mortalității în rândul copiilor se înregistrează la necropola Bisericii „Sf. Nicolae-Ciurchi", cu 17,94%, iar valoarea cea mai mare, de 41,15%, la necropola de la Brad (**Tab. 1**).

Mortalitatea juvenilă, adică a acelor indivizi cu vârste cuprinse între 14-18/20 ani, este diminuată față de perioada copilăriei, fapt datorat creșterii imunității organismului și a puterii crescute de adaptare la schimbările de mediu. Valoarea cea mai mică a mortalității juvenile (0,55%) este înregistrată la Răchiteni, la polul opus fiind necropola de la Hudum, cu 20,09%. Din valorile înscrie în tabelul 1 deducem că la toate necropolele analizate valorile mortalității juvenile se înscriu între aceste limite. Excepție face necropola de la Piatra Neamț *Bâtca Doamnei*, unde acest indicator are valoarea de 25%, cu mențiunea că această serie scheletică nu are un număr reprezentativ statistic de indivizi, drept urmare valoarea procentuală nu poate fi considerată conformă cu realitatea.

Mortalitatea în rândul adulților tineri (intervalul de vârstă 20-30 ani) nu depășește o cincime pentru niciuna dintre cele 25 de necropole studiate. Cel mai mare procent al mortalității la adulții tineri este înregistrat la necropola de la Palas „Curtea Domnească", cu o valoare de 18,92%, iar cea mai mică, la Răchiteni, de 7,18%. Decesele în rândul adulților tineri sunt cele mai puține, datorită faptului că în această perioadă biologică organismul este cel mai puternic și viguros, cu imunitatea ridicată. Acest interval (20-30 ani) corespunde cu perioada optimă de reproducere.

Mortalitatea maturilor (interval cuprins între 30-60 ani) este, de asemenea, ridicată, înregistrând la această etapă de vârstă cam jumătate din numărul total al deceselor. Necropolele de la Siret Oraș (cu 70,4%) și Gherăești (cu 68,91%) înregistrează cele mai ridicate valori în acest interval. La polul opus, cu cele mai puține decese în rândul maturilor, se află necropolele de la Trifești (cu 13,64%) și Vânători (cu 23,0%). La multe dintre necropolele luate în studiu remarcăm pentru etapa 30-60 ani o mortalitate ridicată în rândul femeilor.

La categoria de vârstă 60-X ani (adulți bătrâni) numărul deceselor este diminuat. Cel mai ridicat procent la această categorie de vârstă se înregistrează la necropolele de la Secu (12,4%) și Roman-*Arhiepiscopie* (9,73%). În cazul mai multor necropole nu avem înregistrat nici măcar un deces la această categorie de vârstă.

Speranța de viață/durata medie de viață

Speranța de viață la naștere este cuprinsă între 18,9 ani (la Vânători) și 35,92 ani (la Palas „Curtea Domnească"). Dacă luăm în considerație numai necropolele cu un număr de indivizi semnificativ statistic, cea mai mică speranță de viață se

https://biblioteca-digitala.ro

înregistrează la Hudum (de 21,95 ani), iar cea mai mare rămâne tot valoarea de la Palas „Curtea Domnească".

Durata medie de viață, calculată pe sexe, înregistrează valori mai ridicate la bărbați comparativ cu femeile, situație valabilă pentru majoritatea necropolelor comparate. Excepțiile sunt înregistrate la Piatra Neamț „Curtea Domnească" (36 ani la bărbați și 39 ani la femei), Biserica Banu (46,76 ani la bărbați și 50,39 ani la femei) și Lăpușna (37,9 ani la bărbați și 38,5 ani la femei). Cea mai mare durată medie de viață pentru bărbați este înregistrată la Răchiteni, cu o valoare de 51,9 ani, iar pentru femei, la Lozova, de 50,39 ani. La popul opus, cea mai mică durată medie de viață pentru bărbați o regăsim în necropola de la Piatra Neamț „Curtea Domnească" (de 36 ani), iar pentru femei, la Bârlad (de doar 34,56 ani).

Dimensiunea populației

Un alt parametru demografic important este dimensiunea populației la un anumit moment istoric. Acest parametru a fost calculat după formula elaborată de D. H. Ubelaker (Ubelaker 1978). Acest parametru poate fi calculat doar pentru necropolele care au fost investigate exhaustiv.

Mai întâi este cazul necropolei de la Brad, unde eșantionul este format din 222 schelete provenite din 202 morminte. În total, în necropolă au fost repertoriate 962 morminte și o groapă comună în care au fost depuse oseminte provenite de la câteva sute de schelete, aproximate la maximum 350. Perioada de folosință a cimitirului a fost de +400 de ani. Luând în considerație toți indicatorii necesari pentru a aplica calculul, dimensiunea populației localității Brad ajunge să fie estimată la 82 de indivizi. Valoarea obținută de autori este confirmată documentar, fiind foarte apropiată de realitatea anului 1887, când comuna Negri, în componența căreia intra și satul Brad, avea 26 de case, cu 20 de familii, din care 22 de contribuabili și 84 de locuitori. La acea dată deja era înființată și Școala de agricultură „Ion Ionescu" (Simalcsik, Simalcsik 2020; Ursachi *et alii* 2020).

O altă necropolă care a oferit un rezultat bun al dimensiunii populației, apropiat de realitatea vremurilor, este necropola de la Săbăoani-Berindești. „Însumând cele două valori estimate anterior, obținem un total al populației medievale de la Săbăoani de 365 indivizi, valoare ce se apropie foarte mult de cele ale cronicilor vremii (jurnale de călătorie, înscrisuri bisericești). Putem aprecia că rezultatele obținute de noi în ceea ce privește dimensiunea populației, cel puțin pentru perioada medievală a așezării Săbăoani, pot fi luate ca reper, deoarece sunt similare cu cele găsite în înscrisuri..." (Simalcsik 2021, p. 117).

Cu titlu de noutate, am recalculat dimensiunea populației și pentru necropola de la Hudum, prima estimare a acestui parametru fiind realizată de G. Miu (Miu *et alii* 2003), care a calculat, pe baza a 631 de schelete și o durată maximă de

https://biblioteca-digitala.ro

folosire a cimitirului de 150 de ani, o dimensiune a populației de 85 de indivizi. Pentru această serie scheletică, grație disponibilității mai mari și mai diverse a determinărilor antropologice, acest parametru a fost reconsiderat. Am luat în calcul cele 651 de morminte cercetate arheologic, din care au rezultat 642 de indivizi/schelete. Pentru un număr de 70 de morminte nu dispunem de date antropologice, dar prezumăm că în acestea a fost descoperit cel puțin câte un schelet, ceea ce ne determină mărirea eșantionului cu 70 de indivizi. Ajungem astfel la un număr total de 712 indivizi/defuncți înhumați în necropola de la Hudum, într-un interval de 150 de ani (durata de folosire a cimitirului). Cu aceste date, coroborate cu moartea prematură (cca. 42 de indivizi), ajungem la o populație recalculată de 113 indivizi.

Este clar că pentru localități mai mari, cu mai multe necropole sincrone, aceste calcule nu sunt elocvente. Ne referim la necropolele din Iași, Roman, Botoșani, Siret sau Piatra Neamț. Ar trebui să ne raportăm la toate necropolele sincrone și să însumăm rezultatele. O altă condiție obligatorie pentru un astfel de calcul este ca acestea să fie cercetate integral/exhaustiv.

Considerații tipologice comparative

Pentru a putea contura un tablou mai clar despre tipologia vremurilor medievale, trecem în revistă principalele caractere de bază ale fiecărui tip antropologic ce poate fi decelat în populațiile medievale, așa cum le descrie și P. Boev în publicația sa din anul 1972. Este general cunoscut că o formă tipologică unitară nu se poate regăsi în nicio populație, mai ales medievală; aspectul fenotipic individual și populațional este un amalgam de tipologii cu o pondere mai mare sau mai mică a diverselor forme, cu o dominantă a unui tip antropologic sau a mai multora.

Cel mai răspândit tip antropologic la populațiile Moldovei medievale este cel ***mediteranoid***, caracterizat prin statură scheletică mică sau mijlocie, osatură gracilă, craniu mezo-dolicocran (alungit și îngust), ortocran și metriocran, frunte îngustă (eurimetopă), fața cu tendință de îngustare (mezenă spre leptenă), nas variabil, pometi scunzi dispuși parasagital, orbite mezoconci (mijlocii) sau hipsiconci (înalte) și mandibulă gracilă, scundă, cu simfiză proeminentă.

Forma ***dinaroidă*** se caracterizează prin statură scheletică înaltă, calotă înaltă, hipsicrană, de la mezocrană la brahicrană accentuată, occipital aplatizat și extrem de scurt, relief cranian moderat, orbite aproape rotunde, față înaltă (leptoprosopă), nas leptorin (foarte înalt și îngust) și mandibulă înaltă cu ram înclinat.

O altă formă este cea ***nordoidă***, care se caracterizează prin statură scheletică înaltă, craniu mezo-dolicocran, hipsicran și acrocran, înalt și macrodimensionat, frunte teșită, față înaltă, relief cranian accentuat, orbite moderat de înalte, mezoconci, pometi moderat dezvoltați și dispuși intermediar față de temporale, nas înalt și îngust (leptorin) și mandibulă robustă, relativ înaltă și masivă.

https://biblioteca-digitala.ro

Forma ***est-europoidă*** este definită de un ansamblu specific de caractere, dominate de un schelet robust, statură scheletică supramijlocie, calotă moderat brahicrană sau mezocrană, frunte largă, occipital plat, relief cranian dezvoltat, față scurtă și largă de tip mezen și mezoprosop, pomeți reliefați dispuși în plan cu frontalul, fosă canină bine conturată, orbite mezoconci sau cameconci (scunde), nas mezorin spre camerin (larg și scurt), ușor prognatism alveolar sau mezognatism, mandibulă robustă, masivă și înaltă la nivelul corpului, cu ram vertical scurt și larg.

Forma ***proto-europoidă*** apare în seriile studiate destul de frecvent, caracterizându-se prin osatură foarte masivă și robustă, calotă dolicocrană accentuată, relief cranian foarte dezvoltat, față largă, orbite cameconci, pomeți masivi, reliefați, dispuși în același plan cu frontalul, fosă canină superficială sau absentă și mandibulă largă.

Forma ***alpinoidă*** este caracterizată de un schelet gracil sau mediu de robust, talie scheletică supramijlocie, craniu scund și scurt, rotunjit, calotă brahicrană sau chiar hiperbrahicrană, occipital bombat, față mezoprosopă sau euriprosopă, nas mezorin sau camerin (drept, scurt și larg) și distanță interorbitară mare.

Trăsăturile ***mongoloide*** se manifestă într-o mică proporție în populația medievală a Moldovei (**Tab. 2**), fiind exprimate prin statură scheletică supramijlocie spre înaltă, calotă brahicrană, prognatism subnazal, față largă și aplatizată, slab profilată în plan orizontal, fosă canină superficială, incisivii centrali lați cu aspect de „lopățică", pomeți foarte dezvoltați, accentuat frontalizați, orbite scunde, distanță interorbitară mare și mandibula robustă.

În tabelul 2 am sintetizat datele de ordin tipologic din punct de vedere cantitativ, înscriind fiecare tip antropologic ce se regăsește în populațiile analizate. Pentru unele populații acest procent apare în studiile de specialitate publicate anterior, pentru altele l-am estimat din descrierea individuală sau populațională din diversele surse avute la dispoziție.

Tipul antropologic mediteranoid este dominant în tabloul general al epocii (**Tab. 2**). În anumite necropole caracterele mediteranoide înregistrează ≥40% din ponderea totală a caracterelor tipologice; este cazul necropolelor de la Bârlad, Biserica „Sf. Nicolae Ciurchi", Vânători și Siret „Sf. Treime". În unele necropole caracterele mediteranoide domină clar, cu o pondere ≥50%; este cazul necropolei da la Piatra Neamț-Bâtca Doamnei (50%) și Săbăoani-Berindești (51%).

Un caz special este cel al necropolei de la Traian (secolul XVI). Cu toate că autorii studiului antropologic nu semnalează prezența tipului mediteranoid în necropolă, nu se poate exclude prezența acestuia, deoarece aceeași autori susțin apartenența acestei populații la grupul *Europoid*, ceea ce ar putea confirma existența amalgamată a tipologiei mediteranoide. Autorii scot în evidență tipurile amestecate, le remarcă

https://biblioteca-digitala.ro

doar pe cele care formează un metisaj de tip dinaroido-alpinoido-nordoid, alături de unele elemente mongoloide (Necrasov, Cristescu 1957). Numărul total de indivizi cercetați reprezintă doar o mică parte din necropolă. Prezumția ca tipul mediteranoid în amestec cu alte tipuri să fie de cel puțin 20%, este validată atât de apartenența subiecților la grupul tipologic *Europoid*, cât și de prezența masivă a acestui tip în toate celelalte necropole medievale. Astfel, putem considera că în această necropolă caracterele mediteranoide înregistrează cel mai mic procent din totalitatea necropolelor studiate.

Un alt tip antropologic cu o pondere însemnată și al doilea ca frecvență este cel dinaroid. Se regăsește la toate populațiile medievale la care ne referim în studiul de față. La 13 din cele 25 de necropole tipul antropologic dinaroid înregistrează o valoare de ≥30% și, la fel ca la toate celelalte tipuri, se regăsește în amestec și are o prezență diferită de la o necropolă la alta. Necropola cu cea mai accentuată prezență a acestui tip antropologic este cea de la Răchiteni (46%). Necropolele de la Gherăești și de la Palas „Curtea Domnească" au de asemenea o reprezentativitate mare a caracterelor dinaroide, de 38% și respectiv de 35,3%.

Tipul antropologic nordoid este prezent la toate populațiile medievale din grupul de necropole luat în considerație. Caracterele nordoide sunt mai reduse ca frecvență și sunt pe locul al treilea ca reprezentativitate. Populațiile acestor necropole prezintă caracterele nordoide în procente diferite. La Siret Oraș acestea întrunesc 30%, iar la Siret „Sf. Treime", Piatra Neamț *Bâtca Doamnei,* Gherăești, Doina și Trifești, câte 25% din totalul caracterelor tipologice.

Prezența formelor est-europoide se situează pe locul al patrulea. Acestea se regăsesc în toate necropolele investigate. Cea mai mare pondere este înregistrată în necropolele din județul Neamț, la Roman-*Arhiepiscopie* (26%) și la cele două necropole de la Piatra Neamț *Bâtca Doamnei* (20%) și Dărmănești (20%) și în necropola de la Lăpușna (20%).

Tipologia alpinoidă este mult mai slab reprezentată și se clasează pe poziția a cincea ca frecvență. Aceste trăsături înregistrează o pondere ≥15% la doar trei necropole – Palas „Curtea Domnească" (15,26%), Traian (15%) și Lozova (15%). În șase din cele 25 de necropole formele alpinoide nu se regăsesc.

Formele proto-europoide sunt și mai slab reprezentate decât cele alpinoide. Necropola de la Hudum se situează în fruntea necropolelor cu caractere tipologice proto-europoide, cu un prag de 21%, devansând cu peste 5% necropolele de la Piatra Neamț-Dărmănești și Secu, unde caracterele proto-europoide înregistrează 15%, și Bârlad, Buhalnița și Hangu, unde înregistrează 10%. O situație aparte este cea din necropola de la Hudum, unde tipologia proto-europoidă (21%) le devansează pe cele dinaroide (13%), est-europoide (8%) și alpinoide (3%). În 10 necropole nu se regăsesc caracterele proto-europoide.

https://biblioteca-digitala.ro

Tipul antropologic mongoloid nu poate fi trecut cu vederea, deși este slab reprezentat – doar prin câteva caractere și izolat, la doar câțiva indivizi din unele necropole. Trăsăturile mongoloide sunt cel mai bine reprezentate și ating un procent de 5% la populația din necropola de la Lozova. În necropolele de pe malul drept al Prutului ponderea acestora nu depășește 3% (de exemplu, la necropola de la Săbăoani-Berindești). La mai mult de jumătate dintre necropole, 13 la număr, aceste caractere lipsesc. Reamintim că trăsăturile mongoloide sunt alohtone și, cel mai probabil, au fost aduse de purtătorii lor în perioada invaziilor mongole.

Concluzii

Cele 25 de necropole pe care se axează studiul comparativ se situează cronologic pe parcursul mai multor secole, din sec. al XIII-lea și până în sec. al XIX-lea (doar patru necropole ating sec. al XIX-lea). Majoritatea necropolelor întrunesc asemănări, atât din punct de vedere demografic, cât și tipologic. 23 de necropole sunt de pe actualul teritoriu al României și două de pe cel al Republicii Moldova. Analiza de față a avut în vedere un total de ± 3934 de schelete/indivizi.

Mortalitatea în perioada copilăriei (0-14 ani) înscrie valori mari în toate necropolele, atingând valoarea maximă la Brad (41,15%). În perioada juvenilă (14-18/20 ani) mortalitatea se reduce, fiind trecute pericolele bolilor copilăriei. Valoarea maximă pentru categoria juvenilă este înregistrată la Hudum (20,09%). Odată cu înaintarea în vârstă și atingerea vârstei adulte (20-30 ani) are loc și creșterea imunității naturale, a robusticității fizice și fiziologice, astfel încât mortalitatea scade din nou în toate necropolele. Cea mai mare valoare este înregistrată la Palas „Curtea Domnească" (18,92). Mortalitatea maturilor (30-60 ani) este însemnată și reprezintă mai bine de jumătate din numărul total al deceselor pentru majoritatea necropolelor, cu o maximă atinsă de populația din necropola de la Siret Oraș (70,4%). Supraviețuitorii pragului de 60 de ani sunt puțini, situație valabilă pentru toate necropolele.

Speranța de viață la naștere este corelată cu mortalitatea la vârste mici și are un maxim înregistrat la Hudum (21,95 ani). Durata medie de viață este mai mare la bărbați comparativ cu femeile. Acest lucru este datorat faptului că perioada sarcinii pentru femei este una critică, cu stres fiziologic accentuat și cu riscuri majore de deces. În condițiile unei vieți cu igienă precară, fără asistență medicală și hrană corespunzătoare, acest stres sporește, ducând nu arareori la decese în timpul parturiției sau *postpartum*. Cea mai mare durată medie de viață la bărbați este de 51,9 ani (la Răchiteni) și depășește durata medie de viață maximă înregistrată la femei 50,39 ani (la Lozova). Cea mai mică durată medie de viață pentru bărbați este de 36 ani (la Piatra Neamț „Curtea Domnească") și depășește minima feminină de 34,56 ani (la Bârlad).

https://biblioteca-digitala.ro

Din punct de vedere tipologic asemănările sunt mai pronunțate în cadrul necropolelor comparate. Toate au o dominantă și se încadrează în tipologia *Europoidă*. La marea majoritate a necropolelor domină formele mediteranoide, urmate de cele dinaroide. Caracterele dinaroide sunt dominante doar în opt necropole. Cele nordoide nu domină în nicio necropolă, însă în șase situații ocupă poziția a doua după caracterele mediteranoide. Caracterele est-europoide sunt mai frecvente decât cele alpinoide și proto-europoide. Caracterele proto-europoide ocupă poziția a doua într-un singur caz (necropola de la Hudum), însă sunt la egalitate cu cele nordoide. Formele mongoloide le regăsim doar în 11 din cele 25 de necropole comparate, fiind slab sau foarte slab reprezentate.

Astfel, tipologia dominantă în necropolele luate în considerație este cea *Europoidă*, cu formele sale amestecate: mediteranoido – dinarico – nordoide, dinaro – mediteranoido – nordoide cu elemente est-europoide, alpinoide și proto-europoide, la care se adaugă formele alohtone mongoloide. Noi descoperiri și analize dublate de cercetări comparative mai extinse sperăm să aducă în viitor alte particularități fenotipice ale populațiilor Moldovei medievale, dar și comparativ cu alte regiuni istorice din România.

Bibliografie

Antoniu, Obreja 1985: S. Antoniu, C. Obreja, *Studiul antropologic al scheletelor medievale de la Hudum-Botoșani din secolele XIII-XV*, Arheologia Moldovei 10, 1985, p. 89-96.

Bacumenco-Pîrnău, Vornic, Ursu 2011: L. Bacumenco-Pîrnău, V. Vornic, I. Ursu, *Descoperiri arheologice în situl medieval de la Lozova*, Akademos 2 (21), 2011, p. 120-122.

Biasutti 1959: R. Biasutti, *Le razze e I popoli della Terra, vol. I-IV,* Unione Tipografico – Editrice Torinese, Torino, Italia, 1959.

Boev 1972: P. Boev, *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostagaischen Inselwelt und deren Bedeutung fur die Herkunft ihrer Bevolkerung*, Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, Sofia, 1972.

Botezatu, Cantemir, Miu 1987: D. Botezatu, P. Cantemir, G. Miu, *Observații antropologice asupra materialului osteologic uman de la Trifești (jud. Iași), datând din perioada feudală timpurie (sec. XIII-XIV)*, Arheologia Moldovei XI, 1987, p. 247-257.

Botezatu, Cantemir, Simalcsik 2004: D. Botezatu, P. Cantemir, R. Simalcsik, *Cimitirul medieval de la Siret – jud. Suceava. Studiu antropologic*, Anuarul Complexului Muzeal Bucovina XXIX-XXX, I, 2004, p. 399-409.

Botezatu, Miu, Cantemir 1989: D. Botezatu, G. Miu, P. Cantemir, *Studiul paleoantropologic al materialului osteologic descoperit la Bârlad, datând din perioada feudală (sec. XII-XIII e. n.)*, Studii și cercetări de antropologie 26, 1989, p. 3-9.

Botezatu, Ștefănescu 1970: D. Botezatu, Gh. Ștefănescu, *Contribuții la studiul antropologic al populației feudale timpurii din Moldova din sec. XIII e. n.*, Studii și cercetări de antropologie 7, 1, 1970, p. 13-18.

Bunak, Nesturkh, Roginskiy 1941: V. V. Bunak. F. Nesturkh. Ya. Roginskiy, *Antropologiya: kratkiy kurs*, Gos. uch.-ped. izd-vo Narkomprosa RSFSR, Moskva, 1941 // В. В. Бунак, Ф. Нестурх,

https://biblioteca-digitala.ro

Я. Рогинский, *Антропология: краткий курс*, Гос. уч.-пед. изд-во Наркомпроса РСФСР, Москва, 1941.

Cantemir, Botezatu 1995a: P. Cantemir, D. Botezatu, *Considerații antropologice asupra materialelor osteologice medievale de la Siret*, Arheologia Moldovei XVIII, 1995, p. 251-262.

Cantemir, Botezatu 1995b: P. Cantemir, D. Botezatu, *Caracterizarea antropologică a populației feudale de la Gherăești (jud. Neamț)*, Studii și cercetări de antropologie 32, 1995, p. 3-7.

Cantemir, Botezatu 1996: P. Cantemir, D. Botezatu, *Studiul antropologic al materialelor osteologice de la Ștefănești, Campania 1993,* Studii și Cercetări de antropologie 33, 1996, p. 15-19.

Constantinescu, Greer 2016: M. Constantinescu, S. Greer, *Analiza antropologică a unui lot de schelete de la Curtea Domnească*, în: Gh. Dumitroaia (Coord.), *Piatra Neamț: Curtea Domnească: rapoarte arheologice*, Ed. „Constantin Matasă", Piatra Neamț, 2016, p. 299-321.

Daschievici *et alii* 2021: M.-A. Daschievici, Gh. Petraru, S. Teacu, A. Simalcsik (Coord.), *Monografia bisericii Sf. Nicolae-Ciurchi din Iași. Date istorice și statistice (1754-2021)*, Ed. Pim, Iași, 2021.

Groza 2015: V.-M. Groza, *Cercetări paleoantropologice privind populația Iașului medieval. Referire specială la necropola din secolul al XVII-lea de la Curtea Domnească*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza" Iași, 2015.

Groza, Miu, Simalcsik 2013: V. M. Groza, G. Miu, A. Simalcsik, *New anthropological research on the urban population inhabiting the city of Iași during the medieval age. The necropolis of the Banu church (16th-19th centuries),* Memoirs of the Scientific Sections of the Romanian Academy XXXVI, 2013, p. 53-70.

Groza *et alii* 2011: V. M. Groza, G. Miu, A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, *Preliminary data concerning the demographical structure of the medieval population of Iași (the necropolis of „Sf. Nicolae" Church – Ciurchi, XVIth-XVIIIth centuries)*, Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, s. Biologie animală LVII, 2011, p. 125-130.

Groza *et alii* 2013: V. M. Groza, G. Miu, A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, *Reconstruction of the demografic profile and the longevity of the population inhabiting the city of IAȘI during the late middle ages and the early modern period (XVth – XIXth centuries)*, Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, s. Biologie animală LIX, 2013, p. 115-128.

Groza *et alii* 2015: V. M. Groza, A. Simalcsik, L. Bejenaru, R. D. Simalcsik, *Anthropological analysis of skeletal series exhumed from the necropolis of Piatra neamț-Dărmănești (XIVth-Xvth centuries)* Memoirs of the Scientific Sections of the Romanian Academy XXXVII, 2015, p. 83-96.

Hânceanu *et alii* 2021: G. D. Hânceanu, A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, V. Diaconu, L. Munteanu, O. Mircea, V. Vasilache, *Arhiepiscopia Romanului și Bacăului cimitirul medieval și complexele laice din perimetrul sud-vestic al incintei bisericești,* Ed. „Constantin Matasă" Piatra Neamț, Ed. Istros a Muzeului Brăilei, Brăila-Piatra Neamț, 2021, p. 294-448.

Hordilă 2000: D. Hordilă, *Câteva considerații de ordin arheologic privind populația catolică din zona Romanului în secolele XIV-XIX*, Buletin Istoric 1, 2000, p. 59-82.

Miu, Simalcsik, Simalcsik 2002: G. Miu, A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, *Contribuție la cunoașterea structurii antropologice a populațiilor medievale în lumina săpăturilor de la Răchiteni*, Buletin Istoric 3, 2002, p. 194-208.

Miu, Știrbu, Istrate 2004: G. Miu, M. Știrbu, M. Istrate, *The medieval and the present catholic population in the village of Răchiteni (Iaşi county). An anthropological study*, *Annuaire Roumain d'Anthropologie* 41, 2004, p. 3-12.

Miu, Botezatu 2005: G. Miu, D. Botezatu, *Some preliminary results of the anthropological investigations on the South-Moldavia mediaeval romanian village (the XVIth century middle-age necropolis of Vânători-Galați)*, Annuaire Roumain d'Anthropologie 42, 2005, p. 7-18.

https://biblioteca-digitala.ro

Miu, Simalcsik 2003: G. Miu, R. Simalcsik, *Necropola feudal-timpurie de la Hudum (județul Botoșani). Studiu antropologic*, Memoriile Secțiilor Științifice IV, XXVI, 2003, p. 207-220.

Necrasov, Botezatu 1964: O. Necrasov, D. Botezatu, *Studiul antropologic al scheletelor feudale timpurii de la Doina (sec. XIII-XIV)*, Studii și cercetări de antropologie 1, 2, 1964, p. 137-155.

Necrasov, Cristescu 1957: O. Necrasov, M. Cristescu, *Contribution à l'étude anthropologique de la population moldave du XVI-eme siècle – Traian*, Annales Scientifiques de l'Université „Alexandru Ioan Cuza" Iassy III, 1-2, 1957, p. 84-104.

Popovici 1964: I. Popovici, *Cimitirul feudal târziu de la Secu (Valea Bistriței Moldovenești). Analiza comparativă cu necropolele contemporane din microregiunea Bicaz*, Studii și cercetări de antropologie 1, 2, 1964, p. 177-187.

Simalcsik *et alii* 2012: A. Simalcsik, V. M. Groza, R. D. Simalcsik, G. Miu, *The Medieval necropolis from Iași „Sf. Nicolae - Ciurchi" (16th and 18th century). Anthropological data*, Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza" Iași, s. I, Biologie animală LVIII, 2012,p. 183-194.

Simalcsik, Groza 2021: A. Simalcsik, V. M. Groza, *Osteo-biografia populației înhumate în necropola bisericii „Sf. Nicolae-Ciurchi" din Iași*, în: M.-A. Daschievici, Gh. Petraru, S. Teacu, A. Simalcsik (Coord.), *Monografia bisericii Sf. Nicolae-Ciurchi din Iași. Date istorice și statistice (1754-2021)*, Ed. Pim, Iași, 2021, p. 53-94.

Simalcsik 2012: A. Simalcsik, *Analiza antropologică a seriei scheletice descoperite în necropola medievală de la Lozova, secolele XIV-XV*, Revista Arheologică VIII, 1-2, 2012, p. 316-343.

Simalcsik, Ursu, Bejenaru 2015: A. Simalcsik, I. Ursu, L. Bejenaru, The Late Mediaeval necropolis of Lăpușna (Hâncești County, Republic of Moldova). Preliminary anthropological results, Memoirs of the Scientific Sections of the Romanian Academy XXXVIII, 2015, p. 97-120.

Simalcsik 2021: R. D. Simalcsik, *Evoluția în timp a structurii antropologice a populațiilor de pe teritoriul comunei Săbăoani județul Neamț,* Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021.

Simalcsik, Simalcsik 2020: A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, *Osteo-biografia populației înhumate în cimitirul medieval de la Brad*, în: V. Ursachi, G. D. Hânceanu, A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, L. Munteanu (Ed.), *Cimitirul medieval de la Brad. Cercetările arheologice din anii 1963-2004*, Ed. Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2020.

Simalcsik, Simalcsik 2021: A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, *Osteo-biografia populației înhumate în necropola medievală de la Roman-Arhiepiscopie*, în: G.-D. Hânceanu, A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, V. Diaconu, L. Munteanu, O. Mircea, V. Vasilache (Coord.), *Arhiepiscopia Romanului și Bacăului. Cimitirul medieval și complexele laice din perimetrul sud-vestic al incintei bisericești. Rezultatele cercetării preventive din anul 2015*, Ed. „Constantin Matasă" Piatra Neamț, Ed. Istros a Muzeului Brăilei, Brăila-Piatra Neamț, 2021, p. 294-535.

Simalcsik, Simalcsik, Groza 2014: R. D. Simalcsik, A. Simalcsik, V. M. Groza, *Dental enamel hypoplasia. Investigations on the bones exhumed from the medieval necropole of Lozova (Republic of Moldova), XIV-XV centuries*, Memoirs of the Scientific Sections of the Romanian Academy XXXVII, 2014, p. 85-96.

Ubelaker 1978: D. H. Ubelaker, *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis and Interpretation,* Smithsonian Institute Press, Taraxacum, Washington, 1978.

Ursachi *et alii* 2020: V. Ursachi, G. D. Hânceanu, A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, L. Munteanu, *Cimitirul medieval de la Brad: cercetările arheologice din anii 1963-2004*, Editura Istros, Brăila, 2020.

Vornic *et alii* 2012: V. Vornic, I. Ursu, L. Bacumenco-Pîrnău, R. Pîrnău, L. Ciobanu, *Cercetările arheologice din situl medieval de la Lozova-La hotar cu Vornicenii. Rezultate preliminare*, Revista Arheologică VIII, 1-2, 2012, p. 222-256.

https://biblioteca-digitala.ro

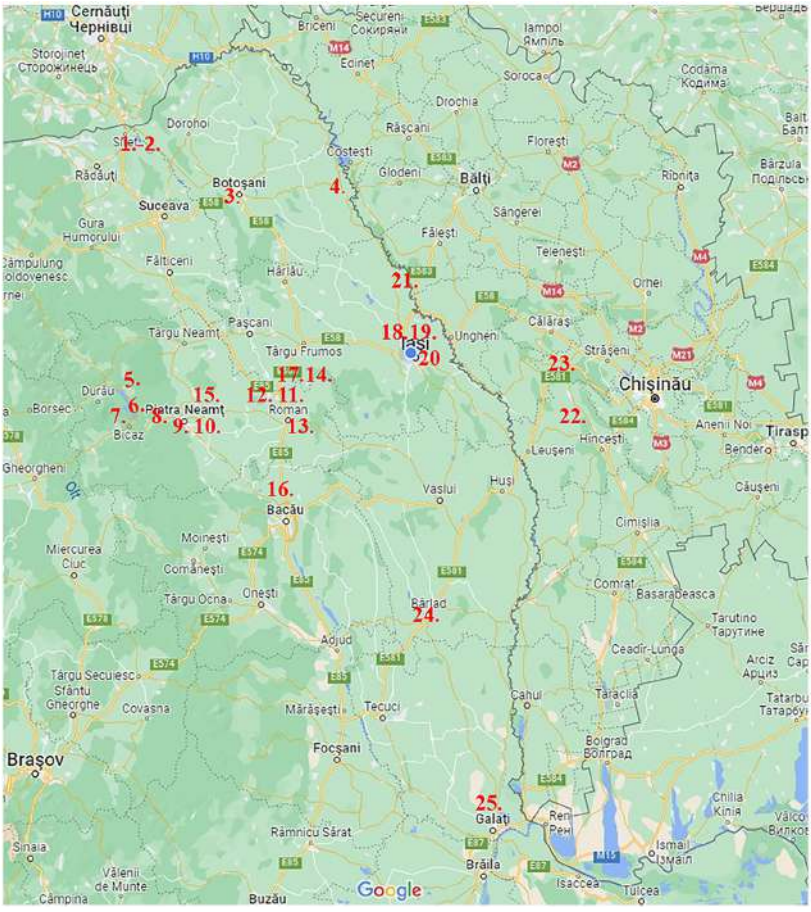

Pl. I. Harta necropolelor folosite pentru studiul comparativ: 1. Siret-Oraș (sec. XIV-XVI); 2. Siret „Sf. Treime" (sec. XIV-XVII); 3. Hudum (sec. XIII-XV); 4. Ștefănești-Botoșani (sec. XVI-XVII); 5. Buhalnița (sec. XVII-XIX); 6. Hangu (sec. XIX); 7. Secu (sec. XIX); 8. Piatra Neamț-*Bâtca Doamnei* (sec. XII-XIII); 9. Piatra Neamț „Curtea Domnească) (sec. XVI-XIX); 10. Piatra Neamț-Dărmănești (sec. XIV-XV); 11. Săbăoani-Berindești (sec. XIV-XVII); 12. Gherăești (sec. XVI); 13. Roman-*Arhiepiscopie* (sec. XIV-XIX); 14. Traian (sec. XVI); 15. Doina (sec. XIII_XIV); 16. Brad (sec. XIV-XIX); Răchiteni (sec. XVI); 18. Palas „Curtea Domnească" (sec. XVII); 19. Banu (sec. XVI-XIX); 20. Iași „Sf. Nicolae-Ciurchi" (sec. XVI-XVIII); 21. Trifești (sec. XIII-XIV); 22. Lăpușna (sec. XV-XVII); 23. Lozova-*La hotar cu Vornicenii* (sec. XIV-XV); 24. Bârlad (sec. XII-XVIII); 25. Vânători (sec. XVI)

Pl. I. The map of the necropolises used in the comparative study: 1. Siret-Oraș (14th-16th c.); 2. Siret "Sf. Treime" (14th-17th c.); 3. Hudum (13th-15th c.); 4. Ștefănești-Botoșani (16th-17th c.); 5. Buhalnița (17th-19th c.); 6. Hangu (19th c.); 7. Secu (19th c.); 8. Piatra Neamț-*Bâtca Doamnei* (12th-13th c.); 9. Piatra Neamț "Curtea Domnească" (16th-19th c.); 10. Piatra Neamț-Dărmănești (14th-15th c.); 11. Săbăoani-Berindești (14th-17th c.); 12. Gherăești (16th c.); 13. Roman-*Arhiepiscopie* (14th-19th c.); 14. Traian (16th c.); 15. Doina (13th-14th c.); 16. Brad (14th-19th c.); Răchiteni (16th c.); 18. Palas "Curtea Domnească" (17th c.); 19. Banu (16th-19th c.); 20. Iași "Sf. Nicolae-Ciurchi" (16th-18th c.); 21. Trifești (13th-14th c.); 22. Lăpușna (15th-17th c.); 23. Lozova-*La hotar cu Vornicenii* (14th-15th c.); 24. Bârlad (12th-18th c.); 25. Vânători (16th c.)

https://biblioteca-digitala.ro

Parametru	Necropola																								
	Siret Oraș (sec. XIV)	Siret „Sf. Treime" (sec. XIV-XVII)	Hudum (sec. XIII-XV)	Ștefănești (sec. XVI-XVII)	Brad (sec. XIV-XIX)	Bârlad (sec. XII-XVIII)	Piatra Neamț-Bâtca Doamnei (sec. XII-XIII)	Piatra Neamț „Curtea Domnească" (sec. XVI-XIX)	Piatra Neamț-Dărmănești (sec. XIV-XV)	Săbăoani-Berindești (sec. XIV-XVII)	Gherăești (sec. XVI)	Roman-Arhiepiscopieopie (sec. XV-XVII)	Traian (sec. XVI)	Doina (sec. XIII-XIV)	Răchiteni (sec. XVI)	Complex Palas „Curtea Domnească" (sec. XVII)	Biserica Banu (sec. XVI-XIX)	Biserica „Sf. Nicolae-Ciurchi" (sec. XVI-XVIIII)	Trifești-Iași (sec. XIII-XIV)	Lăpușna (sec. XV-XVII)	Lozova-La hotar cu Vornicenii (sec. XIV-XV)	Vânători (sec. XVI)	Buhalnița (sec. XVII-XIX)	Hangu (sec. XIX)	Secu (sec. XVIII-XIX)
Nr. Schelete analizate	135	50	642	42+10	222	26+7	10	39	32	937	74	226	28	33 (35)	181	111	67	680	87	23	104	53	17	50	48
Sex ratio	2,7	2,27	1,26	0,3	1,93	0,6	0,5	2,22	1,0	1,37	1,53	0,93	-	2	0,82	1,78	1,45	0,87	2,2	0,7	1,24	-	-	-	1,7
Mortalitate Copii 0-14 ani (%)	16,3	26,00	40,03	23,80	41,15	53,85	37,5	23	43,75	27,04	9,45	41,15	28,6	45,40	35,3	-	26,84	17,94	54,54	-	≥40	52,0	-	-	14,6
Mortalitate juvenili 14-18/20 (%)	3,0	8,00	20,09	2,38	6,64	0,00	25,0	-	6,25	4,11	8,10	6,64	7,1	3,10	0,55	13,51	4,48	8,38	13,63	-	≥8	10,0	-	-	-
Mortalitate adulți 20-30 ani (%)	8,1	10,00	7,95	14,28	18,02	7,69	-	20	15,63	14.1	12,16	12,83		18.20	7,18	18,92	2,99	12,36	18,18	-	≥17	11,0	-	-	-
Mortalitate maturi 30-60 ani (%)	70,4	54,00	28,51	57,14	34,23	38,46	37.5	30,76	25,0	51,65	68,91	29,65		33,30	43,65	65,67	59,70	55,44	13,64	-	≥30	23,0	-	-	-
Mortalitate senili 60-x ani (%)	2,2	2,00	3,40	2,38	1,80	0,00	-	-	9,38	3,16	1,53	9,73		-	10,5	1,80	5,97	5,88	0.00	-	≥5	4,0	-	-	12,4
Speranța de viață la naștere (ani)	-	32,48	21,95	-	23	-	-	27,7	25,6	29,6	-	25,55	27,9	24.00	32,4	35,92	35,63	34.06	-	30,7	26,2	18,9	-	-	-
Durata medie de viață (bărbați)	45,4	48,22	43,91	42,4	38,1	46,51	-	36	44,1	42.5	-	44,17		38,00	51,9	39,86	46,76	43,64	-	37,9	38,0	-	-	-	-
Durata medie de viață (femei)	36,8	34,80	39,46	40.2	34,9	34,56	-	39	40,3	37.45	-	41,68			44	35,96	50,39	41,49	-	38,5	35,0	-	-	-	-

Tab. 1. Date paleodemografice comparative ale necropolelor medievale analizate
Tab. 1. Comparative palaeodemographic data of the analyzed medieval necropolises

https://biblioteca-digitala.ro

Necropola	Nr. indivizi	Tipul Antropologic						
		Mediteranoid	Dinaroid	Nordoid	Est-europoid	Alpinoid	Proto-europoid	Mongoloid
Siret Oraș (sec. XIV)	135	38	20	30	10	5	2	0
Siret „Sf. Treime" (sec. XIV-XVII)	50	45	17	25	8	0	5	0
Hudum (sec. XIII-XV)	642	33	13	21	8	3	21	1
Ştefăneşti (sec. XVI-XVII)	42+10	30	35	20	10	0	5	0
Brad (sec. XIV-XIX)	222	35	18	21	14	6	4	2
Bârlad (sec. XII-XVIII)	26+7	40	25	20	5	0	10	0
Piatra Neamț-Bâtca Doamnei (sec. XII-XIII)	10	50	5	25	20	0	0	0
Piatra Neamț „Curtea Domnească" (sec. XVI-XIX)	39	+++	++	+	+	0	+	0
Piatra Neamț-Dărmănești (sec. XIV-XV)	32	35	20	10	20	10	15	0
Săbăoani-Berindești (sec. XIV-XVII)	937	51	17	13	5	5	6	3
Gherăeşti sec. XVI	74	25	38	25	10	0	0	2
Roman-Arhiepiscopieopie (sec. XV-XVII)	226	37	17	14	26	3	1	2
Traian (sec. XVI)	28	(20)?	35	20	8	15	0	2
Doina (sec. XIII-XIV)	33(35)	35	20	25	5	10	5	0
Răchiteni (sec. XVI)	181	22	46	18	13	0	0	1
Complex Palas „Curtea Domnească" (sec. XVII)	111	32,11	35,30	7,99	9,33	15,26	0	0
Biserica Banu (sec. XVI-XIX)	67	25	35	10	10	20	0	0
Biserica „Sf. Nicolae-Ciurchi" (sec. XVI-XVIII)	680	40	30	10	10	10	0	0
Trifeşti-Iași (sec. XIII-XIV)	87	30	35	25	10	10	0	0
Lăpuşna (sec. XV-XVII)	23	30	30	10	20	5	5	0
Lozova-La hotar cu Vornicenii (sec. XIV-XV)	104	35	20	15	10	15	0	5
Vânători (sec. XVI)	53	40	30	10	10	10	0	0
Buhalnița (sec. XVII-XIX)	17	30	30	10	14?	5	10	1?
Hangu (sec. XIX)	50	30	30	10	14?	5	10	1?
Secu (sec. XVIII-XIX)	48	30	35	10	4?	5	15	1?

Tab. 2. Tipul antropologic/fenotipic comparativ la câteva necropole medievale
Tab. 2. The comparative anthropological/phenotipical type of some medieval necropolises

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Raasi 4/2022, 367-410.

Cercetări arheologice din anii 1969-1970 în cimitirul medieval al bisericii *Precista Mică* din Roman

George-Dan Hânceanu[1]*, Andrei Baltag[2]*

Rezumat. În anul 1969 s-au efectuat primele cercetări arheologice (cu caracter/scop de salvare) în cimitirul medieval al Bisericii *Precista Mică* din Roman (jud. Neamț), ca urmare a unor descoperiri accidentale înregistrate cu prilejul amenajării unui teren de sport în curtea fostei Școli Generale nr. 5. Metoda de cercetare din anii 1969-1970 a inclus trei secțiuni (notate S.I-S.III) și șase casete (notate C.1-C.6), care au dezvelit 32 de morminte de înhumație (dintre care două duble). Dintre acestea, doar 12 morminte conțineau obiecte funerare: nouă monede (în mormintele M.1, M.9, M.16, M.21, M.22, M.25, M.27, M.28, ultimul cu două monede), doi cercei (M.24), două ace de văl (M.21) și doi nasturi globulari (M.17, M.23). Defuncții sunt majoritatea adulți, dar se observă și ponderea ridicată a mortalității infantile. Cimitirul se datează în secolele XVI-XVII.
Cuvinte cheie: școală, biserica ortodoxă *Precista Mică*, cimitir medieval, morminte, cercei, monede.

Archaeological research from 1969-1970 in the medieval cemetery of the *Precista Mică* Church in Roman. In 1969, the first archaeological investigations (with salvage character) were carried out in the medieval cemetery of the *Precista Mică* Church in Roman (Neamț County), following accidental finds recorded during the construction of a sports ground in the courtyard of the former General School No. 5. The research method from 1969-1970 included three trenches (noted S.I-S.III) and six extensions (noted C.1-C.6), which revealed 32 inhumation graves (two of which were double). Of these, only 12 graves contained funerary objects: nine coins (in graves Gr.1, Gr.9, Gr.16, Gr.21, Gr.22, Gr.25, Gr.27, Gr.28, the last with two coins), two earrings (Gr.24), two veil pins (Gr.21) and two globular buttons (Gr.17, Gr.23). Most of the deceased are adults, but a high infant mortality rate is also reported. The cemetery dates back to the 16th-17th centuries.
Keywords: school, *Precista Mică* orthodox church, medieval cemetery, graves, earrings, coins.

[1] Muzeul de Istorie din Roman (Complexul Muzeal Național Neamț), Roman, jud. Neamț, România.
[2] Institutul de Arheologie, Academia Română, Filiala Iași, România.
* Autor corespondent: georgehanceanu@yahoo.com; andreibaltag@outlook.com.

https://biblioteca-digitala.ro

Introducere

În urmă cu peste 50 de ani, cu prilejul amenajării terenului de sport din spatele Școlii Generale nr. 5 din Roman[3], au fost descoperite accidental materiale ceramice, motiv pentru care s-au efectuat săpături arheologice (începute în anul 1969). Cercetările, la acel moment cu caracter de salvare, efectuate de arheologul Domnița Hordilă (**Pl. VI/7, 8**), au permis investigarea unei locuințe adâncite cu gropi menajere, care conținea ceramică și obiecte din metal[4]. Respectivele lucrări au atins și o parte din cimitirul Bisericii ortodoxe *Precista Mică* (**Pl. II/1**). Această situație se datorează faptului că limita incintei bisericești se extindea în trecut și în zona învecinată, pe suprafața alocată terenului de sport din curtea școlii (**Pl. II/2, 3**).

Organizarea unei expoziții temporare recente, a cărei tematică a vizat cimitirele medievale din Roman și împrejurimi, a fost imboldul care ne-a determinat să ne îndreptăm atenția asupra acestor descoperiri, din punctul *Fosta Școală nr. 5*[5]. Deoarece a trecut o foarte lungă perioadă (peste 50 ani), iar rezultatele nu au fost valorificate (nici măcar parțial)[6], am considerat necesară includerea în circuitul științific a descoperirilor funerare.

În lipsa carnetului de șantier, informațiile despre modul de înmormântare, adâncime și inventar au fost furnizate de planurile cu desenele mormintelor, fotografiile și informațiile din registrul de inventar. La aceste surse am adăugat fotografii cu actualul loc al cercetărilor, obiectelor, precum și desene cu piesele funerare. O contribuție aparte o aduc determinările numismatice. Lipsa unei expertize antropologice se datorează fie neprelucrării materialului osteologic uman, fie pierderii sau rătăcirii rezultatelor[7].

Istoricul bisericii

Biserica *Precista Mică* ori Precista „de Sus”[8] (cod LMI: NT-II-m-B-10678) a fost ridicată pe locul unui vechi lăcaș din lemn, construit la mijlocul secolului al XVIII-lea sau chiar mai înainte (de către preotul Ioniță). De altfel, datarea mormintelor

[3] În prezent, Școala Generală nr. 2 „Costache Negri”.

[4] Rezultate inedite.

[5] Propunem ca acest punct (în care se află cimitirul) să fie cunoscut și utilizat în literatura de specialitate sub denumirea de cimitirul Bisericii *Precista Mică*.

[6] La retragerea din activitate, o parte din arhiva șantierului (carnete, desene), inclusiv pentru segmentul de locuire a zonei, au fost luate de arheolog în vederea publicării rezultatelor. Au rămas doar planurile și filmul cu fotografiile mormintelor (în arhiva „Vasile Ursachi”), ultimele prelucrate cu acordul fostului director al instituției muzeale din Roman.

[7] În arhiva Centrului de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov”, Academia Română, Filiala Iași nu au fost găsite fișe de analiză antropologică pentru scheletele descoperite în cimitir.

[8] În latura opusă se află Biserica *Precista Mare* (*Uspenia*), lăcaș construit în secolul al XVI-lea de Domnița Ruxandra Lăpușneanu și fiul acesteia, Bogdan al V-lea.

https://biblioteca-digitala.ro

cimitirului indică prezența unei biserici medievale. Construcția actualului edificiu de zid (**Pl. III/1-3**) a început în anul 1791 (de către preotul Constantin, fiul preotului Ioniță), iar biserica a funcționat – cu un acoperământ provizoriu – până în anul 1826, când se termină lucrul la zidărie (pe vremea preotului Ioan Sofrănescu). Clopotul cel mic are în inscripție trecut anul 1777, care îl leagă de prima biserică, cea de lemn (Ștefănescu 1874, p. 41; Stoicescu 1974, p. 724).

Monumentul are un plan simplu, cruciform, cu absidele laterale ușor pronunțate, care îl încadrează stilului moldovenesc, în varianta specifică secolului al XVIII-lea. În naos și pronaos există calote pe pandantivi, iar în altar este o semicalotă. La exterior are brâu și cornișă profilată, iar în turnul clopotniță este o friză de ocnițe sub cornișă. Acoperișul este în formă de „bulb". Deasupra ușii, la intrarea în pridvor (**Pl. III/4**) este inscripționat textul *Acest pridvor s-a făcut cu ajutorul lui Dumnezeu. Jumătate cu cheltuiala domnului Gh. Ifrim și cu soția sa Elena. Jumătate cheltuială răposatului Pavel Zaharai, la această biserică cu hramul Adormirea Precistei să îi fie spre pomenire. Anul 1855 mai 20*.

Lăcașul nu are turle, turnul-clopotniță s-a zidit separat, iar pridvorul a fost adăugat în anul 1855. Având de suferit în urma cutremurului din noiembrie 1940 și mai apoi a celui de-al doilea război mondial, monumentul a fost restaurat în anul 1946, cele mai recente lucrări de reparație încheindu-se la începutul anilor 2000.

Inițial, atât Biserica *Precista Mică*, de pe str. Castanilor (**Pl. I**), cât și Biserica *Precista Mare*, de pe str. Nicolae Titulescu, au primit hramul *Intrarea în Biserică*, însă din anul 1850 la *Precista Mică* hramul este *Intrarea în biserică a Maicii Domnului*, păstrat până în prezent. Din inventarul bisericii fac parte numeroase cărți de cult din secolul al XVIII-lea și unele icoane aparținând stilului neoclasic, de largă circulație în prima jumătate a veacului al XIX-lea.

Scurt istoric al cercetărilor arheologice[9]

Singurele informații publicate despre săpăturile arheologice de salvare le găsim menționate pe scurt în *Cronica Cercetărilor*, publicată în revista de specialitate *Memoria Antiqvitatis* (Cucoș 1971, p. 581, nr.crt. 12; 1976, p. 303; 1992, p. 47, nr.crt. 44.1.d), în care sunt menționate 25 de morminte de înhumație din secolele XVI-XVII.

[9] În text s-au folosit următoarele abrevieri: pentru metale (AR – argint, AE – bronz, Bi – bilon), date metrologice (g – gram, mm – milimetru, h – ax), stare de conservare a monedelor (f.s.c. – foarte slab conservată, s.c. – slab conservată), contexte arheologice („C" – carou, D – diametru, G – greutate, Gr. – grosime, L – lungime, M – mormânt, S – secțiune), spații monetare (PM – Principatul Moldovei; RU – Regatul Ungariei; PL – Uniunea Polono-Lituaniană; IO – Imperiul Otoman; SIR – Sfântul Imperiu Roman) și colecții (f. inv. – fără număr de inventar, nr.crt. – număr curent, MIR – Muzeul de Istorie Roman, inv. – inventar), Tab. – tabel, Obs. – observații.

https://biblioteca-digitala.ro

Din sursele semnalate aflăm de activitatea de amenajare a unui teren de sport, în anul 1969, care a permis găsirea unor fragmente ceramice. După anunțarea descoperirilor a fost demarată o săpătură de salvare. Pe parcurs au fost descoperite locuințe, gropi menajere medievale cu ceramică fragmentară, dar și obiecte metalice, precum și morminte de înhumație. Investigațiile au continuat până în anul 1972 inclusiv. Pe măsură ce lucrările administrative au avansat și s-au extins de la an la an, cercetarea arheologică s-a adaptat acestora, iar investigarea mormintelor a impus săpături anuale, pe secțiuni (notate S.I-S.III): S.I în 1969, S.II și S.III în 1970.

Metoda de cercetare a inclus respectivele secțiuni, primele două trasate în paralel, orientate nord-sud, iar ultima, transversal pe cele două, dispusă vest-est. Pe lângă secțiuni s-au deschis și casete, fie pentru morminte, fie pentru complexe laice (locuințe, gropi menajere). Secțiunile au avut dimensiuni diferite: S.I - 16,00 m lungime × 1,50 m lățime, S.II - 16,00 m lungime × 4,00 m lățime și S.III - 17,00 m lungime × 1,50 m lățime. Adâncimea la care au fost descoperite mormintele de înhumație era cuprinsă între 1,00-1,80 m. Conform fotografiilor, defuncții au fost înmormântați pe mai multe niveluri, însă o anumită consistență, cu suprapuneri succesive, poate fi observată între 1,50-1,80 m adâncime. Din cronica revistei menționate se cunoșteau doar 25 de morminte, însă, potrivit planurilor și fotografiilor numărul total se modifică, crește la 32 de morminte (unul notat cu M.16a).

Repertoriul mormintelor[10]

Potrivit planurilor (**Pl. VII-VIII**), mormintele de înhumație erau dispuse pe șiruri, de la nord la sud, însă fără a fi grupate. Cele mai multe morminte (17) au fost descoperite în secțiunea S.II/1970, anterior, fiind investigate doar șapte morminte de înhumație (secțiunea S.I/1969). În ultima secțiune (S.III/1970) au fost găsite opt morminte. Majoritatea mormintelor aveau defuncții orientați vest (capul) – est (picioarele), doar câteva schelete fiind ușor deviate de la axa menționată și depuse pe spate (*decubit dorsal*), cu mâinile și picioarele având poziții diferite.

Absența din depozitele actualului Centru de Cercetări de Antropologie „Olga Necrasov" din Iași a materialului osteologic descoperit în mormintele cimitirului de la Roman (punctul *Fosta Școală nr.* 5) a determinat pentru acest studiu doar o analiză antropologică realizată după fotografiile din arhiva „Vasile Ursachi" a Muzeului de Istorie din Roman. Prin urmare, aceste informații trebuie luate în considerație cu rezervele impuse de metodologie[11].

[10] În lipsa carnetului de șantier (cu datele privind etapele cercetării), ne-am limitat la o descriere a mormintelor strict bazată pe planuri, fotografiile din arhiva „Vasile Ursachi" și pe informațiile din registrul de inventar.

[11] Analiză realizată de către Dr. Angela Simalcsik, antropolog la Centrul de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov" Academia Română, Filiala Iași; antropolog expert la Rezervația Cultural-Naturală „Orheiul Vechi"; antropolog expert la Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Chișinău.

https://biblioteca-digitala.ro

Mormântul M.1 (S.I, c.1-2, -0,70 m) (**Pl. IV/1**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul ușor înclinat spre dreapta. Ambele mâini erau așezate pe piept. Picioarele erau întinse și se aflau la mică distanță de profilul sudic al secțiunii S.I. Nu a fost surprinsă forma gropii. *Inventar funerar:* în zona urechii din partea dreaptă a craniului era un *cercel* din bronz, iar pe piept se afla un *nasture globular* din bronz. În registrul de inventar apare și o *monedă*.

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat. Lipsesc tibiile, peroneele și oasele tălpilor. Provine, probabil, de la un individ sub-adult (circa 1-3 ani?).

Mormântul M.2 (S.I, c.6-7, -1,60 m) (**Pl. IV/2, 3**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul spart de presiunea solului. Afectat de umiditatea solului, defunctul avea conservată mai bine partea stângă, cu mâna așezată pe bazin și piciorul întins. Forma gropii era ovală. Pentru cercetarea completă a defunctului s-a deschis o casetă în profilul nordic al secțiunii S.I. Nu avea inventar.

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat, cu lipsuri în regiunea membrelor inferioare. Provine de la un individ adult, probabil de sex masculin. Din imagine se distinge relieful supraorbitar foarte accentuat, forma rectangulară a orbitelor, fruntea destul de îngustă, cu bosele frontale atenuate, dimensiunea mare a oaselor membrelor superioare și claviculelor și robusticitatea considerabilă a scheletului.

Mormântul M.3 (S.I, c.7-8, -1,69 m) (**Pl. IV/3**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul spart de presiunea solului. Mâinile erau așezate diferit: stânga pe abdomen, iar dreapta pe bazin. Picioarele erau întinse. Nu a fost surprinsă forma gropii. Pentru dezvelirea craniului s-a „decupat" din profilul nordic al secțiunii S.I. Nu avea inventar.

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat, aproximativ complet, cu distrugeri în regiunea tălpilor, cutiei toracice și bazinului. Provine de la un individ adult, probabil de sex masculin. Nu se pot distinge caracteristicile craniene, dar statura scheletică mare și robusticitatea osaturii pledează, cu rezerve, pentru sexul masculin.

Mormântul M.4 (S.I, c.12-13, -1,66 m) (**Pl. IV/4**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, însă deranjat în partea superioară de suprapunerea mormântului M.5. Se observă doar poziția brațului drept, care era pe piept, iar picioarele erau întinse. Nu a fost surprinsă forma gropii. Defunctul are partea superioară prinsă în profilul vestic al secțiunii S.I. Nu avea inventar.

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat. Provine de la un individ adult. Lipsește regiunea craniană, care a fost distrusă, cel mai probabil, de oasele membrelor inferioare ale individului din M.5 (femure, tibii și peronee), de asemenea adult, care suprapun zona craniană din M.4.

Mormântul M.5 (S.I, c.13-14, -1,67 m) (**Pl. IV/5**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul spart de presiunea solului. Mâinile erau așezate

https://biblioteca-digitala.ro

diferit: stânga pe abdomen, iar dreapta pe bazin. Picioarele erau întinse (au distrus craniul și o parte din corpul defunctului descris anterior). Nu a fost surprinsă forma gropii. Pentru cercetarea completă a celui înmormântat s-a deschis o casetă în profilul vestic al secțiunii S.I. Nu avea inventar.

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat, aproximativ complet. Provine de la un individ adult.

Mormântul M.6 (S.I, c.13, -1,69 m) (**Pl. IV/6**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, din care s-a păstrat doar jumătatea inferioară, bazinul și picioarele. Nu a fost surprinsă forma gropii. O parte din zona inferioară era prinsă în profilul estic al secțiunii S.I. Nu avea inventar.

Schelet incomplet. Segmentele păstrate *in situ* sunt în conexiune anatomică – câteva vertebre lombare, bazinul (coxalele și sacrumul) și femurele. Provine, probabil, de la un individ adult sau juvenil.

Mormântul M.7 (S.I, c.19, -1,75 m) (**Pl. IV/7**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul întreg și mâinile așezate pe abdomen. Picioarele erau întinse. Groapa mormântului era ovală. Pentru cercetarea completă a defunctului a fost deschisă o casetă în profilul estic al secțiunii S.I. Nu avea inventar.

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat, aproximativ complet. Provine, probabil, de la un individ adult.

Mormântul M.8 (S.II, c.1, -1,02 m) (**Pl. IV/8**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul poziționat drept și cu mâinile așezate pe abdomen. Picioarele erau întinse. În laterala dreaptă, la mică distanță, este profilul sudic al secțiunii S.II. Nu a fost surprinsă forma gropii. *Inventar funerar:* în zona gâtului, pe partea dreaptă, s-a găsit o *mărgică*.

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat. Provine de la un individ sub-adult, cu vârsta biologică de cel mult 2-3 ani.

Mormântul M.9 (S.II, c.1, -1,22 m) (**Pl. IV/9**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul înclinat spre dreapta. Mâinile erau dispuse diferit: cea dreaptă pe piept, iar cea stângă pe abdomen. Picioarele erau întinse. Groapa mormântului (ovală) era în vecinătatea mormântului anterior, mai spre nord. *Inventar funerar:* pe partea dreaptă a pieptului avea o *monedă*.

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat, cu distrugeri în regiunea oaselor gambei de pe partea dreaptă și tălpii de pe partea stângă. Provine de la un individ sub-adult, cu vârsta de cel mult 4-5 ani.

Mormântul M.10$_{dublu}$ (S.II, c.2-3, -1,22 m) (**Pl. IV/10**). Mormântul conținea două schelete depuse pe spate. Cel din dreapta avea craniul lăsat spre stânga, iar mâinile erau întoarse din cot, cu antebrațele situate pe piept. Piciorul drept, singurul păstrat, era întors din genunchi spre interior. Scheletul din stânga avea craniul spart de presiunea solului și prins în mare parte în profil, iar oasele corpului

https://biblioteca-digitala.ro

s-au păstrat parțial. Brațele au fost poziționate diferit: mâna stângă cu antebrațul pe piept, iar mâna dreaptă cu antebrațul pe abdomen. Ambele picioare erau întinse drept. Nu a fost surprinsă forma gropii. Pentru cercetarea completă a craniilor s-a deschis o casetă (notată C.1) în profilul vestic al secțiunii S.II. Nu avea inventar.

Două schelete sub-adulte, provenite, probabil, de la indivizi de aceeași vârstă biologică – circa 3-5 ani. Ambele sunt în conexiune anatomică, dar starea lor de conservare este diferită. La scheletul mai bine conservat, din oasele membrelor inferioare s-a păstrat doar femurul de pe partea dreaptă, celelalte componente fiind absente. Scheletul din dreapta sa este într-o stare de conservare extrem de precară, tasat și fragmentar. Ceva mai bine conservate sunt femurele acestuia.

Mormântul M.11 (S.II, c.2-3, -1,26 m) (**Pl. IV/11**). Mormântul conținea un schelet păstrat parțial. Presiunea solului și umiditatea au cauzat „măcinarea" oaselor, rămânând doar câteva fragmente de la craniu si picioare. Groapa mormântului era ovală și intra în profilul estic al secțiunii S.II. Nu avea inventar.

Schelet în conexiune anatomică, precar conservat, provenit de la un sub-adult de vârstă foarte mică, cu vârsta biologică de cel mult 1 an. Din cauza fragilității accentuate a oaselor, acestea s-au sfărâmat aproape complet, mai bine fiind păstrate doar femurele și tibiile.

Mormântul M.12 (S.II, c.1, -1,10 m) (**Pl. IV/12**). Mormântul conținea un schelet păstrat parțial. Presiunea solului și umiditatea au fost cauzele care au determinat păstrarea doar a câtorva fragmente osteologice din craniu, coaste și tibii. Groapa mormântului era ovală și intra în profilul estic al secțiunii S.II. Nu avea inventar, însă în laterala stângă a defunctului se afla o *buză* dintr-un vas borcan medieval.

Schelet în conexiune anatomică, în stare de conservare precară. Din imagine se pot distinge clar doar femurele, câteva coaste și fragmente craniene, restul este sfărâmat și distrus. Provine de la un individ sub-adult, cu vârsta biologică de cel mult 3-5 ani.

Mormântul M.13 (S.II, c.2, -1,28 m) (**Pl. V/1**). Mormântul conținea un schelet parțial păstrat, doar fragmente din craniu și de la picioare. Groapa mormântului era ovală și se intersecta parțial cu groapa mormântului M.17. Nu avea inventar.

Schelet în conexiune anatomică, extrem de precar conservat. Se disting oasele craniene de pe partea dreaptă și un fragment din diafiza femurului de pe partea dreaptă. Restul componentelor scheletice lipsesc din imagine, fiind probabil tasate sau sfărâmate. Provine de la un individ sub-adult, cu vârsta biologică de cel mult 2-3 ani.

Mormântul M.14 (S.II, c.4-5, -1,55 m) (**Pl. V/2**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, având craniul cu bărbia sprijinită pe piept. Ambele brațe, îndoite din cot, erau așezate pe abdomen. Picioarele erau întinse. Groapa mormântului era ovală. Pentru cercetarea completă a defunctului s-a deschis o casetă (notată C.2)

https://biblioteca-digitala.ro

în profilul vestic al secțiunii S.II. Nu avea inventar, dar în laterala brațului stâng se afla un *fragment ceramic* medieval.

Schelet în conexiune anatomică, foarte bine reprezentat și foarte bine conservat, cu lipsuri doar în regiunea tălpii de pe partea dreaptă. Provine de la un individ adult, probabil de sex masculin. Se poate deduce statura scheletică mare, la care adăugăm aripile înalte ale oaselor coxale, sternul de dimensiuni considerabile, fruntea îngustă, cu bose atenuate.

Mormântul M.15 (S.II, c.2-3, -1,30 m) (**Pl. V/3**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul mult lăsat spre stânga, sprijinit pe claviculă. Mâinile au poziții diferite: stânga pe abdomen și dreapta pe bazin. Picioarele erau întinse. Nu a fost surprinsă forma gropii. Pentru cercetarea completă a defunctului s-a deschis o casetă (notată C.6) în profilul vestic al secțiunii S.II. Nu avea inventar.

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat, cu lipsuri în regiunea tălpilor și distrugeri în cea a bazinului. Provine de la un individ adult, probabil de sex feminin. Chiar dacă oasele membrelor par robuste, fruntea este proeminentă și largă, iar statura scheletică nu este mare.

Mormântul M.16 (S.II, c.11-12, -1,70 m) (**Pl. V/4**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, având craniul cu bărbia sprijinită pe piept. Poziția brațelor este diferită: cel stâng era pe piept, iar cel drept pe bazin. Picioarele par să fi fost ușor apropiate la genunchi. Groapa mormântului era ovală. Pentru cercetarea completă a defunctului s-a deschis o casetă (notată C.3) în profilul vestic al secțiunii S.II. *Inventar funerar:* pe partea dreaptă a bazinului avea o *monedă*.

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat și bine conservat. Provine de la un individ adult, probabil de sex feminin. Fruntea pare destul de evidențiată, aripa coxalului nu pare înaltă, iar statura scheletică nu iese în evidență.

Mormântul M.16a (S.II, c.11, -1,70 m) (**Pl. V/4**). În laterala dreaptă a defunctului din mormântul M.16 se afla un alt mormânt, care conținea un schelet deranjat, cu craniul pus peste oase și cu o parte din oseminte așezate unele peste altele. Nu este exclus, datorită aceleiași adâncimi și din cauza apropierii, ca deranjamentul să fi fost produs la săparea gropii mormântului M.16. Din considerente pe care nu le cunoaștem, acest mormânt nu a fost numerotat[12], motiv pentru care o să-l notăm M.16a. A fost descoperit tot cu prilejul trasării casetei C.3., în dreptul caroului c.11. Forma gropii pare să fi fost ovală. Nu avea inventar.

Schelet în conexiune anatomică, dar incomplet. *In situ* s-au păstrat craniul, parte din elementele centurii scapulare și cutiei toracice și tibia și peroneul de pe

[12] De asemenea, la mică distanță de picioarele defuncților din ultimele două morminte descrise s-au găsit fragmente de tibii de la un alt schelet, al cărui mormânt nu apare numerotat. Acest aspect ne indică faptul că numărul total al mormintelor descoperite cu prilejul acestor săpături a fost mai mare.

https://biblioteca-digitala.ro

partea dreaptă. Provine de la un individ adult, probabil de sex masculin, pentru care pledează dimensiunea mare a osaturii și robusticitatea tibiei.

Mormântul M.17 (S.II, c.2-3, -1,73 m) (**Pl. V/5**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, căruia nu i s-a păstrat craniul. Mâinile erau dispuse diferit: stânga spre piept, iar dreapta pe abdomen. Picioarele erau întinse. Forma gropii era rectangulară, cu colțurile rotunjite, iar latura sudică atingea profilul secțiunii. *Inventar funerar:* pe mijlocul pieptului era un *nasture globular* din bronz.

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat, dar precar conservat. Lipsește segmentul cranian. Regiunile spongioase ale scheletului (vertebrele, oasele cutiei toracice și cele ale bazinului) au suferit distrugeri accentuate. Oasele par gracile și zvelte. Scheletul provine de la un individ adult, probabil de sex feminin.

Mormântul M.18 (S.II, c.4-5, -1,39 m) (**Pl. V/6**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul mult lăsat spre dreapta, cu bărbia aproape de claviculă. Mâinile erau așezate pe bazin, iar picioarele erau întinse. Forma gropii era ovală. Nu avea inventar.

Schelet în conexiune anatomică, foarte bine reprezentat. Prezintă câteva distrugeri în segmentul cranian (în special oasele feței), în regiunea cutiei toracice și în cea a centurii pelviene. Gracilitatea osoasă ne determină să atribuim acest schelet unui individ adult de sex feminin.

Mormântul M.19 (S.II, c.6, -1,61 m) (**Pl. V/7**). Mormântul conținea un schelet păstrat parțial, cu corpul depus pe spate și cu craniul lăsat spre stânga. Câteva fragmente osteologice rămase *in situ* indică poziția anatomică a corpului și picioarelor. Forma gropii mormântului era ovală. Nu avea inventar.

Schelet foarte slab reprezentat și precar conservat. *In situ* s-au păstrat doar craniul (inclusiv maxilarele) și un fragment din diafiza unui femur(?). Provine, probabil, de la un individ adult.

Mormântul M.20 (S.II, c.8-9, -1,76 m) (**Pl. V/8**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul ușor înclinat spre stânga. Ambele mâini erau așezate pe bazin, iar picioarele erau întinse. Groapa mormântului era ovală. Nu avea inventar.

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat și bine conservat. Prezintă distrugeri în regiunea cutiei toracice. Oasele sunt moderat de gracile. Fruntea pare bombată. Provine de la un individ adult, probabil de sex feminin.

Mormântul M.21 (S.II, c.10, -1,80 m) (**Pl. V/9**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul înclinat spre stânga. Poziția mâinilor este diferită: stânga pe piept, iar dreapta pe bazin. Picioarele erau întinse. Nu a fost surprinsă forma gropii. *Inventar funerar:* pe partea dreaptă a bazinului era o *monedă*, pe mijlocul pieptului - un *nasture globular*, iar la urechi avea, de o parte și de alta, câte un *ac de văl*.

https://biblioteca-digitala.ro

Schelet în conexiune anatomică, foarte bine reprezentat și foarte bine conservat, cu câteva lipsuri doar în regiunea tălpilor. Provine de la un individ adult, probabil de sex feminin. Oasele sunt gracile, fruntea este bombată, cu bose bine evidențiate, aripa coxalului este scundă, statura este mijlocie.

Mormântul M.22[13] (S.II, c.12-13, -1,78 m) (**Pl. V/10**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul căzut spre dreapta și cu mâinile aduse pe bazin. Picioarele erau întinse. Nu a fost surprinsă forma gropii. *Inventar funerar:* pe partea dreaptă a bazinului era o *monedă*.

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat și bine conservat. Provine de la un individ adult, probabil de sex feminin. Osatura este foarte gracilă, statura este mică, iliacul este scund, dimensiunea articulațiilor este mică.

Mormântul M.23 (S.II, c.13, -1,78 m) (**Pl. V/10**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul având bărbia sprijinită pe piept. Ambele brațe, îndoite din cot, erau așezate pe abdomen. Picioarele erau întinse. *Inventar funerar:* pe mijlocul pieptului era un *nasture globular* din bronz.

Schelet în conexiune anatomică, foarte bine reprezentat și foarte bine conservat. Provine de la un individ adult, probabil de sex masculin. Fruntea este îngustă și teșită, iliacul – înalt, robusticitatea osoasă – mare, la fel și statura scheletică.

Mormântul M.24 (S.III, c.4-5, -1,00 m) (**Pl. VI/1**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul înclinat spre stânga și spart de presiunea solului. Ambele brațe erau așezate pe bazin. Picioarele erau întinse. Nu a fost surprinsă forma gropii. *Inventar funerar:* la urechi avea *cercei* (pereche din bronz).

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat. Provine de la un individ sub-adult (probabil de sex feminin).

Mormântul M.25 (S.III, c.4, -1,05 m) (**Pl. V/11**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul înclinat spre stânga și spart de presiunea solului. Ambele brațe erau așezate pe piept. Picioarele erau întinse, iar membrul drept atingea craniul defunctului din mormântul anterior. Nu a fost surprinsă forma gropii. *Inventar funerar:* pe partea stângă a abdomenului avea o *monedă*.

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat. Provine de la un individ sub-adult.

Mormântul M.26 (S.III, c.4-5, -1,65 m) (**Pl. V/12**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul având bărbia sprijinită pe piept. Poziția brațelor este interesantă; brațul drept este întins pe lângă corp și cu palma așezată pe bazin, în timp ce brațul stâng a fost adus din cot peste bazin, pentru a uni palmele.

[13] Apropierea dintre defuncții mormintelor M.22 și M.23 și aceeași adâncime la care au fost descoperiți indică un mormânt dublu (doi adulți de sexe diferite).

https://biblioteca-digitala.ro

Picioarele întinse sunt uşor flexate din genunchi spre exterior. Nu a fost surprinsă forma gropii. Nu avea inventar.

Schelet în conexiune anatomică, foarte bine reprezentat şi foarte bine conservat. Provine de la un individ adult, probabil de sex masculin. Osatura nu este foarte robustă, chiar dimpotrivă, destul de gracilă. Însă forma frunţii, lărgimea mică a acesteia, relieful supraorbitar accentuat, iliacul înalt şi statura scheletică mare ne determină să înclinăm balanţa spre sexul masculin.

Mormântul M.27 (S.III, c.1-2, -1,30 m) (**Pl. VI/2**). Mormântul conţinea un schelet depus pe spate, cu craniul spart, poziţionat drept şi cu ambele braţe aşezate pe bazin. Picioarele erau întinse. Nu a fost surprinsă forma gropii. *Inventar funerar:* pe partea dreaptă a craniului era o *monedă*.

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat, dar precar conservat. Distrugeri accentuate sunt în regiunea oaselor faciale, centurilor scapulară şi pelviană şi în cea a palmelor şi tălpilor. Provine de la un individ adult.

Mormântul M.28 (S.III, c.1, -0,95 m) (**Pl. VI/3**). Mormântul conţinea scheletul unui copil, din care s-au păstrat oase de la coaste şi de la picioare. Mormântul era dispus pe un nivel superior comparativ cu mormintele anterioare (M.26 şi M.27), fiind mai degrabă din nivelul mormintelor M.24, M.25 şi M.29. Pentru cercetarea mormântului s-a deschis o casetă în profilul nordic al secţiunii S.III. Nu s-a distins forma gropii mormântului. *Inventar funerar:* în zona pieptului erau două *monede*.

Schelet în conexiune anatomică parţială, incomplet. *In situ* sunt prezente doar unele oase ale membrelor inferioare, coxalul de pe partea dreaptă şi câteva coaste de pe partea stângă. Provine de la un individ sub-adult.

Mormântul M.29 (S.III, c.2, -1,06 m) (**Pl. VI/4**). Mormântul conţinea un schelet depus pe spate, cu craniul spart şi cu mâna stângă pe abdomen (cea dreaptă păstrată părţial). Picioarele erau întinse. Umezeala a afectat starea de conservare a oaselor. Nu s-a distins forma gropii mormântului. A fost cercetat prin intermediul aceleiaşi casete din profilul nordic. Nu avea inventar.

Schelet în conexiune anatomică, relativ bine reprezentat. Provine de la un individ sub-adult.

Mormântul M.30 (S.III, c.2-3, -1,37 m) (**Pl. VI/5**). Mormântul conţinea un schelet depus pe spate, cu craniul înclinat spre stânga şi spart de presiunea solului. Ambele braţe se aflau pe abdomen. Picioarele erau întinse. Groapa mormântului era ovală. Este din aceeaşi casetă cu ultimele două morminte descrise. Dimensiunile indică un adult. Nu avea inventar.

Schelet în conexiune anatomică, foarte bine reprezentat şi foarte bine conservat. Provine de la un individ adult, probabil de sex masculin. Coxalele au aripa iliacă foarte înaltă, osatura este robustă, statura pare mare, inserţiile musculare (vizibile

https://biblioteca-digitala.ro

destul de bine pe humerusul de pe partea dreaptă) sunt accentuate, articulațiile genunchilor sunt de mari dimensiuni.

Mormântul M.31 (S.III, c.3, -1,05 m) (**Pl. VI/6**). Mormântul conținea un schelet depus pe spate, cu craniul spart de presiunea solului. Fragilitatea oaselor și umiditatea solului au determinat păstrarea parțială a osemintelor. Brațele au fost așezate pe piept, iar picioarele posibil dispuse diferit, cel drept întins, iar stângul flexat spre exterior. Forma gropii mormântului era ovală. Se afla în preajma mormintelor M.29 și M.30. Nu avea inventar.

Schelet în conexiune anatomică, bine reprezentat, dar precar conservat. Provine de la un individ sub-adult.

Inventar funerar

Proporția dintre numărul total al mormintelor și cele care conțin inventar este una destul de echilibrată; din cele 32 de morminte (unul notat cu M.16a), în 12 s-au descoperit piese arheologice. Majoritatea sunt monede (nouă, doar în M.28 au fost găsite două), iar celelalte reprezintă obiecte de podoabă și accesorii vestimentare (vezi Tab. 2). Mormintele care sunt cel mai bine reprezentate prin inventar sunt M.21 (monedă, nasture globular și ace de văl) și M.24 (pereche de cercei).

Înainte să trecem la determinarea numismatică și interpretările oferite de aceasta, vom analiza pe scurt celelalte obiecte de inventar:

1. Piese de podoabă

1.1. *Cercei:* o pereche (inv. 8.428, 8.429) păstrată în stare de conservare bună (doar capătul de buclă al unui exemplar este rupt), descoperită în M.24 și un exemplar separat în inventarul M.1. Din păcate, ultima piesă[14] nu a fost găsită în colecția medievală a muzeului din Roman.

Perechea păstrată face parte din categoria cerceilor cu veriga din sârmă, circulară în secțiune, cu unul dintre capete aplatizat și îndoit în formă de buclă, spre exterior, iar celălalt aplatizat, de formă rombică și perforat. În jurul verigii, pe o anumită porțiune, este înfășurată sârmă filigranată, buclată. Dimensiuni: $D_{verigă}$-10 mm, $Gr._{verigă}$-1 mm, G-0,75 g (inv. 8.428) (**Pl. IX/1, 1a**); $D_{verigă}$-10 mm, $Gr._{verigă}$-1 mm, G-1,23 g (inv. 8.429) (**Pl. IX/2, 2a**). Similitudini găsim cu cerceii de la Trifești (punctul *Sfatul Popular*) (Spinei 1986, p. 241, Fig. 2/20, 21). Potrivit tipologiei propusă de S. Oța, pentru cerceii din cimitirul medieval de la Brad (punctul *La Stâncă*), piesele analizate fac parte din tipul I.2.1.3 (Oța 2020, p. 419, 446, 459, 589, Fig. 1; Pl. LXXXI/1) sau din tipul I.1.2.2. (propus pentru cerceii din necropola de la Roman, punctul *Arhiepiscopie*) (Oța 2021, p. 231, 251, 657, Pl. 1; 89/3-4a) și au circulat în secolele XV-XVII.

[14] Lipsa unei părți din documentația de șantier nu permite să oferim alte detalii.

https://biblioteca-digitala.ro

1.2. *Ace de voal/văl:* două piese (inv. 8.426, 8.427) cu stare de conservare diferită (una cu acul rupt pe jumătate), descoperite de o parte și de alta a craniului defunctului din M.21. Obiectele au două părți componente: acul lucrat prin turnare, adică o bară circulară în secțiune, ascuțită, la capătul opus prevăzut cu gămălie, de care este atașată o piesă ornamentală, rotundă, plată (având forma unei monede), perforată central, dar și marginal. Pe avers dispune de motive decorative geometrice în relief. Dacă acele sunt din argint, ornamentele sunt din argint-aurit. Dimensiuni: L_{ac}-19 mm, $Gr._{ac}$-1 mm; $D_{orn.}$-15 mm, $Gr._{orn.}$-1 mm, G-0,40 g (inv. 8.426) (**Pl. IX/4-4d**); L_{ac}-50 mm, $Gr._{ac}$-1 mm; $D_{orn.}$-15 mm, $Gr._{orn.}$-1 mm, G-0,52 g (inv. 8.427) (**Pl. IX/3-3d**). Descoperirea respectivelor ace în zona capului sugerează existența unui posibil acoperământ al capului, nepăstrat sau neobservat în momentul cercetării (pe plan nu sunt indicații în acest sens). Multe astfel de ace sunt simple, fără plăcile circulare ornamentale, precum în cimitirele de la Săbăoani (punctul *La Bisericuță*), Gherăești (punctul *La Biserică*), Răchiteni (punctul *Cimitirul Vechi*) (Hordilă 2000, p. 67-70), Sibiu (punctul *Biserica evanghelică-Piața Huet*) (Crîngaci-Țiplic 2007, p. 104, 147, 279, Fig. 55/17, 20, 21; 144/1, 3, 4) și Cefa (punctul *La Pădure*) (Crișan 2016, p. 313, Pl. XXIII/8). Piese cu componente asemănătoare, însă din metale prețioase, au fost descoperite, printre altele, la Cătălui-Căscioarele (punctul *Tufele Grecului*) (Cantacuzino, Trohani 1979, p. 311, Fig. 25/1, 2, 8; Reabțeva 2014, p. 323, Fig. 61/8, 9) și la Iași (punctul *Mănăstirea Probota*) (Pușcașu 2013, p. 53-54, Fig. 40/e; 41/e, f; Reabțeva 2014, p. 315, Fig. 53/1-4; Pușcașu 2021, LVI, Fig. 83/e, f).

Potrivit monedei otomane din același inventar, datăm acele de văl și implicit mormântul M.21 în veacul al XVII-lea.

1.3. *Mărgică:* probabil din mărgelele depuse la gâtul defunctului din M.8 s-a descoperit doar una. Regretabil este faptul că, după mai bine de 50 de ani, aceasta[15] nu a fost găsită în colecția medievală a muzeului din Roman.

2. Accesorii vestimentare

2.1. *Nasturi globulari:* descoperiți în inventarul mormintelor M.1, M.17, M.21 și M.23 (conform specificațiilor de pe planul mormintelor). S-au păstrat doar exemplarele din M.17 (inv. 8.425) și M.23 (inv. 8.424). Piesele au corpul globular (sferic), perforat în partea superioară, fațetat pe laterale (unul dintre ele) și finalizat drept. Obiectele sunt prevăzute cu o urechiușă circulară. Dimensiuni: L-18 mm, D_{corp}-7 mm, $D_{verigă}$-3 mm, G-0,56 g (inv. 8.424) (**Pl. IX/5, 5a**); L-12 mm, D_{corp}-8 mm, $D_{verigă}$-2 mm, G-0,57 g (inv. 8.425) (**Pl. IX/6, 6a**). Respectivele piese pot fi incluse în categoria nasturilor de tipul IV.2.3.2 (după S. Oța) din necropola

[15] În lipsa carnetului de șantier și a altor adnotări pe plan nu avem informații suplimentare în privința formei, materiei prime și a culorii.

https://biblioteca-digitala.ro

medievală de la Roman (punctul *Arhiepiscopie*) (Oța 2021, p. 239, 253, Pl. 3). Intervalul de circulație al obiectelor este destul de larg, în secolele XIV-XVII. Nasturi asemănători întâlnim în majoritatea cimitirelor medievale, dintre care le semnalăm pe cele de la Trifești (punctul *Sfatul Popular*) (Spinei 1986, p. 241, Fig. 2/6-8, 12-15), Doina-Girov (punctul *La est de sat*) (Spinei, Alexianu, Butnaru 1985, p. 258, Fig. 15/9-14), Suceava (punctul *Câmpul Șanțurilor*) (Batariuc 1993, p. 242, Fig. 6/2, 3, 5), Tg. Trotuș (punctul *Biserică*) (Artimon 2003, p. 367, Fig. 69/10) și Piatra Neamț (punctul *Dărmănești*) (Garvăn *et alii* 2015, p. 164, 166-168, Fig. 28/4a-d; 30/4; 31/4a-d; 32/4). Din argint sau din aur, astfel de piese au fost găsite pe lângă Brăila (punctul *Mănăstirea Măxineni*) (Cândea 1996, p. 270), la Suceava (punctul Biserica *Sf. Nicolae*) (Mareș 2011, p. 252) și la Rădăuți (punctul Biserica *Sf. Nicolae*) (Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 86, 460, Fig. 34/2). Obiecte asemănătoare au fost descoperite la Chișinău (punctul *Biserica Măzărache*) (Tentiuc *et alii* 2012, p. 296, Fig. 10/15-17) și în necropola de la Lozova (punctul *La hotar cu Vornicenii*) (Republica Moldova) (Ursu, Bacumenco-Pîrnău, Vornic 2015, p. 141; Ursu *et alii* 2016, p. 266-267, Fig. 11; 14).

3. Monede

Cercetările arheologice desfășurate între 1969-1972 pe actualul perimetru al curții fostei Școli Nr. 5 au scos la iveală nouă monede din necropola aferentă Bisericii *Precista Mică*. Din cunoștințele de care dispunem în momentul de față, acestea provin din cercetările arheologice conduse de Domnița Hordilă, mai precis cele desfășurate între anii 1969-1970. Ca atare, lotul monetar, relativ modest ca dimensiune, se înscrie ca parte din inventarul a opt morminte de înhumație (din totalul celor 32 de morminte). Doar într-un singur caz avem de-a face cu două monede depuse unui singur defunct (M.28).

Catalogul și analiza lotului monetar recuperat pledează pentru un model metodologic deja încetățenit în literatura numismatică de specialitate. Acesta are la bază ordonarea sistematică a materialului după criteriul spațiilor monetare de origine, cel care, din punctul nostru de vedere, respectă și valorifică pe deplin succesiunea contextelor istorice (vezi Butnariu 1997, p. 161; Butnariu 2004, p. 76; Butnariu 2005, p. 265). Pornind de la defalcarea pe spații monetare, piesele din catalog sunt dispuse în ordine cronologică, în funcție de emitent, nominal, anul sau perioada de emitere, atelierul și (după caz) maestrul monetar.

Deoarece toate cele nouă monede se află într-o stare de conservare precară, în unele cazuri chiar accentuată, am preferat să consemnăm în catalog toate elementele perceptibile, pentru ca investigația noastră să răspundă unei serii cât mai largi posibile de necunoscute. Astfel, fiecare monedă este însoțită de citirea segmentelor de legendă, atât de pe avers, cât și de pe revers, în limita stării de conservare

https://biblioteca-digitala.ro

a pieselor. Unde a fost realizabil, am adăugat descrierea mobilelor heraldice din iconografie (**Cat. nr. 1-4**, **8-9**; **Pl. X/1-4**, **8-9**). În ceea ce privește monedele otomane (**Cat. nr. 5-7**; **Pl. X/5-7**), cele mai mici ca dimensiuni, am utilizat o scară de ilustrare dublă față de măsura reală (de 2:1), din rațiuni de fidelitate față de părțile rămase încă vizibile. Nu în ultimul rând, pentru monedele bătute în Moldova am adăugat câte un desen grafic schematic al ambelor piese repertoriate (**Pl. X/3a**, **4a**), demers pe care îl vom argumenta în rândurile următoare.

În ciuda faptului că materialul numismatic este redus din punct de vedere cantitativ, acesta se distinge printr-o structură eterogenă, cu spații monetare bine reprezentate în rândul descoperirilor monetare din Moldova. Paleta variată de emitenți, nominaluri și monetării face ca lotul analizat să fie compus din denari ai Regatului Ungariei (**2 ex**.), groși ai Principatului Moldovei (**2 ex.**), aspri bătuți în atelierele Imperiului Otoman (**3 ex.**), alături de piese care își au originea în Uniunea Polono-Lituaniană (**1 ex.**) și Sfântul Imperiu Roman (**1 ex.**). Astfel, cele nouă monede acoperă un interval cronologic larg, din cea de-a doua parte a secolului al XV-lea și până la începutul secolului al XVII-lea.

Regatul Ungariei. Cele mai vechi emisiuni sunt cei doi denari de la Matei Corvin (**Cat. nr. 1-2; Pl. X/1-2**), ambii bătuți în centru de la Körmöcbánya (Kremnitz, Slovacia de astăzi), unul dintre cele mai importante monetării ale Regatului. În ciuda stării de păstrare a pieselor, pe lângă componentele surprinse pe avers, reversul acestora ne-a permis restrângerea perioadei de emitere prin însemnele de recunoaștere pentru mărci de atelier și semne de monetar. De aceea reversul unuia dintre denari (**Cat. nr. 1; Pl. X/1**) poartă sigla ‡, cea a comitetului Veit Mühlstein, conducătorul tuturor camerelor monetăriei de la Körmöcbánya.

Dacă ar fi să urmărim evoluția *logo*-ului lui Veit Mühlstein, putem stabili și cronologia acestui demnitar care a coordonat masiv producția monetară din epocă. Astfel, pornind de la registrul de mărci realizat de A. Pohl, prezența comitetului ne este semnalată la 1464, când alege să imprime locul și autoritatea monedelor cu sigla **K – V** (Körmöcbánya – Veit). La acel moment îndeplinea o funcție inferioară, de simplu comite al cămăriei de la Körmöcbánya și, din 1467, și al celei de la Nagybánya (Baia Mare de astăzi), cu sigla **ꞑ – V** (Pohl 1982, Tab. 111, nr. 214-4, 215-4).

Momentul de după marea reformă monetară a lui Matei Corvin din anul 1467 a produs importante schimbări în evoluția atelierului de la Kremnitz, aici fiind direcționată cea mai importantă cantitate de argint a Regatului folosită pentru baterea monedelor (Pohl 1982, p. 49-50). De aceea, tindem să credem că învestirea de la 1470 cu puteri depline a lui Mühlstein la conducerea monetăriei nu a fost întâmplătoare. Rând pe rând, acesta a administrat atelierele de producție din Kremnitz între 1464-1467 și, din 1467-1470, pe cele aferente monetăriei de la

https://biblioteca-digitala.ro

Baia Mare, pentru ca din 1470 să-l regăsim pe monede cu următoarele sigle și variante: **K – ‡** (Pohl 1982, Tab. 100, nr. 193-3; Tab. 113, nr. 217; Tab. 114, nr. 218-6); **K – V/A**, alăturat sau suprapus (Pohl 1982, Tab. 116, nr. 220-7, 221-4); **K – P✻**, alăturat sau suprapus (Pohl 1982, Tab. 115, nr. 219-5, 220-6; Tab. 116, nr. 221-3).

Cele două noi mărci – **A** și **P✻** – au aparținut lui Augustin Langsfelder și Paul Peck, care, începând cu 1470, au ocupat funcția anterior deținută de Veit Mühlstein. Perioada lungă de conducere a monetăriei lui Mühlstein, împreună cu Langsfelder și Peck, între 1470-1485, nu poate decât să reflecte un interval de stabilitate în politica monetară a vremii. *Oberkammergraf*-ul Mühlstein este un personaj frecvent întâlnit pe monedele lui Matei Corvin, aflate în rândul tezaurelor, descoperirilor în context funerar sau a celor izolate din regiunea Moldovei (Munteanu, Popovici 2012, p. 172-173). O simplă inventariere a pieselor descoperite în depozitele de la est de Carpați denotă puterea de circulație a denarului autorizat de V. Mühlstein (împreună cu unul sau celălalt dintre cei doi comiți) dar și preferința de tezaurizare a unui astfel de nominal (564 ex. cu variantele sale de siglă; vezi Munteanu, Popovici 2012, p. 173).

Cea de a doua piesă (**Cat. nr. 2; Pl. X/2**) de același nominal și cu aceeași proveniență păstrează specificul metrologic și iconografic posterior reformei din anul 1467. Totuși, întâlnim un alt reprezentant al regelui Huniad la Kremnitz, în persoana lui Peter Schaider, care a activat în calitate de mare comite al monetăriei pentru o perioadă foarte scurtă de timp, de la 1488-1490 (Pohl 1982, Tab. 118, nr. 223-1/3) .

În ceea ce privește prezența denarilor ungurești în necropolele din Moldova, predilecția pentru renunțarea la acest nominal mărunt și depunerea sa în morminte este frapantă (Munteanu, Baltag 2021, p. 180). În concordanță cu orizontul cronologic al necropolei de față, constatăm o serie elocventă de cimitire datate, în general, „în veacurile XV-XVII" sau în interiorul acestei perioade, în care sunt înregistrați denari ungurești: Bătinești (punctul *Vâlcică-Sălcii*) (Paragină, Bobi 1993, p. 499, 502-503, 505-507, 509-510), Bogdana (punctul *La Siliște*) (Artimon 1998, p. 79-80), Ceahlău (punctul *Schitișor*) (Mitrea 2003, p. 269-272), Chișinău (punctul Biserica *Măzărache*) (Tentiuc, Bubulici 2011, p. 302-306), Dobrovăț (punctul Mănăstirea *Dobrovăț*) (Butnariu 2001, p. 113-120), Galați (punctul Biserica *Precista*) (Anghel 1992, p. 118, 122; Ilie 2001, p. 5-10), Iași (punctul Biserica *Talpalari*) (Munteanu, Honcu, Aparaschivei 2020, p. 275-283), Iași (punctul Biserica *Sf. Sava*) (Pușcașu, Pușcașu 2005, p. 83-99, 124), Liteni (punctul *Dealul Țiganului*) (Matei, Emandi 1982, p. 76-89, 144), Netezi (punctul *Brătuleț*) (Bătrîna, Bătrîna 1985, p. 305-307), Piatra Neamț (punctul *Curtea Domnească*) (Butnariu 2016, p. 323-335), Roman (punctul *Episcopia Romanului-Sf. Parascheva*) (Munteanu, Baltag 2021, p. 169-173, 180-181), Suceava (punctul Biserica *Sf. Dumitru*) (Artimon, Rădulescu 1981, p.

https://biblioteca-digitala.ro

90-97), Suceava (punctul Biserica *Sf. Nicolae*) (Mareș, Hău, Dejan 2012, p. 89-96), Ștefănești (punctul *Pe teritoriul orașului*) (Mihailescu-Bîrliba, Nicolae, Asăvoaie 1999, p. 230, nr. 9), Târgu Trotuș (punctul *Biserică*) (Artimon 1999, p. 113-119).

Principatul Moldovei. Monedele moldovenești din rândul descoperirilor de față fac obiectul unor situații cu totul aparte, însă care nu sunt neapărat străine în literatura de specialitate. Cea mai timpurie dintre acestea este un groș din vremea lui Bogdan al III-lea (**Cat. nr. 3; Pl. X/3-3a**), aflat într-un stadiu de degradare accentuat, căruia, însă, am reușit să-i găsim un corespondent tipologic, cu titlu variabil, în grupa principală a acestor emisiuni (tipul I, după Buzdugan, Luchian, Oprescu 1977, p. 85-86, nr. 743-759). La est de Carpați, frecvența monedelor lui Bogdan al III-lea nu este foarte ridicată, fie că ne referim la descoperirile din siturile arheologice, cele întâmplătoare, tezaure sau colecții (Munteanu, Popovici 2014, p. 163-164).

În general, în cazul acestei categorii de piese, reprezentările apar îngrijite, cu o legendă bine executată, având litere de dimensiuni aproximativ egale. Pe de o parte, fragmentul de legendă, care încă poate fi urmărit pe aversul piesei noastre, se circumscrie, într-o oarecare măsură, acestor exigențe. Pe de o altă parte, rupturile din interiorul și de la marginea flanului scot la iveală o cu totul altă situație. În mod vădit, miezul pastilei monetare a fost realizat dintr-un metal comun, cupru sau chiar fier (Oberländer Târnoveanu 2008-2009, p. 405-416). Acesta a fost ulterior introdus în soluții concentrate de argint, pentru a simula aspectul unor bani buni, realizați din argint (Pârvan, Constantinescu 2006-2007, p. 384-385; Dergaciova 2013, p. 103). Într-o altă ordine de idei, chiar eroziunea proeminentă a monedei ne dezvăluie că aceasta a fost supusă unui proces de suberare și, deci, reprezintă un fals.

Constatarea noastră poate fi pusă în legătură cu un alt element, și de această dată de pe aversul piesei. În partea centrală, în interiorul unui cerc perlat, se profilează figura amprentată a unui cap de bour, văzut din față, cu stea între coarne (parțial păstrate). În același timp, în partea stângă se pot decela, cu dificultate, urmele unei semiluni, iar în partea dreaptă, cinci reprezentări globulare, care alcătuiesc o rozetă. Totuși, de un real interes este zona inferioară capului de bour. Am depistat, ceea ce ar părea la prima vedere, urmele unei alte posibile frape, care se distinge de cercul perlat interior în care este redată iconografia specifică (**Pl. X/3a**). Aceasta se prezintă sub forma unei bande circulare, alcătuită din mai multe reliefuri punctiforme așezate în lanț și care are o orientare diferită față de câmpul perlat propriu-zis. Totuși, nu excludem ca ștanța gravorului să fi alunecat în momentul execuției, baterea fiind oricum descentrată pe ambele fețe ale monedei. Există și alternativa ca protuberanțele de pe monedă să reprezinte un „amalgam de resturi monetare-metalice", cum este cazul unui alt fals semnalat din timpul principelui moldovean (Pârvan, Constantinescu 2006-2007, p. 384, p. 395, nr. 60).

https://biblioteca-digitala.ro

Într-o contribuție relativ recentă, s-a demonstrat cu multă acribie că surfrapările din vremea lui Bogdan al III-lea au reprezentat un fenomen de mare amploare, prin care s-a conferit vieții monetare din Principat un raport de echilibru economic și comercial (Dergaciova 2013, p. 91-109). În contextul conflictului dintre sultanul otoman Bayezid al II-lea și fiul său Selim, Moldova s-a aflat la joncțiunea celor două tabere (Dergaciova 2013, p. 100). Pe această cale, situația a degenerat când Bayazid al II-lea a început să-și consolideze puterea militară cu ajutorul tătarilor din Crimeea, efectul fiind o serie de raiduri frecvente la frontierele Moldovei și Poloniei, între 1510-1513 (Dergaciova 2013, p. 100). Episodul este depășit doar după ce Selim a intermediat un tratat de pace între Hanat și Principatul Moldovei, pentru ca aceasta din urmă să se regăsească într-o profundă criză și lipsă de efectiv numerar după jafurile la care a fost supusă (Dergaciova 2013, p. 100).

Din această optică, putem reține două răspunsuri posibile, aflate în strânsă legătură, care au dus la geneza unei astfel de piese – suberată cât și posibil surfrapată, bătută între 1514-1517. Prima explicație constă în nevoia stringentă a domnului de a acoperi un hiatus monetar substanțial și de a se adapta la circumstanțele nefavorabile ale vremii. Cea de a doua are în vedere intensificarea acțiunilor de zărăfie și speculă financiară, în contextul unei autorități centrale slăbite, incapabile să mențină un flux de producție monetară stabilă.

O altă piesă inclusă în categoria monedelor moldovenești este tot un groș din timpul lui Ștefan al IV-lea (**Cat. nr. 4; Pl. X/4-4a**). Tipologia acestor emisiuni este în continuare lacunar cunoscută, cu un grup destul de restrâns de exemplare valorificate științific (Dergaciova 2010, p. 183-184). Pe lângă jumătățile de groș anepigrafe, există un singur tip de groși compuși din argint sau metal inferior argintat (Buzdugan, Luchian, Oprescu 1977, p. 86). Practic, sistemul monetar al lui Ștefan al IV-lea este o prelungire a celui inițiat de predecesorul său. O serie de diferențe dintre emisiunile anilor 1504-1517 și cele din 1517-1527 pot fi surprinse la nivel heraldic. Atât capul de bour de pe avers, cât și crucea patriarhală cu brațele lărgite de pe revers sunt încadrate în câte un scut stilizat, de formă asimetrică. În plus, armorialul heraldic este îmbogățit cu câte două roze dispuse de o parte și de alta a scutului revers și un număr variabil de câte una sau alte două astfel de reprezentări inserate în interiorul legendelor (Buzdugan, Luchian, Oprescu 1977, p. 86).

O serie de expertize metalografice la nivelul aliajului monedelor lui Ștefan al IV-lea scot în evidență situația economică precară a Moldovei la începutul secolului al XVI-lea. Măsurătorile au reliefat un conținut foarte redus de metal prețios, care era substituit unei cantități apreciabile de zinc sau staniu, între 65 și 75% (Pârvan, Constantinescu 2006-2007, p. 385). În absența unor astfel de analize, textura de culoare galbenă a monedei noastre trădează o posibilă cantitate

https://biblioteca-digitala.ro

considerabilă de zinc în compoziția metalografică a piesei, situație pe care o menținem strict ca o presupunere.

Un alt punct-cheie, care plasează cele două piese moldovenești sub umbrela unei politici monetare similare, este surfraparea groșului de la Ștefan al IV-lea. Pe aversul monedei, în partea superioară, la exteriorul scutului stilizat, între vârfurile celor două coarne, am remarcat urmele unui rest dintr-o altă legendă, străină de cea a emitentului nostru (**Pl. X/4a**). Este vorba despre două posibile cifre care ar putea face trimitere spre un indicator cronologic, mai precis anul de batere al unei piese separate. Am putea lua în calcul piesele de o jumătate de gros bătute pentru Sigismund I între 1508-1527, perioadă care nu intră în contradicție cu intervalul emisiunilor lui Ștefan al IV-lea. Din această perspectivă, găsim posibilă extinderea practicii de suprabatere a monedelor poloneze din timpul lui Bogdan al III-lea și în vremea succesorului său (Dergaciova 2010, p. 98). Teoria a fost sugerată în articolul amintit în rândurile de mai sus și, luând în calcul și înregistrarea unui „fals de epocă", în catalogul monedelor românești (Buzdugan, Luchian, Oprescu 1977, p. 87, nr. 782) putem menține acest considerent doar cu titlu de ipoteză, până la viitoare cazuri mult mai concrete.

Imperiul Otoman. Din totalul lotului nostru monetar, trei monede (**Cat. nr. 5-7; Pl. X/5-7**) sunt atribuite unor suverani otomani care au influențat evoluția Moldovei pe întreaga durată a secolului al XVI-lea. Începând cu Ștefan al III-lea, asprul turcesc a fost inclus în relațiile financiare ale statului, fiind atât moneda de calcul, cât și mijlocitorul prin care se efectuau plățile curente, în ciuda beligeranțelor cu această facțiune (Oberländer-Târnoveanu 2003-2005, p. 330). Ca atare, este îndreptățită argumentația, majoritar istoriografică, prin care adoptarea și aplicarea unui sistem de valori monetare de factură otomană, care domina, în secolul al XV-lea, zona Balcanilor și regiunile de răsărit ale continentului european, a conferit stabilitate și prosperitate financiară regiunii de la est de Carpați (Oberländer-Târnoveanu 2003-2005, p. 329-330; Boldureanu 2013, p. 5-6).

Primul aspru (**Cat. nr. 5; Pl. X/5**) poartă numele lui Selim I, unul dintre cei mai importanți artizani ai sistemului monetar otoman. Prin acțiunile de cucerire a unor teritorii importante din Orient, într-o domnie de scurtă durată, de doar opt ani, Selim I a reușit să crească exponențial numărul oficinelor aflate în slujba Porții (Boldureanu 2013, p. 5). La fel ca și în cazurile precedente, moneda are un grad ridicat de uzură, ceea ce a permis doar identificarea numelui și titulaturii emitentului de pe avers. În ciuda faptului că grafia de pe revers este ilizibilă, în baza propunerilor de ordonare a emisiunilor sultanului, piesa poate fi datată în ultimii săi ani de domnie (Nicolae 1988, p. 555; Srećković 2000, p. 135). Astfel, aceasta a fost bătută după cuceririle orientale din 1517. În plan monetar, caracterul novator al politicii lui Selim I a fost acela de a nu impune moneda proprie în țările asimilate

https://biblioteca-digitala.ro

Imperiului Otoman (Boldureanu 2013, p. 14). O astfel de strategie a avut ca scop menținerea unui climat de pace și stabilitate în interiorul statelor cucerite (Maxim 1983, p. 135-137).

Păstrând înșiruirea diacronică a nominalurilor otomane, se evidențiază un aspru din argint, din timpul lui Soliman I (**Cat. nr. 6; Pl. X/6**). Pornind tot de la tipologia propusă de către S. Skrećković, moneda se încadrează în prima parte a domniei sultanului, cu o restrângere cronologică la anii 1520-1534 (Srećković 2003, p. 35, 201). Logica defalcării cronologice a asprilor pe mai multe intervale succesive se bazează pe modificările pe care titlurile sultanului le cunoaște în timp. Cu trei perioade diferite, ordonarea emisiunilor lui Soliman I s-a realizat urmărind cele trei legende de pe avers: **I.** *Sultan Süleyman șah bin Selim* ***șah*** / Sultan Süleyman Șah, Fiul lui Selim Șah (1520-1534) (Nicolae 1988, p. 555); **II.** *Sultan Süleyman șah bin Selim* ***han*** / Sultan Süleyman Șah, Fiul lui Selim Han (1534-1555) (Nicolae 1988, p. 555); **III.** *Sultan Süleyman [...] bin Selim han* / Sultan Süleyman, Fiul lui Selim Han (1555-1566) (Nicolae 1988, p. 555). Observăm că până spre mijlocul domniei se înregistrează o alternanță între titlurile *șah* și *han*, prin care sultanul alege să-și comemoreze predecesorul. Totuși, în ultima grupă tipologică și cronologică rangul de *șah* al lui Süleyman dispare din cuprinsul legendei.

Moneda noastră se încadrează în prima categorie de aspri cu acest avers, bătuți în *eyâlet*-ul Rumeliei, la Üsküp (astăzi Skopje, Macedonia). Monetăria și-a început activitatea în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în timpul lui Mehmed al II-lea și a funcționat până la venirea la tron a lui Murad al IV-lea (1623-1640) (Boldureanu 2013, p. 19-20). Cu un număr de circa 50 de tipuri de aspri emiși, perioada de maximă dezvoltare a atelierului a fost atinsă chiar sub Soliman I (Boldureanu 2013, p. 19-20). Producția abundentă de numerar din această zonă i-a facilitat sultanului plata campaniilor militare împotriva creștinilor, regiunea Karatovei fiind exploatată intens pentru sursele de minereu argintifer (Srećković 2003, p. 101-103).

Ultima piesă din categoria monedelor otomane este tot un aspru din spațiul central-balcanic bătut, însă, pentru Mehmed al III-lea (**Cat. nr. 7; Pl. X/7**). Finele veacului al XVI-lea și începuturile celui de al XVII-lea situează lumea otomană pe o pantă descendentă a economiilor, care se reflectă profund în politica monetară. Într-o primă fază, reforma din anii 1585-1586 a scăzut masiv greutatea asprilor de la 0,682 la 0,384 g și a redus titlul cu 44% (Pamuk 1997, p. 135). Ulterior, ostilitățile cu Habsburgii provoacă o nouă depreciere a pieselor de argint, care, în anul 1600, ajung să cântărească 0,32 g (Murgescu 1996, p. 75, Tab. 4).

În aceste condiții, devalorizările succesive au generat un climat de incoerență în rândul monetăriilor care nu mai respectau standardele metrologice oficiale (Murgescu 1996, p. 424). Asprul de la Mehmed al III-lea provine tot din *eyâlet*-

https://biblioteca-digitala.ro

ul Rumeliei, mai exact din atelierul de la Siroz (astăzi Serres, Grecia), ținut recunoscut pentru metalele extrase din preajma minelor de la Chalkidiki, care au alimentat din plin monetăria (Boldureanu 2013, p. 120). Starea precară de conservare ne permite totuși să înregistrăm în partea centrală de avers a flanului numele sultanului („Muhammad") încadrat într-o legendă circulară compusă din atributele titulaturii.

Uniunea Polono-Lituaniană. Printre piesele recuperate din cimitirul de la *Precista Mică* se numără și un șiling de la Sigismund al III-lea, bătut pentru orașul Riga (**Cat. nr. 8; Pl. X/8**). Istoria acestui nominal pornește din vremea lui Sigismund I, pentru ca, abia începând cu Ștefan Bathory să fie inclus cu regularitate în circuitul sistemului monetar polonez. Tot în timpul stăpânirii acestui suveran, prin Ordonanța monetară din 1580, au fost statuate titlul și greutatea șilingului la 1,134 g, din care 0,204 g argint, parametri care s-au menținut pentru mai bine de două decenii (Gumowski 1960, p. 208, Tab. n; p. 210, Tab. p; Mikołajczyk 1988, p. 50). Momentul deprecierii ireversibile a șilingului s-a petrecut la începutul secolului următor, când, în urma reducerilor drastice a cantității de metal prețios, în două etape, în anii 1604 și 1623, acestea au devenit piese din bilon (Gumowski 1960, p. 210, Tab. p; Mikołajczyk 1988, p. 64, 69-70).

Moneda noastră a fost emisă în oficinele orașului Riga, cea mai prosperă monetărie din teritoriu, care a acoperit peste jumătate din producția de șilingi din Polonia (între anii 1577-1601, 62,96%; între anii 1602-1622, 58,15%, după Mikołajczyk 1988, p. 61, 68). Așadar, apariția nominalului polonez în Moldova, numit în sursele cronistice și *polonici solidi*, nu reprezintă o surpriză și s-a petrecut, cel mai probabil, la începutul veacului al XVII-lea (Munteanu 2006, p. 446-447). De altfel, în această zonă, Republica Nobiliară s-a implicat activ pentru a-și securiza influența economică și politică, în detrimentul Porții (Butnariu 1997, p. 169-171; Butnariu 2009, p. 406-407). În plus, fiind un numerar mic, relativ stabil, de calitate acceptabilă și disponibil în cantități semnificative, șilingul a fost utilizat la scară largă în tranzacțiile comerciale din epocă (Butnariu 2009, p. 407; Munteanu, Baltag 2021, p. 176). Dovadă în acest sens sunt cantitățile impresionante ale acestui tip de monedă descoperite, în contexte arheologice, ca parte consistentă a unor tezaure sau chiar aflate izolat (Munteanu 2006, p. 448-449).

Sfântul Imperiu Roman. Lotul de față se sfârșește tot cu un nominal mărunt, un denar imperial executat în atelierele austriece de la Kremnitz, rămasă încă cea mai însemnată monetărie din Ungaria controlată de Habsburgi (**Cat. nr. 9; Pl. X/9**). După înfrângerea de la Mohács și până la finalul domniei lui Leopold I, denarul austriac a trecut printr-o serie de devalorizări succesive în anii 1546, 1572, 1582 și 1607 (Huszár 1979, p. 14-16), sub influența competiției habsburgo-polone, ce urmărea controlul economic al Ungariei și Transilvaniei (Pap 1984, p. 544). În

https://biblioteca-digitala.ro

ciuda acestor realități, preț de aproximativ un secol, denarul nu a pierdut mai mult de 20% din conținutul său de metal prețios, conferindu-și stabilitate și putere de circulație, comparativ cu monedele altor entități emitente (Munteanu, Baltag 2021, p. 171). Pentru zona și perioada noastră de interes, este ilustrativă ponderea dominantă a denarilor ungurești și austrieci care ajung să acopere aproximativ 61,2% din compoziția depozitelor încheiate în a doua jumătate a secolul al XVI-lea (1581-1600) (Murgescu 1996, p. 109, Tab. 18).

Chiar dacă astfel de piese sunt des întâlnite la răsărit de Carpați, în regiunea Romanului, emisiunile din primele decenii ale secolului al XVII-lea sunt sporadice, comparativ cu cele bătute în veacul al XVI-lea (Munteanu, Baltag 2021, p. 171). Chiar dacă a suferit deteriorări masive, moneda noastră se înscrie în rândul unor astfel de descoperiri, cvasi-absente în depozitele de monede mărunte din zonă (Munteanu, Baltag 2021, p. 173). Cel mai probabil, prezența mult mai redusă în necropole a denarului târziu, din secolul al XVII-lea, se explică prin întâietatea pe care emisiunile ungurești mai timpurii încă o exercitau în bazinul monetar din acea vreme.

După cum s-a putut observa, monedele cercetate în rândurile de față provin, în exclusivitate, din cimitirul Bisericii *Precista Mică*, localizat pe suprafața terenului de sport a fostei Școli Nr. 5, în urma săpăturilor desfășurate între 1969-1970. Cu un total de 32 de morminte, moneda este parte din inventarul a doar opt morminte (**Tab. 1**), cu o situație singulară în care s-au aflat două piese atribuite unui decedat (M.28).

În lipsa altor date arheologice, pe baza determinărilor antropologice efectuate pe marginea materialelor disponibile, ne aflăm în posibilitatea de a puncta o serie de aspecte relevante privind locul monedei în interiorul comportamentului funerar. Raportat la întreg eșantionul celor 32 de morminte, procentul înmormântărilor cu monedă este unul relativ modest, de 25%. În comparație cu situația statistică a altor necropole în care au fost consemnate descoperiri monetare, cimitirul de la *Fosta Școală Nr. 5/Biserica Precista Mică* se situează la o limită valorică inferioară. Trebuie luat în considerare faptul că tabloul statistic al mormintelor cărora le-au fost asociată monedă prezintă oscilații evidente: Bătinești (punctul *Vâlcică-Sălcii*) (jud. Vrancea) (67%), Bogdana (punctul *La Silișe*) (jud. Bacău) (60%), Ceahlău (punctul *Schitișor*) (jud. Neamț) (30%), Galați (punctul Biserica *Precista*) (35%), Hangu (punctul *Biserică*) (jud. Neamț) (40%), Iași (punctul Biserica *Sf. Sava*) (32%), Joldești (punctul *La Curte*) (jud. Botoșani) (52%), Liteni (punctul *Dealul Țiganului*) (jud. Suceava) (16%), Netezi (punctul *Brătuleț*) (jud. Neamț) (13%), Roman (punctul *Episcopia Romanului-Sf. Parascheva*) (23%), Suceava (punctul Biserica *Sf. Dumitru*) (53%), Suceava (punctul Biserica *Sf. Nicolae*) (20%), Târgu Trotuș (punctul *Biserică*) (jud. Bacău) (20%) (Munteanu *et alii* 2019, p. 144, nota

https://biblioteca-digitala.ro

97; Munteanu, Boldureanu 2020, p. 360, nota 712; Munteanu, Baltag 2021, p. 179, nota 664).

În acest stadiu al cercetării, o astfel de situație ne relevă că practica depunerii, pe teritoriul Moldovei, nu este uniformă sau statică. Factorii care au produs aceste diferențe statistice se leagă de plasarea necropolelor în proximitatea așezărilor medievale care s-au bucurat de o evoluție (mult) mai sustenabilă. Altfel spus, cimitirele urmează drumul zonelor cu o concentrație demografică care gravitează în jurul principalelor centre urbane (Suceava, Iași, Botoșani, Roman, Piatra Neamț), conectate la rețeaua comercială a vremii, furnizorul principal al resurselor bănești în teritoriu (Munteanu 2015, p. 49-50; Ursachi, Hânceanu 2020, p. 710; Munteanu, Baltag 2021, p. 179-180).

Chiar dacă necropola de față se află în proximitatea unui nucleu urban, procentul scăzut al înmormântărilor cu monedă ne sugerează că doar o treime din mormintele dezvelite au avut inventar monetar (M.1, M.9, M.16, M.21, M.22 M.25, M.27, M.28[2 ex.]). În limita informațiilor antropologice de care dispunem, frecvența monedei așezată în morminte este ridicată în cazul celor cu copii (M.1, M.9, M.25, M.28) și femei (M.16, M.21, M.22)[16] (**Tab. 1**) (Tentiuc *et alii* 2012, p. 295; Munteanu 2015, p. 50-51; Munteanu, Garvăn 2018, p. 193), practică moștenită încă din antichitate (Travaini 2004, p. 161). Pe lângă acestea, cum s-a putut observa în cazul majorității necropolelor din Moldova, se menține preferința pentru nominalurile mici (denari ungurești sau austrieci, asprii, șilingi) sau a pieselor a alcătuite dintr-un metal inferior (groșii moldovenești) (Munteanu, Honcu, Aparaschivei 2020, p. 278-279; Munteanu, Baltag 2021, p. 182).

Dacă ar fi să ne aplecăm asupra cronologiei furnizate (strict) de materialul numismatic, perioada acoperită se extinde din a doua jumătate a secolului al XV-lea și până în primele decenii ale celui de al XVII-lea. Totuși, procentul perforațiilor este unul foarte ridicat (77,7%), ceea ce demonstrează existența unei interval de timp substanțial între momentul în care efectivele bănești au fost puse în circulație și cel al depunerii funerare. Perforarea banilor era o practică destul de răspândită în cursul veacurilor XVI-XVII, în special pentru categoriile de numerar mărunt, prinse cu o ață sau cu o sârmă subțire, care erau purtate și utilizate eficient în interiorul tranzacțiilor (Mihailescu-Bîrliba 2006, p. 407; Munteanu *et alii* 2019, p. 145). Astfel, șapte din cele nouă monede ale lotului nostru prezintă câte o perforație ovală, cu un singur caz în care aceasta se regăsește de două ori (**Tab. 1**).

În final, înțelegem să ajustăm existența necropolei, în funcție de cele trei stadii pe care le parcurge moneda: I. baterea (context primar); II. utilizarea (context

[16] Pentru M.27 nu ne este cunoscut sexul. Expertiza s-a efectuat doar pe fotografii și nu a permis colectarea tuturor datelor paleoantropologice.

https://biblioteca-digitala.ro

secundar); III. depunerea (context terțiar – funerar). Mai precis, o limită inferioară de funcționare a necropolei de la Roman poate fi estimată în jurul anului 1500, când dinarii lui Matei Corvin penetrau piața monetară de la est de Carpați. Secolul al XVI-lea reprezintă orizontul principal de înmormântare, prin suita groșilor moldovenești, a asprilor turcești și a șilingului polonez care epuizează cronologic această perioadă. Tot din perspectivă numismatică, limita superioară trebuie căutată nu mai târziu de mijlocul veacului al XVII-lea, odată cu denarul provenit din teritoriile Arhiducatului Austriei.

Catalogul monedelor

REGATUL UNGARIEI

Hunyadi Mátyás (1458-1490), *denár*

1. AR; 0,29 g; 12×15 mm; 12 h; f.s.c.; bătută descentrat pe avers; perforată (rotund); ruptă la margine; se păstrează ¾ din monedă;

Av. […]m[…]IЄR[…]RI[…]; Scut cu bază curbată, scartelat, cu armele Regatului Ungariei: în primul cartier – fasciile arpadiene, în al doilea – crucea patriarhală ungară, în al treilea – două capete de leopard încoronate ale Dalmației, reprezentate din față, în al patrulea – leul rampant al Boemiei; la mijloc, într-un ecuson, un corb;

Rv. […]On[…]; Fecioara Maria cu nimb, șezând și ținând în partea stângă pruncul Iisus; la dreapta și la stânga Madonei, marca monetăriei; […] – ‡

Körmöcbánya (Kremnitz) (siglele […] – ‡, Viel Mühlstein), **1468-1470** (Huszár 1979, p. 112, nr. 716; Unger 1997, p. 179, nr. 563); **1470-1471** (Pohl 1982, Tab. 113, nr. 217);

Roman, Biserica *Precista Mică*, 1970, M.1; MIR, inv. 8418.

2. AR; 0,26 g; 11×14 mm; 06 h; f.s.c.; bătută descentrat pe revers; perforată (rotund); ruptă la margine; lipsește ¼ din monedă;

Av. ✠M•MA[…]VNGARIE; Scut cu bază curbată, scartelat, încadrat într-un cerc marcat cu sigla „•” la dreapta, cu armele Regatului Ungariei: în primul cartier – fasciile arpadiene, în al doilea – crucea patriarhală ungară, în al treilea – două capete de leopard încoronate ale Dalmației, reprezentate din față, în al patrulea – leul rampant al Boemiei; la mijloc, într-un ecuson, un corb;

Rv. PA[…] – VNGA[…]; Fecioara Maria încoronată, șezând și ținând în partea stângă pruncul Iisus; la dreapta și la stânga Madonei, marca monetăriei; K – P❀

Körmöcbánya (Kremnitz) (siglele K – P❀, Peter Schaider), **1488** (Pohl 1982, Tab. 118, nr. 223-1); **1489** (Unger 1997, p. 180, nr. 567e); **1489-1490** (Huszár 1979, p. 113, nr. 722);

Roman, Biserica *Precista Mică*, 1970; M.28; MIR, f. inv.

https://biblioteca-digitala.ro

PRINCIPATUL MOLDOVEI

Bogdan III (1504-1517), *groș*

3. AR (suberată); 0,54 g; 19×20 mm; 12 h; f.s.c.; bătută descentrat pe avers și revers; ruptă în interior și la margine; se păstrează ¾ din monedă;

Av. […]IWБОГДÞIIB[…]O[…]ÞГОС; Cap de bour, văzut din față, cu stea între coarne; în partea stângă o semilună (?) iar în partea dreaptă o rozetă cu cinci petale desprinse; în partea inferioară a cercului perlat urmele unei alte ștanțe (?);

Rv. […]МЛ[…] Scut având în câmpul interior o cruce patriarhală, cu brațele lățite (lacunar vizibile);

Suceava, **1510-1517** (Iliescu 1970, p. 33-34; Buzdugan, Luchian, Oprescu 1977, p. 85-86, nr. 743-759, tip I var.), **1510-1513** (Bodnariuc, Dergaciova, Mordovin 2019, p. 111, 118, nr. 14) **1511-1512** (Bodnariuc *et alii* 2020, p. 104, 109, nr. 19); **1514-1517** (Dergaciova 2013, p. 103);

Roman, Biserica *Precista Mică*, 1970; M.28, MIR, inv. 8422.

Ștefan IV (1517-1527), *groș*

4. Bi; 0,91 g; 17×18 mm; 12 h; s.c; perforată (rotund); tăiată (drept); bătută descentrat pe revers;

Av. ✠IωC(?)TЄΦAHABOЄBOДA✻ГОСПО; Cap de bour, văzut din față, cu o stea cu cinci colțuri așezată între coarnele convergente, încadrat într-un scut stilizat, de formă asimetrică; în partea dreaptă o rozetă iar în partea stângă o semilună; în partea superioară din afara scutului, urmele unei alte legende: […]0(?)[…];

Rv. ✠ДАР✻ЗЕМЛИМОЛДАВ✻СКОИ(?); Scut stilizat conține o cruce patriarhală având brațele lărgite, terminate prin ancore; la dreapta și la stânga câte o rozetă; ✻ – […]

Suceava, **1517-1527** (Iliescu 1970, p. 33-34; Buzdugan, Luchian, Oprescu 1977, p. 87, nr. 768, tip I b, nr. 782 (?); Iliescu 2002, p. 47; p. 137-138, vocea *Suceava*; Pârvan, Constantinescu 2006-2007, p. 385-386, 395-396, nr. 63-71; Pârvan 2008, p. 365-366, 371-372, nr. 30-32; Dejan 2008, p. 189, 192, nr. 8-9; Dergaciova 2008, p. 217, nr. 88-89; Dergaciova 2010, p. 183-184, 185, nr. 12-13, 15-17; Dergaciova, Telnov 2013, p. 205, 209, nr. 65-66; Alekseenko, Dergacheva, Tsepkov 2014, p. 349, 352, nr. 14; Bodnariuc *et alii* 2020, p. 103, 109, nr. 20);

Roman, Biserica *Precista Mică*, 1970; M.27, MIR, inv. 8420.

IMPERIUL OTOMAN

Selim I (918-926 AH / 1512-1520), *akçe*

5. AR, 0,57 g, 10×11 mm; f. s.c.; tocită;

Av. […] سلطان – سليم; Sultan Selim […]

Rv. Urme de legendă (ilizibil)

https://biblioteca-digitala.ro

Monetărie neprecizată, **Grupa A, tipul III** (**1518-1520**, Nicolae 1988, p. 555 Srećković 2000, p. 135); avers tip A (Srećković 2000, p. 135); revers tip. I-III var. (Srećković 2000, p. 135);

Roman, Biserica *Precista Mică*, 1970; M.25, MIR, inv. 8421.

Süleyman I (926-974 AH / 1520-1566), *akçe*

6. AR, 0,49 g; 10×11 mm; f.s.c.; perforată (rotund); tocită;

Av. […] السلطان – سليمان; Sultan Süleyman […] (bin Selim şah)

Rv. […] ابوكس […]; […]duribe Üsküp […]

Üsküp, **Grupa I (1520-1541)**, **Perioada 1** (**1520-1534**, Nicolae 1988, p. 555; Srećković 2003, p. 35; p. 201, nr. 1-6 var.); avers tip A (Srećković 2003, p. 35); revers tip I var. (Srećković 2003, p. 45);

Roman, Biserica *Precista Mică*, 1970; M.22, MIR, inv. 8417.

Mehmed III (1003-1011 AH / 1595-1603), *akçe*

7. AR, 0,44 g; 11×13 mm; f.s.c; perforată (rotund); bătută descentrat pe avers şi revers; tocită; ruptă la margine;

Av. În centrul flanului numele sultanului محمد (Muhammad [Mehmed III]). De jur împrejur titulatura sultanului: […] السلطان; Sultan […]

Rv. برض – سيريس (?) –] […١٠٠[...]; ([…]duri be Siroz (?) sene 100[…])

Siroz, **1595-1603** (Pere 1968, p. 136, nr. 340 tip general; Sultan 1977, p. 145, nr. 1423-1425 var.); avers tip F2/F2*a (Srećković 2007, p. 23); revers tip II*5 var. (Srećković 2007, p. 10);

Roman, Biserica *Precista Mică*, 1970; M.21, MIR, inv. 8423.

UNIUNEA POLONO-LITUANIANĂ

DUCATUL LIVONIEI

Zygmunt III Waza (1587-1632), *szeląg*

8. AR; 0,58 g; 17×14 mm; s.c.; bătută descentrat pe avers şi revers; dublu perforată (rotund); ruptă la margini; se păstrează ½ din monedă;

Av. SIG[…]D G•R[…]; Monograma regelui (formată din litera S şi blazonul familiei Waza, în centru), timbrată cu o coroană;

Rv. […]VI•RIG[…]8✱⚜; Stema mică a oraşului Riga (două chei încrucişate, o cruce deasupra), în interiorul unui scut baroc, timbrat de o floare de crin;

Ryga (herb Lilia, Henryk Wulf), **1598** (Gumowski 1960, p. 140, nr. 1431 var.; Fedorov 1966, p. 255, nr. 681 var.; Kopicki 2007, p. 259, nr. 1354 var.);

Roman, Biserica *Precista Mică*, 1970; M.16; MIR, inv. 8419.

https://biblioteca-digitala.ro

SFÂNTUL IMPERIU ROMAN
ARHIDUCATUL AUSTRIEI: REGATUL UNGARIEI
Matthias II (1608-1619), *denar*

9. AR; 0,12g; 09×13 mm; f.s.c.; perforată (rotund); ruptă în interior și la margini; se păstrează ½ din monedă;

Av. […]HV[…]; Fragment de scut cu bază curbată, despicat, încadrat într-un cerc, timbrat de o coroană, cu următoarele partiţiuni: în primul cartier – fasciile arpadiene, în al doilea – crucea patriarhală ungară; la dreapta și la stânga scutului, marca monetăriei; K – […]

Rv. […]RON[…]; Fecioara Maria încoronată și glorificată, șezând și ținând în partea stângă pruncul Iisus și o cruce în cea dreaptă;

Körmöcbánya (Kremnitz) (siglele K – B), **1609-1611** (Huszár 1979, p. 172-173, nr. 1139; Unger 2000, p. 103, nr. 868);

Roman, Biserica *Precista Mică*, 1970; M.9; MIR, f. inv.

Concluzii

Majoritatea mormintelor sunt singulare, doar în două cazuri sunt duble (M.10 și M.22-23). Nu s-au găsit urme de lemn, așadar defuncții au fost depuși direct în groapă, care în mai toate situațiile (în care a fost surprinsă) era ovală, doar una este rectangulară (M.17). Scheletele au o stare de conservare relativ bună, doar în cazul nou-născuților (și a unor copii *infans I*) umiditatea le-a afectat o mare parte din oseminte. Toți defuncții au fost depuși pe spate (*decubit dorsal*) și orientați creștinește, vest (cap)-est (picioare), doar unii având deviații. Nu au fost descoperite morminte cu schelete reînhumate, ci doar morminte cu defuncți deranjați, din cauza suprapunerilor (M.4 cu M.5, M.13 cu M.17 și M.16 cu M.16a). Remarcăm poziția diferită a picioarelor scheletelor în cazul mormintelor $M.10_{dublu}$ (defunctul din dreapta), M.16 și M.31, dar și situația din M.26, în care brațele mortului sunt apropiate și palmele unite. Similar multor cimitire medievale, printre morminte erau fragmente ceramice (M.12 și M.14).

În privința inventarului, doar în 12 morminte s-au descoperit obiecte funerare: nouă monede (M.1, M.9, M.16, M.21, M.22, M.25, M.27, M.28, ultimul cu două monede), doi cercei (M.24), două ace de văl (M.21) și doi nasturi globulari (M.17, M.23). Din planuri rezultă că au mai fost găsite și alte piese (mărgică-M.8, cercel-M.1, doi nasturi-M.1, M.21), însă nu apar în registrul de inventar și lipsesc din colecția medievală a muzeului.

Monedele sunt prezente la femei (M.16, M.21, M.22, M.27) și copii (M.1, M.9, M.25, M.28). Piesele de podoabă (cercei, margică, ace de văl) erau în mormintele care aveau copii (M.1, M.8, M.24) ori adulți de sex feminin (M.21), iar accesoriile

https://biblioteca-digitala.ro

vestimentare se aflau în mormintele cu adulți de ambele sexe (M.17, M.21, M.23), mai rar la sub-adulți (M.1).

În privința *poziționării* artefactelor putem remarca următoarele aspecte: în cazul monedelor (multe perforate), majoritatea se aflau pe partea dreaptă a craniului, pieptului sau bazinului; celelalte piese, unele perechi (cerceii, acele de văl) se aflau de o parte și de alta a capului, în timp ce nasturii erau în zona pieptului.

Interesantă de remarcat este practica depunerii „unui singur cercel" (în inventarul mormântului M.1), observată și în cazul altor cimitire medievale, precum la Brad (punctul *La Stâncă*) (Ursachi *et alii* 2020, p. 75) și Roman (punctul *Arhiepiscopie*) (Hânceanu *et alii* 2021, p. 129-130), care își găsește explicații în unele din necropolele antice (consultă Aparaschivei 2014, p. 66-68, 70, 71, inclusiv notele 30-32, 45, 46, 84-94).

În privința cronologiei cimitirului Bisericii *Precista Mică*, chiar dacă unele piese funerare au o perioadă mai largă de circulație (cercei, nasturi), iar monedele din inventar au fost emise din a doua jumătate a secolului al XV-lea și până în prima jumătate a veacului al XVII-lea, ținând cont de faptul că ultimele sunt majoritatea perforate, credem că *intervalul de funcționare al spațiului sacru se încadrează între începutul secolului al XVI-lea și a doua jumătate a veacului al XVII-lea.*

Conform datelor antropologice, asemenea altor situații înregistrate în necropole medievale din Roman și împrejurimi, mortalitatea infantilă înregistrează un procent ridicat și în cimitirul bisericii menționate. Lipsa normelor de igienă și bolile epocii medievale au determinat moartea adulților, cât și a copiilor (*infans I*), aspect observat și în cele două morminte duble (M.10 și M.22-M.23).

Cu rezervele de rigoare, putem întocmi o statistică aproximativă; astfel că, cele 32 de morminte conțineau 33 de schelete (două morminte duble, unul numerotat cu numere consecutive): 20 de adulți (fotografiile au permis să fie determinate doar șapte schelete de sex feminin și șapte schelete de sex masculin), restul de șase fiind nedeterminate), iar ceilalți 13 fiind sub-adulți, dintre care opt cu vârste cuprinse între 1-3 ani (patru defuncți) și 3-5 ani (patru defuncți), restul de cinci fiind nedeterminate.

Deși a fost cercetată o suprafață redusă din cimitir, descoperirile au permis să ne formăm o imagine care se alătură altor necropole medievale ale târgului Roman și care confirmă folosirea în paralel a mai multor spații sacre, la Episcopie, Biserica *Precista Mare*, Biserica *Sf. Gheorghe*, Biserica *Precista Mică*, Biserica *Sf. Nicolae* și Biserica *Sf. Voievozi*.

Mulțumiri

Mulțumim colegei antropolog Dr. Angela Simalcsik pentru verificarea fișelor de arhivă ale Centrului de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov" din Iași

https://biblioteca-digitala.ro

și pentru analiza antropologică efectuată după materialul fotografic. Adresăm mulțumiri și doamnei Dr. Ana Boldureanu (Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău) pentru sprijinul acordat în identificarea pieselor otomane (Cat nr. 5-7). De asemenea, transmitem mulțumiri desenatorului muzeograf Dan Spătariu (Complexul Muzeal Național Neamț – Muzeul de Istorie Roman) pentru desenele pieselor arheologice.

Bibliografie

Alekseenko, Dergacheva, Tsepkov 2014: N. A. Alekseenko, L. V. Dergacheva, Yu. A. Tsepkov, *Novye nakhodki moldavskikh monet v yugo-zapadnom Krymu*, Stratum plus 6, 2014. p. 347-353 // Н. А. Алексеенко, Л. В. Дергачёва, Ю. А. Цепков, *Новые находки молдавских монет в юго-западном Крыму*, Stratum plus 6, 2014, с. 347-353.

Anghel 1992: A. Anghel, *Cercetări de salvare efectuate în necropola medievală – zona faleza Dunării – Galați (sec. al XVI-lea – al XVIII-lea)*, Danubius 13-14, 1992, p. 117-126.

Aparaschivei 2014: D. Aparaschivei, *Trecerea de la copilărie la maturitate și rolul căsătoriei în nord-estul provinciei romane Moesia Inferior (Scythia Minor)*, Arheologia Moldovei XXXVII, 2014, p. 63-72.

Artimon 1998: Al. Artimon, *Contribuții istorico-arheologice privind satul și mănăstirea Bogdana*, Carpica 27, 1998, p. 73-94.

Artimon 1999: Al. Artimon, *Biserica și necropola medievală de la Tg. Trotuș (jud. Bacău). Considerații finale*, Carpica 28, 1999, p. 109-134.

Artimon 2003: Al. Artimon, *Orașul medieval Trotuș în secolele XIV-XVII. Geneză și evoluție*, Editura Corgal Press, Bacău, 2003.

Artimon, Rădulescu 1981: Al. Artimon, Al. Rădulescu, *Necropola medievală de la Sf. Dumitru din Suceava (sec. XV-XVIII)*, Suceava. Anuarul Muzeului Județean 8, 1981, p. 85-99.

Batariuc 1993: P.-V. Batariuc, *Necropola medievală de la Suceava-Câmpul Șanțurilor*, Arheologia Moldovei XVI, 1993, p. 229-249.

Bătrîna, Bătrîna 1985: L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Reședința feudală de la Netezi (jud. Neamț)*, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie 36, 4, 1985, p. 297-315.

Bătrîna, Bătrîna 2012: L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Biserica „Sfântul Nicolae" din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, Editura „Constantin Matasă", Piatra Neamț, 2012.

Bodnariuc, Dergaciova, Mordovin 2019: N. Bodnariuc, L. Dergaciova, M. Mordovin, *Descoperiri numismatice și arheologice din nordul Bucovinei (I)*, Arheologia Moldovei 62, 2019, p. 107-134.

Bodnariuc *et alii* 2020: N. Bodnariuc, A. Boldureanu, L. Dergaciova, M. Mordovin, *Descoperiri numismatice și arheologice din nordul Bucovinei (II.1)*, Arheologia Moldovei 63, 2020, p. 101-120.

Boldureanu 2013: A. Boldureanu, *Moneda otomană în Moldova în perioada 1512-1603*, Biblioteca „Tyragetia" XXIV, Chișinău, 2013.

Butnariu 1997: V. M. Butnariu, *Moldova între „spații monetare" și „rațiuni de stat". Anii 1574–1612*, Studii și cercetări de numismatică 12, 1997, p. 157-172.

Butnariu 2001: V. M. Butnariu (Éd.), *Monnaies et parures du Musée d'Histoire de la Moldavie de Iași (Corpus Nummorum Moldaviae II)*, Editura Vasiliana ,98, Iași, 2001.

Butnariu 2004: V. M. Butnariu, *Transilvania în relațiile internaționale. Interferențe politice și monetare (1526-1714)*, Editura Junimea, Iași, 2004.

https://biblioteca-digitala.ro

Butnariu 2005: V. M. Butnariu, *Note numismatice (V)*, Arheologia Moldovei 24, 2005, p. 265-285.

Butnariu 2009: V. M. Butnariu, *Tezaurul de la Ungureni. Prolegomene la circulația șilingului în Moldova*, Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol" 46, 2009, p. 401-438.

Butnariu 2016: V. M. Butnariu, *Date preliminare referitoare la piesele numismatice de la Curtea Domnească*, în: Gh. Dumitroaia (Coord.), *Piatra – Neamț Curtea Domnească. Rapoarte arheologice*, Editura „Constantin Matasă", Piatra Neamț, 2016, p. 323-335.

Buzdugan, Luchian, Oprescu 1977: G. Buzdugan, O. Luchian, C-tin. C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977.

Cantacuzino, Trohani 1979: Gh. Cantacuzino, G. Trohani, *Săpăturile arheologice de la Cătălui-Căscioarele, jud. Ilfov*, Cercetări Arheologice III, 1979, p. 261-328.

Cândea 1996: I. Cândea, *Mănăstirea Măxineni*, Editura Istros, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Brăila, 1996.

Crișan 2016: I. Crișan, *Cefa-La Pădure. Locuirea medievală și premodernă. Studiu arheologic și istoric*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2016.

Crîngaci-Țiplic 2007: M.-E. Crîngaci-Țiplic, *Obiecte speciale*, in: D. Marcu Istrate (Aut.), *Sibiu. Piața Huet. Monografie arheologică*, vol. I, Editura Altip, Alba Iulia, 2007, p. 103-112, 138-153.

Cucoș 1971: Șt. Cucoș, *Săpăturile arheologice din județul Neamț (II)*, Memoria Antiqvitatis III, 1971, p. 577-583.

Cucoș 1976: Șt. Cucoș, *Săpăturile arheologice din județul Neamț (III)*, Memoria Antiqvitatis IV-V (1972-1973), 1976, p. 301-304.

Cucoș 1992: Șt. Cucoș, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Neamț*, Memoria Antiqvitatis XVIII, 1992, p. 5-61.

Dejan 2008: M. Dejan, *Monede descoperite cu ocazia unor săpături arheologice efectuate pe teritoriul orașului Suceava*, în: C. Munteanu (Ed.), *Monedă si comerț în sud-estul Europei II*, Sibiu, 2008, p. 187-196.

Dergaciova 2008: L. Dergaciova, *Monede medievale moldovenești din colecții particulare (I)*, Revista Arheologică 4, 2, 2008, p. 208-217.

Dergaciova 2010: L. Dergaciova, *Monede medievale moldovenești din colecții particulare din Republica Moldova (V)*, Revista arheologică 6, 1, 2010, p. 180-187.

Dergaciova 2013: L. Dergaciova, *Contribuții la cunoașterea sistemului monetar moldovenesc de la începutul secolului al XVI-lea*, Studii și Cercetări de Numismatică 4 (16), 2013, p. 91-109.

Dergaciova, Telnov 2013: L. Dergaciova, N. Telnov, *Monede medievale moldovenești din colecții particulare din Republica Moldova (VII)*, Revista arheologică 9, 2, 2013, p. 203-210.

Fedorov 1966: D. Fedorov, *Monety Pribaltiki XIII-XVIII stoletiy. Opredelitel monet,* Kommentarii i dopolneniya A. Molvygina, Tallin, 1966 // Д. Федоров, *Монеты Прибалтики XIII-XVIII столетий. Определитель монет*, Комментарии и дополнения А. Молвыгина, Таллин, 1966.

Garvăn *et alii* 2015: D. Garvăn, S. C. Ceauşu, G.-D. Hânceanu, V. M. Groza, L. Munteanu, *Cimitirul medieval de la Piatra Neamț-Dărmănești. Cercetările preventive din anul 2012*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2015.

Gumowski 1960: M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz, 1960.

Hânceanu *et alii* 2021: G.-D. Hânceanu, A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, V. Diaconu, L. Munteanu, O. Mircea, V. Vasilache, *Arhiepiscopia Romanului și Bacăului. Cimitirul medieval și complexele laice din perimetrul sud-vestic al incintei bisericești. Rezultatele cercetării preventive din anul 2015*, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Editura „Constantin Matasă", Brăila-Piatra Neamț, 2021.

Hordilă 2000: D. Hordilă, *Câteva considerații de ordin arheologic privind populația catolică din zona Romanului în secolele XIV-XIX*, Buletin Istoric 1, 2000, p. 59-82.

Huszár 1979: L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Budapest/München, 1979.

https://biblioteca-digitala.ro

Ilie 2001: C. Ilie, *Note privind descoperirile monetare din zona bisericii „Precista" din Galați*, Danubius 16, 2001, p. 5-10.

Iliescu 1970: O. Iliescu, *Moneda în România: 491-1864*, Editura Meridiane, București, 1970.

Iliescu 2002: O. Iliescu, *The History of Coins in Romania (cca. 1500 B.C. – 2000 AD) Chronology - Bibliography - Glossary*, Editura enciclopedică, Bucharest, 2002.

Kopicki 2007: E. Kopicki, *Monety Zygmunta III Wazy*, Wydawn. „Nefryt", Szczecin, 2007.

Mareș 2011: I. Mareș, *Biserica Sfântul Nicolae din Suceava*, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2011.

Mareș, Hău, Dejan 2012: I. Mareș, Fl. Hău, Șt. Dejan, *Biserica Sfântul Nicolae din Suceava. Săpăturile arheologice din 2010*, Suceava 39, 2012, p. 89-108.

Matei, Emandi 1982: M. D. Matei, E. I. Emandi, *Habitatul medieval rural de la Liteni*, în: M. D. Matei, E. I. Emandi, O. Monoranu (Eds.), *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei (secolele XIV-XVII)*, Suceava, 1982, p. 43-89.

Maxim 1983: M. Maxim. *O luptă monetară în sec. al XVI-lea: padișahî contra aspru*, Cercetări Numismatice 5, 1983, p. 129-152.

Mihailescu-Bîrliba, Nicolae, Asăvoaie 1999: V. Mihailescu-Bîrliba, E. Nicolae, C. Asăvoaie, *Descoperiri monetare din Moldova. III*, Arheologia Moldovei 22, 1999, p. 219-232.

Mihailescu-Bîrliba 2006: V. Mihailescu-Bîrliba, *About the monetary catalogue*, in: V. Mihailescu-Bîrliba (Ed.), *The Great Medieval Coin Hoard of Iași. Historical Significance of the Great Medieval Coin Hoard of Iași*, Iași, 2006, p. 401-408.

Mikołajczyk 1988: A. Mikołajczyk, *Einfuhrung in die neuzeitliche Munzgeschichte Polens*, Łodź, 1988.

Mitrea 2003: B. Mitrea, *Cercetări numismatice. Monedele feudale descoperite pe Valea Bistriței*, în: M. Petrescu-Dîmbovița, V. Spinei (Coord.), *Cercetări arheologice și istorice din zona lacului de acumulare Bicaz*, Piatra Neamț, 2003, p. 263-280.

Munteanu 2006: L. Munteanu, *Preliminary data about the coin hoard of Iași – 2002*, in: V. Mihailescu-Bîrliba (Ed.), *The Great Medieval Coin Hoard of Iași. Historical Significance of the Great Medieval Coin Hoard of Iași*, Iași, 2006, p. 433-474.

Munteanu, Popovici 2012: L. Munteanu, R. Popovici, *Descoperiri monetare din așezarea rurală medievală de la Negrești „Dolhești", jud. Neamț (secolele XV-XVII)*, Arheologia Moldovei 35, 2012, p. 169-180.

Munteanu, Popovici 2014: L. Munteanu, R. Popovici, *Descoperiri monetare în așezările rurale medievale de la Borniș, jud. Neamț (secolele XV-XVII) (II)*, Arheologia Moldovei 37, 2014, p. 177-190.

Munteanu 2015: L. Munteanu, *Monede descoperite în cimitirul de la Piatra-Neamț –Dărmănești (jud. Neamț)*, în: D. Garvăn, S.-C. Ceaușu, G.-D. Hânceanu, V.-M. Groza, L. Munteanu (Aut.), *Cimitirul medieval de la Piatra-Neamț – Dărmănești. Cercetările preventive din anul 2012*, Buzău, 2015, p. 41-59.

Munteanu, Garvăn 2018: L. Munteanu, D. Garvăn, *Descoperiri monetare recente în cimitirul de la Piatra-Neamț, cartierul Dărmănești (jud. Neamț)*, Studii și Cercetări de Numismatică, s.n. 5-8 (18-20), 2014-2017, 2018, p. 183-195.

Munteanu *et alii* 2019: L. Munteanu, A. Boldureanu, G.-D. Hânceanu, V. Ursachi, *"The afterlife" of money. The coins found in the necropolis of Brad (Negri commune, Bacău County)*, Arheologia Moldovei 42, 2019, p. 135-178.

Munteanu, Boldureanu 2020: L. Munteanu, A. Boldureanu, *Descoperiri monetare în cimitirul de la Brad, județul Bacău*, în: V. Ursachi, G.-D. Hânceanu, A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, L. Munteanu (Aut.), *Cimitirul medieval de la Brad. Cercetările arheologice din anii 1963-2004*, Brăila, 2020, p. 349-412.

https://biblioteca-digitala.ro

Munteanu, Honcu, Aparaschivei 2020: L. Munteanu, Șt. Honcu, D. Aparaschivei, *Descoperiri monetare din necropola Bisericii „Talpalari" din Iași*, Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare 2, 2020, p. 273-286.

Munteanu, Baltag 2021: L. Munteanu, A. Baltag, *Monedele descoperite în cimitirul bisericii „Sfânta Parascheva" din Roman (jud. Neamț)*, în: G.-D. Hânceanu, A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, V. Diaconu, L. Munteanu, O. Mircea, V. Vasilache (Aut.), *Arhiepiscopia Romanului și Bacăului. Cimitirul medieval și complexele laice din perimetrul sud-vestic al incintei bisericești: rezultatele cercetării preventive din anul 2015*, Piatra Neamț, 2021, p. 167-228.

Murgescu 1996: B. Murgescu, *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, Editura enciclopedică, București, 1996.

Nicolae 1988: E. Nicolae, *Recenzie la Slobodan Srećković, Osmanlijski novac na tlu Jugoslavie, Belgrad, 1987, 206 p.*, Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași 25, 2, 1988, p. 554-557.

Oberländer-Târnoveanu 2003-2005: E. Oberländer-Târnoveanu, *Emisiunile monetare bătute pe teritoriul Moldovei în vremea lui Stefan cel Mare (1457-1504) – O analiză critica*, Cercetări numismatice 9, 11, 2003-2005, p. 299-388.

Oberländer Târnoveanu 2008-2009: E. Oberländer Târnoveanu, *Câteva considerații privind evoluția sistemului monetar medieval moldovenesc în secolele XIV-XVI, în lumina analizelor atomice*, Memoria Antiquitatis 25, 26, 2008-2009, p. 405-416.

Oța 2020: S. Oța, *Podoabe, accesorii vestimentare și piese de mobilier funerar descoperite în necropola medievală de la Brad, județul Bacău*, în: V. Ursachi, G.-D. Hânceanu, A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, L. Munteanu (Aut.), *Cimitirul medieval de la Brad. Cercetările arheologice din anii 1963-2004*, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2020, p. 413-463.

Oța 2021: S. Oța, *Podoabe și accesorii vestimentare descoperite la Arhiepiscopia Romanului și Bacăului*, în: G.-D. Hânceanu, A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, V. Diaconu, L. Munteanu, O. Mircea, V. Vasilache (Aut.), *Arhiepiscopia Romanului și Bacăului. Cimitirul medieval și complexele laice din perimetrul sud-vestic al incintei bisericești. Rezultatele cercetării preventive din anul 2015,* Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Editura „Constantin Matasă", Brăila-Piatra Neamț, 2021, p. 229-253.

Pamuk 1997: S. Pamuk, *Sistemul monetar otoman în secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, în: G. G. Potra (Red.), *130 de ani de la crearea sistemului românesc modern*, Editura enciclopedică, București, 1997, p. 267-284.

Pap 1984: F. Pap, *Tezaurul monetar de la Ghirișu Român (județul Cluj). Observații despre circulația monetară în Transilvania*, Acta Musei Napocensis 21, 1984, p. 543-549.

Paragină, Bobi 1993: A. Paragină, V. Bobi, *Așezarea rurală medievală de la Bătinești, jud. Vrancea*, Materiale și cercetări arheologice, 17, 2, 1993, p. 495-510.

Pârvan, Constantinescu 2006-2007: K. Pârvan, B. Constantinescu, *Monede moldovenești din colecția Secășeanu*, Cercetări Numismatice 12-13, 2006-2007, p. 375-422.

Pârvan 2008: K. Pârvan, *Colecții numismatice ale M.N.I.R: monedele moldovenești și muntene din colecția R. Văveanu*, Cercetări Numismatice 14, 2008, p. 357-377.

Pere 1968: N. Pere, *Osmanlılarda madenî paralar. Yapı ve Kredi Bankasının Osmanlı madenî paraları koleksiyonu*, Yapı ve Kredi Bankası, Istanbul, 1968.

Pohl 1982: A. Pohl, *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters, 1300-1540*, Graz, Budapest, 1982.

Pușcașu, Pușcașu 2005: N. N. Pușcașu, V. M. Pușcașu, *Biserica „Sf. Sava" din Iași. Monografie arheologică*, Editura Trinitas, Iași, 2005.

Pușcașu 2013: V. M. Pușcașu, *Mănăstirea Probota. Arheologie și istorie*, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2013.

https://biblioteca-digitala.ro

Pușcașu 2021: V. M. Pușcașu, *Necropole medievale în Moldova până la sfârșitul secolului al XVII-lea*, Editura Vremea, București, 2021.

Reabțeva 2014: S. Reabțeva, *Piese de podoabă și vestimentație din Moldova și Țara Românească în contextul relațiilor cultural-istorice (secolele XIV-XVII)*, Editura Istros, Brăila, 2014.

Spinei 1986: V. Spinei, *Săpăturile de la Trifești (jud. Iași)*, Materiale și cercetări arheologice (a XVI-a sesiune anuală de rapoarte, Vaslui, 1982), București, 1986, p. 237-242.

Spinei, Alexianu, Butnaru 1985: V. Spinei, M. Alexianu, V. Butnaru, *Săpăturile arheologice de la Doina-Girov din 1982-1983*, Memoria Antiqvitatis IX-X (1977-1979), 1985, p. 227-260.

Srećković 2000: S. Srećković, *Akches (Volume Two) Mehmed II Fathih – Selim I Yavuz 848-926 AH*, Beograd, 2000.

Srećković 2003: S. Srećković, *Akches (Volume Three) Süleyman I Kanunî 926–974 AH*, Beograd, 2003.

Srećković 2007: S. Srećković, *Akches (Volume Five) Mehmed III – Mustafa I 1003–1032 AH*, Beograd, 2007.

Stoicescu 1974: N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, Biblioteca Monumentelor Istorice din România, București, 1974.

Sultan 1977: J. Sultan, *Coins of the Ottoman Empire and the Turkish Republic. A detailed catalogue of the Jem Sultan collection*, B & R Publishers, California, 1977.

Ștefănescu 1874: M. Ștefănescu, *Chronica Romanului și a Episcopiei de Romanu*, Typographia Nationale, Bucuresci, vol. I, 1874.

Tentiuc, Bubulici 2011: I. Tentiuc, V. Bubulici, *Descoperiri monetare în cimitirul medieval al bisericii Măzărache din Chișinău (săpăturile din anul 2010)*, Tyragetia. Arheologie. Istorie Antică, S.N. 5-20, 1, 2011, p. 301-309.

Tentiuc *et alii* 2012: I. Tentiuc, V. Bubulici, M. Vasilache, L. Sîrbu, *Rezultatele investigațiilor arheologice de la Biserica Măzărache din Chișinău în anul 2010*, Tyragetia. Arheologie. Istorie Antică, S.N. VI [XXI] 1, 2012, p. 281-328.

Travaini 2004: L. Travaini, *Saints and Sinners: Coins in Medieval Italian Graves*, The Numismatic Chronicle 164, 2004, p. 159-181.

Unger 1997: E. Unger, *Magyar Éremhatározó, I. kötet (1000-1540)*, Budapest, 1997.

Ursachi *et alii* 2020: V. Ursachi, G.-D. Hânceanu, A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, L. Munteanu, *Cimitirul medieval de la Brad. Cercetările arheologice din anii 1963-2004*, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2020.

Ursachi, Hânceanu 2020: *Repertoriul cimitirelor medievale rurale și urbane, cercetate arheologic pe teritoriul Moldovei*, în: V. Ursachi, G.-D. Hânceanu, A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, L. Munteanu (Aut.), *Cimitirul medieval de la Brad. Cercetările arheologice din anii 1963-2004*, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2020, p. 685-710.

Ursu, Bacumenco-Pîrnău, Vornic 2015: I. Ursu, L. Bacumenco-Pîrnău, V. Vornic, *Cercetări arheologice în necropola medievală de la Lozova. Campania din anul 2014*, Akademos 1, 2015, p. 139-142.

Ursu *et alii* 2016: I. Ursu, L. Bacumenco-Pîrnău, V. Vornic, I. Ciobanu, *Necropola medievală de la Lozova-La hotar cu Vornicenii. Rezultatele cercetărilor din anii 2014-2015*, Revista Arheologică, S.N. XII 1-2, 2016 p. 250-271.

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. I. Hartă cu dispunerea Bisericii *Precista Mică* (pătrat) comparativ cu Biserica *Precista Mare* (hexagon) și *Arhiepiscopia Romanului și Bacăului* (cerc)
Pl. I. Map with the layout of the *Precista Mică* Church (square) compared to the *Precista Mare* Church (hexagon) and the *Archdiocese of Roman and Bacău* (circle)

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. II. 1. Imagine satelitară Google Earth cu indicarea cimitirului Bisericii *Precista Mică* din curtea Școlii Generale Nr. 2 „Costache Negri" din Roman (fosta Școală Generală nr.5); 2, 3. Foto cu Școala Generală nr. 2 și curtea în care se află cimitirul bisericii menționate
Pl. II. 1. Google Earth satellite image depicting the cemetery of the *Precista Mică* Church in the courtyard of the General School no. 2 "Costache Negri" in Roman (former General School No. 5); 2, 3. Photo of the General School No. 2 and the courtyard where the cemetery of the mentioned church is found

https://biblioteca-digitala.ro

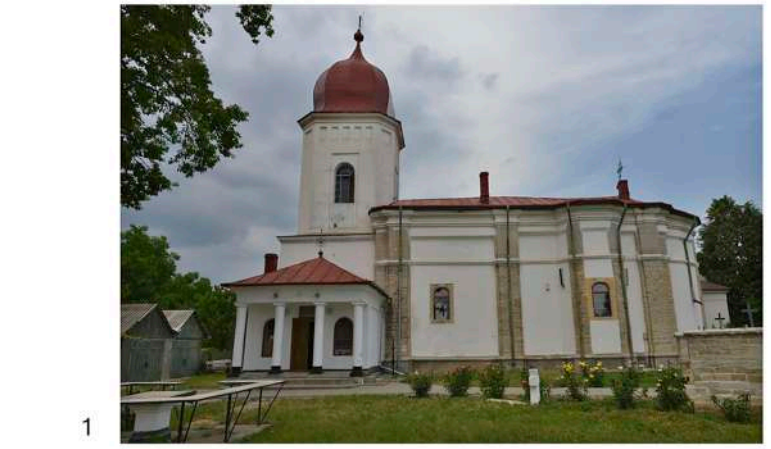

1

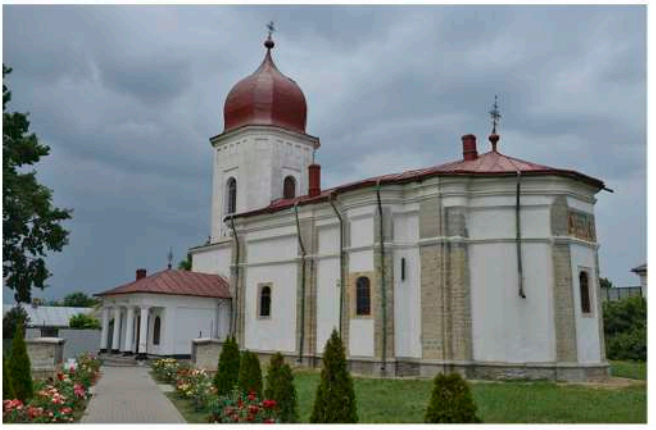

2

3

4

Pl. III. 1-3. Biserica *Precista Mică* (secol XVIII), foto din unghiuri diferite;
4. Pisania din pridvor (20 mai 1855)
Pl. III. 1-3. *Precista Mică* Church (18th century), photo from different angles;
4. The inscription in the porch (May 20th, 1855)

https://biblioteca-digitala.ro

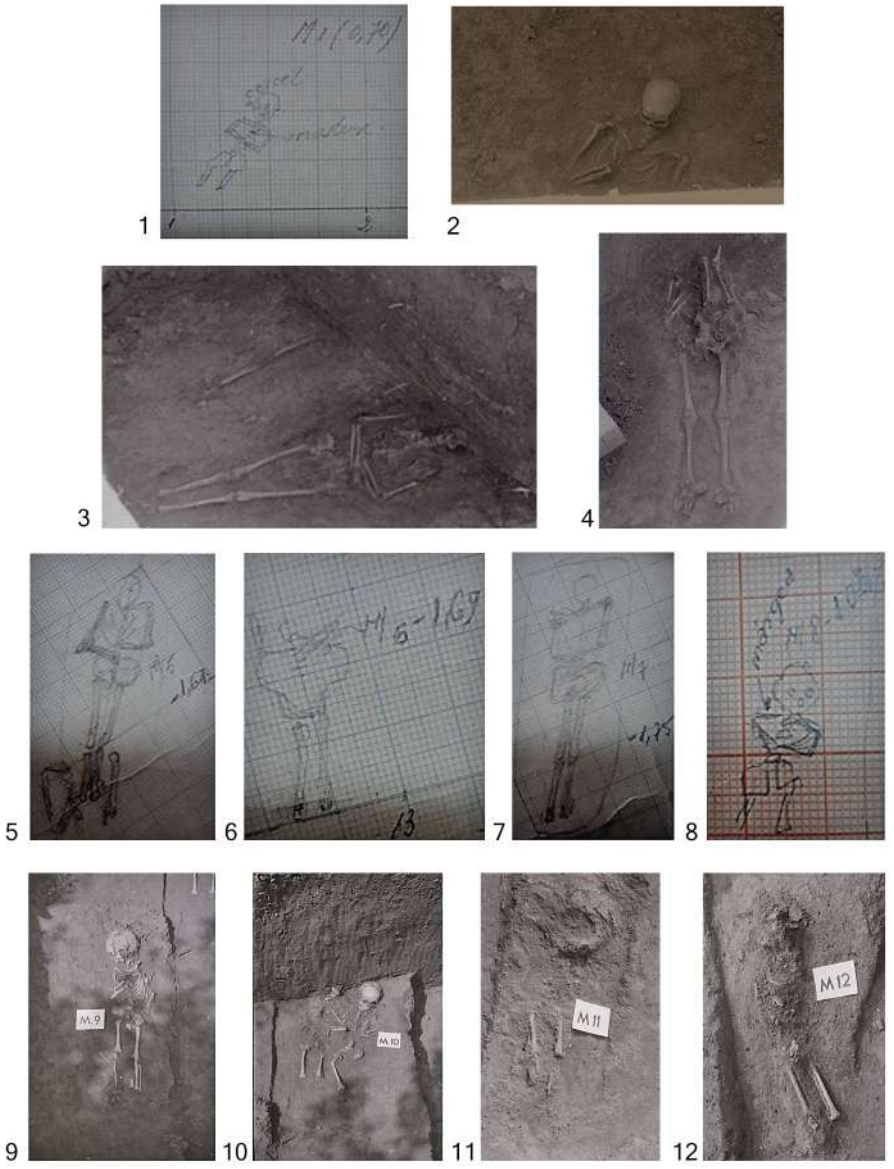

Pl. IV. Morminte de înhumație *in situ* (foto și desen): 1. M.1; 2. Partea superioară a defunctului din M.2; 3. Partea inferioară a scheletului din M.2 și M.3; 4. M.4; 5. M.5; 6. M.6; 7. M.7; 8. M.8; 9. M.9; 10. M.10$_{dublu}$; 11. M.11; 12. M.12

Pl. IV. *In situ* burial graves (photo and drawing): 1. Gr.1; 2. The upper part of the deceased from Gr.2; 3. The lower part of the skeleton in Gr.2 and Gr.3; 4. Gr.4; 5. Gr.5; 6. Gr.6; 7. Gr.7; 8. Gr.8; 9. Gr.9; 10. Gr.10$_{double}$; 11. Gr.11; 12. Gr.12.

https://biblioteca-digitala.ro

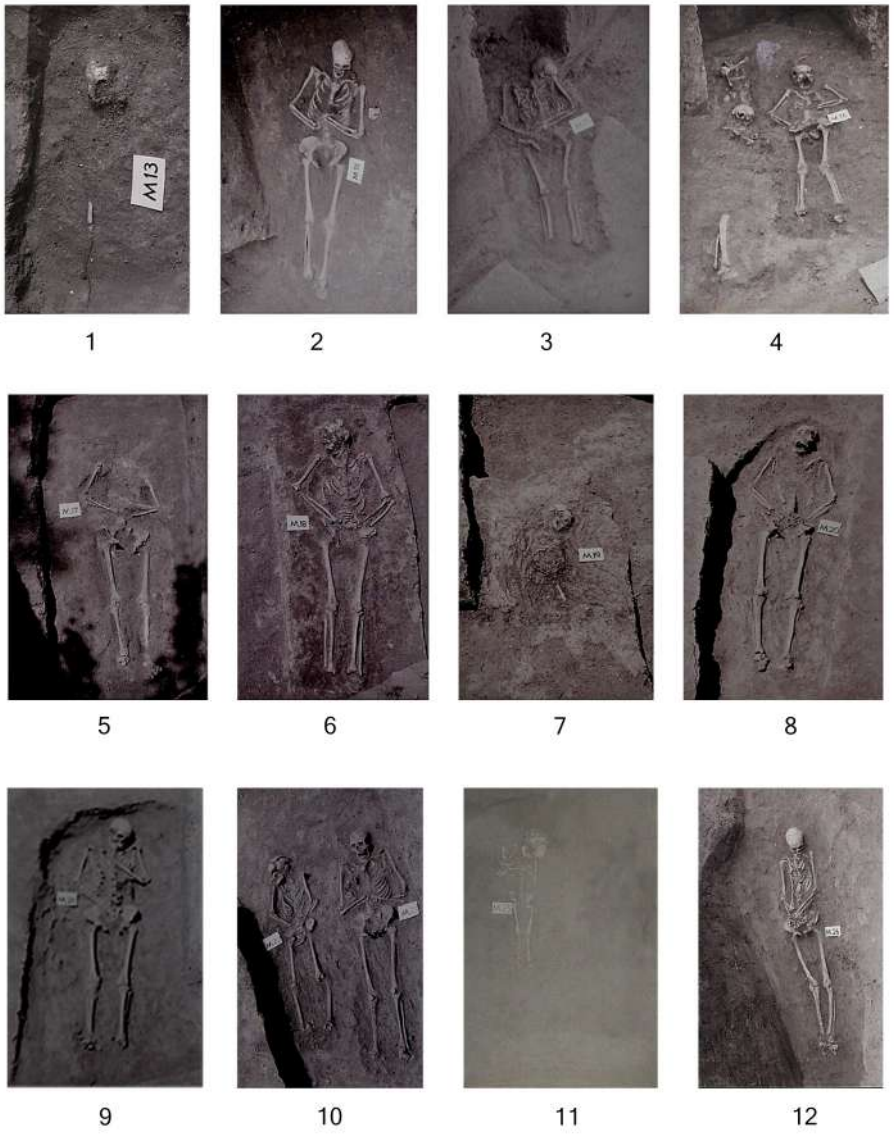

Pl. V. Morminte de înhumație *in situ* (foto): 1. M.13; 2. M.14; 3. M.15; 4. M.16 și M.16a, ultimul cu scheletul deranjat; 5. M.17; 6. M.18; 7. M.19; 8. M.20; 9. M.21; 10. M.22-M.23$_{dublu}$; 11. M.25; 12. M.26

Pl. V. *In situ* burial graves (photo): 1. Gr.13; 2. Gr.14; 3. Gr.15; 4. Gr.16 and Gr.16a, the latter with the disturbed skeleton; 5. Gr.17; 6. Gr.18; 7. Gr.19; 8. Gr.20; 9. Gr.21; 10. Gr.22-Gr.23$_{double}$; 11. Gr.25; 12. Gr.26

https://biblioteca-digitala.ro

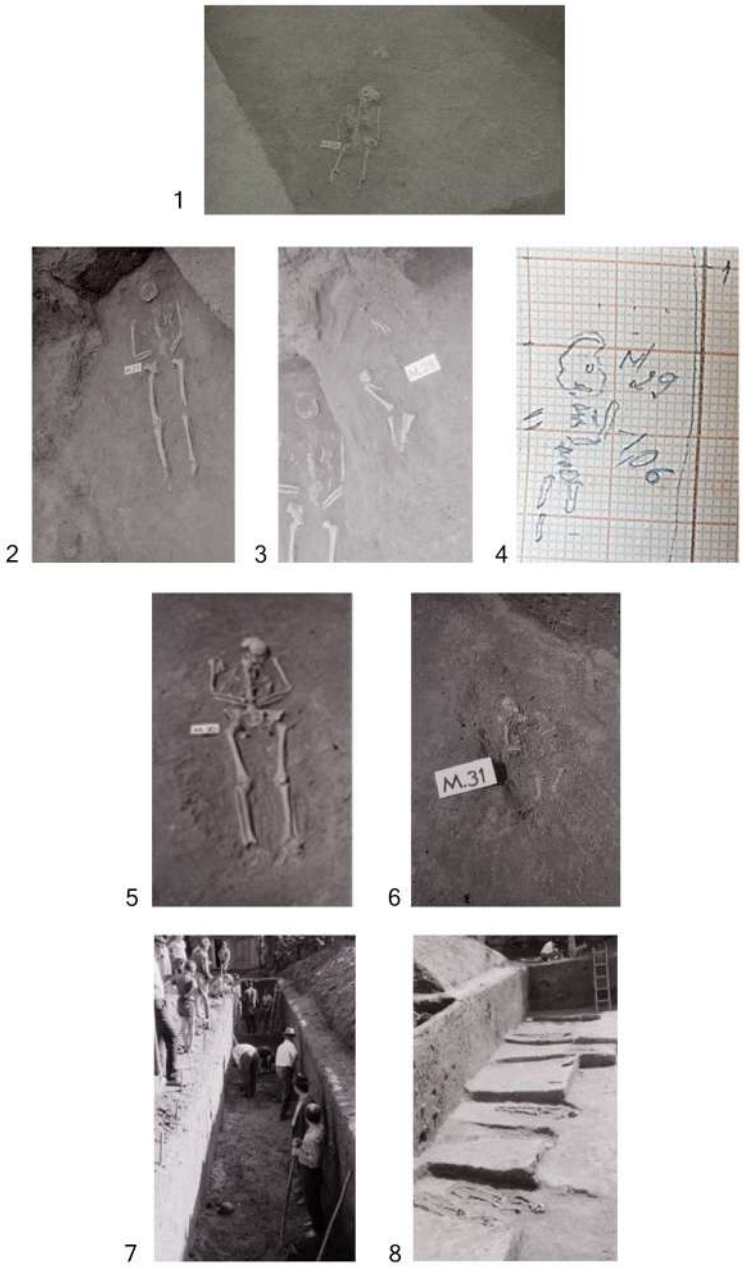

Pl. VI. Morminte de înhumație *in situ* (foto): 1. M.24; 2. M.27; 3. M.28; 4. M.29; 5. M.30; 6. M.31; 7-8. Aspecte de lucru
Pl. VI. *In situ* burial graves (photo): 1. Gr.24; 2. Gr.27; 3. Gr.28; 4. Gr.29; 5. Gr.30; 6. Gr.31; 7-8. Work aspects

https://biblioteca-digitala.ro

1

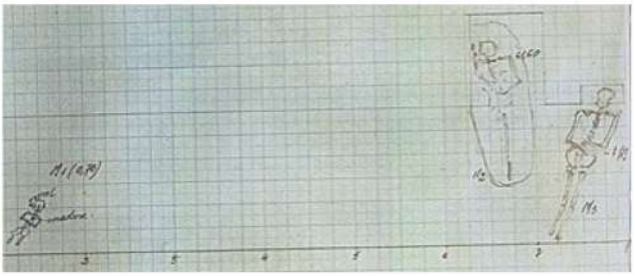

2

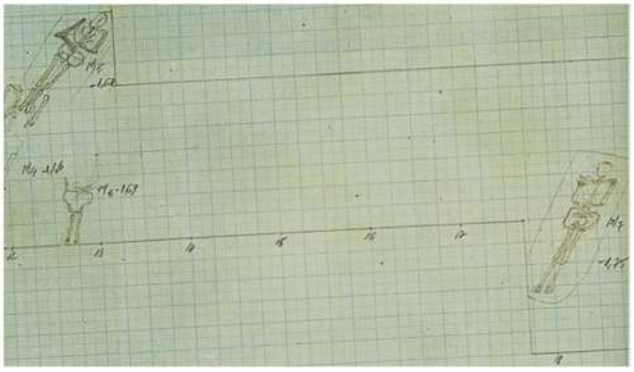

3

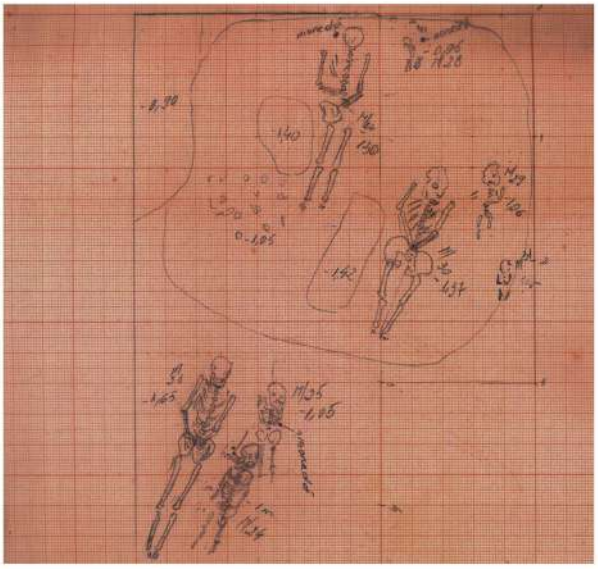

Pl. VII. 1-3. Planuri cu desenele mormintelor M.1-M.7 (secțiunea S.I/1969) și M.24-M.31 (secțiunea S. II/1970)
Pl. VII. 1-3. Plans with drawings of the graves Gr.1-Gr.7 (trench S.I/1969) and Gr.24-Gr.31 (trench S. II/1970)

https://biblioteca-digitala.ro

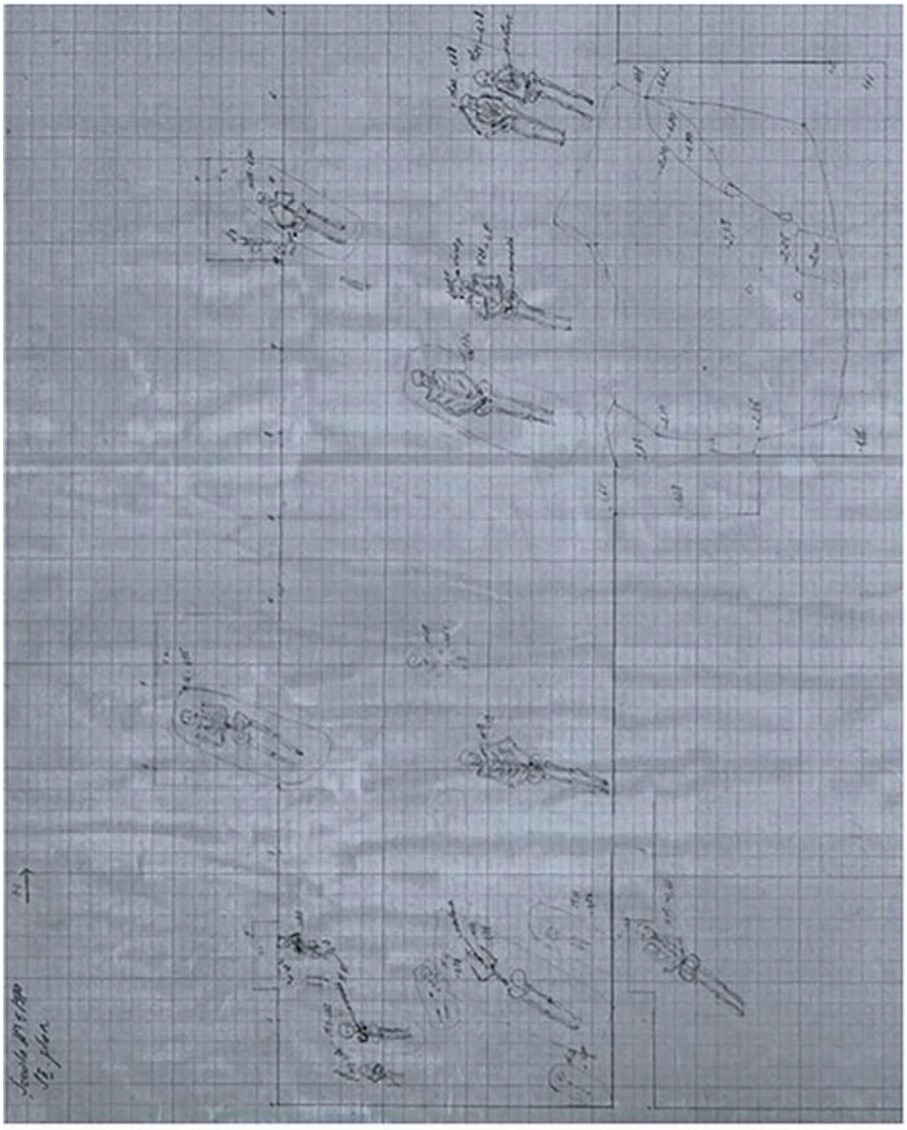

Pl. VIII. Planul cu desenele mormintelor M.8-M.23 (secțiunea S. II/1970)
Pl. VIII. Plan with drawings of the graves Gr.8-Gr.23 (trench S. II/1970)

https://biblioteca-digitala.ro

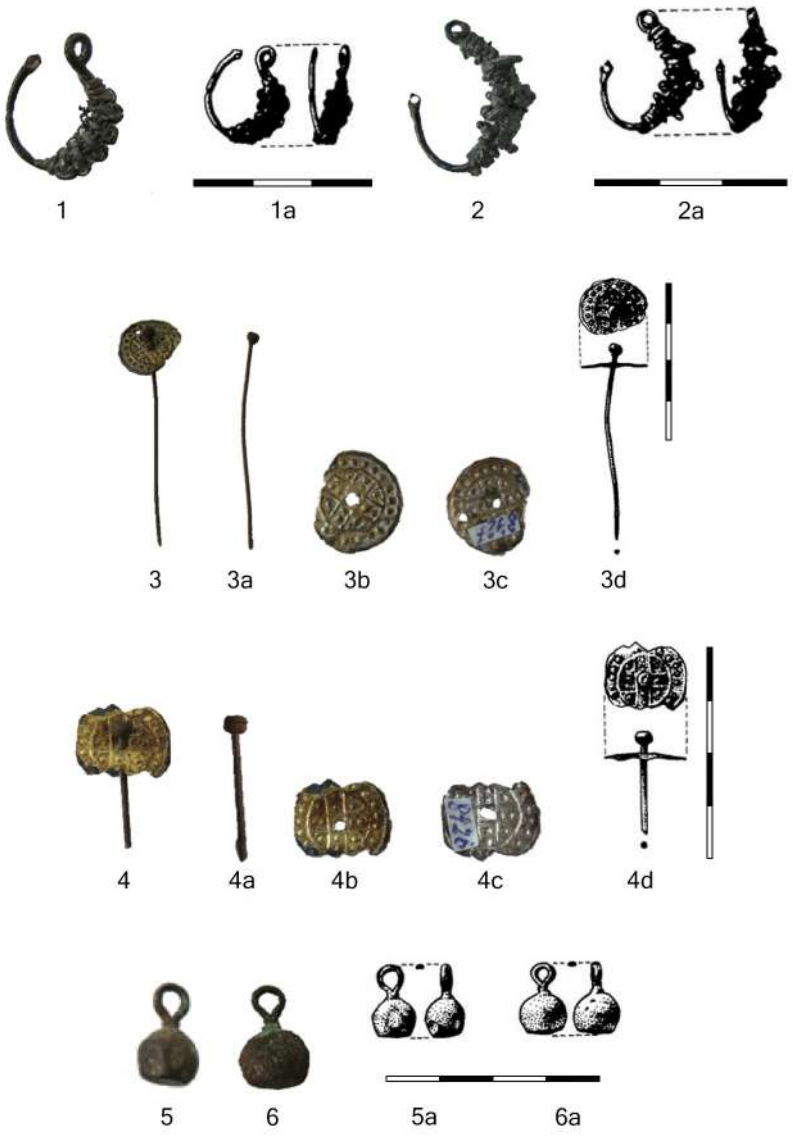

Pl. IX. Obiecte de podoabă și vestimentație din inventarul funerar: 1-2a. Pereche de cercei din M.24 (inv. 8.428, 8.429); 3-4d. Ace de văl din M.21 (inv. 8.426, 8.427); 5-6a. Nasturi globulari din M.17 (inv. 8.425) și M.23 (inv. 8.424)

Pl. IX. Ornamental and clothing items from the funeral inventory: 1-2a. Pair of earrings from Gr.24 (inv. 8.428, 8.429); 3-4d. Veil pins from Gr.21 (inv. 8.426, 8.427); 5-6a. Globular buttons from Gr.17 (inv. 8.425) and Gr.23 (inv. 8.424)

https://biblioteca-digitala.ro

Pl. X. Monede descoperite în morminte: 1. M.1; 2-3. M.28; 4. M.27; 5. M.25; 6. M.22; 7. M.21; 8. M.16; 9. M.9
Pl. X. Coin finds from the graves: 1. Gr.1; 2-3. Gr.28; 4. Gr.27; 5. Gr.25; 6. Gr.22; 7. Gr.21; 8. Gr.16; 9. Gr.9

https://biblioteca-digitala.ro

Mormânt	An	Schelet		Monede			Perforare (Tip)	Nr. Cat.	Nr. Inv.
		Sex	Vârstă	Metal	Datare	Emitent			
M 1	1970		cca. 1-3 ani	AR	1510-1517	RU	rotund	1	8418
M 9	1970		4-5 ani	AR	1609-1611	SIR	rotund	9	f. inv.
M 16	1970	F	adult	AR	1598	PL	rotund (x2)	8	8419
M 21	1970	F	adult	AR	1595-1603	IO	rotund	7	8423
M 22	1970	F	adult	AR	1520-1534	IO	rotund	6	8417
M 25	1970		sub-adult	AR	1518-1520	IO		5	8421
M 27	1970		adult	Bi	1517-1527	PM	rotund	4	8420
M 28	1970		sub-adult	AR	1510-1517	PM		3	8422
M 28	1970		sub-adult	AR	1488-1490	RU	rotund	2	f. inv.

Tab. 1. Monedele descoperite în necropola Bisericii *Precista Mică*
Table 1. Coins discovered in the necropolis of the *Precista Mică* Church

Mormânt	Schelet	Obiecte de podoabă și vestimentare	Metal	Datare	Nr. Inv.	Obs.
M.1	sub-adult (1-3 ani ?)	cercel	-	-	-	lipsă
M.1	sub-adult (1-3 ani ?)	nasture globular	-	-	-	lipsă
M.8	sub-adult (2-3 ani)	mărgică	-	-	-	lipsă
M.17	adult (sex feminin)	nasture globular	bronz	sec. XV-XVII	8.425	-
M.21	adult (sex feminin)	ace de văl (2)	argint și argint-aurit	sec. XVII	8.426, 8.427	-
M.21	adult (sex feminin)	nasture globular	-	-	-	lipsă
M.23	adult (sex masculin)	nasture globular	bronz	sec. XV-XVII	8.424	-
M.24	sub-adult (probabil sex feminin)	pereche cercei	bronz	sec. XV-XVII	8.428, 8.429	-

Tab. 2. Obiecte de podoabă și vestimentație din mormintele cimitirului bisericii *Precista Mică*
Table 2. Objects of adornment and clothing from the graves of the *Precista Mică* church cemetery

https://biblioteca-digitala.ro

Memorie colectivă şi specific local într-o comunitate rurală moldovenească

Cătălin-George Fedor[1]

Rezumat. Articolul de faţă prezintă rezultatele unui studiu de antropologie socială realizat într-o comunitate rurală din zona Moldovei (România). Scopul este de a evidenția rolul memoriei individuale în crearea unei memorii colective care ajută la identificarea specificului local. Populația investigată este de vârstă matură și înaintată. Din punct de vedere metodologic, am apelat la metode calitative. Rezultatele scot în evidență memoria locuitorilor privind istoria satului și a comunității, aspecte confesionale și etnice ale comunității, respectiv tradiții și specific local, iar concluziile pot constitui premise pentru dezvoltarea ulterioară a comunității.
Cuvinte cheie: comunitate locală, auto-percepție, memorie colectivă, specific local.

Collective Memory and Local Specific in a Moldovan Rural Community. This article presents the results of a social anthropology study conducted in a rural community in the area of Moldova (Romania). The aim is to highlight the role of individual memory in creating a collective memory that helps identify local specifics. The investigated population is mature and elderly. From a methodological point of view, we used qualitative methods. The results highlight the memory of the inhabitants regarding the history of the village and of the community, confessional and ethnic aspects of the community, respectively traditions and local specifics, and the conclusions can be premises for the further development of the community.
Keywords*:* local community, self-perception, collective memory, local specific.

Introducere

Lucrarea pe care o prezentăm în continuare aduce în discuție rezultatele unei cercetări de antropologie socială realizată în localitatea Traian, jud. Neamț (România), care își propune o evaluare a specificului local. Comunitatea este preponderent catolică. Aşa cum am procedat şi în studiile publicate în numerele anterioare ale Revistei de Arheologie, Antropologie şi Studii Interdisciplinare, pornim de la aceeaşi paradigmă interpretativă a comunității locale (Fedor 2014),

[1] Centrul de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov", Academia Română Filiala Iași; Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Chișinău; cgfedor@yahoo.com

https://biblioteca-digitala.ro

conform căreia, în general, prin comunitate locală înțelegem membrii unui grup mai mult sau mai puțin omogen care își afirmă o anumită formă de identitate dată de conștiința unui trecut sau a unei origini comune. În egală măsură, această identitate (asimilată adesea cu specificul local) este construită de membrii comunității respective. Acest fapt, pe care putem să-l numim de conștiință, se fundamentează pe unele criterii relativ obiective, cum ar fi locul, instituțiile sau trăsăturile culturale care conțin aspirațiile și proiectele comune. Rezultă, astfel, faptul că apartenența comunitară, în calitate de fapt de conștiință, poate fi definită prin semnificația pe care o dă individul criteriilor enumerate mai sus. Altfel spus, acestea își dobândesc semnificația de trăsături comunitare numai în măsura în care sunt activate și integrate în conștiința unei identități comunitare. În acest articol vom pune accentul pe rolul jucat de specificul local care poate constitui liantul între trecutul, prezentul și viitorul unei comunități.

Metode de cercetare

Cercetarea realizată pe teren în comunitatea din Traian are caracter calitativ. Din acest punct de vedere, am aplicat trei interviuri comprehensive. Am optat pentru acest tip de interviu deoarece permite subiectului intervievat explorarea temei până la saturarea ei (Blanchet *et alii* 1998). Un accent deosebit am acordat poveștii vieții, având ca finalitate conturarea memoriei individuale și colective (Atkinson 2006).

Grupul țintă al studiului a fost reprezentat de persoane de vârstă matură și înaintată, depozitare ale memoriei colective specifice comunității din Traian. Întrebările au fost adaptate la nivelul de înțelegere al subiecților investigați, cu un limbaj potrivit gradului de înțelegere al lor. Persoanele intervievate și-au dat acordul în vederea realizării interviului. Am adus la cunoștința subiecților caracterul confidențial al informațiilor oferite în cadrul interviului. Interviurile s-au desfășurat într-un cadru cunoscut și acceptat de respondenți și anume într-un birou din casa parohială aferentă bisericii catolice din localitate.

Corpusul de date cules prin interviurile individuale a fost supus operațiilor de codare, pe baza ierarhizării importanței datelor și a recurențelor întâlnite, cu scopul construirii categoriilor și temelor. Ne-am propus să creăm o înțelegere a semnificațiilor latente ale mesajelor analizate, conform modelului Grounded Theory (Corbin, Strauss 1990), abordare metodologică care pune accentul pe modul în care datele și analiza lor sunt produse ale interacționismului simbolic. Ulterior, conceptele și temele au fost organizate într-o schemă narativă care însumează cunoașterea obținută asupra subiectelor de interes ale cercetării. Axele tematice urmărite au constat în: Memoria locuitorilor privind istoria satului și a comunității; Aspecte confesionale și etnice ale comunității; Tradiții și specific local.

https://biblioteca-digitala.ro

Rezultatele cercetării

Memoria locuitorilor privind istoria satului și a comunității

În urma analizei interviurilor realizate se disting, în memoria locuitorilor, două perspective cu privire la originea localității Traian, din județul Neamț.

Prima perspectivă presupune faptul că înființarea satului a avut loc acum aproximativ 120 de ani, prin împroprietărirea sătenilor din zona Săbăoani, Secuieni, Butnărești și Bârjoveni din județul Neamț. Aceștia au fost urmați, mai târziu, de rude care au cumpărat loturile învecinate de pământ.

„Au fost împroprietăriți în zona de lângă Roman, aici, niște cetățeni de prin Secuieni, Butnărești, Bârjoveni și aduși aici ... Și, după aceea, și-a luat fiecare câte un prieten, câte-o rudă, câte-un frate. De exemplu, eu știu că mă trag de pe la Săbăoani. Că i-a dat lu' bunicu' răsbunicu' meu, i-a dat lu' bunicu' și la alt frate care stătea în față. Avea patru, avea trei copii și a zis: ‹Bă, al treilea ar vrea să se mute la ... ? Ce faceți? Îl vând *[pământul]* ăsta, îl dau la un străin sau îl luați voi?›. Și bunicu' cică: ‹Îl cumpăr eu, tată, îl cumpăr eu.› Și l-a cumpărat el." (Traian, I1)

„Eu mă uit acum la comuna mea, la Săbăoani. Eu îi spun clar, ăla-i Săbăoaniu', nici nu încape discuție. E o diferență, deși noi avem rădăcinile de acolo, suntem familii venite de la *[altă parte]* ... dar nu în totalitate de la Săbăoani." (Traian, I2)

A doua perspectivă asupra originii satului Traian, fără a nega procesul de împroprietărire discutat mai sus, este susținută de faptul că, deși dovezile scrise despre existența satului sunt de acum aproximativ 120-150 de ani, descoperirile arheologice realizate în zonă atestă faptul că așezarea este mult mai veche. În susținerea acestei teze sunt aduse ca argumente descoperirile arheologice constând în vase de lut fabricate manual[2].

„Despre Traian se vorbește foarte puțin, da' de la o dată recentă. Deci, de unde avem noi dovezi scrise. Dar nu, nu este adevărat. Traianu' are o vechime mult, mult mai mare. De ce? Ne face dovada ... anumite descoperiri. Descoperiri! ... Chestiuni întâmplătoare. Cineva și-a făcut casă, a săpat un beci. La adâncime de doi metri a găsit vase. Acele vase, *[de]* care am și eu două, bănuiesc că sunt de cult, că altă utilitate nu văd ce ar fi putut. Nu-i făcută pe roata olarului, ci este modelată așa, are un motiv geometric sau o chestie care se repetă. Dar tot la fel. Când nu este făcută într-o perioadă când omul deja avansase, este mult, mult mai încolo." (Traian, I2)

Una dintre istorisirile rămase în memoria comunității este aceea a unui locuitor care, copil fiind, donează muzeului din Roman unul dintre vasele de lut găsite.

[2] Ni se pare demn de remarcat faptul că membrii comunității au cunoștințe despre descoperirea unor vase cucuteniene pe teritoriul localității. Pentru informații suplimentare privind descoperirile preistorice de la Traian, recomandăm lucrările lui C. Bem (2007) și S. Marinescu-Bîlcu (1974).

https://biblioteca-digitala.ro

„Domnu' ... a găsit când era copil un vas ... care el, copil fiind, așa ... așa l-a curățat și l-a dus la muzeu la Roman. L-a dus acolo și ăia au apăsat pe buton și a venit securistu': ‹Băi, unde l-ai găsit?; Păi, uite, bădie, l-am găsit în cutare loc, uite așa!›. Și a luat bietu' copil o bătaie, *[pe]* care a povestit-o acasă și nimeni n-a mai avut curaj de acum încolo, când găseau dovezi din astea de materiale, de existența omului pe teritoriu' ăsta, să mai spună cuiva." (Traian, I2)

Prin prisma acestei istorisiri, diverse instituții ale vechiului regim politic intervin în ascunderea dovezilor istorice ale localității, descurajând popularizarea informațiilor cu privire la trecutul mai vechi al comunității.

Comunitatea din Traian parcurge mai multe etape de transformare care își pun amprenta asupra a ceea ce este ea astăzi. Ne referim la dezvoltarea infrastructurii și la diversele procese de migrație a populației.

Introducerea iluminatului public și a mijloacelor de transport în comun se produce cu întârziere în localitatea Traian, față de localitățile învecinate, precum Săbăoaniul, după relatările intervievaților. Întrebat ce își amintește a fi specific pentru comunitatea veche din Traian, unul dintre intervievați răspunde:

„În primu' rând, ca un lucru negativ, îmi amintesc ... eram mărișor, cred că aveam vreo 16 ani, vreo 17 ani, când s-a tras curent electric aici. Fiind doar la 5 km de Roman. Satele din vale fiind Tămășeni, Adjudeni, se vedeau când venea noaptea, iar strada era neiluminată *[la noi]*. Deci trebuia să înveți mai mult ziua, ca să nu te prindă noaptea..." (Traian, I1)

„Într-adevăr, aveam mijloc de transport, de la drum mergeam un kilometru jumătate pe jos și de acolo luam spre oraș, și mult mai târziu s-a făcut mijloc de transport auto care să deservască și Traianu'. Că era Săbăoaniul, Barticești, Boțești, Gherăești. Mi-amintesc că *[o dată]* am făcut 57 de km pe jos." (Traian, I2)

În urma analizei interviurilor se conturează două imagini diferite ale localității Traian în comparație cu localitățile învecinate, de exemplu Săbăoani.

O primă imagine este aceea a unei localități mai înapoiate decât cele din jur ca urmare a dezvoltării cu întârziere a infrastructurii.

O a doua imagine este aceea a unei comunități cu oameni mai harnici și mai educați decât în localitățile învecinate.

„Că domnea armonia ... deci, era interesant că la vremea când eram eu copil și cu mult înainte, nu se strigau pe nume: ‹Băi, cutare! Băi, Ioane! Băi, Vasile!; Domnu'!; Domnu' Ianoș, domnu' Garoș, domnu' cutare!›. Nu prea se întâlnesc prin satele vecine ... Eu le spun întotdeauna ... nevastă-mea e din Săbăoani și așa mai departe ... Să nu folosesc un cuvânt dur, dar la cât se laudă că sunt zece, douăsprezece mii de suflete, la câte vârfuri au, nu dovedesc a fi intelectuali foarte. Și nu trebuie să fii neapărat dotat intelectual, ca să fii un bun gospodar." (Traian, I2)

https://biblioteca-digitala.ro

Astfel, în memoria comunității a rămas o povestire având conținut anecdotic și care caracterizează în mod pozitiv comunitatea Traian.

„Și a rămas o vorbă care n-a fost aruncată aiurea, da' a prins rădăcini. Pe undeva în misiunile care le-a avut, nu știu ce, *[părintele]* a fost întrebat și zice ‚‹Băi!›, nu știu cum se adresau ei când sunt ... știți ... A fost întrebat care-i capitala României și părintele răspunde: ‹Traian!›; ‹Traian, da, ai dreptate.› Și eu am învățat la școală că așa este, Traian este capitala României. Ei, pentru noi a rămas chestiunea aceea, o snoavă binevenită, dar ne-a mobilizat. Știți cum e mușuroiu' ăla de furnici, când îl agiți olecuță, își scoate antenele. E o chestie de atenție. Și noi cei puțini care am mai rămas, vrem, și pe bună dreptate, nu cu sacrificii, nu cu nu știu ce, să readucem la viață *[mândria locală]* ..." (Traian, I2)

Această povestire are rolul de a conștientiza membrii comunității de importanța pe care comunitatea o poate avea pentru fiecare dintre ei și de a-i mobiliza pe aceștia pentru a crește gradul de dezvoltare și de coeziune a societății.

În altă ordine de idei, membrii localității Traian iau parte la mai multe procese de migrație. În zona localității Traian au funcționat întreprinderi industriale, precum o uzină de țevi, o întreprindere de metale rare și o fabrică de zahăr. Funcționarea lor a determinat fluxuri de populație.

Avem o migrație de tip rural-rural a locuitorilor din satele învecinate către localitatea Traian, cu scopul de a obține mai ușor un loc de muncă la fabricile din zonă.

„Fiind un sat mai aproape de oraș, îmi amintesc *[cum]* cetățeni mai mari ca mine, veniți din alte sate, s-au căsătorit aici în sat ca să aibă acces mai ușor spre uzina de țevi, spre IMR, spre fabrica de zahăr, fabrici care pe atunci funcționau perfect, știți?" (Traian, I1)

Existența fabricii de zahăr a determinat, de asemenea, stabilirea (temporară) de persoane provenind din Belgia, Polonia și Germania în zona localității Traian. Deși numărul acestor persoane nu apare ca fiind foarte ridicat, ele au influențat modul de viață al locuitorilor sub două aspecte.

Prima influență este din punct de vedere financiar.

„Aia a fost o societate danubiană-belgiană, care a venit și a făcut fabrica de zahăr aici lângă noi, și acolo era o sursă de bănuți. Ai noștri făceau agricultură, își făceau necesaru' casei, așa. Iar pentru un bănuț, mergeau în perioada de prelucrare a sfeclei, care dura vreo 3 luni, și își făceau un bănuț care-i ajungea o lună de zile." (Traian, I2)

În al doilea rând, se remarcă influența prin împrumutul de habitusuri, precum respectarea orarului fix de lucru, seriozitatea și obiceiuri de interacțiune socială.

„Ei luau contact cu civilizația. Civilizația autentică. Belgienii au lăsat *[obiceiuri]* după ce-au plecat, patronii și-au lăsat specialiști, și-au lăsat în toate punctele cheie,

https://biblioteca-digitala.ro

și-au lăsat oameni de-ai lor. Belgieni de origine, au învățat românește, ai noștri au învățat și ei ca să poată comunica. Au lucrat polonezi, au lucrat nemți, era colonia fabricii, știți ... Deci, probleme de contacte." (Traian, I2)

„Acea fabrică de zahăr a avut influență. Omu' trebuia să fie la ora șase dimineața la serviciu. La ora zece se servea, ce serveau ăia de acolo. La ora două veneau acasă, veneau acolo așa frumos, se duceau pe câmp, făceau treabă. Deci, era un program, problemă de program." (Traian, I3)

„Este interesant când au venit nemții aici ... ei, când au venit, s-au instalat acolo la școală frumos, au luat bătăile de la tanc, au scos patefonu'. Au scos muzicuța așa ... și ne-au băgat în școală, ne-au învățat să valsăm, să cerem permisiunea unei domnișoare, s-o invităm la dans. Lucruri care, multe, noi nu le știam. Ei, și ăștia ca o sugativă, tot ce-a fost nou și interesant și frumos au absorbit și s-a dus mai departe." (Traian, I2)

Astăzi localitatea Traian, ca urmare a faptului că este străbătută de drumul european 85, reprezintă un loc de tranzit pentru navetiștii care parcurg zilnic traseele Roman-Neamț. În opinia intervievaților, aceasta reprezintă o sursă de diversitate culturală și conduce, în sens invers, la scăderea gradului de coeziune a membrilor comunității.

„Și ca să poată face naveta, că și acum, de exemplu, mulți care vin în zona Romanului, vin de la 15-20 de km spre Piatra Neamț. Spre Bozieni, Bodești, Dulcești, eu știu ce sate ... Deci, adunătură de oameni, eu zic că îi dispersează. Fiecare vine cu obiceiu' lui, cu tradiția lui. Vrea să-și impună *[obiceiurile]* ... A venit ăla și vezi că are alte idei, vine ălalalt și zice că nu face așa, asta-i dispersiunea dintre oameni." (Traian, I1)

Migrația externă, din localitate spre țări precum Spania și Italia, reprezintă al doilea tip de migrație care a influențat dezvoltarea comunității. Aceasta a avut o motivație accentuat pecuniară și a transformat comunitatea sub două aspecte.

În primul rând, locuitorii au investit în ridicarea standardelor de locuit.

„Da, au plecat mai de peste tot ... Influența se vede pe partea financiară pentru că au trimis bani în țară. Probabil au venit și ei, că n-am urmărit eu treaba asta, s-au ridicat câteva case frumoase, vilișoare. S-au făcut îmbunătățiri la casele vechi, au mai ajutat părinții ... Se cunoaște, se cunoaște." (Traian, I3)

În al doilea rând, locuitorii și-au modificat așteptările cu privire la standardul de viață în comunitate.

„Și sunt mulți plecați în afară, au început să se facă comparații, aud discuții când merge un om să plătească o factură: ‹Păi în Italia nu se plătește așa, în Germania nu se plătește așa ...›" (Traian, I1)

Remigrația urban-rural și extern-rural reprezintă un alt proces care a contribuit la transformarea comunității din Traian. Intervievații noștri au locuit perioade

https://biblioteca-digitala.ro

îndelungate la oraș, pentru ca în ultimii ani să se întoarcă în localitățile de origine. Chiar și unii copii ai acestora, care au lucrat și au călătorit în diverse țări, au decis să se întoarcă în localitate.

„Că dacă ficioru'-miu, o chestiune *[să vă spun]* ... ăsta care a stat trei ani pe un vas de croazieră ... Poftim, adică a văzut lumea, cu alte cuvinte și nu numai peisajele, da' a văzut și oamenii și contactul *[cu alte culturi]* ... Acum este acasă la Traian, lucrează cu mine, e o problemă dacă am reușit să-l aduc? Să-l determin, a lăsat lumea aia care-i oferea *[multe]* ... și a venit la micile noastre ... nu? La ai lui, la origine, la nu știu ce. Da, e o chestie care îl cheamă, nu? Cum vine somonu' săracu' din ... nu?, de unde a plecat el la izvoru' ăla, de unde a plecat el. Chinuit, distrus și așa mai departe. E o treabă specială *[pe]* care noi oamenii n-o știm de unde vine, dar ea vine." (Traian, I2)

O parte a remigranților vine cu obiceiuri diferite și intervine activ în transformarea vechilor obișnuințe ale comunității. Aceștia stabilesc legături cu liderii comunității, uneori se transformă ei înșiși în lideri și propun soluții de îmbunătățire a acesteia.

„Din comunitate ..., *[pe]* părintele l-am asigurat din start ... ar putea fi și se poate lucrul ăsta, deși pare curios. A, ... crâșmarii. După preot, crâșmarii, adică: ‹Domnule, dacă ne adună pe noi care suntem colo așa.› A, nu m-am prezentat suficient: am și eu o crâșmă, un magazinaș modest. Și crâșmă. Așa, dacă ne-ar lua pe noi, toți crâșmarii și părintele, să ne facă propunerea noastră: ‹Băi, fraților, stați olecuță. Hai să ne înțelegem asupra unei chestiuni, există concurență, treaba voastră. Tu vinzi cu cât vrei, ăla-i clientu' tău.›, asta-i altceva. Dar e altă problemă: ‹Băi, e slujbă, cât durează? O oră, închideți, închideți, luați-o la modul serios.› A, ... eu am discutat aspectul ăsta, dar trebuie cu toții *[să acționăm]* ... Și problema asta nu este chiar sută la sută la îndemâna preotului. Poate face și primaru', poate face și polițistu' ..., autoritățile locale, să vadă că suntem echipă care punem *[problema]* la modul serios. La mine nu se cântă manele, clar cine-a pus telefonu' cu manele a dispărut. Zic: ‹Băi, sunteți stricați la cap? Altceva nu mai există?›. Și au început să înțeleagă." (Traian, I2)

Aspecte confesionale și etnice ale comunității din Traian

În localitatea Traian se regăsește atât populație de confesiune catolică, cât și ortodoxă. Dacă inițial satul a fost preponderent ortodox, în timp numărul populației catolice a crescut. În prezent, în localitate există câte o biserică pentru fiecare confesiune, iar conviețuirea dintre cele două populații este armonioasă.

„Păi satul ăsta, prima dată când s-a înființat, că am auzit la bunici, urma să se formeze religia ortodoxă. Au fost împroprietăriți mai mulți ortodocși din zona Dulcești, Butnărești, Secuieni. Printre care și câțiva din Săbăoani. Și cu timpu'

https://biblioteca-digitala.ro

s-a mărit numărul de catolici și ortodocșii au rămas în minoritate. Deci, biserica ortodoxă e făcută prin contribuția satului pe la 1900, dacă nu mă înșel. Pe când a noastră *[cea catolică]* e făcută prin contribuția oamenilor." (Traian, I1)

„Cât despre sat, am avut veniți din familii ortodoxe cu care ne-am înțeles. Că domnea armonia ... Au venit și familii ortodoxe, cu obiceiurile lor. Au venit de la Corduni, de la Simionești, din alte părți diferite. Așa ... și ar fi trebuit noi aici când ne întâlneam, să ... să iasă scântei, până ne coagulam, până nu știu ce. Nu! Dimpotrivă, fiecare *[era]* gospodar. Cel puțin, la familiile ortodoxe, nunțile care se făceau, se făceau cu orchestră, deci cu vioară, cu ... Noi am învățat un tango, noi am învățat un vals ... N-a existat între noi catolicii, au mai existat și ciocneli, și cutare, și bătăi, au mai fost scurte *[altercații]* ... Da' între familiile catolică și ortodoxă, exclus. Exclus total, nici, ... nu!, nici preotul, era părintele Romila - Dumnezeu să-l odihnească! - pe vremuri, *[când]* se făcea gardul la biserica ortodoxă și noi, copii, am dat cu pământ, făcusem noi ceva care ... și au venit ăștia și s-au plâns părintelui: ‹Vai, ce ne-a făcut!› ... ‹Băi, bestiilor!›, așa ne-a zis. Și noi: ‹Dom'le, de ce ne-a spus că suntem beschii?›. Noi am înțeles că-i beschia care taie lemne. Până am aflat noi ce-i bestie. ‹Păi, sunt frații noștri, băi, voi vreți să înțelegeți?! Ăla-i Dumnezeu și-i același, și acolo, și acolo.› Și am avut și educație religioasă, deci aici s-a trăit." (Traian, I2)

În acest context, preotul, ca lider al comunității, a contribuit la coabitarea armonioasă a populațiilor cu apartenență confesională diferită.

În localitatea Traian locuiește atât populație vorbitoare de limbă română, cât și populație vorbitoare de dialect ceangăiesc.

În urma analizei interviurilor, se conturează o explicație pentru existența vorbitorilor de dialect ceangăiesc în zonă. În primă etapă, întinderea imperiului austro-ungar până în zona Oituz a contribuit la schimburi lingvistice și la formarea dialectului ceangăiesc. În cea de-a doua etapă, locuitori ai zonelor vorbitoare de dialect ceangăiesc, precum Săbăoaniul, au migrat în localitatea Traian, în urma procesului de împroprietărire cu pământ în această zonă.

„Și toți care vin de pe la Săbăoani, *[unde]* se vorbea ‹ceangăiește›, ‹ungurească›. Sau cuvinte, unu' românesc, unu' unguresc. Și cu timpu' s-au dezobișnuit. De exemplu, când au fost copii mai mulți, au început să învețe unu' de la altu'. De exemplu, eu n-am putut să învăț limba asta ‹ceangăiește›. O înțeleg, da' nu pot s-o rostesc pentru că nu *[pot]* , da' totuși vorba, cuvântu' ăsta de ‹ceangău› provine de la zona Oituzului, Bacău, când a fost cu Austro-Ungaria, când a fost cu hotarurile acolo, s-a transmis de la cuvinte." (Traian, I1)

În opinia subiecților investigați, ceangăii sunt considerați ca fiind o populație care a împrumutat cuvinte din limba maghiară, dar care la origine este română.

„Sunt români, dar vorbeau o limbă maghiară. Fiind hotaru' austro-ungar pe la Oituz, nu?" (Traian, I1)

https://biblioteca-digitala.ro

Analiza interviurilor nu a relevat existența de controverse cu privire la originea etnică a comunității. De asemenea, nu s-a observat existența de intervenții din exterior care să creeze sau să alimenteze controverse cu privire la această origine etnică.

Un alt aspect important, considerăm noi, relevat din discuțiile cu membrii comunității, îl reprezintă traiectoria sentimentului de coeziune comunitară.

În urma analizei interviurilor, se conturează existența convingerii că între membrii comunității s-a redus gradul de coeziune socială, care caracteriza comunitatea, conform memoriei colective. Acest fenomen se manifestă prin lipsa participării membrilor comunității la evenimentele comune.

„Oameni stăteau la slujbă ... nu exista *[altfel]*, după ce ieșeau bătrânii de la slujbă se pleca acasă. Acuma, fiecare ... *[pleacă imediat]*. Așa nu! Se opreau, erau bănci cu tot conturu' ăsta așa frumos așezate și discutau între ei, comunicau. ‹Băi, ce facem?›. Și nu, nu era banu' atunci la putere." (Traian, I2)

Cauzele acestei transformări constau, în opinia intervievaților, în dificultățile financiare pe care comunitatea le întâmpină.

„Păi nu mai sunt uniți că așa-i, cum să spun ... așa-s timpurile, știți, nu? Lipsa de bani, mulți au rămas fără salarii, mulți au rămas în câțiva ani până în pensie să nu mai aibă niciun fel de venit. Foarte mulți cu ajutoru' social, am înțeles. Și știți că banii totuși primează într-o familie și într-o comunitate. Când spui la cineva: ‹Băi, hai să facem cutare!›; ‹Da, băi, da' eu n-am cu ce să fac față.› Și parcă mai degrabă tăceai și tu din gură, nu trebuia să spui că vrei să faci. Că așa-i treaba nu poti să ..." (Traian, I1)

O altă cauză constă în desființarea spațiilor publice comune, în care interacțiunea dintre locuitori era favorizată.

„Știți, când autoritățile se implică totuși la modu' direct în comunitate, există fie o reținere, fie chiar o repulsie: ‹Ce vine ăla dom'le și ... nu știu ce?› Adică problema asta trebuie făcută olecuță discret. Deci nu afișând, știți, ... acolo ar fi o chestiune *[de rezolvat]*. Și, mă rog, ceva serios nu văd, totuși, care ar fi determinat ruptura asta între oameni. Ceva serios, *[e]* tot o chestiune artificială. Să sperăm că va trece, sperăm să ne facem un părculeț. Acolo era un părculeț unde este locul, acolo oamenii se întâlneau. Dacă se întâlneau, chiar dușmani fiind, dacă-l vedea vecinul, el avea să mimeze un răspuns la bună ziua sau o chestie timidă. Dacă eu îmi duceam nepotul în părculeț să se joace, că n-ai unde să-l lași, el automat avea să se joace cu nepotu' dușmanului meu. Dacă veneau ei acolo, ei n-aveau nimic, ei nu știau, nu suntem în tradiții ca în ‹Romeo și Julieta› și aveau să trăiască în pace. ‹Băi vecine, vezi că ...›. Încerca să se înfiripeze comunicarea, exact lucrul care a dispărut. Noi nu avem loc unde să ne ducem copiii să-i plimbăm, nu avem." (Traian, I2)

Nu în ultimul rând, o altă cauză corelată cu cele de mai sus, constă în lipsa ajutorului reciproc.

https://biblioteca-digitala.ro

„Erau uniți, păi când făcea unu' gard, se aduna toată strada sau toată ulița cum se spune. Și puneau un ibric de mâncare, un pahar de suc sau un pahar de apă, sau un pahar de rachiu și făceau juma' de casă sau o casă. Nu ca acum, plătești pentru a zugrăvi o cameră, plătești." (Traian, I1)

Diversitatea religioasă și cea etnică nu apare ca generând probleme de coeziune socială în comunitatea studiată.

În urma analizei interviurilor, se conturează soluția colaborării dintre instituțiile comunității, și anume: școala, familia, biserica, administrația locală, pentru îmbunătățirea vieții membrilor comunității.

„Trebuie să le arătăm la cei care au rămas și la cei care vor veni după noi, că aici nu este totuși o chestiune minoră, Traian. Să înțeleagă omu' că are la origine familii sănătoase ... Asta e problema, așa, și am un exemplu chiar imediat lângă mine. Cât de rapid se orientează tânărul dacă este bine orientat și bine poziționat ... Mediul l-a determinat, l-a format. Și dacă s-ar face și în Traian să fie mediul ăsta, se poate, totuși, da' condiția *[este să conlucreze]* școala, familia, biserica. Biserica, dau un exemplu pentru că sunt aici. *[Poate]* nu are putere, dar dacă-i spune și învățătoru' același lucru *[pe]* care i-l spune și preotu', dacă-i spune și din familie și vecinu' și cutare și se face un ‹nucleu›, se poate, se poate face." (Traian, I2)

Pe lângă liderii formali ai comunității, se conturează și existența liderilor informali precum micii întreprinzători, care pot și ei contribui la modificarea comportamentului membrilor comunității prin acțiuni punctuale.

„Din comunitate, după preot, suntem noi, dacă problema asta nu este chiar sută la sută la îndemâna preotului, poate face și primarul, poate face și polițistu'. Autoritățile locale, să vadă că suntem echipă care punem *[problema]* la modul serios." (Traian, I2)

În acest context, transpare ideea conform căreia, prin formarea de noi modele și schimbarea de habitusuri în comunitatea lor, se poate reveni la o formă de coeziune socială ridicată între membrii comunității.

Tradiții și specific local

În urma analizei interviurilor se disting elemente de tradiție locală, precum obiceiuri, sărbători și elemente de port tradițional.

Unul dintre obiceiurile menționate de către intervievați constă în ajutorul întregii comunități la construirea caselor, după cum am arătat mai sus. Diviziunea socială a muncii și profesionalizarea construirii de locuințe a condus la renunțarea la acest obicei.

Portul tradițional se caracterizează prin motivul bujorului cu frunze și petale și prin aplicarea mărgeluțelor. Motivul bujorului cu frunze și petale se cosea pe partea din față a iei și pe mânecă.

https://biblioteca-digitala.ro

„Nu de asta, cu câteva x-uri, câteva șnururi și gata. Se lucra mult. Sau, de exemplu, se făcea cu flori de bujor. Trebuia să faci bujorul cu petală, cu frunză. Și mai mulți, bujori pe toată fața mânecii sau pieptul făcut numai cu bujori. E migălos ..." (Traian, I3)

Portul presupunea o muncă asiduă, de până la doi ani, prețul actual al costumului popular fiind insuficient pentru a compensa volumul de muncă pentru confecționarea acestuia. Soluția pentru păstrarea specificului local, în acest caz, o poate constitui utilizarea de tehnologii moderne în fabricarea produselor (vestimentare, de decorațiune interioară etc.), produse care să conțină elemente specific tradiționale, fără însă a le imita pe acestea.

„Să nu-i speriem cu cămășile care se coseau altădată. Alea sperie. Dacă te uiți acolo cu câtă migală, începând de la pânză. Că nu-i pânza oarecare, firul ăla care este e o chestie extrem de complicată și descurajează. ‹Și stai domnule, eu lucrez doi ani la asta, cât îmi dai pe ea?›. Se pleacă de la chestiunea asta, se poate pleca de la tehnologie ... Foarte simplu, preșurile de, ... preșurile țărănești *[pe]* care le știm noi că le întindeau în fața casei, pe hol, că e o treabă. Acum, astea ar avea căutare, dacă noi am elimina totuși kitsch-ul. Noi vrem pavele, noi vrem gresie, noi vrem nu știu ce. Da, dacă ne-am face un pas olecuță spre rustic, știți, ... e o chestiune." (Traian, I2)

Un alt element tradițional îl reprezintă utilizarea mărgelelor, element care se mai regăsește încă la costumele confecționate de femeile din comunitate.

„Este o doamnă aici, în sat, nu știu cum îi spune. Mi se pare că e venită în sat aici. Stă prin zona aceea, nu știu cum o cheamă ... A făcut *[vestimentație]* pentru corul bisericii. A făcut toate iile alea, dar stil mai modern, cum se face acum mai nou, din alea cu bilișoare, cu mărgeluțe, cu ... De exemplu, la mine soția poartă de la bunica pentru că are zeci de mii de, cum se cheamă, bilișoare din alea. Mărgeluțe mici, mici. Și înainte se făceau, într-o iarnă făceau doamnele. Într-o altă iarnă, că se făcea mai mult iarna. Că vara se purta pe câmp, se făcea partea din față. Sau partea din spate. După aia le spălau până se albeau, după aia le asamblau și le coseau." (Traian, I1)

Înainte de anii 1970 locuitorii comunității au renunțat să mai îmbrace costumul popular tradițional, în timp ce locuitori din alte comunități precum Cleja, Valea Seacă, Valea Mare, Faraoani, continuă să-l îmbrace.

„E zona noastră care a cam dispărut. Să știți că în alte zone, zona Bacăului, Cleja, Valea Seacă, Valea Mare, Faraoani, pe acolo, știu că am făcut o școală pe la Bacău prin ´69, ´70, și în oraș veneau îmbrăcate așa. Și cred că și acum. În oraș, deci vin în oraș cu portu' popular." (Traian, I1)

Momentele festive care marchează viața întregii comunități din localitatea Traian sunt, după cum relatează intervievații noștri, Boboteaza și Hramul satului, Lăsatul secului, Crăciunul și Paștele. Aceste sărbători sunt specifice tuturor comunităților creștine, nu doar localității Traian, însă intervievații le-au menționat

https://biblioteca-digitala.ro

ca fiind sărbători importante ale satului. Acestora li se adaugă Sărbătoarea recoltei, specifică acestei comunități.

Boboteaza sau Sfântul Ioan, precum și Hramul satului sărbătorit pe 29 iunie, de Sfinții Petru și Pavel, sunt încă sărbători marcante ale comunității. În mod tradițional ele erau sărbătorite printr-o horă a satului, dar la acest obicei s-a renunțat în jurul anilor 1965-1966, perioadă în care s-a renunțat și la portul costumului popular.

„În primu' rând era hora duminicală. În fiecare, nu chiar în fiecare duminică, da' în special în perioadele când se pot face hore. *[Nu]* când sunt ăstea, posturi, când nu se pot face hore. Se făcea horă pe iarbă, frumos! De sărbători se făcea și un bal. De Crăciun, nu mai știu, a doua sau a treia zi de Sfântu' Ion, cum se spune la catolici de Bobotează. De Hram, când se face pe 29 iunie, Sfântu' Petru și Paul. Se făcea horă, bal ... Păi, cam prin ´65, ´66, cam de-atunci au dispărut." (Traian, I1)

Hora duminicală, după cum am văzut, era un alt obicei tradițional al satului care reunea comunitatea. La ea se renunța doar în perioada de post. Începerea postului era marcată prin sărbătoarea denumită Lăsatul secului, care precede Miercurea cenușii, prima zi a postului Paștelui. Lăsatul secului este o sărbătoare care presupunea participarea comunității la slujba religioasă și pregătirea de mâncăruri deosebite. Până în jurul anilor 1959-1960, bărbații tineri din sat se deghizau în femei și bătrâni și vesteau începerea postului. Momentul era marcat printr-o horă a satului.

„Lăsatu' secului, se intră în post, postu' mare... este Miercurea cenușii cum ar veni, când se intră în post. Ei, prin ziua aceea, marți, în fiecare an cade tot marți. Este un obicei, se face o slujbă pentru a intra în post și se spune în biserică ‹De mâine vom intra în post și știm fiecare obiceiurile›. Și este un obicei: se mănâncă găină, fiecare gospodar în funcție de numărul de persoane din familie taie o găinuță. De acolo face o ciorbă, o mâncărică de carne sau o fripturică și bea un pahar de vin și lasă secu'. Și știe că e ultima zi când poate să mai consume o bucată de carne, un pahar de vin. Și după asta intră *[în post]* ... când eram eu copil în ziua aceea se făcea horă pentru că intrai în post și nu mai aveai voie să dansezi decât după Pași. După postul Paștelui. Dar obiceiul nu mai este, ... țin minte că eram încă mic, deci până în ´59-´60 se făceau mascați bărbați, flăcăi necăsătoriți se îmbrăcau în fete, în moșnegi și umblau prin sat. Și anunțau că ‹Azi e ultima zi și de mâine intrăm în post!›". (Traian, I1)

Sărbătoarea recoltei este un moment care marchează finalul toamnei și este o sărbătoare similară Zilei recoltei. Aceasta se caracterizează prin expunerea și sfințirea roadelor obținute de localnici și prin acordarea unei simbrii către preotul comunității.

„Sărbătoarea recoltei este un obicei foarte frumos. Eu l-am prins cum era pe timpuri, până în ´89, cum era Ziua recoltei pe țară. Se făceau expoziții, se aduceau produse bune, frumoase, de calitate. Multe erau păstrate special pentru ziua aceea.

https://biblioteca-digitala.ro

Așa și la noi, e al doilea an, al treilea an urmează anul ăsta. Fiecare vine cu produse din grădină, cu un cartof, cu un măr, cu o ceapă și *[le]* expune pentru a fi sfințite. Și care vor să le ia acasă, care nu, lăsăm la părintele. Că și părintele are familie, prieteni și vin și din afară, stau la masă și prin simbrie tot la fel ... Simbria este o datorie către biserică, de exemplu pentru fiecare comunitate. În special la sat. Pentru ca părintele să poată să crească o pasăre, să poată să crească un porc și pentru asta noi trebuie să contribuim cu niște produse care să fie, să aibă de unde crește asemenea produse, asemenea animale sau păsări. Și, de exemplu, știu eu un caz în zonele care sunt viticole, acolo se face, se strânge o găleată - două de struguri și se donează la biserică. Donează, contribuie la biserică pentru mersul bun al bisericii. Că doar parohia bisericii este prin contribuția noastră, a enoriașilor." (Traian, I1)

Crăciunul se sărbătorește în localitatea Traian prin obiceiurile plugușorului, ursului și caprei. Paștele presupune vizita făcută sătenilor de copiii din comunitate care anunță Învierea lui Hristos.

„Ei, obiceiu' pentru copii, mai este că la noi de Anul Nou se umblă la urat. Din casă în casă fiecare copil. Se umblă cu plugușoru', cu un urs, cu o capră ... Și încă un obicei mai este în ziua de Paști. Copiii, până în opt-nouă ani, merg din casă în casă și anunță „Cristos a Înviat!" și gazda le spune „Adevărat a Înviat!". Și le oferă un ou, un bănuț, un dulce, o napolitană, o ciocolată." (Traian, I1)

Momentele festive ale satului Traian se suprapun sărbătorilor religioase și momentului strângerii recoltei, prin urmare ele au caracter religios și agrar.

Din analiza interviurilor, se conturează ideea că anumite elemente de identitate locală pot fi păstrate și promovate.

„El *[fiul]* are o prietenă, are *[prieteni]* aproape în toată lumea. Și are peste tot și manifestă interes pentru portul nostru. Nemțoaicele, dacă vrei să le faci un cadou frumos, du-le o cămașă de asta de in. Și umblă cu ele pe stradă, și englezoaicele la fel ... Când s-a dus în Noua Zeelandă s-a dus cu copilul la familia unde era el invitat, cu trăistuță, că Anul Nou l-a făcut acolo. Așa, trăistuțe de ale noastre, de la țară cum umblau copiii la școală. Unde își puneau abecedaru' și călimara și nu știu ce. Și a avut de astea pe care le-a dus acolo. Vai, la mare cinste, la mare cinste! Știți și, făcând *[obiecte de vestimentație]* ... nu să fie beneficiar neapărat Traianu', dar astea, promovate în lume, undeva mai departe ..." (Traian, I2)

Păstrarea identității locale se poate realiza prin integrarea elementelor tradiționale locale în stilul rustic (arhitectonic, vestimentar etc.) și promovarea acestuia la nivel internațional.

În urma analizei interviurilor se conturează perspectiva remigrației în satul Traian a locuitorilor plecați în străinătate.

„Eu văd *[localitatea]* că peste câțiva ani se va mări în continuare. Că cei plecați vin acasă, că ajung și ei la o vârstă de pensionare și se întorc oamenii acasă. O

https://biblioteca-digitala.ro

parte, că o parte nu cred că o să vină, pentru că și-au format familiile acolo, copiii studiază în țările în care au plecat. În Italia, în Spania, și cred că vor cumpăra acolo, închiriază o casă. Mulți au și mașini acolo, nu mai vin acasă ... Sper ca o parte *[dintre ei]* să vină acasă, pentru că sunt mulți care-i atrag, îi atrag locurile natale. Și și-au mai făcut câte-o căscioară, o mai îngrijesc, o mai îmbunătățesc, îi mai fac un gard, văd că mai tencuiesc. Se pregătesc de bătrânețe." (Traian, I1)

Concluzii

Principala instituție menționată ca având un rol activ în viața comunității este Biserica. Acțiunile Bisericii au constat în sancționarea conflictelor interconfesionale, acțiune ce are rolul de a integra în comunitate persoanele cu apartenențe confesionale diferite, marcarea momentelor importante ale comunității care îi implică pe toți membrii acesteia, cu rol în creșterea coeziunii comunității și utilizarea de elemente tradiționale specifice zonei, cu rol în conservarea specificului local, toate aceste aspecte fiind exemplificate mai sus.

O altă reprezentare importantă a locuitorilor asupra vieții comunității constă în colaborarea dintre reprezentanții instituțiilor locale, precum preotul, primarul, învățătorul (liderii formali) cu micii întreprinzători și oamenii gospodari din comunitate (liderii informali) pentru îmbunătățirea calității vieții membrilor comunității. Obiectivul final al acestei colaborări îl constituie creșterea coeziunii sociale, gradul redus al acesteia fiind menționat ca o caracteristică actuală a comunității studiate.

Remarcăm un optimism temperat privind viitorul comunității. Membrii acesteia își doresc să păstreze valorile tradiționale date de familie, credința religioasă, istoria comunității și a Bisericii catolice, acestea fiind elemente constitutive ale identității și specificului lor.

Bibliografie

Atkinson 2006: R. Atkinson, *Povestea vieții. Interviul*, Iași, Polirom, 2006.

Bem 2007: C. Bem, *Traian Dealul Fântânilor. Fenomenul Cucuteni A-B*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2007.

Blanchet *et alii* 1998: A. Blanchet, A. Gotman, F. de Singly, J.-C. Kaufmann, *Ancheta și metodele ei. Interviul, interviul comprehensiv, chestionarul*, Iași, Polirom, 1998.

Corbin, Strauss 1990: J. Corbin, A. Strauss, *Grounded Theory Research: Procedures, Cannons, and Evaluative Criteria*, Qualitative Sociology 13(1), 1990, p. 3-21.

Fedor 2014: C. Fedor, *Towards a Postmodern Approach of Ethnic Community*, Postmodern Openings 5(2), 2014, p. 71-80.

Marinescu-Bîlcu 1974: S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1974.

https://biblioteca-digitala.ro

Adela Kovács, Alexandru Nechifor, Constantin Aparaschivei
Frumusețea transpusă în lut. Catalogul statuetelor antropomorfe cucuteniene din Muzeul Județean Botoșani
Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021, 380 de pagini
ISBN: 978-606-020-420-6

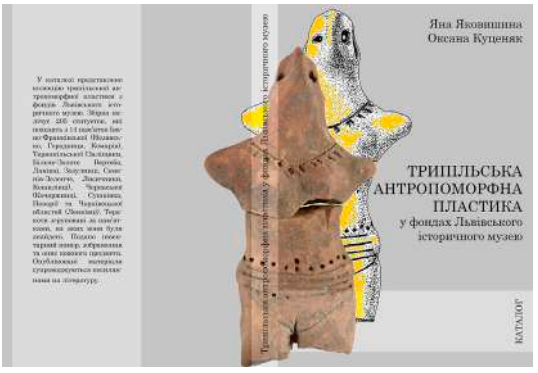

Яна Яковишина, Оксана Куценяк //
Yana Yakovyshyna, Oksana Kutseniak
Трипільська антропоморфна пластика у фондах Львівського історичного музею // The trypillian anthropomorphic plastic art in the collection of Lviv Historical Museum
Львів, 2021, 165 с. // Lviv, 2021, 165 p.
ISBN 978-966-02-9719-7

https://biblioteca-digitala.ro

Anul 2021 s-a dovedit generos prin apariția a două noi cataloage despre figurinele antropomorfe cucuteniene. Unul dintre acestea este rodul colaborării dintre colegii Adela Kovács, Alexandru Nechifor și Constantin Aparaschivei și tratează figurinele antropomorfe aflate în colecțiile Muzeului Județean Botoșani. Catalogul conține o *Prefață* (Cornelia-Magda Lazarovici), câteva considerații generale asupra figurinelor antropomorfe cucuteniene, apoi statuetele sunt grupate în categorii: feminine, masculine și miniaturale. În capitole separate sunt abordate vasele antropomorfe și statuetele antropomorfe indeterminabile. O *Bibliografie* solidă și completă întregește în mod fericit demersul colegilor noștri.

Cele 180 de artefacte sunt grupate pe situri, în ordine alfabetică, informațiile fiind organizate foarte bine, sub forma unor fișe elaborate, cu textul în partea stângă și piesa în partea dreaptă (uneori pe aceeași pagină când spațiul o permite), acest lucru facilitând foarte mult lectura catalogului. Piesele din lucrare provin de la Borolea-*Ocolul vacilor/La N-V de sat*, Cerviceşti Deal-*La Morișcă*, Concești-*La Iezuț*, Corlăteni-*Costișa Morii*, Cotârgaci-*Cotu Popii*, Dobârceni-*La Hâlboci*, Drăgușeni-*Ostrov*, Drăgușeni-*În deal la lutărie*, Drăgușeni-*La ocoale*, Dumeni-*Dealul Coropcaru*, Ghireni-*La Iaz*, Lozna-*Turbărie*, Mândrești-*Dealul lui Anton*, Ripiceni-*Holm/La Telescu*, Ripiceni-*Cinghinia/La Hârtop*, Roma-*Balta lui Ciobanu*, Săveni, Săveni-*Sat Nou*, Bodeasa-*Holm* (Or. Săveni), Stânca-*Stânca Doamnei*, Ștefănești-*Stârcea/La Bulboană*, Știubeni-*La Treuci/Vale*, Truşeşti-*Țuguieta*, Moara Jorii-*La Rotaru și Chirilă*, Vorniceni-*Pod Ibăneasa*, Liveni-*Sărături*, Mitoc-*Pârâul lui Istrate* și Mitoc-*Valea lui Stan*.

Descrierile pieselor sunt foarte detaliate, fiind precizate amănunte foarte importante, cum ar fi tipurile de decor, părțile care lipsesc sau calitatea lutului. De asemenea, sunt precizate, acolo unde există informații, date despre context, dar și încadrarea cronologică sau dimensiunile pieselor. Fotografiile pieselor sunt foarte reușite, publicate color, din mai multe unghiuri, acest lucru fiind extrem de util cercetătorilor care se ocupă de figurinele antropomorfe. Faptul că figurinele cucuteniene publicate de către colegii noștri acoperă toate fazele principale ale culturii este foarte important pentru a sesiza evoluția în timp a modelării acestor statuete. Se poate observa o schimbare de stil de la o fază la alta, atât în ceea ce privește morfologia pieselor, dar și în alte detalii, cum ar fi tipul de decor sau perforațiile, etc.

Prin tipul de abordare, calitatea grafică excepțională și publicarea unor piese inedite, catalogul publicat de colegii noștri se constituie într-o reușită deplină. Acesta se dovedește foarte util cercetătorilor fenomenului cucutenian sau ai figurinelor antropomorfe în general, studenților care vor căuta să perceapă această latură a lumii cucuteniene, dar și publicului larg, tot mai rar în ultimii ani, care dorește o deschidere către valoarea neprețuită a patrimoniului mobil.

https://biblioteca-digitala.ro

Cel de-al doilea catalog a fost realizat de către două colege de la Lviv, Yana Yakovyshyna și Oksana Kutseniak, și abordează figurinele antropomorfe cucuteniene din colecțiile Muzeului de Istorie de la Lviv. Lucrarea conține o *Introducere*, un capitol în care este descrisă formarea colecțiilor Muzeului de Istorie din Lviv, catalogul, ilustrațiile figurinelor și o *Bibliografie* consistentă.

Foarte interesant este capitolul privind istoricul cercetărilor și al formării colecțiilor Muzeului de Istorie din Lviv. Este practic o prețioasă istorie a arheologiei locale, o parte dintre teritoriile din vestul Ucrainei aflându-se mai întâi în componența Poloniei, apoi a URSS și, astăzi, a Ucrainei. Figurinele au fost aduse la muzeu prin bunăvoința unor colecționari romantici încă din secolul al XIX-lea, dar multe dintre ele provin din cercetarea unor așezări Trypillia, mai ales cele descoperite după cel de-al doilea război mondial. Ni se pare interesant amănuntul că una dintre figurine, găsită la Koșilivți în anul 1878, a fost interpretată ca o imagine a zeiței romane Flora, deoarece autorul cercetărilor, A. Schneider, este de părere că așezarea eneolitică este un castru roman.

Sunt analizate în continuare 205 statuete cucuteniene provenind din 14 situri aflate în vestul Ucrainei, majoritatea lor grupate pe cursul superior al Nistrului. Acestea sunt Nevzisko, Gorodnița, Komariv, Zaliţiki, Bilche-Zolote Verteba, Lanivți, Zozulinți, Lisichniki, Semeniv-Zelenche, Cocherjinți, Suşkivka, Pekari, Lenkivți și Koșilivți. Fișa catalogului este sumară, dar conține informații importante, cum ar fi starea de conservare, înălțimea piesei, numărul de inventar, o scurtă descriere și bibliografia (pentru piesele publicate). Toate piesele au atât desene foarte bine executate, cât și fotografii bune, color, catalogul fiind un excelent instrument de lucru pentru cercetătorii culturii Cucuteni, interesați și de piesele mai greu accesibile din afara României.

La fel ca în cazul figurinelor prezentate de colegii din România, colecțiile de statuete Trypillia din Ucraina conțin foarte puține piese de gen masculin. Această caracteristică este proprie culturii Cucuteni și nu numai, studii relativ recente precizând faptul că procentul figurinelor masculine per ansamblul culturii Cucuteni se situează în jur de 3%, iar în cultura Gumelnița, în jur de 1% (Palincaș 2008, p. 161). În ce măsură această raritate reprezintă o reflectare a relațiilor sociale din eneolitic este greu de spus, unele studii considerând că o relație directă între interpretările moderne și societățile arhaice este uneori simplistă, iar alteori falsă pe de-a întregul. Foarte rar se întâmplă să apară în cercetarea arheologică unele contexte mai deosebite, cum ar fi cel al așezării vinčiene de la Crvine-Subline (Serbia), aici fiind descoperite o serie de figurine grupate, cu unelte și arme atașate, autorul cercetărilor interpretând această situație excepțională ca pe o reprezentare a societății vinčiene (Crnobrnja 2011).

https://biblioteca-digitala.ro

Bibliografie

Crnobrnja 2011: A. N. Crnobrnja, *Arrangement of Vinča culture figurines: a study of social structure and organisation*, Documenta Praehistorica 38, 2011, p. 131-147.

Palincaș 2008: N. Palincaș, *Public patriarchy in contemporary Romanian archaeology and the image of women in the Romanian Neolithic and Bronze Age*, Studii de Preistorie 5, 2008, p. 159-170.

Cristian Eduard Ștefan

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Academia Română, România;
Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale (ICBE), Chișinău, Republica Moldova;
cristarh_1978@yahoo.com

https://biblioteca-digitala.ro

Lista autorilor / List of authors

BALTAG Andrei
(Iași, România)
Institutul de Arheologie al Academiei Române Filiala Iași, Iași; *andreibaltag@outlook.com*

BOTHA Zoltan-József
(Cluj, România)
Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj; arheolog independent, *bothazoltan@gmail.com*

CIOBANU Maria-Cristina
(Iași, România)
Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași; *cristinaciobanu.cmc@gmail.com*

DINU Cătălin
(Buzău, România)
Muzeul Județean Buzău; *catalindinu1983@gmail.com*

FEDOR Cătălin-George
(Iași, România)
Doctor în sociologie, Doctor în filozofie; Centrul de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov" Academia Română Filiala Iași; Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale (ICBE), Chișinău; *cgfedor@yahoo.com*

FRÎNCULEASA Alin
(Ploiești, România)
Doctor în istorie; Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești; *alinfranculeasa@yahoo.com*

GARVĂN Daniel
(Buzău, România)
Doctor în istorie; Muzeul Județean Buzău; *daniel.garvan@gmail.com*

GRIGORAȘ Laurențiu
(Buzău, România)
Doctor în istorie; Muzeul Județean Buzău; *g_l1973@yahoo.com*

HÂNCEANU George-Dan
(Roman, România)
Doctor în istorie; Muzeul de Istorie Roman, Complexul Muzeal Județean Neamț; *georgehanceanu@yahoo.com*

HONCU Ștefan
(Iași, România)
Doctor în istorie; Institutul de Arheologie al Academiei Române Filiala Iași; *stefanhoncu@yahoo.com*

ILIE Ana
(Târgoviște, România)
Doctor în istorie; Complexul Național Muzeal „Curtea Domnească" Târgoviște; *ana_arheo@yahoo.com*

ISTINA Lăcrămioara-Elena
(Bacău, România)
Doctor în istorie; Complexul Muzeal „Iulian Antonescu" Bacău, România; *lacramioaraist@yahoo.com*

IVANOVA Svitlana V.
(Odessa, Ucraina)
Doctor în istorie; Institutul de Arheologie, Academia Națională de Științe a Ucrainei, Kiev-Odessa; *svi1956@gmail.com*

KIRICHENKO Dmitriy A.
(Baku, Azerbaijan)
Doctor în istorie; Institutul de Arheologie și Etnografie, Academia Națională de Științe din Azerbaidjan, Baku; *dmakirichenko@mail.ru*

KOVÁCS Adela
(Botoșani, România)
Doctor în istorie; Muzeul Județean Botoșani; Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale (ICBE), Chișinău; *adelakovacs.museum@gmail.com*

https://biblioteca-digitala.ro

MUNTEANU Lucian
(Iași, România)
Doctor în istorie; Institutul de Arheologie al Academiei Române Filiala Iași;
lucanas2000@yahoo.com

MUNTEANU Roxana
(Buzău, România)
Doctor în istorie; Muzeul Județean Buzău;
roxmunteanu@gmail.com

NEGREA Octav
(Ploiești, România)
Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești;
octavnegrea@yahoo.com

PREDA-BĂLĂNICĂ Bianca
(Helsinki, Finlanda)
Doctor în istorie; Universitatea din Helsinki, Helsinki;
bianca.preda@helsinki.fi

PUSKÁS József
(Sf. Gheorghe, România)
Doctor în istorie; Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, Sf. Gheorghe;
joska1987@yahoo.com

SAVA Gabriela
(Buzău, România)
Doctor în chimie; Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „ Horia Hulubei", Măgurele;
gabriela.sava@nipne.ro

SIMALCSIK Angela
(Iași, România; Chișinău, Rep. Moldova)
Doctor în medicină; Centrul de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov" Academia Română Filiala Iași; Rezervația Cultural-Naturală „Orheiul Vechi"; Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale (ICBE), Chișinău;
angellisimal@gmail.com

SIMALCSIK Robert Daniel
(Iași, România)
Doctor în biologie; Centrul de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov" Academia Română Filiala Iași; Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale (ICBE), Chișinău;
robyboy2@yahoo.com

STĂICUȚ Gabriel
(Buzău, România)
Muzeul Județean Buzău;
staicut.gabriel@gmail.com

ȘTEFAN Cristian Eduard
(București, România)
Doctor în istorie; Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" Academia Română, București; Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale (ICBE), Chișinău;
cristarh_1978@yahoo.com

TENCARIU Felix-Adrian
(Iași, România)
Doctor în istorie; Centrul Arheoinvest, Institutul de Cercetări Interdisciplinare, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași;
adifex@gmail.com

VASILE Gabriel
(București, România)
Doctor în istorie; Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" Academia Română; Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale (ICBE), Chișinău;
gabriel.vasile@iabvp.ro

VORNICU Nicoleta
(Iași, România)
Doctor habilitat în arte vizuale; Centrul Mitropolitan de Cercetări T.A.B.O.R. Iași;
cmctaboriasi@yahoo.com

https://biblioteca-digitala.ro

REVISTA DE ARHEOLOGIE, ANTROPOLOGIE ȘI STUDII INTERDISCIPLINARE (RAASI)

NORME DE REDACTARE (LIMBA ROMÂNĂ), recomandări generale

Revista are următoarele secțiuni: Studii; Materiale; Sinteze; Valorificarea / revalorificarea unor vechi loturi de materiale și colecții; Recenzii, note, discuții.

Text

1. Dimensiunile paginii: A4: sus, jos, stânga, dreapta – 2 cm.
2. Font Times New Roman, spațiere 1,15 rânduri, titlul articolului – 14 puncte, cu majuscule; numele autorului – 12 puncte; afilierea instituțională și adresa de e-mail – 12 puncte; text articol – 12 puncte; cuvinte-cheie, rezumate – 10 puncte; referințe bibliografice – 11 puncte.
3. Text format .doc sau .docx.
4. Ilustrație trimisă în fișiere separate, fie inclusă în text (figuri), fie la sfârșitul articolului (planșe).
5. Un rezumat în limba română (maxim 500 de cuvinte) și unul tradus în limba engleză și cinci cuvinte-cheie în limba română și traduse în limba engleză.
6. Detalii privind autorii: gradul științific, afilierea instituțională, adresa de email.

Trimiterile bibliografice / citările

1. Vor cuprinde numele autorului, anul, pagina și vor fi inserate în paranteze rotunde, la sfârșitul frazei / paragrafului. Exemplu: (Necrasov 1990, p. 78).
2. În cazul unui autor cu mai multe contribuții din același an, se va face departajarea prin adăugarea unei litere. Exemplu: (Cristescu 1995a; Cristescu 1995b).
3. În cazul contribuțiilor cu trei autori, se vor menționa numele tuturor. Exemplu: (Necrasov, Antoniu, Știrbu 1998).
4. În cazul contribuțiilor cu minim patru autori și mai mulți, se va trece numele primului autor, după care se adaugă *et alii* și anul. Exemplu: (Botezatu *et alii* 1992).

Lista bibliografică

1. Carte, exemplu:
   Teodorescu 1982: D. Teodorescu, *Mic atlas de anatomia omului*, București, 1982.
2. Articol într-o lucrare colectivă, exemplu:
   Blondiaux 1994: J. Blondiaux, *A propos de la dame d'Hochfelden et de la practique cavaliere: discussion autour des sites fonctionnels femoraux*, în: L. Buchet (ed.), *La femme pendant le Moyen Age et l'Epoque Moderne*, Paris, 1994, p. 97-110.
3. Articol într-o revistă periodică, exemplu:
   Cantemir, Botezatu 1995: P. Cantemir, D. Botezatu, *Caracterizarea antropologică a populației feudale de la Gherăești (jud. Neamț)*, Studii și Cercetări de Antropologie 32, 1995, p. 3-7.
   Recomandăm folosirea întregului nume al revistei (de exemplu, Arheologia Moldovei) și nu a formei abreviate (ArhMold).
4. La articolele cu patru sau mai mulți autori, în lista bibliografică se vor trece toți autorii, exemplu:
   Paine *et alii* 2007: R. R. Paine, D. Mancinelli, M. Ruggieri, A. Coppa, *Cranial trauma in Iron Age Samnite Agriculturists, Alfedena, Italy: Implications for Biocultura land Economic Stress*, American Journal of Physical Anthropology 132, 2007, p. 48-58.

Ilustrația (color sau alb-negru)

1. Pentru fiecare ilustrație se face trimiterea în text, între paranteze rotunde (Fig. 1, Gr. 1, Tab. 1, Pl. 1).
2. Lista figurilor trebuie să se găsească la sfârșitul articolului, în limba în care este scris articolul și în limba engleză.
3. Ilustrația poate fi concepută atât sub formă de planșe (plasate la sfârșitul articolului, după bibliografie), cât și sub formă de figuri (incluse în text).
4. Ilustrațiile pot avea următoarele dimensiuni:
   – planșele pe întreaga pagină, de 119×181 mm (această dimensiune permite adăugarea unei legende de două rânduri; în cazul în care legenda ocupă mai multe rânduri, rezervați o porțiune albă în partea de jos a planșei care să permită decuparea acesteia);
   – figuri care ocupă jumătate de pagină, fie orientate pe verticală, de 57×173 mm, fie pe orizontală, de 119×90 mm.
5. Textul inclus în ilustrație (numerotarea părților componente ale unei planșe, denumiri de localități pe o hartă creată de autor etc.) trebuie scris cu font Arial Regular 9 cu cifre (1, 2, 3) sau litere mici (a, b, c).
6. Ilustrația trebuie trimisă în format JPG sau TIFF, rezoluție minim 300 dpi.
7. Graficele trebuie trimise incluse în text și în format excel (.xls sau .xlsx).
8. Tabelele trebuie trimise în format .doc sau .docx.

https://biblioteca-digitala.ro

JOURNAL OF ARCHEOLOGY, ANTHROPOLOGY AND INTERDISCIPLINARY STUDIESS

PUBLISHING RULES (ENGLISH), general recommendations

This Journal has the following parts: Studies; Materials; Synthesis; Recovery/re-evaluation of old discoveries and collections; Book reviews, notes, discussions.

Text:

1. Page format: A4, top, bottom, left, right – 2 cm.
2. Font Times New Roman, 1.15 space, article title – size 14, All Caps; authors name – size 12; institutional affiliation and email address – size 12; article text – size 12; key-words, abstracts – size 10; references –size 11.
3. Text format .doc or .docx.
4. The illustration should be sent in separate files, either included in the text (figures) or at the end of the article (plates).
5. Each article must have an abstract in Romanian (maximum 500 words) and one translated into English, along with five keywords in Romanian and translated into English.
6. Authors are asked to specify their scientific degree, institutional affiliation, and email address.

The references:

1. These will include the author's name, year, page and will be inserted in round brackets, at the end of the sentence/ paragraph, like: (Necrasov 1990, p. 78).
2. In the case of an author with several contributions from the same year, the separation will be made by adding a letter after the year, like: (Cristescu 2001a; Cristescu 2001b).
3. In the case of contributions with three authors, the names of all will be mentioned. Example: (Necrasov, Antoniu, Știrbu 1998).
4. In the case of contributions with at least four authors and more, the name of the first author will be entered, after which *et alii* and the year will be added. Example: (Botezatu *et alii* 1992).

Bibliography list:

1. Book:
   Teodorescu 1982: D. Teodorescu, *Mic atlas de anatomia omului*, București, 1982.
2. Article in a collective book:
   Blondiaux 1994: J. Blondiaux, *A propos de la dame d'Hochfelden et de la practique cavaliere: discussion autour des sites fonctionnels femoraux*, în: L. Buchet (ed.), *La femme pendant le Moyen Age et l'Epoque Moderne*, Paris, 1994, p. 97-110.
3. Article in a Journal:
   Cantemir, Botezatu 1995: P. Cantemir, D. Botezatu, *Caracterizarea antropologică a populației feudale de la Gherăești (jud. Neamț)*, Studii și Cercetări de Antropologie 32, 1995, p. 3-7.
   We recommend using the full name of the journal (like: Arheologia Moldovei) and not the abbreviated form, like (ArhMold).
4. For articles with four or more authors, all authors will be included in the bibliographic list, for example:
   Paine *et alii* 2007: R. R. Paine, D. Mancinelli, M. Ruggieri, A. Coppa, *Cranial trauma in Iron Age Samnite Agriculturists, Alfedena, Italy: Implications for Biocultura land Economic Stress*, American Journal of Physical Anthropology 132, 2007, p. 48-58.

Illustration (color or black and white):

1. For each illustration, the mention in text will be inside round brackets (Fig. 1, Ch. 1, Table 1, Pl. 1).
2. The list of figures must be at the end of the article, in the original language of the article and in English.
3. The illustration can be conceived both in the form of plates (placed at the end of the article, after the bibliography) and in the form of figures (included in the text).
4. Illustrations can have the following dimensions:
   – full-page plates 119×181 mm (this size allows adding a caption of 2 lines, if the caption occupies several lines reserve a white area at the bottom of the plate to allow it to be cropped)
   – half-page figures, either vertically oriented 57×173 mm or horizontally oriented 119×90 mm
5. The text related to the illustration (numbering the component parts of a sheet, names of localities on a map created by the author, etc.) must be written in Arial Regular, font size 9, with numbers (1, 2, 3) or small letters (a, b, c).
6. The illustration must be sent in JPG or TIFF format, minimum 300 dpi resolution.
7. The charts must be included in the text and sent also in excel format (.xls or .xlsx).
8. The tables must be submitted in .doc or .docx format.

https://biblioteca-digitala.ro